

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS

SERIES HISTORICA LXXV.

---

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

*Főszerkesztő:*

BARTA RÓBERT



ACTA UNIVERSITATIS  
DEBRECENIENSIS  
SERIES HISTORICA LXXV.

**TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK**  
**XXXI.**

A Debreceni Egyetem  
Történelmi Intézetének kiadványa

Szerkesztette:  
BARTA RÓBERT–GLIGA EVELIN–ÓNADI SÁNDOR

Debreceni Egyetem, Debrecen  
2023

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

*Nemzetközi szerkesztőbizottság:*

Bárány Attila (Debreceni Egyetem)  
Barta János (Debreceni Egyetem)  
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)  
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)  
Kerepeszki Róbert (Debreceni Egyetem)  
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)  
Krzysztof Kania (Uniwersytet Mikołaja Kopernika W Toruniu, Torun)  
Orosz István (Debreceni Egyetem)  
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)  
Papp Klára (Debreceni Egyetem)  
Püski Levente (Debreceni Egyetem)  
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)  
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)  
Takács Levente (Debreceni Egyetem)

*Lektorálták:*

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatói

Technikai szerkesztők:  
Gliga Evelin–Ónadi Sándor

A kötet kiadását támogatta:  
Debreceni Egyetem Történelmi Intézet,  
Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 Történelmi Tanulmányok  
ISSN 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete  
© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft.  
Felelős vezető: Kapusi József

## Tartalom

GACSAL DÓRA: A rabszolgafeliratok területi elhelyezkedése Pannoniában.....	7
PAPP TAMÁS: A Szent Korona 1440-ben történt ellopásának története Kottanner Jánosné emlékiratának tükrében .....	23
KISS VIKTÓRIA ILONA: Jezsuita kísérletek VI. Jakab skót uralkodó megteremtésére az 1580-as években.....	47
MATICSÁK SÁNDOR – PUSZTAI GÁBOR: Egy holland polihisztor, Nicolaes Witsen (1641–1717).....	59
NÉMETH CSABA: Táfler Adolf, a sokoldalú üzletember .....	73
GLIGA EVELIN: Az angol típusú falkavadászatról .....	87
PUSZTAI GÁBOR: Pólától Sandakanig Witt Xavér Ferenc Borneón.....	97
SCHREK KATALIN: Coburg Ferdinánd bolgár uralkodó magánéletének különleges színterei Gömör és Hont térségében.....	113
SZOKA MARGIT: A közjegyzői házassági szerződések az újfehértói izraelita egybekelők körében az 1876–1913 közötti időszakban.....	125
ANDRÉKÓ TAMÁS DÁNIEL: Adalékok a három császár szövetségéhez a szerb–bolgár kapcsolatok tükrében: a Bregovo-affér története (1884).....	137
SZILVÁSSY ZOLTÁN: Az állam elleni bűncselekmények a Magyar Tanácsköztársaság időszakában és a Cserny József vezette terrorcsapat szerepe az „államvédelemben”.....	177
BERETZKY ÁGNES: Hotel Astoria 108-as szoba. Harold Nicolson (1886–1968) és Allen Leeper (1887–1935): párhuzamos életrajzok .....	201

KOZMA-TÓTH IVETT: A brit munkáspárt hatalomra kerülése 1924-ben a magyar sajtó tükrében .....	213
KOVÁCS GYULA: Az ínségmunka-szervezés pécsi modellje .....	227
PÜSKI LEVENTE: Gazdasági válságkezelés Magyarországon az 1930-as évek első felében. Hasonlóságok és különbségek .....	251
CSEREPÁR MARCELL: Horthy Miklós 1944-es szerepvállalásai .....	265
KALLÓ OLGA BORBÁLA: Raoul Wallenberg embermentő tevékenysége és emlékezete.....	295
ANIKÓ PREPUK: The Jewish and Non-Jewish Reconciliation in the Context of Changing Frame of Jewish Identity in 20 <sup>th</sup> Century Hungary.....	307
KOVÁCS RAMÓNA: A Chinoin gyógyszergyár története, 1914–1945 .....	345
LENGYEL ÁDÁM: Szovjet geopolitika és terjeszkedési kísérletek 1945 után .....	373
E számunk szerzői.....	399
Szerkesztői útmutató a „Történeti tanulmányok” jegyzeteléséhez.....	401
Stylesheet .....	403

## Gacsal Dóra

### A rabszolgafeliratok területi elhelyezkedése Pannoniában

Az epigráfiai kutatásokban a felirat-állítási sajátosságok elemzésének részét képezi a feliratok területi elhelyezkedésének tanulmányozása. A feltérképezés során természetesen nem mindig dolgozhatunk pontos adatokkal, merthogy a feliratok gyakran másodlagos használatból, vagy a felirat-állítási helytől távolabb, másik településen kerültek elő. Mindezek figyelembevételével azonban megkísérelhetünk óvatos becsléseket egyes társadalmi vagy foglalkozási csoportok stb. térbeli megoszlására. Jelen írásban a rabszolgák és felszabadítottak feliratainak térbeli rendeződését foglaljuk össze Pannonia területén. A rabszolgafeliratok<sup>1</sup> térbeli szóródását elsősorban az előkerülés alapján vizsgálom, mert a vizsgált társadalmi csoportokhoz köthető feliratok esetében meglehetősen ritka, hogy a leleteken helynevek szerepeljenek. A feliratok elhelyezkedésénél nehezen vizsgálható, hogy a városokban, a településen belül vagy inkább azok territóriumán kerültek elő. Ehhez ugyanis szükséges lenne, hogy pontosabb helymeghatározásokkal rendelkezünk, a legtöbb esetben azonban ez hiányzik. Ezért a települések rabszolgafeliratainak vizsgálata során a településeket és környéküket együttesen vizsgálom.

Pannonia kezdeti igazgatásszervezésére nem utalnak forrásaink egyértelműen, így a korai közösségi formákról<sup>2</sup> nincs beható ismeretünk. A bennszülötteket eleinte döntően római csapatok által irányított adminisztratív egységekbe, peregrinus közösségekbe (*civitas peregrina*)

<sup>1</sup> Jelen tanulmányban rabszolgafelirat alatt az olyan a feliratokat kell érteni, amelyek rabszolgát vagy felszabadított rabszolgát érintenek. Ebbe azokat a feliratokat is bele kell érteni, amiket ők maguk emeltek, továbbá amelyeket e két társadalmi réteg valamely tagjának állítottak, valamint azok az emlékeket, amelyek egyszerűen csak megemlítik őket.

<sup>2</sup> Törzsi keretekről és korai törzsi szervezésekről Plinius és Ptolemaios leírásaiból, valamint a tartományi közösségekre vonatkozó feliratos emlékekről vannak ismereteink. Az Amantini, Andizetes, Arabiates, Azali, Belgites, Boii, Breuci, Catari, Colapiani, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Iasi, Kytnoi, Latobici, Oseriates, Scordisci, Serapilli, Serretes, Sirmienses, Sisciani, Varciani.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk. Mócsy András–Fitz Jenő, Bp., 1990. 59–61. (Továbbiakban: *Régészeti Kézikönyv*, 1990.); Kovács, Péter: *A History of Pannonia during the Principate*. Bonn, 2014. 11–12. Az egykori törzsi szállásterületeket a rómaiak érkezése során átalakították, a törzsek egy része megtartotta korábbi elnevezését, de új megnevezéseket, gyakorta latin képzésű nevet is kaphattak, több törzs esetében helységnevekről kapott elnevezésről tudunk, mások folyónevek után. Mócsy András: *Pannonia a korai császárkorban*. Bp., 1974. (Továbbiakban: Mócsy, 1974b) 57–58.

sorolták, de státuszuk gyakran változott a térség történelme során.<sup>3</sup> Ez pedig meggyorsította egyes törzseknél a tartomány municipalizációját is, és megindult a városi fejlődés.<sup>4</sup>

Pannonia területén huszonöt-huszonhét város jött létre a római időkben a harmadik századra. A városi önkormányzatokról már jóval több adatunk van, bár a városok alapításának dátuma gyakran bizonytalan. Így például az *oppidum*ként alapított Scarbantia és a Claudius által alapított colonia Claudia Savaria<sup>5</sup> még a provincia egységes szervezése előtt születhettek. A provincia kialakulásának kezdetén már megjelentek a telepések, akik a kereskedelmi kapcsolatot voltak hivatottak lebonyolítani az itáliai területekkel. Ennek nyomán a Borostyánút mentén és a belső területeken, valamint a határok mentén is egyre élénkülő kereskedelem alakult ki a hódítás során. Így a gazdasági élet egyre lendületesebb fejlődése és a hadsereg jelenléte, valamint a veterántelepítések miatt indult meg a városfejlődés elsőként.<sup>6</sup> A kereskedelmi útvonalak mentén kialakult nagyobb városokban gyakorta jelentek meg felszabadított rab-szolgák az észak-itáliai kereskedőházak képviselőiként, akik ily módon a *patronus* „leányvállalatait” vezették a térségben.<sup>7</sup>

Pannonia provincia területe sokféle településsel bírt, a városok fejlődése hosszú időszakot ölelt fel. A Iulius-Claudius kortól kezdve indult városfejlődés, a flaviusi municipalizáció, majd a provincia kettéosztását követően a hadrianusi városalapítások mellett még a Severus-korban is zajlott, hiszen a provincia nagyvárosai a harmadik századtól kezdve éltek virágkorukat.<sup>8</sup> Bár a városi vezető elitet a letelepített katonákból és a helyi

<sup>3</sup> Gáspár Dorottya: *A Pannonia régészete*. Agatha 20. Debrecen, 2006. (Továbbiakban: Gáspár, 2006.) 49.

<sup>4</sup> Ennek során átvették a *municipiumi* szervezést: például a közösségeket már nem egy elöljáró, hanem egy városi tanács tagjai, a *decuriones* látták el. Szabó Miklós–Borhy László: *Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak*. Bp., 2015. (Továbbiakban: Szabó–Borhy, 2015.) 95.; Barkóczi László–Bóna István–Mócsy András: *Pannonia története*. Bp., 1963. (Továbbiakban: Pannonia története, 1963.) 38–39.

<sup>5</sup> Támaszpontként való létrehozása és a veterántelepítések is fontos városalapító tényezőként szolgáltak létrehozásánál, mivel a *colonia* félúton feküdt Poetovio és Carnuntum között, valamint igen termékeny síkságon helyezkedett el a provincia nyugati határán. Mócsy, 1974b. 79.

<sup>6</sup> A veteránokat, vagyis a római polgárjoggal rendelkező leszerelő katonákat coloniákban helyezték el, amelyek a kezdeti kereskedelmi kapcsolatok formálódásával később gazdasági és közigazgatási központokká váltak. Gáspár, 2006. 46–47.; Fitz Jenő: *Pannonia születése*. Bp., 1999. 40–41.

<sup>7</sup> Mócsy, 1974b. 73–74.; Fitz 1999. 46.

<sup>8</sup> Ez különösen érvényes a tartományi központra, Aquincumra. Sz. Póczy Klára: *Aquincum*. Bp., 1969. (Továbbiakban: Sz. Póczy, 1969.) 6.



elitből szerveződött *ordo decurionum* jelentette, a városok igazgatásában igen aktív részt vállaltak a közrabszolgák, őket egyes településeken név szerint ismerjük. Különösen fontos, hogy az *Augustales*, vagyis a gazdagabb *libertusok* testülete valamennyi nagyobb városban megtalálható. Alacsonyabb és magasabb rangú rabszolgákról és felszabadítottokról is van ismeretünk a településeket illetően. A felszabadítottak és rabszolgák jelenlétére és aktív részvételére leginkább a savariai Numinibus-tábla utal a legjobban, amely felsorol magán-és közrabszolgákat, valamint *libertusok*at is.<sup>9</sup> A legtöbb városban meghatározó testületek voltak a *collegiumok*, amik a település életében igen aktív szerepet vállaltak, gyakran rabszolgákat és felszabadítottakat is találhatunk tagjaik között.

A rabszolgafeliratok elhelyezkedésével kapcsolatosan munkahipotézisként az várható, hogy ezek a nagyobb városokban, gazdasági és katonai, valamint közigazgatási központokban jelennek meg nagyobb számban. Ennek oka, hogy a feliratállítás szokása a mezőgazdaságban dolgozók körében kevésbé gyakori, mint a városban élő rabszolgák és felszabadítottak esetében.<sup>10</sup>

Kiindulásként érdemes áttekinteni a városokban és környező területeiken feltárt feliratok számarányát, majd ezek alapján – kellő körültekintéssel – megállapítani a térségben élő rabszolgák és felszabadítottak feliratainak földrajzi súlypontjait, sűrűsödését. Mindazonáltal a súlypontok megállapítása is csupán becslésekre épül, hiszen sok feliratot nem a településeken, hanem azok környékén vagy territóriumain találtak meg, sőt ismeretlen lelőhelyű epigráfiai leletekkel is dolgozni kellett a kutatás során. Több esetben tisztázatlan, hogy az előkerült felirat melyik római településen került felállításra. Például egy felirat a Heidelbergi Egyetem által működtetett adatbázis szerint Petrijanec közelében került elő. Mivel azonban a mai modern település területén ókorban Aqua Viva települése feküdt, feltehetőleg ehhez a kereskedelmi útvonalon fekvő pihenőhelyhez köthető Sciticus rabszolga Iuppiter Optimus Maximus

<sup>9</sup> Corpus Inscriptionum Latinarum III. 04150 (Továbbiakban: CIL)

<sup>10</sup> Ez a feliratállításra általánosságban igaz, a gazdagabb, nagyobb városokban gyakoribb a feliratállítás, mint a Római Birodalom vidéki területein. MacMullen, Ramsay: *The Epigraphic Habit in the Roman Empire*. = *American Journal of Philology*, 1982. 103. sz. 241. A rabszolgatartás egyéb sajátosságairól l. pl. Takács, Levente: *The Role of Slaves in Roman Land Surveying*. In. *Melita Classica*. Vol. 3. Szerk. Bonnici, Victor, Msida, 2016. 3–45.; Takács, Levente: *A római rabszolgák színe*. = *Ókor: Folyóirat az antik kultúráról*, 2016. 15. sz. 55–60. valamint Grüll Tibor: *A római birodalom gazdasága*. Bp., 2017. 111–113.

Culminalisnak állított votív felirata.<sup>11</sup> Egy másik esetben Tertullianus, egy császári rabszolga felirata került elő a mai Szlovénia területén, Metlika és Podzemelj közelében, másodlagosan felhasználva egy korai keresztény templomban. Harmadik típusként említhető például az a Klosterneuburg közelében előkerült sírfelirat, amelynek eredeti helye ugyan nem ismert, de a felirat egy veteránról tudósít, így a vindobonai legioközponthoz való kapcsolódás kézenfekvőnek tűnik. Mindenesetre a másodlagos használat miatt nem tudjuk pontosan elhelyezni a pannoniai rabszolgafeliratok térképén. A másodlagos felhasználás okozta nehézségekre példa még egy családi sírkő, amelyet 1898-ban Pápa közvetlen közelében, az Ugod melletti Dióspusztán találtak. Ehhez hasonló eset Petronia Festa felirata is, Rábászentmihályról. Mivel a sírkövek másodlagos használata során elkerültek eredeti helyükről, az állítók lakosságtörténeti kapcsolatait illetően ebben az esetben sincsenek adataink.<sup>12</sup>

A vizsgálatba vont háromszázharminchat rabszolgafelirat előfordulásával kapcsolatosan első pillantásra is szembeűnő információ az, hogy a legnagyobb számban a térség nagyvárosaiban vagy azokhoz közel kerültek elő. Döntő többségben a provincia kereskedelmi útvonalai mentén, valamint a nagyobb katonai táborok közelében kialakult települések területein találkozunk nagyobb számban rabszolgákat vagy felszabadított rabszolgákat említő feliratokkal. Ennek eklatáns példája, hogy száznegyvenkilenc a két nagyobb legioközponthoz, Carnuntumhoz és Aquincumhoz kapcsolódik.

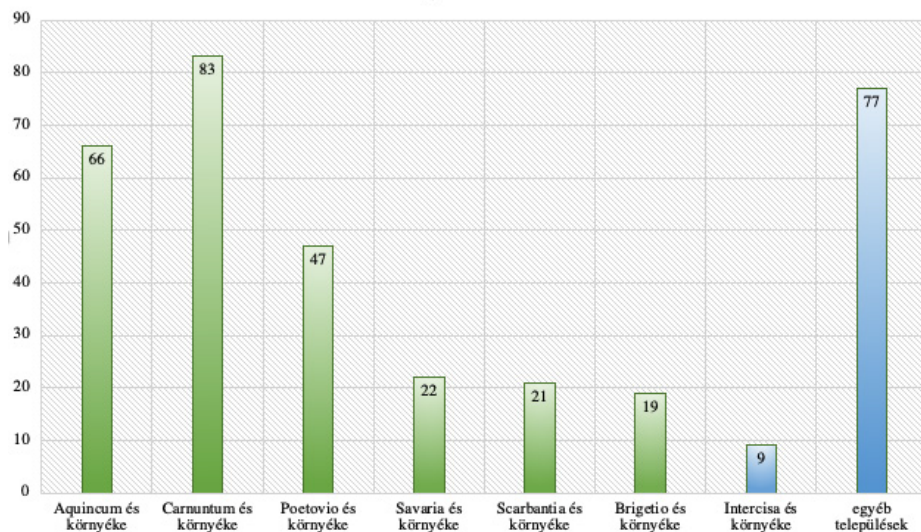
További nyolcvankilenc felirat pedig a Borostyánkő út menti nagyobb településeken, Poetovióban, Savariában és Scarbantiában vagy azok közelében található. Ez a tendencia előrelátható eredmény volt, számolva a hadsereghez kapcsolódó civil települések megjelenésével, ehhez kapcsolódó kereskedelem és ipar elterjedésével, a becsült lakosságszámmal, valamint a gazdasági központként betöltött szerep megjelenésével.<sup>13</sup>

<sup>11</sup> Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia ... repertae et editae sunt, Ljubljana 1963–1986. 1165.

<sup>12</sup> Ennek ellenére a szobordíszítési és névelemzési adatok Savaria és Scarbantia kereskedelmi kapcsolataira utalnak, a felszabadított rabszolga L. Petronius Licco feltehetőleg egy aquileiai kereskedő cég alkalmazottja lehetett, aki dominusa megbízásából érkezett a tartomány területére. Tóth István: Feliratos római köemlékek Pápán. In: *Pápai Múzeumi Értesítő*. Szerk. Ilon Gábor, Pápa, 1995. 160.

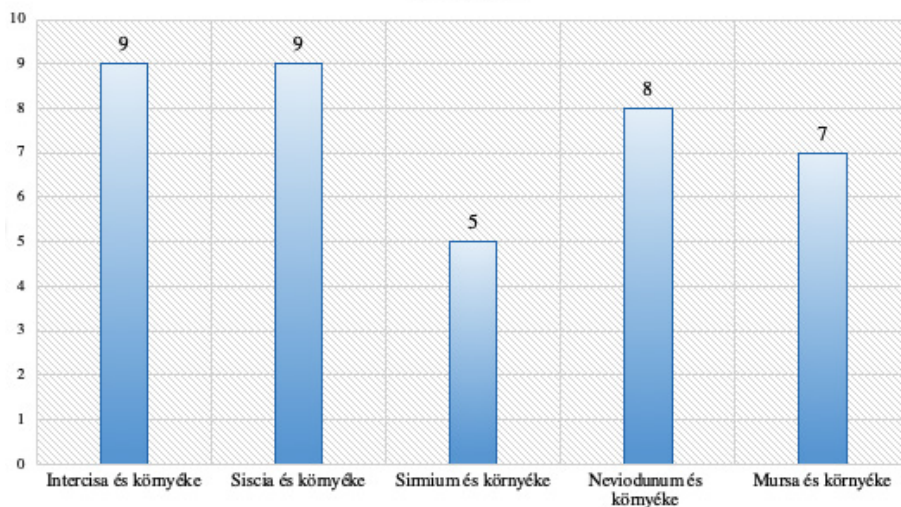
<sup>13</sup> Wilson, Alan: City Sizes and Urbanization in the Roman Empire. In: *Settlement, Urbanization and Population*. Szerk. Bowman, Alan–Wilson, Andrew, Oxford, 2012. 189–190.

**A pannonai rabszolgafeliratok területi megoszlása  
lelőhelyük szerint 1.**



1. ábra A pannonai rabszolgafeliratok elhelyezkedése 1. A nagyobb városok rabszolgafeliratainak száma összehasonlítva a többi településsel (saját szerkesztés)

**A pannonai rabszolgafeliratok területi megoszlása lelőhelyük szerint 2.**



2. ábra A pannonai rabszolgafeliratok elhelyezkedése 2. További nagyvárosok rabszolgafeliratainak száma (saját szerkesztés)

A legnagyobb számban – mint látható – Carnuntumból vagy közeléből kerültek elő rabszolga feliratok. A Felső-Pannoniában elhelyezkedő település legiotáborként jött létre a provincia meghódítása során, amikor még feltehetőleg Noricumhoz sorolták.<sup>14</sup> A hadsereg jelenléte, valamint a kereskedelmi útvonalak közelsége miatt az egyik legfejlettebb és legnagyobb lakosságú településsé nőtte ki magát a római korban.<sup>15</sup> A polgárváros Petronell közelében, míg a katonai tábor Deutsch-Altenburgtól nyugatra feküdt. A legfontosabb távolsági kereskedelmi útvonal, a Borostyánkő út Carnuntumnál lépte át a Dunát, ezzel összekötve Pannonián keresztül a Római Birodalom észak-italiai régióját a birodalmon kívüli területekkel.<sup>16</sup> *Municipiumi* rangját minden bizonnyal Hadrianustól kaphatta, Aquincummal egy időben, majd a Severus-korban lépett *colonia* szintre, amely során a környező területeket is hozzá csatolták. Ezzel Aquincumhoz hasonlóan Carnuntum is tartományi központ és helytartói székhely lett a provincia kettéosztását követően.<sup>17</sup>

Carnuntum és a település környezetében számszerűsítve nyolcvanhárom epigráfiai emlék található a rabszolgákhoz és felszabadítottakhoz köthetően, ami a településen talált összes feliratának megközelítőleg három és fél százalékát teszi ki. A feliratok előfordulása már a Iulius-Claudius dinasztiától kezdve jellemző, a legtöbb azonban a második és harmadik század időszakára datálható. Veteránokhoz kapcsolódó rabszolga feliratok Carnuntumban is megjelennek nagy számban, mind a legio X Gemina, mind a legio XIII Gemina előfordulnak a feliratokon, de legtöbb esetben a legio XV Apollinaris katonáinak és veteránjainak rabszolgái és felszabadítottai képviseltetik magukat. A feliratokon kisebb számban, de előfordulnak a császár rabszolgáinak és felszabadítottjainak felirata is.<sup>18</sup>

Aquincum igen összetett település, fekvéséből adódóan már csaknem a pannóniai történelem kezdeteitől a Kárpát-medence egyik legfontosabb települése volt, így a magyar ókortudomány talán leginkább kutatott ró-

<sup>14</sup> Tóth Endre: Pannonia és Noricum közös határának a kialakulása. = *Antik Tanulmányok*, 1977. 24. sz. (Továbbiakban: Tóth, 1977.) 194. Szabó–Borhy, 2015. 77. Területén a Boii és a Carni laktak a római megszállás előtti időszakban. Gáspár, 2006. 51.

<sup>15</sup> Tóth Endre: A XV. Apollinaris legio illyricumi állomásozásának kérdéséhez. = *Antik Tanulmányok*, 1980. 27. sz. 254–265. Vö. még Mócsy, 1974b. 161.

<sup>16</sup> Visy Zsolt: *A római limes Magyarországon*. Bp., 1989. (Továbbiakban: Visy, 1989.) 38.; Gáspár, 2006. 51.; Szabó–Borhy, 2015. 88.

<sup>17</sup> Sz. Póczy, 1969. 6.; Mráv Zsolt: Septimius Severus and the Cities of the Middle Danubian Provinces. In: *Studia Epigraphica in Memoriam Géza Alföldy*. Szerk. Eck, Werner–Fehér, Bence–Kovács, Péter, Bonn, 2013. (Továbbiakban: Mráv, 2013.) 209.

<sup>18</sup> CIL III. 13480.

mai városának számít.<sup>19</sup> A rómaiak megszállása előtt már a területen élő Eraviscus törzset *civitas peregrinába* sorolták és katonai ellenőrzés alatt tartották.<sup>20</sup> Ezt követően római tábor számára külön katonai territóriumot hasítottak ki, majd az állandó katonai jelenlét miatt a rómaiak ellátására kereskedők és iparosok sokasága jelent meg, így megkezdődött a táborhoz közel a polgárváros fejlődése is.<sup>21</sup> Bár mindez Claudius korára tehető, de állandó tábor a Flaviusok korában épült meg<sup>22</sup>, majd hamarosan, feltehetőleg Traianus uralkodása során a provincia kettéválásával Pannonia Inferior helytartói székhelyévé nevezték ki Aquincumot. A tartományi székhelylyé vált Aquincum, Carnuntumhoz hasonlóan több szárazföldi, valamint a Duna mentén a vízi úthálózat révén is kapcsolódott a birodalom vérkeringésébe. Ebből fakadóan a lakosság gyorsuló ütemben vette át a római civilizáció vívmányait, egyre nőtt a katonai tábortól északra fekvő polgárváros lakossága is.<sup>23</sup> Hadrianus korában már *municipiumi* rangot kapott a település, ennek részeként a település már önkormányzattal rendelkezett.<sup>24</sup> Majd a Severus-korban, már a táborváros és a polgárváros együtt *colonia* szintre lépett 194-ben. A város a második századtól kezdve virágkorát élte. A város territoriumán villagazdaságok is létrejöttek.<sup>25</sup>

A rabszolgafeliratok magas számban jelennek meg Aquincumban vagy a település közelében. A vagyonos középosztály és a városi vezetőréteg közé is gyakran felküzdötték magukat a felszabadított rabszolgák, részben a polgárság egyik társadalmi testülete, az *augustalisok* révén. A második és harmadik század fordulójától nagy számban jelentek meg a kis-ázsiai, észak-afrikai és balkáni iparos és kereskedő gazdag *libertusok* is. Aquincumban a módosabb családoknál számolhatunk egy-egy rabszolgával, akiket döntően a kézműiparban alkalmaztak.<sup>26</sup>

<sup>19</sup> Zsidi Paula: *Aquincum polgárvárosa*. Bp., 2002. 21.; Gáspár, 2006. 50.

<sup>20</sup> Sz. Póczy 1969. 5.

<sup>21</sup> Alföldi András–Nagy Lajos–László Gyula: *Budapest története I.* Budapest az ókorban 2. Bp., 1942. 353–385. Zsidi Paula: A városkép változása az aquincumi polgárvárosban a 2–3. század fordulóján. = *Budapest régiségei*, 1997. 31. sz. 281.

<sup>22</sup> Domitianus korában a terület komoly veszélynek volt kitéve a szarmatákkal szemben, így Aquincumban megkezdődtek az építkezések. Ezzel egyidőben, de legkésőbb a századfordulón kezdődtek meg Brigetio és Vindobona táborainak építkezései is. Mócsy, 1974b. 92–93.

<sup>23</sup> Sz. Póczy, 1969. 6–7.

<sup>24</sup> Szabó–Borhy, 2015. 104. Abban azonban nincs egyértelmű állásfoglalás, hogy a *colonia* rang járt volna *ius Italicum* adományozásával a két település esetében. Mócsy András: *Pannonia a késői császárkorban*. Bp. 1974. 45. (Továbbiakban: Mócsy, 1974a.)

<sup>25</sup> Gáspár, 2006. 49.; Mráv, 2013. 209.

<sup>26</sup> A *libertusok* egy jó része az észak-itáliai üzletházak megbízottjai voltak, akik adminisztrációban való jártasságuk miatt gyakorta emelkedtek a városi vezetőrétegbe és

Összesen hatvanhat feliratról van tudomásunk, amelyek rabszolgákhoz vagy felszabadítottakhoz köthetők a provincia egyik legjelentősebb központjában. Ez a szám azonban eltörpül az Aquincumban található kétezzer-háromszázötvenegy felirathoz képest, de a rabszolgafeliratok aránya így is megközelítőleg három százalékát adja a település epigráfiai leleteinek. Bár több töredékes közülük, az aquincumi feliratok számottevő része – mint ahogyan az alább is látható – szerencsénkre jelentős mennyiségű információt hordoznak számunkra. Több feliraton a felszabadítottak és rabszolgák kapcsolatairól is tudomást szerezhetünk. Carnuntumhoz és Poetoviohoz hasonlóan vallási és foglalkozási szempontból is sokszínűbbek a leletek a többi településhez képest, a felszabadítottak, rabszolgák és a (korábbi) gazdáik családi kapcsolatairól is sok információt nyerhetünk.<sup>27</sup>

Poetovio az első század során még legiotáborként működött, majd miután a csapatok elhagyták a várost, a század végére a több fázisban zajló veterántelepítéseket követően jött létre a későbbi gazdasági központ. Ezáltal az egyik legkésőbbi városalapítások közé tartozik a Borostyánkő út mentén.<sup>28</sup> A stratégiai és kereskedelmi szempontból is kiemelkedő városalapítás végül az egyik legfontosabb települést hozta létre a provinciában. Tudniillik, Poetovio a térség déli kereskedelmi vérkeringésébe bekapcsolódott.<sup>29</sup> Ezt követően colonia Ulpia Poetovio gyors fejlődésnek indult<sup>30</sup>, valamint az *illyricumi* vám- és adókörzetnek (*publicum portorium Illyrici*) központjaként a Római Birodalom kiemelkedően fontos kereskedelmi centrumává vált. A városban Domitianus reformjait követően a *conductorok* irányították a vámhivatalokat, amelyekben a legtöbb alkalmazott rabszolga státuszú volt. Ettől fogva igen nagy számban jelentek meg rabszolgák és felszabadítottak, akik a gazdasági és a vallási életben is igen aktív szerepet tölthettek be.<sup>31</sup> A rabszolgák és felszabadí-

---

rangokat vívhattak ki maguknak. Ezzel szemben a rabszolgaság Pannonia egész területén, így a városban. Sz. Póczy, 1969. 7–8.

<sup>27</sup> Lásd: Tituli Aquincenses II. 732.

<sup>28</sup> Mócsy, 1974b. 121.; Fitz, 1999. 50.

<sup>29</sup> A Dráva mentén ezáltal Poetoviotól colonia Aelia Mursáig korábban katonai táborként működő települések helyett két *colonia* által biztosított területen zajlott a kereskedelem. Szabó–Borhy, 2015. 103–104.

<sup>30</sup> A birodalom területéről különböző népek fordultak meg, és telepedtek le a városban, aminek egyik jele, hogy a város több istenség szentélyének adott otthont, többek között jelentős volt az orientális istenek megjelenése a Poetovioban, így a Mithras-kultusz és hozzá kapcsolódó mitológiai alakok, továbbá Iuppiter Dolichenus megjelenése. Lásd a vallásossággal foglalkozó fejezetben.

<sup>31</sup> Szabó Melinda: Szervezeti váltás a poetoviói vámhivatalban. In: *Numismatica Pannonica III. Emlékkonferencia Alföldi András születésének 125. évfordulója alkalmából*. Szerk. Juhász Lajos, Bp., 2021. 39–43. lásd: CIL III. 04015.

tottak kiemelkedő jelenlétét mutatja a rabszolgafeliratok aránya is. Bár Poetovio Carnuntum és Aquincum után csupán a harmadik legmagasabb rabszolgafelirat-számmal bíró település Pannoniában, mindazonáltal a rabszolgafeliratok arányát tekintve az élen jár. Az internetes adatbázisokkal összemérve, a rabszolgafeliratok közel nyolc százalékát adják a település epigráfiai leleteinek.

A feliratok árulkodnak a rabszolgák és felszabadítottak tevékenységéről is. A vámkörzet központjában eleinte magán rabszolgákat alkalmaztak, majd Marcus Aurelius uralkodása során átalakult a rendszer, és a *conductorok* helyett *procuratorok* irányították a körzetet, s a korábbi magánrabszolgák helyett immár császári rabszolgák adták a vámállomások személyzetét is. Poetovioban különösen C. Antonius Rufus és Quintus Sabinus Veranus *conductorok* rabszolgáitól ismerünk feliratokat, de a vámkörzet reformját követően a császári rabszolgák tevékenységéről is tudósítanak az epigráfiai leletek. A rabszolgák között találkoznak *vicariusokkal*<sup>32</sup>, *vilicusokkal*<sup>33</sup>, *tabulariusokkal*<sup>34</sup>, *adiutor tabulariorumokkal*<sup>35</sup>, *contrascriptorokkal*<sup>36</sup>. Ezen kívül a korai időszak veterántelepítéseivel kapcsolatos rabszolgafeliratokról is tudunk.<sup>37</sup>

Savaria *coloniaként* jött létre Claudius császár korában (colonia Claudia Savaria),s már az első század során kiemelkedő fontosságú volt.<sup>38</sup> A város alapításában közrejátszott, hogy a veteránok telepítéséhez ideális adottságokkal rendelkezett, valamint a kereskedelem szempontjából is optimális volt a fekvése, hiszen Poetovio és Carnuntum között félúton helyezkedett el, így biztosítva a Borostyánkő út ezen szakaszát. Az alapítást követően gyors fejlődésnek indult a város, amelynek fénykorát a Flavius-kortól számíthatjuk.<sup>39</sup> A város alapításakor zajló *deductio* nagyszámú veteránt érintett, akik döntő többségben a Carnuntumban állomásozó *legio XV Apollinaris* csapataiból kerültek ki. A feliratállításuk árulkodó, többen jó anyagi helyzetben voltak, hiszen a legkorábbi

<sup>32</sup> AE 1988. 00934.; CIL III. 14354.; valamint AIJ 00348.

<sup>33</sup> CIL III. 15184.; valamint AE 1983, 0769.

<sup>34</sup> AIJ 00311.; CIL III, 04043.; CIL 03, 04044.; valamint AE 1986, 00571.

<sup>35</sup> CIL III. 04020.; CIL III. 04062.; valamint CIL III. 04023.

<sup>36</sup> CIL III. 04024.; valamint CIL III. 10873.

<sup>37</sup> AIJ 00379.; CIL III. 10878.; CIL III. 10881.; valamint AE 1934, 0226.

<sup>38</sup> Bár az idősebb Plinius leírása szerint alapításakor még hivatalosan Noricum térségéhez tartozott. Plinius Nat. Hist. III. 14. A noricumi városalapításokkal egyidőben létrejött város feltehetőleg a pannoniai-noricumi határ meghúzásakor került a tartományhoz, valamikor Kr. u. 49 előtt. Tóth, 1977. 194.; Fitz, 1999. 52.

<sup>39</sup> Kádár Zoltán–Balla Lajos: *Savaria*. Bp., 1958. 6–9.

veteránoknak tekintélyes számú rabszolgával rendelkeztek.<sup>40</sup> Savaria veteránjai tartották a kapcsolatot a korábbi állomáshelyükkel, gyakorta Carnuntumban szereztek be a rabszolgáikat is. Erre a szorosabb kapcsolatra feliratos példát is tudunk. Egy Savaria mellett talált feliraton egy Carnuntina nevű felszabadított rabszolganővel találkozunk.<sup>41</sup>

Savariában vagy a település környékén összesen huszonkettő rabszolga feliratot találunk, amelyek a településhez kötődő feliratok körülbelül öt százalékát adják. Ezekben különböző szerepet betöltő rabszolgákkal találkozunk. A felszabadított rabszolgákról és közrabszolgákról árulkodik a Kr. u. 188-ban készített híres *Numinibus*-tábla is, amely öt *curiába* sorol nyolecvannycs savariait, köztük az említett társadalmi csoportok tagjait is.<sup>42</sup> Veteránok rabszolgáin túl akad a településen császári rabszolga is. A teljesség igénye nélkül: Heliodorus, aki *vilicus stationis*ként Savaria Nemesisnek állított oltárt, továbbá Hercules Augustusnak állít oltárt Canaekius nevű rabszolga.<sup>43</sup> De a városban az Augustalisok testületéhez tartozó Tiberius Claudius Eutyclus felszabadított rabszolga is a császárnak állított oltárt.<sup>44</sup>

Scarbantia már Tiberius kora óta létezett, mint *oppidum*, ezért a római hódítás legkorábbi időszakában oppidum Iulia Scarbantia nevet viselte.<sup>45</sup> A település Savaria és Carnuntum között helyezkedett el, a Borostyánút mentén, *municipiumi* rangra a Flaviusok korában emelkedett, s ettől kezdve neve municipium Flavium Scarbantia lett.<sup>46</sup> Scarbantia esetében nem volt olyan számottevő városalapítási tényező, mint a *deductio*, épp ezért a város fejlődése valamivel lassabb ütemben történt, mint azt például Savaria esetében tapasztalhattuk.

A *municipium* területén összesen kétszázöt feliratot regisztrál a kutatáshoz használt internetes katalógus, ebből mindössze huszonegy rabszolga feliratot ismerünk. Scarbantiában és a hozzá kapcsolódó területen

<sup>40</sup> Ezekről a veteránok által megnevezett felszabadított rabszolgák is árulkodnak. Mócsy, 1974b. 80.; RIU 0145.

<sup>41</sup> RIU 0147.

<sup>42</sup> CIL III. 4150.

<sup>43</sup> CIL III. 4161. és CIL III. 4155.

<sup>44</sup> Neve arra utalhat, hogy ő maga vagy gazdája Claudius korában szabadult fel. CIL III 4169.

<sup>45</sup> A noricumai és pannoniai városalapításokat megelőzően már létezhetett a település, feltehetően a század elejétől conventus civium Romanorum működött falai között. Fitz 1999. 52. A település Savariával és Carnuntummal egy időben került Pannoniához. Tóth, 1977. 194.

<sup>46</sup> Szabó–Borhy, 2015. 102. Feltehetőleg egy időben Neviodunum és Andautonia is *municipiumok* lettek. Fitz, 1999. 52.



már a *municipiumi* rangra emelés előtt is találunk feliratot s előfordulások egészen a harmadik század elejéig jellemző. A területen veteránok rabszolgái kevésbé jellemzőek az epigráfiai emlékeken.<sup>47</sup> Mindazonáltal nevük alapján bennszülött, sőt más területekről származó<sup>48</sup> rabszolgákat is ismerünk. Sőt olyan rabszolgáról is van tudomásunk, aki a település nevét is viseli, Scarbantilla sírfelirata még az első században keletkezett.<sup>49</sup>

Brigetio települése a Duna jobb partján helyezkedett el. Pannonia területének négy nagyobb legioközpontja közül az egyik, amely katonai táborként létesült már Pannonia megszállásakor, főként a környező törzsek felkelésének fenyegetése és a terület biztosítása miatt. A település korai történetéről kevés forrásunk van, mindazonáltal a környező *civitates peregrinae* felügyeletét állandó katonai jelenlét látta el. A helység, a fekvéséből fakadóan állandó helyszíne volt a római hadsereg különböző csapatainak.<sup>50</sup> Ebből fakadóan a településre kifejezetten igaz, hogy katonatársadalommal rendelkezett. Mindazonáltal a város bekapcsolódott a nyugati és az itáliai kereskedelem vérkeringésébe is. Ennek és a hadsereg ellátásának szüksége miatt a tábor közelében polgárváros is létesült, amely Szöny falu alatt található, a tábortól körülbelül két kilométerre.<sup>51</sup> Brigetio egyes feltételezések szerint Carnuntumhoz és Aquincumhoz hasonlóan Hadrianus császárnak köszönhető, mások szerint Caracalla uralkodása során kapta meg a *municipiumi* rangját.<sup>52</sup> A Severus-korban pedig a másik két említett településhez hasonlóan Brigetio is elnyerte a *colonia* rangot, még hozzá úgy, hogy a polgárvároshoz csatolták a táborvárost is valamikor a harmadik század közepe táján (ahogyan azt Aquincumban és Carnuntumban is tapasztalhattuk egy korábbi időszakban).<sup>53</sup>

Jelentős közigazgatási szerepe nem adatolt, de a Római Birodalom védelmében igen fontos szerepet játszott Brigetio. Ez a tendencia a feliratos emlékek és a rabszolgafeliratok összevetésében is jelentkezik. Brigetio és

<sup>47</sup> RIU 1. 00185.

<sup>48</sup> natione dalmata: CIL III. 14355.; domo Mopsisto: AE 1909, 0200.; Tudro: AE 1939, 0261.

<sup>49</sup> CIL III. 10946.

<sup>50</sup> Barkóczi László: *Brigetio*. Bp., 1955. 18–22.; Visy 1989. 52–54.; Gáspár, 2006. 51.; Borthy László–Bartus Dávid–Czajlik Zoltán et al.: *Brigetio (Komárom/Szöny): Tábor – város a Duna mellett*. In: *Rómaiak a Dunánál. A Ripa Pannonica Magyarországon mint világörökségi helyszín: Romans on the Danube. The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*. Szerk. Visy Zsolt, Pécs, 2011. 42–51.

<sup>51</sup> Evégett a polgárvárosról kevesebb adatunk van, a mai Szöny már Komárom része, kevés ásatást végeztek a területen. Visy, 1989. 55.

<sup>52</sup> Mráv, 2013. 209. Szabó–Borhy, 2015. 107.

<sup>53</sup> Mócsy, 1974a. 48.

környéke a felhasznált adatbázis szerint ezertíz epigráfiai emlékkel bír. Ennek csupán kicsivel több, mint egy százalékát teszik ki a vizsgált társadalmi csoportot szerepeltető feliratok. Tudniillik, mindössze tizenkilenc rabszolgákkal és felszabadított rabszolgákkal kapcsolatos epigráfiai emlékkel, köztük döntő többségben veteránok felszabadított rabszolgáival találkozhatunk, mellettük a városi vezetők és a városi polgárokhoz köthető feliratokon találkozunk a *servi* és *liberti* tagjaival.<sup>54</sup>

Sirmium és Siscia már a nagy pannon-dalmát lázadás idején is kulcsfontosságú legioközpontként működhetett, minthogy a római hadsereg két legfontosabb bázisa volt a Száva folyó mentén. Ekkor azonban még, mint katonai tábor töltötték be jelentős szerepet. A Flaviusok korában – feltehetőleg a tábor felszámolását követően – a volt flottakatonák *deductioja* révén *colonia* rangot kaptak a települések.<sup>55</sup> A települések *colonia* rangra emelése nagyon fontos lépés volt a térségben élő bennszülöttekkel szembeni politikának, ennek részeként Sirmium és Siscia városi vezetői közé bekerültek a helyi lakosok, valamint a lakosság jelentős része polgárjoghoz is jutott.<sup>56</sup>

Sirmium területén összesen öt rabszolgafeliratot találunk, így a településen mindössze egy százalékát teszik ki a felszabadítottakkal vagy rabszolgákkal kapcsolatos leletek. Sisciában és környékén kilenc feliratot tudunk a vizsgált társadalmi csoportokhoz kapcsolni, amely a területen talált kétszázhuszonegy felirat két százalékát adja. Sirmiumban található epigráfiai leletek jelentős része sajnos igen töredékes és a városban csak jelentéktelen arányt képviselnek a rabszolgák és felszabadítottak. Sisciát megvizsgálva több és informatívabb rabszolgafelirattal találkozhatunk, köztük olyanokkal is, akik gazdájuk vagy saját pozíciójuk révén jelentős szerepet töltöttek be a *coloniában* vagy városi rabszolgaként vettek részt a település életében.<sup>57</sup> Ennek egyik legfontosabb oka, hogy a városban működött a *publicum portorium* Illyrici egyik állomáshelye.<sup>58</sup> De a feliratok között egy Hegetor nevű felszabadított sírfeliratával találkozhatunk, aki *medicusként* alkalmazott a *cohors XXXII Voluntariorum civium Romanorum* a Iulius-Claudius időszakban.<sup>59</sup>

Neviodunum az egykori *civitas peregrina Latobicorum* területén létesült. *Municipiumi* rangját a Száva-völgy városi fejlődésének részeként kapta a Flavius-korban, bár hivatalos neve *municipium Flavium*

<sup>54</sup> CIL III. 04297.

<sup>55</sup> Fitz 1999. 52. Sirmium egyébként császári központként funkcionált, ennek köszönhetően igen fejlett városi élet alakult ki. Gáspár, 2006. 56.

<sup>56</sup> Pannonia története, 1963. 47.

<sup>57</sup> CIL III. 03937, valamint CIL III. 03977.

<sup>58</sup> Gáspár, 2006. 56.

<sup>59</sup> CIL III. 10854.

*Latobicorum* volt. Ez az elnevezés nem tudott meggyökerezni, így a Neviodunum név bukkan fel gyakorta az epigráfiai emlékeken<sup>60</sup>, köztük például egy rabszolga által állított feliraton is.<sup>61</sup> A város territoriumán volt *beneficiarius* állomás, a Praetorium Latobicorum.

A településen és környékén összesen nyolc rabszolgafeliratot regisztrálhatunk. A leletek időbeli szórása igen szembetűnő, már a korai idősokra is datálnak feliratot, míg az utolsó ismert rabszolgafelirat a Severusok korára tehető. A település birodalmi adminisztrációhoz való szoros kapcsolatát jelzi, hogy Neviodunumban talált feliraton egy császári foglalkoztatásban álló (*vilicus*) urának állíthatott feliratot egy rabszolga, Zoticus.<sup>62</sup> Ez mutatja, hogy nem csupán a provincia központjaiban, hanem kisebb településeken is megjelennek a császári alkalmazásban álló rabszolgák.

Intercisa katonai tábora a dunai erősítések során jött létre. A Traianus idején épült tábornak a Duna eróziós munkája miatt később hátrébb tolták, majd a második század vége felé kőtábornak hozták létre ennek helyén. A tábor környékén talált régészeti leletek civil lakosság jelenlétére utalnak,<sup>63</sup> így feltételezhető, hogy már egészen korai idősokban polgári település is kialakult a közelben. *Municipium*i rangra azonban Intercisa sohasem lépett, evégett a lakosoknak nem volt önkormányzata sem. A településre Marcus Aurelius uralkodása, a jazigok elleni harcok alatt folyamatosan jelentek meg a területen szír katonák, akik magukkal hozták családjaikat is, a csapatok mellé pedig szír kereskedők is érkeztek.<sup>64</sup> Intercisában és közelében háromszázhatvannyolc feliratból összesen kilenc rabszolgafeliratot regisztrál a munkakatalógus. Köztük szembetűnő a keleties, hellenisztikus nevek megjelenése, előfordul például az Eutyches, Chrysantus, Heraclia, Nicia<sup>65</sup> név is. Ezen túlmenően a keleti területekre utal a feltételezhetően Deus Dobras megjelenése is Eutyches feliratán.<sup>66</sup>

Poetoviához hasonlóan Mursa is a római hódítás korai időszakában létfontosságú katonai támaszpontként szolgált, fejlődése azonban a dák háborúk miatt gyorsult fel, Traianus korától kezdődően.<sup>67</sup> A Dráva alsó folyásánál fekvő település, Colonia Aelia Mursa létrehozásával a Dráva

<sup>60</sup> Mócsy, 1974b. 132.

<sup>61</sup> *Invicto / deo / Charito / Neviod(unensium) / summ(arum)*. CIL III. 03921.

<sup>62</sup> AE 1997, 1244.

<sup>63</sup> Szabó–Borhy, 2015. 114–115.

<sup>64</sup> Mócsy, 1974a. 53.

<sup>65</sup> Niciát megnevező feliraton továbbá a katona származása is keletre utal: *domo Galatia Ancyra*. RIU 5. 01242.

<sup>66</sup> RIU 5. 01061

<sup>67</sup> Gáspár, 2006. 52–53.

Poetoviótól a torkolatig biztosított lett, ezzel a városalapítással pedig befejeződött a Száva és Dráva vidékének colonizálása. *Colonia* rangját feltehetően 133-ban kapta, amely Hadrianus városfejlesztési tevékenységéhez köthető.<sup>68</sup> Mursa területén összesen száznyolcvankilenc feliratot ismerünk, amelyből mindössze hét rabszolgafelirat csupán. Mindazonáltal ezek a feliratok a császári rabszolgák vagy császári alkalmazottak rabszolgáinak és felszabadított rabszolgáinak jelenlétét is igazolják.<sup>69</sup> Rajtuk kívül a helyi elit rabszolgatartóival is találkozunk a rabszolgafeliratokon, köztük egy *decurio*val.<sup>70</sup>

A rabszolgafeliratok fennmaradó többsége több város között oszlik meg Pannonia területén. *Ulcisia Castra* és *Arrabona* területén, valamint *Mogetiana* mellett három rabszolgák vagy felszabadítottak jelenlétét igazoló lelet került elő. A két tábor a római *limes* fontos erődítményei voltak. *Arrabona* már *Claudius* korától kezdve állandó szálláshelyet adott a római hadseregnek, hiszen a *Sophianaeból* és *Savariából* érkező fontos utak itt egyesültek.<sup>71</sup>

*Andautonia*, és *Ad Fines* területén és *Salla* mellett két rabszolgafelirattal találkozhatunk. *Solva* és polgárvárosa, *Solva Mansio* területein szintén két leleten jelennek meg felszabadítottak.<sup>72</sup> Két feliratot regisztrál a katalógus a *limes* mentén *Gerulata*, a mai Szlovákiában fekvő *Oroszvár* erődjének területén.

Egy rabszolgafeliratot a *Dunakanyarban* fekvő *Pone Navata* erődítményéhez közel találtak, továbbá meglepő módon *Vindobona* területén és *Gorsiumban* is csupán egy rabszolgafeliratot ismerünk. *Aquae Iasae*, *Civitas Iovia*,<sup>73</sup> *Romula*, *Lugio*, *Matrica*, valamint *Sophianae* környékén csupán egy-egy epigráfiai emlék tudósít a vizsgált társadalmi csoportokról.

<sup>68</sup> Szabó–Borhy, 2015. 103–104.

<sup>69</sup> ILJug II. 01059.

<sup>70</sup> ILJug 3095.

<sup>71</sup> Visy, 1989. 43.

<sup>72</sup> *Solva castellumáról* és *polgárvárosáról* keveset tudunk, mivel a terület állandóan lakott volt a történelem során a római kortól kezdve és az építkezések során nem végeztek jelentős régészeti kutatásokat, így a legtöbb ismeretünk szondázó ásatásokból származik. Visy, 1989. 64–65.

<sup>73</sup> A belső erődített telepen, *Alsóhetényben* talált feliratot csak becslések kötik *Civitas Iovia*hoz. A belső erődített telepek még mindig igen sok kérdést vetnek fel Pannonia régészeti kutatói számára, főként annak kapcsán, hogy ezek milyen funkciókat láttak el, mi célt szolgáltak. Gáspár, 2006. 49. Maga a felirat a harmadik század elejére vagy közepére datálható, így a kutatásba vonása indokolt. AE 2009, 1096.

Ugod mellett, Várpalota<sup>74</sup>, Somogyvár, Veszprém, Metlika, Rábaszentmihály (feltehetőleg Arrabona territoriuma), valamint Sollenau és Klosterneuburg (Cannabiaca, auxiliáris csapatok tábora) települések környékén szintén előkerült egy-egy rabszolgafelirat. Jelen munkában csak néhányat szeretnék kiemelni. A Somogyvár környékén talált rabszolgafelirat feltehetőleg egy környékbeli római villához köthető, bár a lelet igencsak töredékes, sem az állítókról, sem az elhunytól nincsen tudomásunk. Mindazonáltal említésre méltó, hiszen Pannonia olyan területén került elő, amely a tartomány egyik legkevésbé romanizált és municipalizált területe volt.<sup>75</sup> Veszprém környékén találtak egy sírfeliratot, amelyen egy Antiochiából származó felszabadított rabszolga, valamint felesége szerepel. Feltehetőleg a lelet által említett személyek a Balaton-felvidék valamelyik római kori villájában telepedhettek le.<sup>76</sup> Az Ugod melletti Dióspusztán egy nagyobb méretű sirtábla került elő, bár a lelet két összeálló darabra tört. A feliratos emléket másodlagos helyén találták meg, hiszen egy késő római sír fedőlapjaként használták. Így az alatta nyugvó személyekről és kapcsolataikról következtetéseket nem vonhatunk le, mindössze azt, hogy három halott emlékét őrzi, hiszen a különösen hosszú szövegű felirat jól olvasható. A leleten olvasható személyek valószínűleg az aquileiai kereskedő családhoz, a Petroniusokhoz kapcsolhatók, akik a Borostyánkő út melletti településekre küldtek alkalmazottakat – döntően felszabadított rabszolgákat – a cég képviselőjére a térségbe Pannonia végleges megszállása után.<sup>77</sup>

A pannoniai településeken vizsgált háromszázharminchat rabszolgafelirat csekély részét, mindössze négy és fél százalékát adja az epigráfiai leleteknek. Elhelyezkedésüket megvizsgálva azt is megállapíthatjuk, hogy a vizsgált társadalmi csoporthoz köthető feliratok döntően a provincia központi településeihez, nagyobb városokhoz, a *municipium*okhoz és a *coloniák*hoz köthetők. Leletek ott vannak nagyobb számban, ahol a rómaiak állandó jelenlétéről van tudomásunk. A legtöbb felirat a két nagyobb provinciaközponthoz fordul elő, Carnuntumban és Aquincumban.

<sup>74</sup> A várpalotai feliratot a falba befalazva találták meg, mára már a veszprémi Lackó Dezső Múzeumban található.

<sup>75</sup> Fehér Bence–Kovács Péter: Római faragott köemlékek Somogyvárról. Megjegyzések Somogy megye római kori felirataihoz. In: *Studia Epigraphica Pannonica IX*. Szerk. Fehér Bence–Kovács Péter, Budapest, 2017. 5–8.

<sup>76</sup> Kovács Péter: Újabb római feliratok Veszprém megyében. = *Balácai Közlemények*, 2001. 6. sz. 206–207.; K. Palágyi Sylvia: *Veszprém megye római kori kőfaragványainak gyűjteménye*. Balácsa, római kori villagazdaság. Veszprém, 2004. 56. A legtöbb Balácsához és a hozzá kapcsolódó villagazdasághoz kötik a feliratot.

<sup>77</sup> RIU 0370.; Tóth, 1995. 160–161.

## GACSAL DÓRA

Ezekon kívül Poetovio, Savaria esetében, amelyek a Borostyánkő út fontosabb állomásai voltak szintén magas a rabszolgapeliratok előfordulása. Így a közigazgatási és katonai központokban, valamint a kereskedelmi útvonalak mentén fordul elő a legtöbb epigráfiai emlék a provincia területén. Érdekes módon viszont Vindobonában meglehetősen kevés rabszolgapeliratról van tudomásunk, ahhoz képest, hogy például Brigetiohoz hasonló jelentőségű várossal van szó. Ezek mellett nagyobb városokban, mint Colonia Aurelia Cibalae, vagy Bassianae területén szintén nem került elő rabszolgapelirat.

## Papp Tamás

### A Szent Korona 1440-ben történt ellopásának históriája Kottanner Jánosné emlékiratának tükrében

Jelen tanulmány középpontjában a Szent Korona 1440-ben történt elorzása áll. E sorok írója az esemény legfőbb alapidokumentumaként számon tartott Kottanner Jánosné emlékiratának adatai köré fogja felépíteni beszámolóját. Az emlékirat a legrégebbi, világi, német nőtől származó napló, melyet a bécsi Nationalbibliothekben őriznek.<sup>1</sup> Az iromány 16 lapot tartalmaz, mindkét oldalon teleírva, némelyik meglehetősen szakadozott, hiányos.<sup>2</sup> A kézirat fontos, sőt máshol egyáltalán nem fellelhető részinformációkat tartalmaz a Habsburg Albert magyar király halála után kitört hatalmi harcokról, majdnem egy éves időtávlatban. Az iromány kulcsmozzanatai: a Szent Korona eltulajdonítása és azzal V. László megkoronázása.

A mű szerzőjének születési neve Wolfram Ilona (~1400–1470) volt, aki a soproni Wolfram Péter, német eredetű kismemes leányaként látta meg a napvilágot.<sup>3</sup> Közismert nevét második férje, Kottanner János bécsi patríciussal kötött házassága révén viselte, aki a Szent István székesegyház prépostjának kamarása volt.<sup>4</sup> Első férje Székeles Péter soproni polgármester volt, akinek halála után újravezényesodott.<sup>5</sup> Kottannerné patriciusi<sup>6</sup> státusza, és a korban nem jellemzően, női mivolta ellenére jelentős ismeretekkel rendelkezett az államügyeket illetően, ami annyiból nem meglepő, hogy Luxemburgi Erzsébet királyné komornójaként kivételes lehetőségei teremtődtek a megfigyelésre. Úrnője társaságában gyakran jeles személyek forgolódtak, a komorna intelligenciájának köszönhetően pedig az ilyen alkalmakkor elhallott és látott információkat jó átlátó képességgel tudta feldolgozni. Kottannerné 1436-ban már V. Albert osztrák herceg (1437–1439 között magyar király) és Erzsébet udvarában volt, mivel Albert és Erzsébet 1436-ban született leányát, Erzsébet hercegnőt

<sup>1</sup> Mollay Károly: Kottanner Jánosné és naplója. = *Soproni szemle* 11, 1957. 1–2. sz. 2. (Továbbiakban: Mollay, 1957.)

<sup>2</sup> Kis Iván: Kottanner Jánosné memoárja – retorikai eszközök, a mű lehetséges céljai, és Kottannerné jutalma. = *Belvedere* 33, 2021. 1. sz. 55. (Továbbiakban: Kis, 2021.)

<sup>3</sup> Kis, 2021. 56.

<sup>4</sup> *A korona elrablása – Kottaner Jánosné emlékirata – 1439–1440.* Ford. Mollay Károly, Bp., 1978. 102–103. (Továbbiakban: Mollay, 1978.)

<sup>5</sup> Mollay, 1978. 102–103.

<sup>6</sup> A középkor második felében a nyugat- és közép-európai városok befolyással bíró „elitje”.

a napló szerint ő nevelte fel. Mikor Albert és Erzsébet Magyarországra jöttek, a komorna családjával együtt követte a királyi párt.<sup>7</sup> Nem mellékes, hogy Kottannerné bizalmas viszonya mellett, a leírása alapján befolyással is bírt a királynéra,<sup>8</sup> így adott esetben, olybá tűnhet, hogy áttételesen az államügyek alakulására is hatással tudott lenni. Bár az ő meghatározó, olykor központi szerepét kihangsúlyozó közleményeket némi fenntartással kell kezelnünk, amolyan retorikai fogásként (ez az összegzésben lesz kifejtve), ugyanis alakja a történelmi események részletes elemzéskor ugyan láthatóvá válik, de a koronaellopásban nyújtott kulcsszerepét leszámítva más alkalmakkor személye nem bír ténylegesen történelemformáló jelentőséggel. Másfelől igazságtalanok lennénk, ha azzal vádolnánk Kottannernét, hogy túlzottan is magát helyezte a „reflektorfénybe”, elvégre irománya memoár jellegű, így az ő nézőpontjából a meghatározó események ténylegesen körülötte zajlottak, amikben ő is tevékenyen részt vállalt.

Összességében történettudományi szempontból rendkívüli jelentőséggel bír Kottannerné emlékirata, ugyanis leírása egyedülálló és igen nagy alaposággal tárja fel előttünk szinte a legapróbb részleteket is. Hazánkban már a XIX. században felfedezték, így Teleki József és Fraknoi Vilmos is hasznosították munkáikban. A stájer történetírásban pedig Franz Krones használta ki a benne rejlő pótolhatatlan adatokat. Nem utolsó sorban régészeti feltárásokban is kiaknázhatónak bizonyult, amennyiben leírásai segítettek azonosítani a visegrádi vár egykori helységeit.<sup>9</sup>

Habár a tanulmány szempontjából jelentőséggel bír, hogy miként kerültek a Habsburgok első alkalommal V. Albert főherceg (1404–1439) személyében a magyar trónra, az előfeltételek részletes ismertetésére ez a dolgozat nem vállalkozik. Ellenben annyit tudni szükséges, hogy a Habsburgok magyarországi térnyerésének gyökerei egészen egy 1364-es brünni szerződéshez vezetnek vissza, melyet Nagy Lajos magyar (1342–1382) király Luxemburgi IV. Károly (1355–1378) német-római császárral és Habsburg IV. Rudolf (1358–1365) herceggel kötött meg. A szerződés egyik, magyar oldalról fontos részlete, hogy Anjou-fiági magszakadása esetén a Magyar Királyság trónja a Habsburg-házra háramlott volna.<sup>10</sup> Ám ezen passzusa a szerződésnek ezután nem re-

<sup>7</sup> Mollay, 1957. 6.

<sup>8</sup> Mollay, 1978. 44, 59–60, 65.

<sup>9</sup> Kis, 2021. 56.

<sup>10</sup> Mályusz Elemér: Az első Habsburg a magyar trónon: Albert király 1438–1439. = *Aetas* 9, 1994. 1. sz. 120. (Továbbiakban: Mályusz, 1994.)



alizálódott. A Habsburgok magyar trónon való megjelenéséhez végül Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) egyéni hozzáállása és rokonszenve biztosított teret. Zsigmond személyes barátsága IV. Albert osztrák főherceggel (1395-1404) oda vezetett, hogy az őt követő fia, V. Albert házasságot köthetett 1421-ben a magyar uralkodó lányával, Luxemburgi Erzsébettel (1409–1442). Bár Zsigmond eleinte a leányát tekintette örökösének, végül Albert irányába is olyannyira megalapozódott a bizalma, hogy a főherceg elnyerhette a magyar koronát.<sup>11</sup> Csakhogy Albert igen rövid, alig kétéves (1437–1439) magyarországi uralkodására egy vérhas fertőzés tett pontot Neszmélynél 1439. október 27-én, miután egy nem túl dicsőséges, török ellen vívott honvédő hadjáratot követően, Bécs felé tartva utolérte a halál. A tragédia beállta előtt azonban arra még volt ideje, hogy végrendelkezzen, melynek egyik jelentős záradéka az volt, hogy hamarosan megszülető gyermeke mellé gyámként feleségét, Erzsébetet és a Habsburg-ház senior tagját, III. Frigyes német királyt (1440–1493) rendelje.

Albert halálát követően ismét megüresedett a trón. A megözvegyült királyné eleinte egészen biztosan azt gondolhatta, hogy gyermekének nagykorúsításáig ő lesz egy személyben a „régens” és a magyarországi ügyek igazgatója. Alapozta ezt arra, hogy férje csak a vele kötött házasság révén kerülhetett a magyar trónra, majd egy 1439-es dekrétum egyenjogú társuralkodónak emelte a férje mellé, továbbá ugyanezen rendelet pedig Erzsébetet jelölte meg örökösnek.<sup>12</sup> Ezzel szemben megemlítendő, hogy Albert végakaratóban kitért arra is, hogy úton lévő gyermeke mellé (amennyiben fiú lesz) nemcsak Erzsébetet és III. Frigyeset rendeli gyámként, hanem nekik egy 9 tagú tanáccsal kellett volna, testületi jelleggel kormányozniuk a hátrahagyott birodalmat (a tanács 3-3 tagját Magyarországnak és Csehországnak, egyet Prágának, kettőt pedig az Osztrák Hercegségnek kellett volna delegálnia.)<sup>13</sup> Azonban Albert végakaratójának, a „közösügyi rendszer” víziójának birodalma egyetlen országában sem lehetett sok pártolója,<sup>14</sup> erre alapozva a királyné pedig tulajdonképpen maga készült a Magyar Királyság kormányát

<sup>11</sup> Mályusz, 1994. 121.

<sup>12</sup> Ezer év törvényei: 1439. évi XII. törvénycikk „[...]hogya a királynő csakis az ország lakosaira ruházzon tisztségeket”. Online: Net jogtár, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=43900012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1439-2023.februar.25>.

<sup>13</sup> Pór Antal–Schönherr Gyula: Albert uralkodása. In: *A magyar nemzet története I–X*. Főszerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1894–1898. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> – 2023. február 25

<sup>14</sup> Mályusz, 1994. 142.

megragadni.<sup>15</sup> Viszont nem csak Albert elképzelése, de Erzsébet terve is több sebből vérzett. A királyné ambíciói egy nyugalmasabb történelmi szituációban, más történelmi utat bejárt államokban talán még kivitelezhetőek is lettek volna, de nem Magyarországon és főleg nem ekkor. A magyar országnagyok még egyszer női egyeduralkodót a magyar trónon nem valószínű, hogy megtűrték volna (tanulva a Nagy Lajos halála és Zsigmond megkoronázása közötti időszak eseményeiből), másfelől az ország érdeke azt követelte ekkor, hogy Erzsébet egy tekintélyes és erős állam fejének feleségévé váljon, hogy a házasság révén a társult országok komolyabb katonai erőt tudjanak együttesen felmutatni. Ez utóbbi igény pedig komoly külpolitikai okokra volt visszavezethető, mely leginkább az Oszmán Birodalom fokozatos balkáni térnyerésével állt összefüggésben, amely fenyegetettség odáig fajult, hogy 1439-ben (Szerbia legyőzését követően) II. Murád szultán birodalma már szomszédossá vált a Magyar Királysággal.

Az elhunyt uralkodó özvegye, a 31 éves Luxemburgi Erzsébet, az események előrehaladtával, legkésőbb 1440 januárjára felismerte a lehetőségeit: vagy feleségül megy egy számára kijelölt fejedelemhez (ezáltal beletörődve saját személyének, továbbá gyermekének esetleges háttérbe szorulásába) vagy a saját kezébe veszi a sorsát, így megőrizve sarjának (azaz rajta keresztül magának is) a hatalmat. Mivel a királyné már férje életében is igen nehezen tűrte a gyámkodást és a Cillei rokonságtól is megkapta a kellő támogatást, nem kérdéses, melyik út volt számára elrendelve.<sup>16</sup> Mindenesetre a Szent Korona ellopásának ötlete ekkor még szinte biztos, hogy nem ötlött fel Erzsébetben (nem volt rá szüksége, hiszen férje halála után, társuralkodó és örökös mivoltából fakadó jogosítványait egyelőre még senki sem merte vitatni). Minden jel arra utal, hogy a korona hagyományos értelemben vett birtoklására törekedett csupán, amit alátámaszt, hogy Albert halála óta kiemelt figyelemmel kísérte őrzési helyét, ugyanis tisztában volt annak funkciójából eredő jelentőséggel és hogy az mennyiben befolyásolhatja az ő sorsát.<sup>17</sup>

A korona hollétével kapcsolatban egy rövid áttekintés: Pálóci György esztergomi érsek 1439 májusában bekövetkezett halála után, Albert biz-

<sup>15</sup> Hóman Bálint: Küzdelem a török ellen. In: Szekfű Gyula–Hóman Bálint: *Magyar Történet*. Bp., 1935. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/00900/00940/html/> – 2023.február 25 (Továbbiakban: Hóman, 1935.)

<sup>16</sup> Mivel Erzsébet anyja, Borbála révén Cillei lány volt, a Cillei párt remélte, hogy rokonának támogatása révén visszaszerezheti azt a hatalmat és befolyást, amelyet valaha Cillei Hermann élvezett Zsigmond uralkodása alatt.

<sup>17</sup> Mindezeket a következtetéseket a tanulmány későbbi soraiban megannyi tette támasztja majd alá.

tonsági okokból júliusban átvitette a koronát Esztergomból a már korábban Károly Róbert által (1323–1403 között)<sup>18</sup> kijelölt őrzési helyére,<sup>19</sup> Visegrádra.<sup>20</sup> Tette ezt azért, mivel az elhunyt érsek kivételével a többi Pálóciak, [az érsek unokaöccsei, azaz, az 1437-ben elhunyt Pálóci Máté (nádor 1435–1437) fiai: Simon (országnagy),<sup>21</sup> I mre, továbbá ezek fia] Esztergom ekkori legbefolyásosabb előkelőségei a Habsburg-ház ellenfelei voltak.<sup>22</sup> Egyébként a korona áthelyezésnek ez az első alkalma, aminek tulajdonképpen főhősünk, Kottannerné is a szemtanúja volt, aki közben a karon ülő Erzsébet hercegnőt dajkálta: „*őnagysága [...] a hitvesével, a nemes királynéval először Visegrádra ment, és magával vitte a szent koronát legkisebb leányához, a hercegisasszonyhoz [...] s én, Kottanner Jánosné szintén ott voltam, karomon tartottam a hercegisasszonyt*”.<sup>23</sup> Ekkor került a korona a hagyományos őrzési helyére, a visegrádi ötszögletű vártorony földszinti kincseskamrájába.<sup>24</sup>

És hogy Erzsébet mekkora jelentőséget tulajdonított a koronának, arról tanúskodnak az alábbiak: Albert halálát követően (1439. október 27. reggelén) a királynét, aki ekkor éppen unokatestvére,<sup>25</sup> Garai László macsói bánnak a birtokán tartózkodott, már délelőtt utolérte a tragikus hír, amely sokkot csak fokozott az a (később tévesnek bizonyult) kiegészítés, miszerint férje, még halála előtt elvitette ismeretlen helyre a Szent Koronát.<sup>26</sup> Ennek hallatán Erzsébet rögvest tudakozott üzenetben, majd november 9-én személyesen is megbizonyosodott róla, hogy nemcsak a pecséttel lezárt kamraajtó, de a ládában tárolt ereklyék is maradéktalanul megvannak (Kottannerné ekkor is jelen volt).<sup>27</sup> A koronázási jelvények felügyeletét 1439. november 9-ig Szentgyörgyi (Bazini) György „gróf”, várbirtokos<sup>28</sup> látta el még Albert megbízásából, akit a szóban forgó időpontban Garai László macsói bán váltott fel a visegrádi várkapitányság tisztségéből.

<sup>18</sup> Tóth Endre: *A Magyar Szent Korona és a koronázási jelvények*. Bp., 2018. 90. (Továbbiakban: Tóth, 2018.)

<sup>19</sup> A Szent Koronát Zsigmond 1404 után a budai vár István-tornyában őriztette, majd 1434-től az esztergomi érsek felügyeletére bízta (Tóth, 2018. 90.)

<sup>20</sup> Mollay, 1978. 81.

<sup>21</sup> Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (Továbbiakban: Engel, 1996.) 185.

<sup>22</sup> Mollay, 1978. 6, 80–81.

<sup>23</sup> Mollay, 1978. 7.

<sup>24</sup> Mollay, 1978. 82.

<sup>25</sup> A másik unokatestvér Cillei Ulrik volt.

<sup>26</sup> Mollay, 1978. 8.

<sup>27</sup> Mollay, 1978. 9–10.

<sup>28</sup> Detrekő, Óvár, Vöröskő, Élesszeg-Sárfenek (Engel II, 1996. 226.)

A koronázási jelvények átadásáról pedig egy Erzsébet által kiadott oklevél tanúskodik.<sup>29</sup> Ezután a Szent Koronát Erzsébet egy kisebb ládikóba helyeztette át, abba, amelyben az özvegy királyné saját koronája is volt. És hogy a felkavaró álhír okozta trauma után nyugodtabban tudja lehajtani a fejét, a ládikót Erzsébet magával vitte saját szobájába, melyben udvarhölgyeivel volt elszállásolva a viseigrádi fellegvárban.<sup>30</sup> Viszont még aznap éjszaka balesett történt, ugyanis egyik udvarhölgye alvóidőben felborított egy égő gyertyát, ami kisebb belső tüzet okozott a lakosztályban úgy, hogy még a koronátároló ládikó felülete is megperzselődött. Kottannerné lélekjelenlétének köszönhetően hamar eloltották a tüzet, amelyet mindannyian isteni jelként értelmeztek: „*És figyeljétek a csudát: még az anya méhébe volt zárva a király, akinek majdan a szent koronát kellett viselnie [...] az ördög mindkettőjüknek szívesen ártott volna a tűzvész által. Isten azonban örködött felettük, és idejében felébresztette az udvarhölgyeket [...] Akkor eljöttek hozzám az udvarhölgyek, hogy keljek fel tüstént, mert tűz van abban a bolthajtásos szobában, amelyben asszonyom önagysága hált. [...] rögtön felkeltem, besiettem a szobába, [...] elfojtottam, majd eloltottam a tüzet.*”<sup>31</sup> Másnap a nemesurak hírére vették az eseménynek, ami után nem csoda, hogy sikerült meggyőzniük a királynét, hogy tegyék vissza a koronát a biztonságos ládába, azt pedig vigyék vissza a lepecsételt kincseskamrába. Miután ezt megtörtént Garai várnagyot állíttatott a fellegvár élére.<sup>32</sup>

Két hónappal Albert halála után, 1440. január 1-jén Erzsébet Garaival és hozzá közel álló urakkal Budára ment, ahol megnyílt a királyválasztó diéta. Mint ismeretes, az özvegy királynét ekkor már folyamatosan szorongatták a mágnások (köztük még Garai is) a házasságkötés ürügyén, ami alól ő (a fentebb már részletezett okok miatt) igyekezett kibújni.<sup>33</sup> Házaslárásként a 16 éves III. Ulászló lengyel király, illetve Brankovics György (Đurađ Branković) szerb (részben bizánci eredetű) despota 19 éves fia, Lázár volt kijelölve (mely utóbbival rokoni kapcsolatban állt, ugyanis unokatestvérének, Cillei Ulriknak a felesége a szerb despota leánya, Brankovics Katalin volt.) Az Ulászló mellett szóló (nem új keletű)<sup>34</sup> érvek alább lesznek részletesen kifejtve. Lázár ortodox

<sup>29</sup> Tóth, 2018. 90.

<sup>30</sup> Mollay, 1978. 10.

<sup>31</sup> Mollay, 1978. 10–11.

<sup>32</sup> Mollay, 1978. 11–12.

<sup>33</sup> Mollay, 1978. 85.

<sup>34</sup> Mályusz, 1994. 121.

vallása ellenére<sup>35</sup> apja származása mellett annak tekintélyes méretű magyarországi birtokait, továbbá gazdag hozamú novobrdói ezüsbányáit tudta felmutatni.<sup>36</sup>

Ezt követően Erzsébet hiába ment vissza Visegrádra január 18-án,<sup>37</sup> a nemesurak itt is megtalálták és tovább „zaklatták” a házasságkötés mielőbbi nyélbeütése ürügyén. És bár nem ismeretes, kik járultak elé, azt tudjuk, hogy a Jagelló házzal való egyesülést képviselték.<sup>38</sup> A rendkívüli nyomás alá került Erzsébet végül belement a nászba. Sarkalatos tény, hogy Erzsébet négy feltételt szabott a frigy létrejötté kapcsán, melyek a következők voltak: Ulászló beiktatása után neki is lehessen befolyása az államügyek intézésébe; amennyiben viszont fia lesz, Ulászló garantálja fia számára a támogatást az osztrák és cseh trón megszerzésében; ha Ulászló fiú utód nélküli halálozik el, a magyar trón Albert fiára háramoljék,<sup>39</sup> ha Erzsébetnek leánya lesz, garantálják az ő jogállását is.<sup>40</sup> Mindezeket az országnagyok örömmel elfogadták. Viszont a rendkívül körülményes feltételekből következik (főleg úgy, hogy egy nem jelenlévő harmadik személy, Ulászló nevében is egyezkedtek), hogy Erzsébet maga sem hitt azok esetleges megvalósulásában, tehát mindössze csak azért ment bele a házasságba, hogy a nyomás csökkenjen felette. Feltételezhetjük, hogy ennek a házassági előszerződésnek mind Ulászlóra és Erzsébetre is nézve betarthatatlan mivolta adta meg a szükséges lökést, ami a királynét a konspiráció megszervezésére ösztönözte.

A fenti eseményt követően január 18-án az országgyűlésen kihirdették a döntést, miszerint III. Ulászló lengyel király magyar trónra való meghívására egyeztetést indítványoznak. És hogy mindez hivatalos legyen, a krakkói udvarba menesztett követeket (több felvonásban) összesen közel 200 pecséttel hitelesített (71 egyházi és világi nagyúr, továbbá 31 megyei követ stb.) felhatalmazó oklevelekkel indították útnak.<sup>41</sup>

1440 év elején a magyar-lengyel perszónalunio ötlete valószínűsíthetően széles körben nyert el tetszést (a királynő körüli opponens minori-

<sup>35</sup> Amit Erzsébet elfogadhatatlannak tartott mély vallásossága okán. (Mollay, 1978. 13.)

<sup>36</sup> Pálosfalvi Tamás: Két (király)választás Magyarországon. Habsburg Albert és Jagelló I. Ulászló magyar királysága = *Századok* 156, 2022. 3. sz. 492. (Továbbiakban: Pálosfalvi, 2022.)

<sup>37</sup> Mollay, 1978. 85.

<sup>38</sup> Mollay, 1978. 13.

<sup>39</sup> Tringli István: *Az újkor hajnala – Magyarország története 1440–1541*. Bp., 2003. (Továbbiakban: Tringli, 2003.) 18.

<sup>40</sup> Mollay, 1978. 15

<sup>41</sup> *Középkori magyar pecsétek Varsóból*. Történeti Tanulmányok XXVI. Supplementum. Szerk. Novák Ádám, Debrecen, 2018. (Továbbiakban: Novák, 2018.) 6.

tást leszámítva). Ez utóbbi alapozódott arra, hogy a Lengyel-Litván unió ekkor tekintélyes méretekkkel büszkélkedhetett, emellett Kelet-Európának legerősebb katonai hatalma volt. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a Jagelló-párt igényeinek jobban megfelelt a főnemesi korlátozásokat már hazulról jól ismerő és azt eltérni kénytelen lengyel király, aki éppen ezért sokkal inkább mutatott hajlandóságot arra, hogy az őt trónra emelő bárók jogait tiszteletben tartsa, befolyásukat elviselje, mint a trónt legitimitás címén követelő, idegen kegyencek és rokonok befolyása alatt álló és hatalmaskodásra is hajlamos asszony, illetve annak teljesen kiszolgáltatott és uralkodásra képtelen csecsemő gyermeke.<sup>42</sup> Bár Erzsébet a nem túl népes magyarországi pártfogói közül nagyban támaszkodott a nagyhatalmú és rá nagy befolyást gyakorló Cillei rokonságra, amely alapján támogatottsága egyoldalúnak tűnhet, az ő esetében ez mégsem nevezhető kiszolgáltatottságnak. A hatalmaskodását illetően viszont akadtak nevezetes esetek, pl.: néhai férjének, Albert koronázásának alkalmával követelte, hogy őt is uralkodóknak kijáró módon, az Esztergomi érsek iktassa be. Erre egyébként volt jogalapja, hiszen nem férjén keresztül vált királynévé, ám jogigényének érvényesítését végül Rozgonyi Simon, akkori veszprémi püspök elgáncsolta. Az engedetlenséget a királyné két évvel később megbosszulta, az esztergomi érsekség hivatalának legesélyesebb aspiránsa, Rozgonyi helyett Szécsi Dénest nevezte ki.<sup>43</sup> Ezzel szemben mind Kottannerné, de még Thuróczi is jámbor asszonyként festik le a királynét.<sup>44</sup> A királykérdésben Ulászló mögé sorakozott Erdély egész köznemessége, az északkeleti részek, a keleti országrész, a Tiszántúl, a Duna-Tisza köze, továbbá az országgyűlés nyilvánvaló többsége (jobbára katonáskodó főurakból álló társaság).<sup>45</sup> Tehát a „Cillei-liga” (Ulrik, Frigyes, Erzsébet, a Garaiak, Szécsiek stb, később bővül még) képviselői a királyválasztó országgyűlésen (ezért szerepel a felhatalmazó pecsétjük az Ulászlót Magyarországra invitáló oklevélen)<sup>46</sup> valószínűleg a szemmel látható többség nyomására adták be a derekukat és biztosították saját felhatalmazásukat a lengyel királlyal való egyezkedés megindítására (tekintettel arra is, hogy Brankovics Lázár

<sup>42</sup> Hóman, 1935.

<sup>43</sup> Mályusz, 1994. 124–125.

<sup>44</sup> Thuróczi János: *Magyar Krónika*. XXVIII. fejezet. Bp., 1957. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/10600/10633/10633.html/> – 2023 február 25. (Továbbiakban: Thuróczi, 1957.)

<sup>45</sup> Hédervári Lőrinc nádor, Rozgonyi Simon és György pozsonyi ispán, Tallóci Máté, Marcali Imre asztalnokmester, Perényi János tárnokmester, Hunyadi János szörényi bán, mellettük a teljes Perényi, Pálóci, Csáki, Bebek, Marcali, Hédervári, Cudar családok. (Hóman, 1935.)

<sup>46</sup> Novák, 2018. 63–87.

kizárása után nem maradt más alternatíva). Egyébként pedig felfoghatjuk a Cilleiek hozzájárulását időhúzásnak is, ugyanis úgy kalkulálhattak, hogy a tárgyalás elhúzódhat, addig pedig úgyis kiderül lánynak, vagy fiúnak ad életet Erzsébet (amennyiben a szülés zavartalanul lefolyik). Csak egészséges fiúgyermek esetében reménykedhettek, hogy az majd megzavarhatja, sőt félbeszakíthatja a lengyelországi tárgyalásokat.<sup>47</sup>

Az események sorába tulajdonképpen itt kapcsolódik be aktívan a látszólag jelentéktelen történelmi aktor, a királynő komornája, Kottanner Jánosné. Az országgyűlésen felgyorsuló fejlemények tükrében Erzsébetnek igen jól jött, hogy a visegrádi várban korábban hátrahagyta komornáját, akit leányának gondozásával és személyes értékeinek őrzésével bízott meg. Kottannerné pedig éppen abban a teremben volt elszállásolva, melynek egyik ajtaja egyenest a Szent Koronát őrző kincseskamrára nyílt, és a terem kulcsa is az ő birtokában volt, a helységbe pedig senkinek nem volt belépési engedélye Garai Lászlón és a várnagyon kívül.<sup>48</sup> Mivel a királyné nagyjából tisztában volt, mire számíthat, miután leendő házastársa megérkezik, elkezdte megszervezni a visszavonulását az ország északnyugati felébe. Első körben január 18. és február 8. között (ekkor még Visegrádon van) különösebb győzködés nélkül sikerült rávennie komornáját, hogy személyes tárgyait csempéssze ki a toronyteremből:<sup>49</sup> nevezetesen a saját koronáját, nyakékeit és egyéb ékszereit.<sup>50</sup> A sikeres akció után úrnő és bizalmas szolgálója eltávozott Komáromba, ahol a továbbiakban a királyné február 8. és május 10. között tartózkodott,<sup>51</sup> itt felkereste őt Cillei Ulrik, akivel megtanácskozták, hogyan is lehetne a Szent Koronát kicsempészni a toronyterem kincseskamrájából.<sup>52</sup> Mivel Kottannernénak voltak a legjobb ismeretei a terepviszonyokról (korábban ott volt hónapokig többedmagával elszállásolva) és a legszélesebb körű felhatalmazással rendelkezett a célpont megközelítéséhez (ismerték, mint a királynőhöz közel álló személyt), nem volt kérdés, hogy ez a feladat is reá hárul. A komorna viszont csak hosszú hezitálást követően adta be a derekát: *„Én bizony nagyon megijedtem, mert ez súlyos kockázat volt számomra és kis gyermekeim számára, s azon tépelődtem, mitévő legyek, de senkitől sem mertem tanácsot kérni, csak Istentől, így úgy gondoltam, ha nem tenném meg és ebből valami baj*

<sup>47</sup> Pálosfalvi, 2022. 494.

<sup>48</sup> Mollay, 1978. 12.

<sup>49</sup> Mollay, 1978. 12.

<sup>50</sup> Mindezeket majd 1440. május 8-án elzalogosította 2500 forintért Eizinger Ulriknak, egy bajor származású nemesnek, akit még Albert ruházott fel birodalmi bárói ranggal és adományozott neki ausztriai birtokokat. (Mollay, 1957. 9, 104.)

<sup>51</sup> Mollay, 1978. 17, 88.

<sup>52</sup> Mollay, 1978. 18–19.

*származnék, az én vétkem volna Isten és ember előtt.*<sup>53</sup> Ámde tette társat kért maga mellé: *„Beleegyeztem tehát életem kockáztatásával a nehéz útba, de segítő társat kértem. Rám hagyták, kit találok erre alkalmasnak.”*<sup>54</sup> Ám Kottannerné horvát segédjelöltje helyett végül egy magyar személyt választottak (a horvát férfi elmenekült félelmében, miután beavatták a tervbe).<sup>55</sup> Érdekesség, hogy a második, magyar jelölt nem beszélt németül,<sup>56</sup> Kottannerné pedig német mivolta lévén igen keveset tudott magyarul,<sup>57</sup> így némileg döcögős lehetett az együttműködésük. Azonban kettejük mellé társult még egy férfi, (a forrásból szinte semmit sem tudunk meg a két segéd-ről, csupán annyit, hogy mindketten ugyanazt a keresztnévet viselték és bár a komorna memoárja nem nevesíti őket, Mollay Károly kesselőkői Liptai Bálintként azonosította a fősegédet,<sup>58</sup> ebből következőleg pedig Bálintnak, annak társát). Hármójuknak sikerült a legapróbb részletekig megszervezni a korona ellopását.<sup>59</sup> *„Ő, [a magyar] aki velem együtt akarta kockára tenni életét, fekete bársony hálóköntöst s egy pár nemezcipőt vett fel, és mindegyik cipőjébe egy-egy reszelőt dugott, a lakatokat pedig köntöse alá rejtette, én meg magamhoz vettem nagyságos úrnőm kis pecsétnyomóját, de nálam voltak az elülső ajtóhoz való kulcsok is, amelyből három volt.”*<sup>60</sup>

Szerencséjükre a fellegvár várnagya, Pöker Ferenc ekkor éppen ágy-nak esett és szokásával ellentétesen nem a Szent Koronát őrző szoba ajtaja elé vetette meg alvó alkalmatosságát, így az ajtó akadály és veszély nélkül megközelíthető volt.<sup>61</sup> Ha a szerencsés körülményeket lehet fokozni, még az őrség is távol maradt aznap éjszaka, mivel a termet a királyné udvar-

<sup>53</sup> Mollay, 1978. 17–18.

<sup>54</sup> Mollay, 1978. 18.

<sup>55</sup> Szombathelyi K.: Kottanner Ilona és a magyar szent korona. = *Magyar Sion: Egyháztörténeti folyóirat* 1, 1863. 10. sz. 787. (Továbbiakban: Szombathelyi, 1863.)

<sup>56</sup> Kerékgyártó Árpád: Kottanner Ilona emlékiratának kútfői méltatása. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1, 1891. 4. füzet. 377. (Továbbiakban: Kerékgyártó, 1891.)

<sup>57</sup> Kerékgyártó, 1891. 374.

<sup>58</sup> Mollay, 1957. 3.

<sup>59</sup> Jelen dolgozat központi eseményét a szakirodalom szinte minden esetben a korona „elrablása” kifejezéssel szokta illetni. Valószínűleg a meghatározás Kottannernétől ered és pusztán emiatt élünk a mai napig pontatlan szóhasználattal, ugyanis az eset helyes megnevezésének „betöréses lopásnak” kéne lennie, vagy csak egyszerűen lopásnak. A „rablás” terminust csak olyan eltulajdonítás esetén lehet alkalmazni, amellyel egybekötte a személy elleni erőszak is megvalósult.

<sup>60</sup> Mollay, 1978. 19.

<sup>61</sup> Pöker valóban beteg lehetett, ugyanis semmilyen utalás nincs arra, hogy Garai embereként összejátszott volna a betörőkkel, sőt még Garai is csak később értesült az esetről, mi több, sokáig el sem hitte. Pöker beavatatlanságát erősítik meg a későbbi fejlemények, ugyanis személye egyszer még meg említve.



hölgyei lakták be, kiket még korábban hagyott hátra a királyné és Vajdafi László gondjaira bízott. „*A várnagy a koronakamra első bejárásához akart éjen át lefeküdni, de betegsége által hátráltatva levén s mivel az előkamra a hölgyek lakása volt, szolgáját örül oda nem küldhetvén, kendővel tekeréskörül az ajtó zárát s azt lepecsételi.*”<sup>62</sup>

A kedvező feltételek napján (1440. február 20.)<sup>63</sup> Erzsébet üzenetet küldött Visegrádra, még mielőtt megérkezett volna komornája és a segéd-ek: „*Mikor pedig elkészültünk, nagyságos úrnőm egy szál embert hírnökül küldött előre Visegrádra, hogy tudtára adja Pöker Ferenc várnagnak és Vajdafi László úrnak, akikre addig az udvarhölgyek voltak bízva, hogy ezek úgy készüljenek, ha értük jön a szekér, útra készen álljanak, hogy őnagyságához kocsizzanak Komáromba, mert szándékában van Pozsonyba menni.*”<sup>64</sup> (Ezek szerint Erzsébet nem titkolta, hogy biztos távolságban kíván maradni Ulászlótól, ha az esetleg az ország földjére lép.) Majd Kottannerné és segédje is megérkezett a szóban forgó napon Visegrádra, ám a fejleményeket hátráltatta, hogy az udvarhölgyek még nem készültek el, mivel ládát eszkábáltattak maguknak az utazáshoz, ezzel pedig eltelt az idő, egészen este 8 óráig.<sup>65</sup> Mikor pedig végeztek az udvarhölgyek az előkészületekkel, nyugovóra tértek és csak ekkor érkezett el a betörők ideje (ezen a ponton tűnik fel a színen Liptai Bálint segédje). Ámde minden előkészületük ellenére igen nagy és hosszas lármát csaptak a kopácsolással és reszeléssel, amíg a koronát tartalmazó láda lakatjainak feltörésével bajlódtak.<sup>66</sup> Amikor pedig a mechanikai megoldás nem vezetett célra, „pirotechnikai” beavatkozást alkalmaztak („*Az ajtó lakatjai azonban oly erősek voltak, hogy nem lehetett őket lereszelni, a tokot ki kellett égetni*”),<sup>67</sup> amelynek kísérő szaga betöltötte a környező tereket is. Mindeközben Kottannerné lázas imádkozásai és kétségbeesett fogadkozásai végül is meghallgatásra találhattak, ugyanis tevékenységüket nem zavarta meg senki, annak ellenére, hogy a helyőrség kifejezetten körültekintő volt akkoriban a becses tárgy védelme okán: „*Az örök és a várnagy népe ezen az éjszakán különösen éberek voltak a gond miatt, amely rajtuk volt.*”<sup>68</sup> „*Miasszonyunknak megfogadtam, hogy mezítláb Mariazellbe zarándokolok, és amíg zarándokutam nem teljesí-*

<sup>62</sup> Szombathelyi, 1863. 787–788.

<sup>63</sup> Szombathelyi, 1863. 789.

<sup>64</sup> Mollay, 1978. 19–20.

<sup>65</sup> Mollay, 1978. 20.

<sup>66</sup> Szükségszerű megjegyezni, hogy egy koronázási ékszerek tárolására szánt, az akkori kor technikai feltételei közt elkészíthető, robusztus ládát feltörni még célszerszámok birtokában is elkerülhetetlenül zajjal járt volna.

<sup>67</sup> Mollay, 1978. 25.

<sup>68</sup> Mollay, 1978. 23.

*tem, addig szombat éjszakánként nem alszom tollakon, és minden szombat éjjel, ameddig csak élek, Miasszonyunkhoz külön imádkozom, hogy megköszönjem a kegyét, amelyben részesített. [...] A Szent Koronát a kápolnán keresztül vitték ki, ahol Szent Erzsébet nyugszik, ide, én Kottanner Jánosné egy miseruhával és egy oltárterítővel tartozom, de ezt majd nagyságos uram, László király fizesse meg.”*<sup>69</sup> Dolguk végeztével a betörőknek volt idejük még a nyomokat is eltüntetni és visszaállítani mindent úgy, ahogy azt fellelték: „Mindenuitt megint betettük az ajtókat, és más lakatokat vertünk rájuk azok helyett, amelyeket levertünk, újra rányomtuk nagyságos úrnőm pecsétjét, a külső ajtót megint bezártuk, visszatettük a lepecsételt kendőcskét úgy, ahogy megtaláltuk, és ahogy a várnagy odatette, én meg a reszelőket beledobtam az árnyékszékbe. [...] Itt segítőársam fogott egy vörös bársonyvánkost, felfejtette, kivette belőle a tollak egy részét, a szent koronát beletette a vánkosba, majd újra bevarrta.”<sup>70</sup> Mindezek 1440. február 20 éjszaka és 21 hajnala között történtek.

Február 21-én a komorna és az udvarhölgyek útnak indultak Komáromba a királyné után. Ám az utazásuk sem volt teljesen kalandmentes, ugyanis a Kottannernét és a hölgyeket szállító kocsi alatt beszakadt a jég, mikor azzal a befagyott Dunán akartak áthaladni és a keletkezett rés majdnem elnyelte mindnyájukat a koronával egyetemben.<sup>71</sup> A szerencsés kimenetelű utazás (~73km) másnapján megérkeztek az állapotos özvegykirálynéhoz. Erzsébet már igencsak vajúdott és úgy esett, hogy végül nem a tervnek megfelelően Pozsonyban, hanem Komáromban, 1440. február 22-én este hozta világra fiát, Lászlót<sup>72</sup> (Komornája és egy bába közreműködésével), akit anyja Szent László iránti tiszteletből kereszteltetett meg ezen a néven<sup>73</sup> a rákövetkező nap helyszínre hívatott<sup>74</sup> Szécsi Dénes esztergomi érsek által.<sup>75</sup>

Bár nincsen erre utaló elszólalás Kottannerné emlékiratában, feltételezhetjük, hogy Erzsébet ekkor még nem gondolhatott csecsemő fiának megkoronáztatására, pusztán arra, hogy ezúttal már fia jogán veszi át a hatalmat mindaddig, míg a gyermeke a koronázásra alkalmas életkorú nem

<sup>69</sup> Mollay, 1978. 24. 26.

<sup>70</sup> Mollay, 1978. 26–27.

<sup>71</sup> Szombathelyi, 1863. 789.

<sup>72</sup> V. László az egyedüli Habsburg-házi király, aki magyar földön született.

<sup>73</sup> Mollay, 1978. 37.

<sup>74</sup> Mollay, 1978. 35.

<sup>75</sup> Szécsi Dénes bár hűséges támasza volt a királynénak, rendkívüli befolyású ember, mégis valószínűtlen, hogy megérkezése előtt tudhatott volna a korona eltulajdonításáról, nem volt rá szükség. Valószínű, hogy Erzsébet majd csak a saját és a gyermek pozíciójának romlása után tudatta vele, amikor már „elkerülhetetlen” volt a ceremónia.

lesz. Mindazonáltal, a korona birtokában, ha mégis meghívnák Ulászlót a trónra, akkor annak legitimizáló beavatását is meg tudja akadályozni. Ámde az ellenirányú folyamatok szemlátomást ellene dolgoztak, éppen ezért el kellett ismertetnie újszülött fiát jogos trónörökösnek az ország népével, amilyen gyorsan csak lehetett és meggyőző mértékben kellett magát hűséges alattvalókkal körbevennie. Ecélből Erzsébet hírnököket menesztett a Lengyelországban, III. Ulászlóval egyezkedő országnagyok után. Ám nagy bánatára a nemesurak döntő többsége nem osztozott anyai és alattvalói eufóriájában és tovább folytatták a lengyel királlyal való tanácskozást, mely konferencia március 8-ára sikerrel zárult. Az ifjú lengyel király elfogadta az országnagyok feltételeit, azaz megesküdött a koronázási hitlevélben foglaltak megtartására és a magyar korona elidegenített tartományainak visszaszerzésére, továbbá az özvegykirálynéval megkötendő házassági feltételeket is helyben hagyta és megígérte, hogy a jogos királyi adományokat, valamint Erzsébet birtokjogát is tiszteletben tartja.<sup>76</sup> Ulászlót a magyar országnagyok Március 12-én (véltetően László megszületésének hírére) már az országba jövetelre sürgették.<sup>77</sup>

Az özvegy királyné táborában eddigre felsorakozott (akikről tudomásunk van):<sup>78</sup> Cillei Ulrik, Hédervári László nádor (ki később pártütővé vált), Szécsi Dénes, Felsőlendvai Szécsi Tamás (királynéi főkincstartó, vasi és zalai ispán és komáromi ispán), id. Rozgonyi István (országnagy), Mihályfia Benedek (győri püspök), Tersáci Frangepán Bertalan (Zengg és Modrus „grófja”).<sup>79</sup>

Nem sokkal húsvét után (mely 1440-ben március 29-re esett) a Lengyelhonból visszatért országnagyok tiszteletüket tették az özvegy királyné és az újszülött előtt (többek közt):<sup>80</sup> Garai László (macsói bán, Visegrád várkapitánya),<sup>81</sup> Marcali Vajdafi Imre (asztalnokmester), Tallóci Matkó (horvát-szlavón bán),<sup>82</sup> egy cseh nemes, nevezett Smikosski és még más püspökök, továbbá világi urak. Erzsébet szíve mélyén remélte, hogy a notabilitásokra kedvezően hat majd a gyermekágy látványa, de ismét csalódnia kellett, ugyanis szüntelen azt forszírozták, hogy adja kezét Ulászló megválasztott magyar királynak.<sup>83</sup> Ez igen elszomorította Erzsébetet, ezért Cillei Ulrik tanácsára másnap lefogatta a lengyel nász

<sup>76</sup> Hóman, 1935.

<sup>77</sup> Novák, 2018. 14–15.

<sup>78</sup> Mollay, 1978. 38.

<sup>79</sup> Kerékyártó, 1891. 379.

<sup>80</sup> Mollay, 1978. 39–40.

<sup>81</sup> Kerékyártó, 1891. 376.

<sup>82</sup> Engel I, 1996. 21

<sup>83</sup> Mollay, 1978. 42.

szükségességét legerőteljesebben harsogó urakat: Marcalit, Tallócit, továbbá a hozzájuk csapódó Ország Jánost és kíséretüket. A szorult helyzetben lévő fogoly urak végül azt a tanácsot adták Erzsébetnek, hogy szabadulásukért cserébe (az időközben Visegrádra távozott) Garai László várkapitánytól kérje ki a Szent Koronát és tegye királlyá László fiát. Erzsébetnek nagyon megtetszett, hogy kívülállóktól ilyen tanácsot kap és miután a levélben értesített Garai is hajlandónak mutatkozott a cserére,<sup>84</sup> már csak azt kellett volna megszerveznie, hogy valaki visszacsempéssze a koronát Visegrádra, nehogy kitudódjon a lopás súlyos vétke és még az is elforduljon tőle, aki eddig kitartott mellette. Ekkor kikérte hűséges bizalmasának, Kottannernének a tanácsát, aki legnagyobb meglepetésére az újabb csempészakcióban való főszerepet erkölcsi aggályainak is hangot adva, egyenesen ingerülten tagadta meg: *„Úrnöm, mondjon le erről, ezt nem teszem meg, és ennyire többé nem kockáztatom az életemet, nem is javallom, mindig jobb a bokorban, mint a kalodában. Visszaadni bizonyára még bármikor lehet, aki most barátja, abból ezután még ellensége lehet.”*<sup>85</sup> Erzsébet ezután elállt a visszacsempészési tervtől. (Székesfehérvárra való távozása előtt elküldte a két fogoly bárót a Cillei Ulrik védelmét élvező Sopronba). Ami a terv elvetését illeti, bizonyosan fajsúlyosabban játszhatott közre, hogy időközben felgyorsultak az események, tudniillik április 23-án III. Ulászló átlépte a magyar-lengyel határt,<sup>86</sup> illetve ezekben a napokban tette hódolatát Erzsébetnél Újlaki Miklós macsói bán és Székesfehérvár (frissen kinevezett) kapitánya, aki az anyakirályné rendelkezésére bocsátotta a koronázó várost.<sup>87</sup> Feltételezhetjük, hogy mivel az anyakirálynő terve nem vált be (nem tudta elismertetni fiát), de egyidejűleg minden akadály elhárult egy érvényes koronázás felől, (hiszen Erzsébet magáénak tudhatta: az „eszközt”, a végrehajtót, azaz Szécsi Dénes esztergomi érseket, továbbá a helyszínt is), a királyné újfent módosította a tervét és fia megkoronázása mellett döntött. Az elemi kritériumok megléte mellett, a hagyományoknak megfelelően már csak egy ünnepnapot kellett kiválasztani, amin megtarthatták a ceremóniát: erre a közelgő pünkösd (május 15.) megfelelőnek tűnt. De mivel a felségjelvények közül a koronán kívül más nem volt a birtokukban, ezért egy Budáról időközben (nem részletezett körülmények között) eltulajdonított miseruhából (Zsigmond császári köntöséből)<sup>88</sup> maga Kottannerné

<sup>84</sup> Mollay, 1978. 43–44.

<sup>85</sup> Mollay, 1978. 44.

<sup>86</sup> Mollay, 1978. 95.

<sup>87</sup> Mollay, 1978. 45, 95.

<sup>88</sup> Mollay, 1978. 44.

szabta, majd varrta össze a csecsemő László beavatási ornátusát (albát, palástot, stólát, karkötőt, sarut).<sup>89</sup> Erzsébet pedig személyi biztonságát megalapozva Székesfehérvárra hívta a lipóti ágból származó Habsburg VI. Albert (1424–1463) osztrák herceget is (III. Frigyes német király fivérét), aki április 10. óta, Erzsébet kérésére volt László gyámja (annak ellenére, hogy azt Albert a végrendeletében, majd annak alapján az osztrák rendek 1439. november 15-én Frigyesre testálták.)<sup>90</sup> Illetve Erzsébet hívta Garait is, (akinek ekkor már bevallotta, hogy nála a korona) de az nem jelent meg a székes fővárosban.<sup>91</sup>

Május 12-én indult el Komáromból Székesfehérvárra a királyné kísérete, a ~75km-es utat pedig május 14-ére, éjszakára tették meg.<sup>92</sup> Másnap a koronázási szentmisén Kottannerné ismét kitüntetett segédként járult hozzá László beavatásához, ugyanis ő tartotta karjában mind a bérmálás, a lovaggá ütési és végül a királlyá felkenési ceremónia alatt.<sup>93</sup> A csecsemő helyett Cillei Ulrik tette le a királyi esküt.<sup>94</sup> A misét követően V. Lászlót elvitték a Szent Péter templomba, majd azt követően gyalogos menetben haladt alattvalóival a szállására. A menetben László előtt apostoli keresztet hordoztak, ezzel szimbolizálva, hogy a Magyar Királyság nem hűbérese a Német Nemzet Szent Római Birodalmának.<sup>95</sup> A misén jelen voltak: Szécsi Dénes, Újlaki Miklós (ő végezte a lovaggá ütést), Cillei Ulrik (ő ajándékozta saját kardját a lovaggá ütéshez, majd a misét követő processzuson ő tartotta a Szent Koronát László feje fölött),<sup>96</sup> VI. Albert osztrák herceg, Frangepán Bertalan (a menetben ő vitte a glóbuszt),<sup>97</sup> Szécsi Tamás (ő vitte a jogart)<sup>98</sup> és egy ismeretlen személy hordozta a kardot.

A koronázási ceremónia kapcsán fontos megjegyezni, hogy nem lehetett ott egyetlen más koronázási jelvény sem a Szent Koronát leszámítva. Ettől függetlenül mindhárom sarkalatos koronázási szabálynak eleget tett a beiktatás. Érdekes módon ez Kottannerné emlékiratának egyetlen (véltetően) tudatos csúsztatást tartalmazó részlete, ugyanis az eseményt úgy idézi fel, hogy egyetlen egyszer sem tesz utalást a „kiegészítő” jelvé-

<sup>89</sup> Mollay, 1978. 46.

<sup>90</sup> Mollay, 1978. 97.

<sup>91</sup> Kerégyártó, 1891. 379.

<sup>92</sup> Mollay, 1978. 96–97.

<sup>93</sup> Szombathelyi, 1863. 786.

<sup>94</sup> Thuróczi, 1957. XXIX. fejezet

<sup>95</sup> Mollay, 1978. 55.

<sup>96</sup> Mollay, 1978. 53–54.

<sup>97</sup> Kerégyártó, 1891. 380.

<sup>98</sup> Kerégyártó, 1891. 380.

nyek eredetiségére, ezzel azt sejtetve a gyanútlan olvasó számára, hogy azokkal „minden rendben van”. Emellett felsorolja és kihangsúlyozza a legitimitás három feltételét, amely mellett tulajdonképpen jelentéktelenné is válik a többi felségjelvény: *„Mert a magyar királyságban három törvényük van, s akinél egy hibázik, arról úgy vélik, hogy nem törvényes király. Az egyik törvény úgy szól, hogy Magyarország királyát a szent koronával kell megkoronázni. A másik, hogy az esztergomi érsek koronázza meg. A harmadik, hogy a koronázás Fehérvárott történjék. A három törvényt teljességgel betartották a nemes László királynál.”*<sup>99</sup> Nem kérdés, hogy a Szent Korona kivételével minden egyéb koronázási jelvény Visegrádon maradt hátra az 1440. február 20. éjjele és 21. hajnala között végbement betörés alkalmával. (ellenkező esetben biztosak lehetünk benne, hogy megemlítette volna a többit is. Sem később, sem máshol nem kerülhettek hozzájuk, ugyanis minden felségjelvényt egy helyen őriztek.) Amikor pedig 1440. július elején Ulászló felnyitatta a koronázási jelvények ládáját, a koronát leszámítva mindent a helyén talált (erre még kitér a tanulmány később!). Kottannerné itt nagy valószínűséggel nem pusztán pongyola volt, hanem szándékosan kívánta torzítani a valóságot, hogy V. László legitimitását (akihez vélhetően érzelmileg is kötődött) még inkább alátámassza. De akkor honnét voltak „helyettesítő” felségjelvények? Az is meglehet, hogy egyházi kegytárgyakat alkalmaztak glóbusz és a jogar gyanánt, gondolván, avatatlanok úgyse veszik észre, a kard pedig az lehetett, amit Cillei Ulrik adományozott Lászlónak, lovaggá ütése alkalmára. A felségjelvények ezt megelőző kicsempészése, majd az események sorába ekkor beilleszthető újbóli visszavitele, hogy aztán Ulászló csak azokat találja meg, ésszerűtlenül vakmerő cselekedet lett volna. Ellenben Garai (aki visegrádi várkapitány volt 1439. november és 1440. július között, rokonsága révén pedig érdekelt Erzsébet sorsának szerencsés alakulásában) elintézhette volna a ki-/visszacsempészést, de azt mégsem kérte tőle Erzsébet. Hogy Garai mennyire nem zárkózott el még a korona esetleges kiszolgáltatásától sem, azt a fentebb említett meghökkentő feltételek melletti fogolycsere kapcsán már tapasztalhattuk. Azt kell, hogy feltételezzük, Erzsébet nem bízott meg saját rokonában, mint ahogy vélhetően Garai sem a királynében, erre utalhat az, hogy a bánt ugyan invitálták, de az nem jelent meg László koronázásán. A források közt egyedül Thuróczi krónikája beszél „csempészetről”, bár ő az adathiányok mellett keveri is az eseményeket: a korona Kottannerné általi ellopása nála nem szerepel,<sup>100</sup> tehát Erzsébet előzmények nélkül birtokolja a koronát fia beavatásakor. A krónikában ezt követően a korona Visegrádra

<sup>99</sup> Mollay, 1978. 51–52

<sup>100</sup> Ezt 1488-ban, krónikájának kiadásakor tudnia kellett volna.



had vezetője Cillei Ulrik viszont dolgavégezetlenül, félúton visszafordult Székesfehérvárra, árulás és hátbatámadástól tartva, nem bízva sajátjaiban, ugyanis fülébe jutott, hogy valaki ezt hangoztatja közöttük: „*Amikor az eleje a lengyel királyra csap, az alatt mi a hátulját csapjuk meg.*”<sup>107</sup> Az elmaradt támadás ellenére Erzsébet és tanácsadói tulajdonképpen jól számítottak, mivel Ulászlót a támadás tervének híre igen megdöbbenette. Nem tudni, hogy valóban elhangzott-e, de a memoárban a komorna ezeket a (máshol fel nem lelhető) szavakat adja Ulászló szájába, hogy érzékeltesse meghök-kentségét: „*Hiszen én ide nem azért jöttem, mintha harcolni akarnék. Azért jöttem ide, mert táncolni, vigadni szeretnék, mert ha ez nem az én dolgom, akkor bizonyára Albert hercegé.*”<sup>108</sup>

A még mindig Székesfehérváron tartózkodó Erzsébet ezt követően (május 21–26 között), biztonsági okokból jobbnak látta, ha fiával nyugatabbra vonul. A terv kivitelezését azonban ellehetetlenítette, hogy a veszprémi helyőrség a beengedését megtagadta (ami mögött valószínűleg a pápa által Vácról május 8-án Veszprémbe áthelyezett, az ellentáborba tartozó Gatalóci Mátyás püspök állhatott).<sup>109</sup> Éppen ezért egy még távolabbi várost, Győrt célozta meg, ugyanis Mihályfia Benedek győri püspök biztosította őt és kíséretét arról, hogy a városban az oltalmát fogják élvezni: „*A püspök beleegyezett, hogy természetes urát és úrnőjét beereszti. És akként beszélt, hogy ha maga az ördög ülne a jobbján, akkor is úgy kellene döntenie, hogy László király Magyarország jogos örököse és királya.*”<sup>110</sup> Ami a Szent Koronát illeti, azt Erzsébet jobbnak látta ekkor biztonsági okokból elrejtetni, viszont hátrahagyni sem merte. Kottannerné így emlékszik vissza a dilemmára: „*Sokáig tanakodtunk. Nos, a prépostsági épületben volt a szállásunk, ebben egy kis kert volt, ezért így szóltam: Nagyságos úrnőm, ássuk el a kertben, ha el is vész a város, majd megtaláljuk a módját annak, hogyan jöjjünk be a kertbe a falon át. A bölcs királyné erre ezt mondta: Erre én is gondoltam, de nem találok jónak, mert valaki álmodhat róla, s akkor elvész a korona.*”<sup>111</sup> Ezt követően a komorna újabb ötlete lett foganatosítva: „*Reggel aztán fogtam a szent koronát, nagyon jól bebagyláltam egy kendőbe, és a bölcsőbe, a szalma közé tettem, mert őnagysága akkor még nem tollakon feküdt.*”<sup>112</sup> Erről a királynén és a komornán kívül senki sem tudott. A terveknek megfelelően tehát elindultak Győrbe, az úton pedig

<sup>107</sup> Mollay, 1978. 57.

<sup>108</sup> Mollay, 1978. 57.

<sup>109</sup> Engel I, 1996. 78.

<sup>110</sup> Mollay, 1978. 58–59.

<sup>111</sup> Mollay, 1978. 59.

<sup>112</sup> Mollay, 1978. 59–60.



VI. Albert herceg, Cillei Ulrik és Újlaki Miklós gondoskodott biztonságukról, kiegészülve német és cseh zsoldosokkal. Az utat május 27-ére tették meg.<sup>113</sup>

A királynő és kompániája Győrben már harmadik hete rostokolhatott (véltetően jobb ötlet híján), mikor egy éjszaka Kottannernét baljós álom riasztotta fel: „*egy éjszaka azt álmodtam, hogy a szent korona egy pocso-lyába esett, úgyhogy csupa folt lett.*”<sup>114</sup> Ezt másnap reggel rögtön tudatta úrnőjével, aki buzgó vallásossága révén igen nagy jelentőséget tulajdonított az álomnak és egyből titkos tanácskozást hívott egybe. (Mely bizalmi körben Albert herceg és Cillei Ulrik voltak az állandó tagok.)<sup>115</sup> És bár a királyné aggodalmát bizonyára tiszteletben tarthatták a nemesurak, a tanácskozáson valószínűleg kézzelfoghatóbb érvek domináltak, amelyek alapján arra jutot-tak, hogy a továbbiakban veszélyes lenne együtt maradnia anyának és fiá-nak. A visszavonulás tekintetében Sopron tűnt a legideálisabb választásnak László új tartózkodási helye gyanánt, ugyanis az a királynő birtokában volt és élvezte Cillei Ulrik védelmét is, stratégiai szempontból pedig az ország egyik nyugati kapujának minősült. (A valós ok a további hátrálásra sokkal inkább az lehetett, hogy míg Ulászló maga mögött tudhatta a bárók és a ne-messég többségét, helyzetük pedig egyre stabilabbá vált az ország túlnyomó részén, addig a királynő táborát bár a legvagyonosabb és leghatalmasabb urak támogatták, számuk és katonai erejük viszont nem volt paritásban a másik féllal.) Erzsébet nagy szívfájdalmak közepette úgy döntött, hogy jobb keze, Kottannerné maradjon az ifjú király mellett: „*Önagsága akkor sok szépet és hasznos biztatást mondott, és így szólt: Csak utazzon oda, és vegye gondjaiba az én legdrágább kincsemet, amelyet a nap alatt bírok. Ha nem lesz csak egy dénárom, azt is megosztom önnel.*”<sup>116</sup> Kottannerné férje, Kottanner János és lánya, Katalin Erzsébet társaságában lett hátrahagyva Győrben,<sup>117</sup> ahonnan ők majd júniusban álltak tovább Pozsonyba.<sup>118</sup>

V. László és kísérete június 3-án<sup>119</sup> elvált édesanyjától és útnak indult Sopronba. Az ifjú királyt, útján elkísérte Kottannerné, a dajka, Eizinger

<sup>113</sup> Mollay, 1978. 102.

<sup>114</sup> Mollay, 1978. 65.

<sup>115</sup> Mollay, 1978. 64.

<sup>116</sup> Mollay, 1978. 64–65.

<sup>117</sup> Kerékgyártó, 1891. 381.

<sup>118</sup> Ezen kívül nincs megemlítve, ki maradt a királynő mellett, így kizárásos alapon feltételezhetjük, hogy Cillei Ulrik, VI. Albert és a Győri püspök biztosan, ám Újlaki Miklós bán a vele szemben tanúsított bizalmatlanság miatt június 12-ére átpártolt Ulász-ló táborába, ugyanis Erzsébet bizalmatlan volt vele szemben és nem vette be a titkos tanácsosai közé. (Mollay, 1978. 102.)

<sup>119</sup> Mollay, 1957. 2.

Ulrik,<sup>120</sup> és Pöker Ferenc<sup>121</sup> is csatlakozott hozzá,<sup>122</sup> továbbá mások. A csapat útba ejtette Magyaróvárt és Kismartont, majd ~június 12-én érkeztek meg Sopronba.<sup>123</sup> Ezután július 3-án tovább indultak III. Frigyeshez.<sup>124</sup> A csecsemő király alattvalói abban a tudatban voltak, hogy a Szent Korona felkent uruk társaságában van, ám azt Erzsébet magánál tartotta Győrben és azt követően sem vált meg tőle, egészen augusztusig<sup>125</sup> (valószínű, hogy ez is a terv része volt, azt sejtetni, hogy a korona és a király nem válnak el egymástól).

Ezután a lengyel király kérésére a budai országgyűlésre igyekvő és egyébként tőle menlevelet kapó (valószínűleg a koronázást elgáncsolni kívánó) Szécsi Dénes érseket és Garai László bánt ~június 26-án Ulászló lefogatta. Thuróczi szerint azért, hogy kizsarolja tőlük a koronázásban való részvételüket: „*Ulászló király érdekében gyűlésre hívták az ország összes nemesét. [...] Eljöttek erre a gyűlésre – menlevél oltalma alatt – az említett Dénes bíboros úr és Garai László bán is, számos nagyúrral. [...] Mikor a többiekkel együtt bementek a királyi várba, addig ki nem engedték őket a kapun, amíg esküvel hűséget nem fogadtak az új királynak.*”<sup>126</sup> Mindezekkel szemben viszont semmi nem utal arra, hogy Ulászló erőszakkal kényszerítette volna az érseket és a bánt a hűségeskü letételére.<sup>127</sup> Bár a dolgok további alakulását tekintve ennek túl sok jelentősége amúgy sem volt, ugyanis Szécsi és Garai az országgyűlés és a koronázás után visszatértek Erzsébet és László táborába,<sup>128</sup> példájukat pedig mások is követték.<sup>129</sup>

Június 29-ére, a budai országgyűlésre eljött még Újlaki Miklós macsói bán és Hunyadi János szörényi bán, továbbá a köznemesség és a városok polgársága is tömegesen jelent meg. A diétán „Magyarország

<sup>120</sup> Mollay, 1978. 104.

<sup>121</sup> Mihelyst május 15. és június 10. között kitudódott a várnagy „alkalmatlansága” elhagyta a fellegrát. Garai ~június 16-ig diszponált Visegrád felett, tehát még ő meneszthette vagy csak elmenekült, de ez nem derül ki.

<sup>122</sup> Mollay, 1978. 103.

<sup>123</sup> Mollay, 1978. 105–106.

<sup>124</sup> Mollay, 1957. 2.

<sup>125</sup> Mollay, 1978. 69.

<sup>126</sup> Thuróczi, 1957. XXX. fejezet

<sup>127</sup> Pálosfalvi Tamás: Cilleiek és Tallóciak: Küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). = *Századok* 134, 2000. 1. sz. 52. (Továbbiakban: Pálosfalvi, 2000.)

<sup>128</sup> Hóman, 1935.

<sup>129</sup> Szécsi ezután is rendíthetetlen tagja maradt az Ulászló-ellenes tábornak. Ellenben Garairól ez már nem mondható el ilyen kategorikusan, ugyanis ő korábban és később is könnyen váltott ligát, ha érdeke úgy kívánta. Ami azonos bennük, hogy Erzsébet oldalán tevékenyen kivették részüket a küszöbön álló polgárháborúból. (Tringli, 2003. 13–14, 22, 38, 44.)

egész közönségének” nevében (*tota communitas regni Hungariae*) a törvényesen végrehajtott királyválasztást helybenhagyták, Ulászlót királyuknak és uruknak elismerték és egyenként, a feszületre tett esküvel fogadták, hogy öt vetélytársai ellen – kik őt Magyarország trónjának elfoglalásában akadályozzák – teljes erejükkel támogatni fogják. Egyúttal Albert király csecsemő fiának a megkoronázását semmisnek nyilvánították.<sup>130</sup> Az országgyűlésen részt vevő Garait az a vád érte, hogy maga is részese volt a korona ellopásának, ennek következtében az indulatok odáig fajultak, hogy egyes bárók már egyenesen a bán életére akartak törni és csak Ulászló fellépésének volt köszönhető, hogy Garai megszta az incidenst.<sup>131</sup> Fraknói Vilmos a *Magyar nemzet történetében* úgy köti össze az eseményeket, hogy Garait tulajdonképpen nem is Ulászló fogatta le, hanem az országgyűlés tagjai határozatilag fogságba ejtették. Ezt követően Ulászló, hogy az általa kibocsátott menlevél megsértése miatt esküszegéssel ne vádolhassák azonnal intézkedett és szabadon bocsátotta,<sup>132</sup> bár ezért Garainak át kellett adnia – Thuróczi szerint<sup>133</sup> – Visegrád várát Ulászlónak.<sup>134</sup> Az országgyűlés által királyságában megerősített Ulászló a koronázása előtt egy nappal (július 16.) követeket menesztett Visegrádra és átvitette a koronálódást Székesfehérvárra, amin ugyan a pecsétek és a lakatok sértetlenek voltak, ám a láda felnyitását követően a felségjelvények mindegyikét megtalálták,<sup>135</sup> kivéve a Szent Koronát.<sup>136</sup> Ulászlónak így „csak” a Szent István megkoronázása óta felhalmozott hatalmi jelvények és kegytárgyak álltak rendelkezésére, úgy, mint:

<sup>130</sup> Fraknói Vilmos: A nemzet megoszlása I. Ulászló és V. László között. In. *A magyar nemzet története I–X.* Főszerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1894–1898. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> – 2023. február. 25. (Továbbiakban: Fraknói, 1894–1898.)

<sup>131</sup> Pálosfalvi, 2000. 52.

<sup>132</sup> Fraknói, 1894–1898

<sup>133</sup> Thuróczi, 1957. XXX. fejezet

<sup>134</sup> Ez gyakorlatilag helyes megállapítás, formailag viszont nem, ugyanis az archontológia szerint Garai várkapitányi hivatalviselése 1440. május 3-án megszűnt, őt pedig jári Baroc Balázs követte 1440. május 18-án. Az utóbbi viszont Garai és a királyné embere volt. (Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II.* Bp., 1996. 522.)

<sup>135</sup> „Temerata et sigilla omnia, quibus munita erat, fracta ostendunt, qua aperta et omnibus apparamentis regalibus repertis, sola corona sublata fuisse, comperta est.” (Szombathelyi, 1863. 790.)

<sup>136</sup> Hóman szerint Ulászló már az ország központja felé igyekezve, útközben Egerben hírül vette, hogy a Szent Koronát Erzsébet illetéktelenül magához vette és azzal megkoronáztatta csecsemő gyermekét, tehát a láda felnyitása következtében nem érhetett meglepetés, legfeljebb csak reménykedhetett abban, hogy álhírről volt dolga. (Hóman, 1935.)

szandálok/cipők/csizmák, miseruhák (alba és stóla), öv, két karperec, süveg, egy feszület, jogar, zászló (talán labarum), glóbusz, stb.<sup>137</sup>

Kottanner Jánosné naplójának történetvezetése ennél az eseménynél ér véget: „*A visegrádi fellegrvár kincseskamráját ugyanis csak a budai országgyűlés befejeztével, azaz 1440. június 29-e után nyitották fel, amikor is a koronázási jelvényeket hiánytalanul megtalálták.*”<sup>138</sup>

Ez után némi fejtörést okozott, hogy miként helyettesítsék a Szent Koronát. Végül azt az ötletet fogantatosították, hogy Szent István ereklyetartójának (talán herma) tetejéről leszerelik az arany koronát és a ceremónián azt helyezik Ulászló fejére.<sup>139</sup> A szertartásra július 17-én került sor, amelyet ugyancsak Szécsi Dénes vezényelt le.<sup>140</sup>

A rendhagyó koronázást legitimmé tevő elvet a rendek egy ünnepélyes oklevélben fogalmazták meg: „*A Szent István fejereklyetartójáról levett másik koronával részesíteni őt, az alkalmas királyt [...] Ezt annál is inkább megtehetik, mert a koronázás mindig az országalakók akaratától függ és a korona hatékonysága s ereje az ő jóváhagyásukon alapul. Kimondják tehát, hogy ez az új korona és koronázás mindazzal az erővel és hatással bírjon, mintha a királyt a régi koronával koronázták volna meg. Míg az előbbi korona távol van, és ha azt visszaszerezni nem lehet, minden hatás híján legyen és minden jelképisége, misztériuma és ereje erre az új koronára értesék [...] mintha őt az előbbi, most elvitt koronával koronázták volna meg.*”<sup>141</sup> Talán itt fogalmazódik meg először és világosan az az elv, miszerint a közhatalom ősforrása a közösségből eredeztethető, a koronázás hatálya pedig azok akaratában rejlik (mai, kiterjesztett fogalmaink szerint a nemzetben). A *communitas* saját hatalmát önként ruházta át a királyi méltóság legfőbb jelvényeként tekintett Szent Koronára, illetve eme speciális esetben egy azt pótló ereklyére, amely a beavató szertartáson a király homlokára helyezve átcsatornázza a felhatalmazását. Ebből két dolog következik: Az egyik világos, miszerint válsághelyzetben az ősi hatalmi szimbólum helyettesíthető, nem kell cselhez folyamodni, nyíltan felvállalható aktusban áthidalható

<sup>137</sup> „[...] sandaliis, seu caligis, calceis, humerali, alba, cingulo, stola manipulari, duabus Dalmatiis (sic!), duabus armillis, pectorali, cappa, cruce legationis, sceptro, vexillo, pomo rotundo, cum significationibus et orationibus convenientibus [...]” (Szombathelyi, 1863. 790.)

<sup>138</sup> Mollay, 1978. 75–76.

<sup>139</sup> „[...] coronaaurea, de thecacapitis B. regisStephanisumta, in caputeius [...]” (Szombathelyi, 1863. 790.)

<sup>140</sup> Novák, 2018. 15.

<sup>141</sup> „*Semper regum coronatio a regnicolarum voluntate dependet ac efficacia et virtus corone in ipsorum approbatione consistit.*” (Eckhart Ferenc: *A Szentkorona-eszme története*. Bp., 1941. 96.) (A továbbiakban Eckhart, 1941.)

a probléma. A másik pedig, hogy itt tulajdonképpen egy igen korai „népfelség elve” is megfogalmazódik, ugyanis a mitikus ködből eredeztethető tradíció, miszerint az Isten kegyelmét és felhatalmazását élvező szent királyok relikviájának hitelesítő hatalma a közösség akaratával helyettesíthető, sőt, tulajdonképpen (bár nincs kimondva) a rendi akarat a lényegesebb (már csak azért is, mivel az nem oly’ könnyen kijátszható).<sup>142</sup>

Az 1440 nyarára Magyarországon kialakult helyzetet leszámítva V. László ausztriai jogait nem kérdőjelezte meg senki sem.<sup>143</sup> Erzsébet tehát a magyar ügyre koncentrált és oda keresett támogatókat: 1440. augusztus 23-án, Bécsújhelyen<sup>144</sup> Erzsébet átadta III. Frigyesnek V. Lászlót és kisebbik lányát, Erzsébetet, hogy a német király gyámként vállalja felügyeletüket,<sup>145</sup> továbbá az anyakirályné elzálogosította Frigyesnek a Szent Koronát is, amit Hunyadi Mátyás végül csak komoly erőfeszítések árán tudott visszaszerezni 1463 júliusában.

## ÖSSZEGZÉS

Kottannerné memoárjának hitelességével, teljességével szembeni fenntartásának adott hangot Kerékgyártó Árpád egy 1891-ben megjelent cikkében. Kétkedései, kérdései és észrevételei közül a legfontosabb: Nem teljesen bizonyos, hogy a dokumentum eredeti, meglehet, hogy csak másolat. Az előbbi igazolni látszik, hogy az irat végén egy félbeszakadt mondat áll: „*darumb daz die sigl und die sloz noch an den [...]*”<sup>146</sup>

Mollay Károly szerint a mű rögzítése tollbamondás útján történt, Erzsébet királyné halálát követően és V. László haláláig valamikor (1442. december 19. és 1457. november 23. között)<sup>147</sup> egy íródeák közbeiktatásával. Ez magyarázatot adhat a befejezetlenségre.<sup>148</sup>

A szerzemény elejéről 80 sornyi szöveg hiányzik.<sup>149</sup> A sorok szélei hiányoznak. Nem tudni, égés, szakadás, elmállás vagy tudatos rongálás eredménye a hiátus.<sup>150</sup> A hiányokat a Mollay Károly szerkesztésében 1978-ban megjelent publikáció pótolta, melyeket a műben dőlt betűk jeleznek.<sup>151</sup>

<sup>142</sup> Eckhart, 1941. 96–97.

<sup>143</sup> Tringli, 2003. 19.

<sup>144</sup> Szombathelyi, 1863. 792.

<sup>145</sup> Tringli, 2003. 21.

<sup>146</sup> Kerékgyártó, 1891. 374.

<sup>147</sup> Mollay, 1957. 3.

<sup>148</sup> Mollay, 1978. 79.

<sup>149</sup> Kerékgyártó, 1891. 374.

<sup>150</sup> Kerékgyártó, 1891. 374.

<sup>151</sup> Mollay, 1978. 79.

Mollay felhívja a figyelmet, hogy Kottannerné több helyen óvatosságból kihagyatta saját és segítőtársai nevét (valószínűleg attól félt, hogy az iromány illetéktelen kezekbe kerülhet). Saját nevét utólag egy ismeretlen jegyezte be, segítőtársainak neve viszont azután is ismeretlen maradt.<sup>152</sup>

Egy korábban, eme tanulmányban kiemelt esettől eltekintve (V. László koronázásának részletezése) tényleges ferdítést nem lehet egyértelműen megállapítani a naplóban. Mindenesetre óvatosságra int az a feltevés, hogy esetleg Kottannerné az emlékirat megírásával önmaga szolgálatát kívánta bizonyítani a még élő V. László előtt (tehát 1457. november 23-át megelőzően), hogy a remélt (Erzsébet 1442-ben bekövetkezett halála után veszélybe került) ellentételezés el ne maradjon. Így meglehet, hogy az írás többi részletében is igyekezhetett eltérni a valóságtól, kiszínezni azokat, hogy a „főhős” önmagát kedvezőbb színben fesse meg.

Kottannerné megjutalmazása kapcsán fontos részlet, hogy a komorna a királyné és gyermeke, V. László érdekében követte el tettét és tulajdonképpen tőlük várta az ellentételezést, mégis, azt majd csak 1452. március 17-én, az ellenpárt egyik jeles képviselője biztosította számára: Hunyadi János. Az ifjú V. László, ha akarta volna sem tudta volna megjutalmazni hűséges szolgáját, ugyanis ő akkor még fél évig rokona, III. Frigyes felügyelete alatt állt, kvázi fogságban, egészen 1452 szeptemberéig. Szinte biztos, hogy Hunyadi János, a tolvaj megjutalmazásával pusztán gesztust kívánt gyakorolni a hatalomhoz már igen közel álló törvényes uralkodó felé.<sup>153</sup> Egyébként eddigre V. László már amúgy is a Magyar Királyság törvényes uralkodója volt (1446-tól), így a komorna visszamenőlegesen publicus malefactorból olyan személlyé vált, akinek maga az uralkodó a lekötélezettje. Kottannerné bűne semmisé lett, hacsak nem számítjuk be azt a zűrzavart, amit tettevel eredményezett, megágyazva tulajdonképpen a „zavaros időknek”, közvetetten pedig mérhetetlen károkat okozva anyagiakban és hozzájárulva emberéletek ezreinek kioltásához.

<sup>152</sup> Mollay, 1957. 3.

<sup>153</sup> Kis, 2021. 65–66.

**Kiss Viktória Ilona**

## **Jezsuita kísérletek VI. Jakab skót uralkodó megtérítésére az 1580-as években**

### BEVEZETÉS

A Stuart-időszak Skócia és Anglia történelmének is szerves részét képezi. A dinasztia tagjai közül I. (VI.) Jakab (1566–1603)<sup>1</sup> uralkodása csupán az utóbbi évtizedekben került a történettudomány mélyebb vizsgálódásának fókuszába. Jakab és a különböző vallási irányzatok kapcsolatának vizsgálata számos adalékkal szolgálhat, nem csak Jakab valláspolitikájának mélyebb megértéséhez, hanem az uralkodó személyiségének feltárásában is a segítségünkre lehet. Jakab szigorú kálvinista neveletésben nőtt fel, majd Anglia uralkodójává válva 1603-tól megtapasztalhatta az anglikán egyház fejeként a protestantizmus egy új formáját, mindeközben meg kellett küzdenie az országban lévő különböző vallási irányzatok követőivel – anglikánok, katolikusok, puritánok – akik mind elvárásokat támasztottak az uralkodó felé. Már Jakab uralkodása során is több szóbeszéd merült fel arra vonatkozóan, hogy az uralkodó titkon katolikus hitre tért. A szóbeszéd háttere viszont igen összetett és szerteágazó.

Egyfelől, a feltételezések táptalaja lehetett Jakab viharos kapcsolata a kálvinista főurakkal. Ennek oka, hogy Jakab egész gyermekkorát manipuláció, megfélemlítés, merényletek és összeesküvések járták át, amelyek a legtöbb esetben a kálvinista főurakhoz kötődtek. Így a pszichológiai tényezőkről sem szabad megfeledkeznünk, amelyek miatt az uralkodó elfordult a kálvinizmustól és a vallást követő főuraktól is. Ezen kívül, ki kell emelnünk Jakab abszolutikus nézeteit is, amelyek további spekulációra adhattak okot. Jakab nyíltan hirdette, hogy mélyen hisz az abszolutizmusban és az uralkodók Istentől származó hatalmában. A kálvinista egyház ezzel egyáltalán nem értett egyet, szerintünk az uralkodó nem állhat az egyház fölött, ugyanis az elképzeléseik szerint, Isten országában az uralkodó csupán egy egyszerű alattvaló. Ennek a nézetnek legodaadóbb híve és hirdetője Andrew Melville<sup>2</sup> volt, aki így a Stuart ural-

<sup>1</sup> VI. Jakab néven 1566-tól Skócia uralkodója volt, majd pedig 1603-tól I. Erzsébet halála után Anglia uralkodójává vált I. Jakab néven. Így a címben a kijelölt időszak miatt szerepel VI. Jakab néven, ám az egyszerűség érdekében a kutatók legtöbbször I. Jakabként hivatkoznak a Stuart uralkodóra.

<sup>2</sup> Andrew Melville (1545–1622) volt a skót protestáns hitvallás központi alakja John Knox halála után. 1574 és 1580 között a Glasgow-i Egyetem igazgatója volt.

kodegyik legnagyobb ellenfelévé vált a skót udvarban. Ehhez hozzájárul Jakab édesanyjának, Stuart Máriának a vallása is, aki a katolicizmus követője volt. Így az Angliában élő katolikusok között sokaknak reményt és ezzel indokot adott a szóbeszédre, miszerint előfordulhat, hogy Jakab is katolikus az édesanyjához hasonlóan. További okként felmerülhet Jakab türelmi politikája, amit a katolikusokkal szemben folytatott. Ameddig a katolikusok megbújtak és nem okoztak problémát, addig nem üldözték őket. Sőt, aktív részesei lehettek az udvarnak is, például Jakab az uralkodása során lovaggá ütött több katolikust is, és követnek is kinevezte őket.<sup>3</sup> A híres 1605-ös Lőpor-összeesküvés (*Gunpowder plot*) – amely mögött a katolikusok egy csoportja állt – után sem fordult a katolikusok ellen, csupán hűségeskü letételére kötelezte őket. A hűségeskü során az uralkodó, még csak nem is a katolikus doktrínák megtagadását kérte, hanem arra volt kíváncsi, hogy egy esetleges katolikus hatalom támadása esetén az országban élő katolikusok ki mellé állnának.<sup>4</sup> Azonban nem csak Jakabról állították, hogy áttért a katolikus hitre. Jakab feleségéről, Oldenburgi Annáról (1574–1619)<sup>5</sup> már azelőtt azt beszélték, hogy katolikus, mielőtt Anglia királynéjává vált volna. Így ez is indokot adhatott a közvélemény számára, hogy Jakabról is hasonló feltételezéseket terjesszenek. A felsorolt események alapján láthatjuk, hogy több bizonyíték és feltételezés is állt a spekulációk mögött, azonban a kérdéssel foglalkozó szakirodalom nem vonta ezeket mélyebb vizsgálat alá így komolyabb eredmény eddig nem született Jakab vallási irányultságának kérdésével kapcsolatosan.

---

A presbiterianizmus támogatója volt, ami miatt Jakabbal szembekerült több esetben is. Nevéhez köthető a Fegyelem Második Könyve (*Second Book of Discipline*), melyben kifejtette, hogy az egyház az állam fölött áll, valamint megfogalmazta híressé vált tanítását is, miszerint két király és királyság van Skóciában, az egyik király maga Jézus Krisztus, akinek a királyságát az egyház alkotja, ahol a másik király (Jakab) is csak egyszerű alattvaló. Lásd: Burleigh, John: *A Church History of Scotland*. Edingburgh, 1983. 195–197.

<sup>3</sup> Fincham, Kenneth–Lake, Peter: The Ecclesiastical Policy of King James I. = *Journal of British Studies*, 1985. 2. sz. 182–186.

<sup>4</sup> Davies, Godfrey: The Character of James VI and I. = *Huntington Library Quarterly*, 1941. 1. sz. 50–51.

<sup>5</sup> Oldenburgi Anna, II. Frigyes dán király lánya volt. 1589-ben lépett házasságra Jakabbal. 1590. május 17-én Skócia királynéjává koronázták, az első protestáns koronázási ceremónia keretein belül. A házasságból hét gyermek született, akik közül négy még csecsemőkorban elhunyt. Utolsó gyermekük születése, majd korai halála után, 1607-től kezdve Jakab és Anna szinte már egyáltalán nem éltek egy fedél alatt. Anna napjait innentől kezdve főleg a Denmark-házban töltötte. A királyné szívesen vadászott, politizált, támogatta a művészetet, építészetet és a zenét is. 1617-től kezdődően gyengélkedett, majd pedig 1619-ben elhunyt. Lásd: Field, Jemma: *Anna of Denmark: The material and visual culture of the Stuart courts, 1589–1619*. Manchester, 2020.



Az azonban még inkább a háttérbe szorult a kutatások terén, hogy a katolikus világ hogyan viszonyult I. Jakabhoz, mint az újonnan perzonálunióra lépett Anglia és Skócia uralkodójához. Skóciában a gyenge központi hatalom miatt a kálvinizmus rövid idő leforgása alatt szinte az egész területet meghódította, olyan erős vezéregyéniséggel, mint John Knox (1514–1572)<sup>6</sup> és Andrew Melville. Angliában pedig VIII. Henrik (1509–1547) híres – vagy nevezhetnénk hírhedtnek is – válása politikai indokot biztosított egy új vallási irányzat kialakítására. Így a katolikus egyház szinte egyidőben veszítette el a Brit-szigetek egészét. Így felmerülhet bennünk, hogy Jakab uralkodásával és a két ország egyesülésével elindult egy új, esélyekkel teli korszak. A katolikus megújulás során a római katolikus egyház fő eszköze a Jezsuita Rend volt. A rend tagjai hittérítéssel és hiterjesztéssel foglalkoztak. Azonban, ahogy arra a jelen tanulmány rávilágít, a jezsuiták sokrétű szerepet tölthettek be a katolikus egyházban. A hittérítés mellett ügynökként is szolgáltak, akik nem rettentek vissza az olyan erkölcstelen eszközök használatától sem, mint az összeesküvések és merényletek. Ámde, hogyan kerültek a jezsuiták Angliába és Skóciába? Vajon a katolikus egyház látott-e lehetőséget abban, hogy visszaállítsák a katolicizmust a két országban? A katolikus világban milyen érzéseket és cselekedeteket válthatott ki a Jakab megtéréséről szóló szöveg? Hogyan próbáltak megbizonyosodni a hírekről? Jelen tanulmány célja feltárni a jezsuita és katolikus próbálkozásokat Jakab megtérítésére vonatkozóan az 1580-as években a feltett kérdések tükrében.

#### JEZSUITÁK A BRIT-SZIGETEKEN

Anglia és a szigetország helyzete már magának Loyolai Ignácnak (1491–1556), a Jezsuita Rend alapítójának is fontos volt. Még mielőtt a rend megkapta volna a pápai áldást, 1530-ban – egy igen vészterhes időszakban az angol korona számára – Loyolai Londonba látogatott. A látogatásról kevés információ maradt fenn, valószínűleg igen rövid volt, s középpontjában az alamizsnagyűjtés állt.<sup>7</sup> Miután 1540 szeptemberében a Jezsuita Rend hivatalosan is megkapta a pápai engedélyt, megindult az első misszió a Brit-szigetekre, amelyről már jóval több adat maradt fenn. Így egy évvel később Paschase Broet (1500–1562) és Alfonso

<sup>6</sup> A skót reformáció terjedésének központi alakja volt. 1556 és 1559 között Genfben tartózkodott, ahol megismerkedett a kálvini tanokkal. A skót reformáció alapdokumentumának tekinthető Skót Hitvallás (*Scots Confession of Faith*) megalkotásában is fontos szerepet játszott. Lásd: Burleigh, 1983. 191–193.

<sup>7</sup> Walsh, Walter: *The Jesuits in Great Britain*. London, 1903. (Továbbiakban: Walsh, 1903.) 1.

Salmerón (1515–1585)<sup>8</sup> Írországba indultak, hogy helyrehozzák a VIII. Henrik által létrehozott, s a katolikus vallás ellen irányuló „károkat” az országban. Ebből az útból és a két jezsuita jelentéséből kiderül, hogy az ír katolikus egyház romokban hevert a látogatás idején, a legtöbb katolikus nemes elhagyta az országot, alig néhány püspök maradt hűséges Rómához és a legtöbb monostort és apátságot lerombolták. Látható, hogy az anglikán egyház létrehozása után alig pár évvel már óriási károkat okozott a római katolikus egyháznak. Azonban komolyabb eredményeket felmutató jezsuita misszióra a Brit-szigeteken ebben az időszakban még nem került sor.<sup>9</sup>

A helyzet, ha csak egy rövid időre is, de megváltozott a katolikus Tudor Mária (1553–1558) trónra lépésével. Édesapja, majd testvére uralkodása után Mária igyekezett a vallást a régi, katolikus keretek irányába terelni, akár erőszakos eljárások útján is. Miután Mária elkezdte az országban visszaállítani a katolicizmust, Reginald Pole-t<sup>10</sup> kinevezte Canterbury érsekévé (1556–1558). Ebben az időben a jezsuiták kérték, hogy a rendet hívják meg Angliába és engedélyezzék, hogy segítsenek a katolicizmus visszaállításában. Azonban sokak meglepődésére Pole érsek ezt elutasította, azonban ennek pontos indokát nem tudjuk. Ám ez nem állította meg a jezsuitákat, Pedro de Ribadeneyra (1527–1611), spanyol jezsuita szerzetes Angliába indult ezek ellenére is, s alig pár nappal Mária 1558. november 17-én bekövetkezett halála előtt érkezett az országba. Ribadeneyra csupán pár hónapot töltött el az országban, amely során szemtanúja volt Erzsébet (1558–1603) első belpolitikai döntéseinek, mely során visszaállította az apja által létrehozott anglikán egyházat és vallást az országban. Ribadeneyra, Erzsébet lépéseiről folyamatosan jelentéseket küldött a rendnek, beszámolva az angol vallás helyzetéről. Ezt követően az első hivatalos Angliába küldött

<sup>8</sup> Paschase Broet és Alfonso Salmerón a Jezsuita Rend első tagjai voltak. A rend arculatának és feladatkörének kialakításában fontos szerepet játszottak. Ír missziójuk az első volt a rend történetében. Lásd: Steinmetz, Andrew: *History of the Jesuits 1. kötet*. London, 1848. 291.

<sup>9</sup> McCoog, Thomas: Pre-suppression Jesuit Activity in the British Isles and Ireland. In: *Brill's Research Perspectives in Jesuit Studies*. Szerk. Maryks, Robert Alexander, Leiden, 2019. (Továbbiakban: McCoog, 2019.) 3.

<sup>10</sup> Reginald Pole (1500–1558) édesapja VII. Henrik unokatestvére volt, így az uralkodói vérvonallal tagja volt. Tanulmányait az Oxford Egyetemen folytatta, melynek anyagi vonzatát VIII. Henrik állta. Amikor Henrik szakított a Római Katolikus Egyházzal, Pole eltávolodott a királytól, elhagyta Angliát és teológiát kezdett tanulni. 1554-ben tért vissza Angliába, majd 1556-tól Canterbury érseke volt haláláig. Lásd: Taunton, Ethelred L.: *The History of the Jesuits in England 1580–1773*. h.n., 1901. (Továbbiakban: Taunton, 1901.) 12.

misszióra évek múltán, 1564-ben került sor. Erzsébet uralkodása alatt a legtöbb angol misszióban résztvevő jezsuita álruhában járta az országot, mivel ez volt az egyedüli módja, hogy elkerüljék a letartóztatást. Az 1580-as évektől kezdve beszélhetünk a jezsuiták komolyabb befolyásáról a Brit-szigetek történetének alakulásában.<sup>11</sup>

A jezsuita rend és Jakab kapcsolatát tekintve három személyt kell kiemelnünk. Az első William Crichton (1535k–1617)<sup>12</sup> skót jezsuita szerzetes, aki a már említett skót missziók vezetője volt. A St. Andrews egyetemen tanult, majd 1562. december 5-én Rómában belépett a Jezsuita Rendbe. Háromévnyi tanulás után, 1565-ben Dél-Franciaországba küldték, ahol különböző jezsuita iskolák/kollégiumok vezetőjeként dolgozott egészen 1581-ig. Valószínűleg 1581 elején kezdte el szervezni a skóciai missziót és vált Jakab támogatójává a jezsuiták között. Az 1580-as évek folyamán négyszer járt Skóciában missziós úton és a spanyol kapcsolattartás egyik fő embere volt. 1593-tól kezdve Crichton lett a skót jezsuita főiskola vezetője. Annak ellenére, hogy visszavonult a nagyobb összeesküvésektől és a politikától, Jakab hű támogatója maradt, emiatt viszont összeütközésbe került több jezsuita szerzetessel is, mint például Robert Persons-szal (1546–1610), aki a következő bemutatandó személyünk.<sup>13</sup> Persons<sup>14</sup> egy katolikus angol család hatodik gyermeke volt, s az első a családban, akit az új anglikán szertartás szerint kereszteltek meg. 18 évesen Oxfordba küldték, ahol először alap- majd mesterszakot végzett. Persons kapcsolata a vallással a húszas éveiben igen zavaros volt. Egy ideig a puritán vallást követte, amit a katolikus vallás egy nagyszerű alternatívájaként látott, majd visszatért a katolikus valláshoz, hátrahagyta Oxfordot és Londonba utazott, ahol viszont egyes feljegyzések szerint újra megtagadta a katolikus hitet. A fordulat Persons életében 1574-ben következett be, amikor intelligenciájával és szónoki képességeivel felkeltette egy William Good nevezetű jezsuita szerzetes figyelmét. Good úgy gondolta, hogy Persons a rend hasznos tagja lehetne, ha visszatér a katolikus egyházhoz. Végül 1575. július 25-én lépett be a Jezsuita Rendbe. Azonban mielőtt felesküdhett volna, egy ideig próbaidőn volt, ami során különböző feladatokat kellett teljesítenie, teológiát tanult és részt vett

<sup>11</sup> Walsh, 1903. 2.

<sup>12</sup> Nevének két írásmódja is van, egyes szakirodalom és forrás Crichtonként hivatkozik rá, míg több esetben is vezetéknevét Creightonnak írják.

<sup>13</sup> McCoog, Thomas: *Converting a King: The Jesuit William Crichton and King James VI and I.* = *Journal of Jesuit Studies*, 2020. 7. sz. 16–17.

<sup>14</sup> Nevét többféleképpen is írják a különböző dokumentumokban: Parsons, Parsonnes, Parson és Persons. Eredetileg családneve valószínűleg Parsons, ám miután belépett a rendbe a Persons nevet használta.

számos, jezsuiták által tartott előadáson és órán. 1578-ban felszentelték pappá majd 1580-ban kijelölték, hogy másodmagával Angliába induljon misszióba. Persons élete innentől kezdve összefonódott az angol misszióval és az Anglia megtérítésére irányuló törekvésekkel.<sup>15</sup>

Az utolsó kiemelendő jezsuita, a skót Robert Abercrombie (1536–1613). 1563-ban lépett be a rendbe, majd ezt követően sokáig Lengyelországban tevékenykedett. Az 1580-as évek végétől skót missziókon vett részt, s neki köszönhető Jakab feleségének, Annának a megtérése. Anna katolikus egyház felé fordulásának pontos dátuma kérdéses, Abercrombie szerint 1600 körül kezdett el Anna a katolikus vallás felé fordulni, mindazonáltal egyes feljegyzések szerint már az 1590-es évek második felében sor került erre. Abercrombie szerint Anna Jakab engedélye és tudta nélkül tért katolikus hitre, azonban miután Jakab tudomást szerzett erről, nem kényszerítette Annát, hogy újra protestáns legyen. Sőt, igyekezett segíteni és kielégíteni Anna igényeit a szabad vallásgyakorlásban, így Abercrombie-t álrühában, egy álcímmel<sup>16</sup> elhelyezte a skót udvarnál. Anna megtérését igyekeztek titkolni, így a korszakban nem sokan tudtak róla és mai napig vita folyik erről.<sup>17</sup> I. Erzsébet és I. Jakab uralkodása során több jezsuita is megfordult a Brit-szigeteken különböző célokkal és küldetésekkel, ám esetünkben ez a három szerzetes játszott döntő szerepet az események alakulásában.

#### MEGTÉRÉS, KONVERZIÓ, VÁLTOZÁS

Mielőtt megvizsgáljuk a jezsuiták próbálkozásait Jakab vallásának befolyásolására, először szükséges definiálnunk a megtérés fogalmát is. Megtérés, áttérés, konverzió, irányváltás vagy fordulat? A fogalomkör kérdésével olyan tudományágak foglalkoznak, mint a teológia, történelem, szociológia, pszichológia és antropológia. A szociológia szerint a megtérés a „*change of the heart*” vagyis egy olyan változás/döntéshozatal, amely a valóságérzet, a valóság felfogásának gyökeres megváltozása, ami sok esetben tudatos megalapozottságú.<sup>18</sup> Míg a teológia a megtérést Isten szuverén kegyelmi tényéből eredezteti, amihez viszont elengedhetetlen az ember akarata is. A korábbi kutatásokban a megtérés alapjá-

<sup>15</sup> Taunton, 1901. 14–34.

<sup>16</sup> 1587-től kezdve Abercrombie Skóciában élt majdnem 20 éven át, ahol Sanders Robertson és Robert Sandiesoun néven is ismerték. Jakab udvarában solymásznak álcázva tartózkodott és így tartott katolikus miséket az udvar tagjai számára. Lásd: Walsh, 1903. 205.

<sup>17</sup> Walsh, 1903. 204–207.

<sup>18</sup> Beaucage, Pierre–Meintel, Deirdre–Mossière Géraldine: Introduction: Social and Political Dimensions of Religious Conversion. = *Anthropologica*, 2007. 1. sz. 11.

nak, mintájának Saul/Pál damaszkuszi úton való megtérését tekintették. A keresztény hagyományon belül sokak számára Pál átalakulása jelképezi a megtérés megfelelő módját. A szakirodalom a páli fordulat folyamatát a következő jellemzőkkel írja le: 1) hirtelen és drámai, 2) irracionális vagy mágikus természetű, 3) egy hatalmas, külső és személytelen erővel jár, 4) általában egyetlen esemény, 5) a régi én tagadása és az új én megerősítése, 6) változás egy statikus állapotból egy másik statikus állapotba, 7) jellemzően serdülőkorban történik, és 8) a viselkedésváltozás általában a hitváltozást követi. Ez a felfogás azonban az egyént passzív befogadónak tekinti. A pszichológia tudományágának fejlődésével a megtérés folyamatát már nem csak egy külső erő hatásának tekintik a kutatók, hanem egy tudatos belső döntésnek is.<sup>19</sup>

Vető Lajos behaviorista pszichológus szerint a vallásosság forrása és lényege az istengondolat átélése, ami szerint a megtérésben az egyént megragadó és megmozgató vallásos gondolat és a személyesen átélt Isteneszmé a fontos.<sup>20</sup> A különböző nézetek és tudományágak fogalmkörének azonossága a változásban rejlik, miszerint a megtérés/átterés/konverzió középpontjában a változás és a felfogás megváltozása áll, amely történhet akár egy külső vagy belső kényszer és/vagy tudatos döntés hatására is különböző okokból kifolyólag. Lehet ez félelem, kíváncsiság vagy az isteni-eszmé vizsgálata. Jakab esetében úgy vélem a megtérés lehetőségéhez hozzájárul az uralkodó pszichéje is, így fontosak lehetnek a megtérés érzelmi kísérőjelenségeinek vizsgálata is. Jelen tanulmány keretei viszont nem elegendőek a személyiség, vallás és megtérés pszichológiai perspektívájú vizsgálatához, így mélyebb vizsgálatra jelen esetben nem kerül sor.

#### KORAI KÍSÉRLETEK VI. JAKAB MEGTÉRÍTÉSÉRE

Jakab megtérésének lehetőségéről és annak megvitatásáról több feljegyzés is fennmaradt, melyeket William Crichton nevéhez köthetünk. Ezek közül az egyik feljegyzés a *De missione in Scotiam pro conversione regis*<sup>21</sup> (A skóciai küldetésről a király megtérítéséért) címet viseli, amely dátum nélküli. A szöveget olvasva ugyanakkor kikövetkeztethetjük, hogy körülbelül mikor készülhetett a dokumentum. Az utolsó sor az elsődle-

<sup>19</sup> Kilbourne, Brock–Richardson James T.: Paradigm Conflict, Types of Conversion, and Conversion Theories. = *Sociological Analysis*, 1989. 1. sz. 2.

<sup>20</sup> Horváth Kávai Árpád: A megtérés hatása a személyiségre. = *Egyházforum*, 2019. 3. sz. Online: Egyházforum, [https://www.egyhazforum.hu/a-megtereres-hatasa-a-szemelyi-segre/#\\_ftn3](https://www.egyhazforum.hu/a-megtereres-hatasa-a-szemelyi-segre/#_ftn3) – 2023. augusztus 10.

<sup>21</sup> Archivum Romanum Societatis Iesu (Továbbiakban: ARSI) Angl. 42. fol. 216.

ges kiindulási alapunk ehhez,<sup>22</sup> amelyből kiderül, hogy Jakab ekkor még bizonyosan nem Anglia uralkodója, de már mindenki tisztában van vele, hogy ő fogja követni Erzsébetet a trónon, vagyis valamikor 1603 előtt keletkezett. A feljegyzésben több jezsuita nevét is megemlíti, amely szintén kiindulópont lehet, amennyiben tudjuk mettől meddig éltek, s esetleg mikor léptek be a rendbe. Ami nehézséget okozhat, az a nevek különböző írásmódja, amely a jezsuiták esetében elég gyakran előfordult. Sok esetben ennek az volt az oka, hogy a szerzetesek nem szerették volna, ha a vezetéknevük alapján egyértelmű lenne a származásuk. A szövegben öt személy nevét olvashatjuk, ebből hármat tudunk pontosan beazonosítani. Ezek közül az első a francia Jean Lorin (1559–1634), a második, ahogy a szövegből megtudjuk egy angol, Ralph Allen (1547–1588) és végül a francia, Clément du Puy (1553–1598). Mivel Allen 1588-ban elhunyt így a szöveg bizonyosan azelőtt készült. További nyom, hogy a szövegben Jakabra, aki 1566-ban született, gyermekként<sup>23</sup> hivatkoznak, akiről már ekkor elterjedt, hogy intelligens és jó észjárású. Továbbá, Crichtonról tudjuk, hogy 1581-ig Franciaországban tartózkodott. Vagyis bizonyos, hogy a vizsgált forrás 1581 és 1588 között keletkezett, ám a Jakabra gyermekként való utalás inkább az 1580-as évek első felére enged következtetni.

A forrás a misszió előkészületeiről számol be. Maga a kézirat szövege halvány, néhol nehezen olvasható. Crichton szerint számos francia és skót nemes is azon a véleményen van, hogy egy skót misszió és a király megtérítése komolyan befolyásolhatja Anglia, Skócia és Írország vallását. Kiemeli azonban, hogy a Henri de Guise herceggel való kapcsolat kiépítésében is hasznos lehet ez az út. Guise hercege (1550–1588) 1575-től a francia Katolikus Liga élén állt, így a vele való kapcsolat kiépítése és támogatásának megszerzése logikusnak tűnik a jezsuiták részéről. A forrás nagy részben azt taglalja, hogy ki lenne a tökéletes személy a misszióra és milyen körülményekre kell odafigyelni. Crichton szerint nagyon körültekintően kell megválasztani a misszió tagjait. Nem lehet skót jezsuita vagy a rend ismert alakja, mivel őket felismerik az udvarnál és a misszió így romba dőlne. Világiak se jöhetnek szóba, mivel nem lehet rájuk bízni egy ilyen horderejű utat. Így Crichton szerint a rendből olyan személyekre van szükség, akik fiatalok, nem ismertek, mint a rend

<sup>22</sup> „Si ista missio habuerit successum, sicuti pro certo speratur, habiturum tunc erunt omnes aliae missiones et tutae et valde utiles ac optime sperandum de conversione regnorum Angliae, Scotiae et Hiberniae quae hunc sunt habitura heredem et regem si ius et equitas suum habuerint locum.” Lásd: ARSI Angl. 42. fol. 216.

<sup>23</sup> „[...] rex etsi sit puer est tamen tam acuti et faelicis ingenii [...]” Lásd: ARSI Angl. 42. fol. 216.

tagjai, illetve akik elég műveltek és tanultak ahhoz, hogy a király közelébe tudjanak férkőzni. Tehát Crichton egy viszonylag fiatal, nem skót és nagyjából ismeretlen személyt keresett a misszióra. Több lehetőséget is végig vett, Lorin esetében arra jutott, hogy annak ellenére, hogy a képességei meglennének az úthoz, nem rendelkezik kellő óvatossággal és ezzel bajt hozna saját magára és az egész rendre. Allenről úgy gondolta, hogy megfelelően képzett és jó jelölt lehet. Említ további két személyt, Vincent Belandret és egy úgynevezett Ludovicust, akiket eddig nem tudunk beazonosítani, ám a forrás szerzője az ő esetükben is az óvatosságot hiányolja. Végül arra jutott, hogy a legmegfelelőbb személy Clément du Puy, aki a francia Pont-à-Mousson jezsuita egyetemén tanult teológiát, így oktatás és tudás szempontjából megfelelő lenne. Crichton nagy reményeket fűzött ehhez a misszióhoz, a szövegből kiderül, hogy bízott Jakab megtérésében és jövőbeli uralkodói szerepkörében, amelyekkel a Brit-szigetek országai újra a katolikus egyház részeseivé válhatnak.<sup>24</sup>

Ebből a feljegyzésből látszik, hogy a jezsuiták számára fontos volt a szigetország helyzete és igyekeztek kezükbe venni az események alakítását. Arról azonban, hogy az említett személyek közül bárki misszióra indult volna Skóciába, egyelőre nem találtunk semmilyen feljegyzést. Azonban 1581-ben Crichton, Edmund Hay (1534–1591) és William Holt (1545–1599) jezsuita szerzetesek megbízást kaptak egy skót hittérítő útra. Nem tudni pontosan, hogy a rend vezetője csak egyszerűen nem vette figyelembe a javaslatokat, vagy más események miatt alakult így a kiválasztott tagok személye. Hay végül nem vett részt az említett úton, csak Holt és Crichton jutott el Skóciába 1582-ben. Ez a misszió volt az egyik első lépcsőfoka egy összetett és szerteágazó kísérletnek a Brit-szigetek megtérítésére. A kiválasztott személyek a spanyol király, Guise hercege és Persons jóváhagyásával és támogatásával indultak útnak. Tehát a misszió nemzetközileg több katolikus erő együttes fellépésének volt köszönhető.<sup>25</sup> Holt és Crichton Skóciába érkezve Lennox hercegével (1542–1583)<sup>26</sup> vitatták meg a terveket Jakab megtérítéséről. Lennox nyíltan katolikus vallású volt, így közeli kapcsolata a királlyal és a vallási irányultsága lehetőséget biztosított a jezsuitáknak, hogy az ifjú uralkodó környezetébe férközhessenek. A tárgyalás során megvitatták, hogy milyen lépésekkel lehetne visszaállítani a katolicizmust Angliában, Skóciában és

<sup>24</sup> ARSI Angl. 42. fol. 216.

<sup>25</sup> Walsh, 1903. 43.

<sup>26</sup> Eredeti neve: Esmé Stewart. 1579 körül került közel Jakabhoz, aki egyből bizalmába fogadta az ekkor már a 30-as éveit végén járó férfit. 1581-ben kapta meg a Lennox hercege címet.

Írországban. A lépések közül az egyik, Stuart Mária kiszabadítása lett volna a börtönből, amelyről tudjuk, hogy nem valósult meg.<sup>27</sup> Ezen kívül megvitatták Jakab megtérítését is, amelyet elsődlegesen Lennoxra bízta, aki megígérte, hogy véghezviszi a tervet.<sup>28</sup>

1582. áprilisában véget ért a jezsuita rend skót missziója. Visszatérve a kifejtett forráshoz, eddigi kutatásaink alatt nem derült ki, hogy a szerző az első skót missziója előtt írta-e a dokumentumot, vagy miután visszatért útjáról. Mind a két lehetőség fennáll, egyfelől nem tett semmilyen belső utalást a jelentésben, a Jakabról leírtakat hallhatta magától Lennoxtól is az út során, vagy egyszerűen a Jakabról elterjedt képre is hivatkozhatott. A skót misszióból hazatérve, Crichton Franciaországba ment jelentést tenni a látogatásról. A találkozón részt vett Persons, Glasgow érseke, William Allen<sup>29</sup>, Guise hercege és a spanyol király követe. A feljegyzések alapján Crichton azzal kezdte a beszámolóját, hogy a skót nép készen áll a megtérésre, majd Lennox hercegének terveit ismertette a jelenlévőkkel, aki elhatározta, hogy megtéríti a skót embereket és magát Jakabot is, ha a spanyol király, II. Fülöp és a pápa segíti a munkáját legalább nyolcezer külföldi katonával és elegendő fegyverrel a skótok számára. A kért hadsereggel Jakab megtérését követően, Jakabbal együtt Angliába vonulna, ahol a csatlakoznának hozzájuk az angol katolikusok és együttes erővel kiszabadítanák Stuart Máriát a börtönből és vele az élen átvinnék Anglia irányítását.<sup>30</sup>

Azonban a skót protestánsok előtt nem volt titok Lennox katolikus vallása, s emiatt sokan tartottak tőle, hogy a hatására és befolyásának köszönhetően Jakab katolikus vallásra fog térni, valamint többen is aggódtak egy esetleges franciabarát politika követésétől. Így az 1580-as években Jakab ellen több merényletet is szerveztek. Ezek közül a Lennox helyzetét befolyásoló esemény, a ruthveni rajtaütés, Crichtonék

<sup>27</sup> Stuart Máriát 1567-ben a skót nemesség börtönbe vetette majd kényszerítették, hogy lemondjon a trónról és megkoronázták a még csecsemő Jakabot. Egy éven belül Mária kiszabadult a fogságból, sereget toborzott és támadást indított a trón visszafoglalásáért. A csatát elveszítette és ezután Angliába menekült Erzsébet könyörületességére bízva magát. Erzsébet azonban fenyegetést látott Máriában így börtönbe vetette, majd 1587-ben kivégeztette. Mária majdnem 20 évet töltött rabságban a kivégzése előtt. Lásd: Fraser, Antonia: *Mária, a skótok királynője*. Bp., 1997. 416–419.

<sup>28</sup> McCoog, 2019. 19.

<sup>29</sup> William Allen (1532–1594) a római katolikus vallás hirdetője és támogatója volt. 1568-ban a francia Douaiban megalapította az *English College*-ot, amelynek célja papok képzése volt angliai szolgálatra. Tehát elsődlegesen feladatkörükbe a hittérítés és hittedjesztés tartozott. Allen 1587-ben bíborosi címet kapott. Lásd: McCoog, 2019. 15.

<sup>30</sup> Taunton, 1901. 96–98.



látogatása után 1582 augusztusában történt. Gowrie grófja meghívta a királyt egy vadásztúrára, ahol a protestánsok egy csoportja csellel foglyul ejtette, majd tíz hónapon át fogságban tartották az uralkodót Perth közelében. Jakab sikeresen kiszabadult a fogságból, ám a protestánsok iránti ellenszenvé egyre növekedett.<sup>31</sup> A katolikusok úgy gondolták, hogy Jakab növekvő gyűlölete a kálvinista egyházzal szemben nagyszerű lehetőséget nyújthat az uralkodó megtérítésében, mivel az érzései miatt fogékonyabb lehet a katolicizmusra. Csakhogy, az események következtében, 1583 januárjában Lennox hercegét száműzték az udvarból.<sup>32</sup> Így a jezsuiták fő embere Jakab udvarában elbukott, és ezzel együtt a korábbi találkozóan megvitatott tervek is. Ennek ellenére, a katolikusok és a jezsuiták nem adták fel szándékaikat, a következő húsz évben folyamatosan szervezkedtek a Brit-szigetek megtérítésének érdekében.

Crichton töretlen hite Jakab megtérítésének ügyében továbbra is kitartott, így 1584 szeptemberében újabb skót misszióra indult James Gordon (1541–1620)<sup>33</sup> társaságában. A jezsuita páros azonban nem ért el Skócia partjaiig, ugyanis a tengeren utazva dán fogságba estek. Először Ostendbe szállították őket, majd pedig Angliába, ahol Erzsébet Crichtont a Towerbe záratta.<sup>34</sup> Egyes feljegyzések szerint, az elfogatás oka egy széttépett levél volt. Feltételezések szerint Crichton maga tépte szét a levelet, majd a tengeren hajózva szélnek eresztette azt, ám a légáramlat visszafújta a levél darabjait a fedélzetre, így újra össze lehetett rakni a levelet, amelynek ezután olvashatóvá vált a tartalma. A levél az 1582-es találkozóan megvitatottakat tartalmazta, miszerint a spanyol király segítségével a jezsuiták igyekeznek megdönteni Erzsébet uralmát.<sup>35</sup> A levél létezése teljes mértékben lehetséges, mivel az 1582-es francia találkozóan a jelenlévők megállapodtak, hogy Persons lesz az összekötő Lennox és a spanyol király között, míg Crichton a pápa és Skócia összekötőjeként működne. Az 1580-as évek végén a spanyol próbálkozás és az Armada bukása egy időre gátat szabott a további jezsuita kísérleteknek, csakhogy az 1590-es évektől újabb missziók indultak meg.

<sup>31</sup> Patterson, W. B.: *King James VI and I and the Reunion of Christendom*. Cambridge, 1997. 6.

<sup>32</sup> McCoog, 2019. 15.

<sup>33</sup> A 16. század végére Gordont kinevezték a rend elöljárójának Skóciában. Gordon, Crichtonnal együtt Jakab támogatója volt, s hitt az uralkodó katolicizmus felé fordulásában.

<sup>34</sup> Steinmetz, Andrew: *History of the Jesuits 2. kötet*. London, 1848. 363–364.

<sup>35</sup> Law, T. G.: Father William Crichton. = *The English Historical Review*, 1893. 3. sz. 698.

## ÖSSZEGZÉS

Az angolszász történelemben a korai Stuart-éra meghatározó szerepet töltött be. I. Jakab uralkodása alatt egyesült Skócia, Anglia és Írország, ami vallásügyi szempontból egy zűrzavaros időszakot eredményezett. Mivel a protestáns tanok terjedése után pár évtizeddel a Brit-szigetek lakosságának nagy része elhagyta a római katolikus egyházat, nem meglepő, hogy Loyolai Ignácnak, a Jezsuita Rend alapítójának is szívügye volt Anglia és Skócia rekatolizációja. Már az 1580-as évektől kezdődően a rend tagjai különböző missziókat indítottak a Brit-szigetekre, amelyek középpontjában a fiatal VI. Jakab megtérítésének küldetése állt. A rend egyes tagjai, mint Crichton is, úgy gondolták, hogy Jakab fogékony a római katolikus hitre, ezért segíteniük kell a folyamatot.

Am a Jakab megtérítésére irányuló tervek hátterében egy jóval nagyobb és szerteágazóbb összeesküvés állt. A sikeres misszió érdekében a jezsuita rend szövetségeseket keresett. Ennek következtében, a rend egyes tagjait kapcsolatépítés céljából elküldték Franciaországba, Spanyolországba, Skóciába és Angliába is. A szövetkezések és a tervek két fő szálon, mégis egyazon irányba haladtak. A Jakab megtérítésére vonatkozó tervek összefonódtak az Erzsébet elleni merényletek szándékaival. Az elsődleges megoldás az lett volna, hogy Erzsébetet merénylet útján eltávolítják a trónról és a helyére a már megtért, katolikus vallású Jakab kerülne, amivel a Brit-szigetek visszakerülnének a katolikus egyházhoz. Hiába voltak a hittérítő utak vezetői bizakodók, a legtöbb összeesküvés és merénylet napvilágra került, ami visszavetette a katolikus egyház terveit. A jezsuiták nem jártak sikerrel az Erzsébet elleni merényletek terén, hiszen a királynő egészen 1603-ig uralkodott, s természetes halált halt.

Láthatjuk, hogy a katolikus egyház és a jezsuita rend is lehetőséget látott Jakab uralkodásában és minden tekintetben igyekeztek a katolikus hatalmat visszaállítani Angliában és Skóciában, azonban a megmozdulások sikertelenek voltak, hiszen Anglia és Skócia is protestáns vallású maradt Jakab uralkodása alatt. Ennek ellenére, Jakab tagadhatatlanul leleményes valláspolitikát folytatott uralkodása idején, hiszen elérte, hogy az uralma alatt élő különböző vallási nézetek követői – anglikán, kálvinista, katolikus és puritán – viszonylagos békében éljenek egymással, elkerülve egy nagyobb lázadást vagy vallásháborút. Ebből is látszik mennyire fontosnak tartotta az egyház és az állam együttműködését. Összegezve elmondhatjuk, hogy I. Jakab uralkodó bravúrosan lavírozott az egyes vallási nézetek követői között az állam és egyház összefogásával.

## Maticsák Sándor – Pusztai Gábor

### Egy holland polihisztor, Nicolaes Witsen (1641–1717)

„A munka mindent legyőz” (N. W.)

A politikus, hajóépítési szaktekinetly, Oroszország-szakértő, kartográfus neve hazánkban ismeretlenül cseng. Nagy hatású könyvet jelentetett meg Oroszországról, a birodalom népeiről, elsőként hírt hozva a hollandoknak a messzi tájak egzotikus népeiről és nyelveiről. Witsen polihisztor volt, az akkor még kevésbé differenciálódott tudományok több ágában jelentőset alkotott. Közeli jó barátja volt Nagy Péter orosz cár, akivel Péter hollandiai tanulmányútja idején ismerkedett össze.

#### AZ ELSŐ UTAZÓK, DIPLOMATÁK, KALANDOROK OROSZORSZÁGBAN

A végtelen kelet-európai tájak, hófödte mezők, hatalmas erdőségek, a nyüzsgő, soknemzetiségű Volga-vidék már sok-sok évszázaddal ezelőtt izgatta az utazók, felfedezők fantáziáját. A gót származású történetíró, Jordanes (?–553 k.) a *De origine actibusque Getarum* [A geták eredetéről és tetteiről] című munkájában megemlíti a Volga-vidék népeit. A 10–11. századi mohamedán utazók, földrajztudósok közül többen is jártak a sztjeppevidéken, a volgai bolgárok, a kazárok, a besenyők és a magyarok földjén, például a perzsa Ibn Ruszta (9–10. sz.), Al-Bīrūnī (973–1048/1050) és Gardīzi (?–1061), az arab Al-Dzsajhāni (?–925), Ahmad ibn Fadlān (10. század), Al-Bakri (1014–1094) és Abū Hāmid Al-Garnāti (1080–1169/1170). A Domonkos-rendi szerzetes, a mi Julianus barátunk a magyarok őshazáját keresve jutott el 1236-ban Biljarba, a volgai bolgár birodalom fővárosába. Az ő kortársa volt Wilhellmus Rubruk (1215 k.–1270 k.) hittérítő ferences barát, aki 1253-ban látogatott el Batu kán udvarába.<sup>1</sup>

A középkor vége felé lassacskán a nyugati utazók figyelme is az Orosz Birodalom felé fordult. Az osztrák születésű diplomata, Siegmund Herberstein (1486–1566) 1517-ben és 1526-ban is járt III. Vaszilij cár udvarában. Ott szerzett tapasztalatait a *Rerum Moscoviticarum Commentarii* [A moszkvai történelem feljegyzései] c. könyvben adta közre (1549). A kötet hatalmas érdeklődést váltott ki, hat latin nyelvű kiadást ért meg, de emellett lefordították olaszra, németre, angolra, csehre is.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> A mohamedán utazók részletes bemutatása magyarul: Klima László: *Jürkák, tormák, merjék. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból.* Bp., 2016. 137–227.

<sup>2</sup> Klima László: Siegmund Herberstein. Moszkviai úti jegyzetek. In: *Navigare humanum est... Pusztay János 60. születésnapjára.* Szerk. Pomozi Péter, Bp., 2008. 111–130.

A 16. század vezető tengeri nagyhatalmai, Anglia és Hollandia eleinte a mesés gazdagsággal kecsegtető Kína felé vezető rövidebb utat keresték, de hamar felismerték az oroszokkal való kereskedelmi kapcsolatok jelentőségét is. Az angolok 1555-ben megalapították az Orosz Társaságot (Russian Company/Muscovy Company), ennek égisze alatt több hajóflotta indult útnak az orosz birodalom felé. Az egyik legrészletesebb leírást a kalandos életű Stephen Borrough kapitány hagyományozta az utókorra, aki 1553-ban Moszkvába érve magával a cárral, Rettegett Ivánnal is tárgyalt. Az 1557-es útjának eseményeit feldolgozó kötet 1589-ben *The principal navigations, voyages, traffiques & discoveries of the English nation made by sea or over-land to the remote and farthest distant quarters of the earth at any time within the compasse of these 1600 yeeres* [A fő navigációk, az angol nemzet tengeri vagy szárazföldi útjai, kereskedelme és felfedezései a világ távoli és legtávolabbi részein a földkerekség 1600 éve alatt bármikor] címmel jelent meg. Könyveket adtak ki oroszországi tapasztalatairól az ott megfordult diplomaták is: Giles Fletcher 1591-ben (*Of the Russe Common Wealth* [Az Orosz Birodalomról]) és Jerome Horsey 1626-ban (*Extracts out of Sir Jerome Horsey's Observations in seventeene years travels and experience in Russia* [Kivonatok Sir J. H. tizenhét éves oroszországi utazásainak és tapasztalatainak megfigyeléseiből]).<sup>3</sup>

Az ázsiai fűszerekkel kereskedő hollandok szintén próbálták megkeresni az északkeleti átjárót (ők sem jártak sikerrel). Számos hajóutat szerveztek az észak-orosz partok irányába, itt csak az ezekről szóló beszámolók egyikét, Gerrit de Veer 1598-ban megjelent könyvét említjük (*Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort* [Három hajóút igaz története, sohasem hallott furcsaságokkal], melyben a lappokkal és a szamojédokkal való találkozásról is olvashatunk).<sup>4</sup>

<sup>3</sup> Klima László: Angol utazók Oroszországban. In. Uő.: *Válogatott rénhíreim*. Bp., 2008. 15–18.; Szalóczy Bettina: *Egy korai számi nyelvemlék: Stephen Borrough szójegyzéke*. In. *Folia Uralica Debreceniensia* 27. Szerk. Maticsák Sándor–Keresztes László, Debrecen, 2020. 249–282.

<sup>4</sup> Pusztai Gábor: *A barátságos vademberek. Szamojédok és lappok Gerrit de Veer 1598-as leírásában*. In. *Folia Uralica Debreceniensia* 26. Maticsák Sándor–Keresztes László, Debrecen, 2019. 225–244.

## HOLLANDIA A 17. SZÁZAD VÉGÉN. KERESKEDELMI KAPCSOLATOK, KELETI NYITÁS

A 17. század Hollandia „arany évszázadának” számít. Soha nem látott fejlődést figyelhetünk meg mind politikai, mind kereskedelmi, gazdasági és művészeti téren. A nyolcvanéves háború (1568–1648), vagyis a holland függetlenségi harc eredményeként a hollandok kivívták önállóságukat a spanyol Habsburgokkal szemben. A spanyol birodalom kénytelen volt elengedni ezt a rendkívül gazdag és sikeres területet, és a münsteri békében szavatolták a fiatal holland állam szuverenitását. A hosszú függetlenségi harc nem gátolta a tengerentúli holland kereskedelmet, sőt ösztönözte azt. A hollandok tisztában voltak azzal, hogy a spanyol nagyhatalom szárazföldön sokkal erősebbnek számít, mint a holland haderő, ezért elsősorban a tengeren próbálták kihasználni dominanciájukat. A 17. századi Európában a holland flotta számított a legerősebbnek, a legnagyobbaknak. A hollandok azt is tudták, hogy a spanyolok az amerikai gyarmataikról származó nemesfémek (elsősorban az ezüst) jövedelméből finanszírozzák európai háborúikat. Ezért elsődleges prioritást élvezett ennek a tengeri összeköttetésnek az elvágása, vagy legalábbis megzavarása. A hollandok tudták, hogy minden egyes elsüllyesztett spanyol hajó, minden lerombolt spanyol erőd a tengerentúlon, minden kirabolt spanyol kereskedelmi lerakat Amerikában csökkenti annak esélyét, hogy a spanyolok finanszírozni tudják a hollandok elleni háborút, vagy hogy nekifognak a következő holland város ostromának. Mindemellett a hollandok azt is tudták, hogy a tengerentúli kereskedelemről származó holland haszon viszont hozzásegíti őket a háború finanszírozásához és végül függetlenségük kivívásához. A hollandok által létrehozott nagy kereskedelmi társaságok (a Holland Kelet-indiai Társaság, 1602–1799; a Holland Nyugat-indiai Társaság, 1621–1792) tehát nemcsak tisztán kereskedelmi célokat szolgáltak, hanem nagyon is direkt módon eszközei voltak a holland függetlenségi törekvéseknek.

A fent részletezett kereskedelmi tevékenység mellett dívott a holland állami kalózkodás (*kaapvaart*) is. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy bármely holland hajós hivatalosan engedélyt kérhetett a holland parlamenttől, hogy az ellenséges (spanyol, portugál) hajókat megtámadhassa, kifoszthassa, a legénységet legyilkolhassa. Az egyetlen kitétel az volt, hogy a zsákmány bizonyos százalékát adó formájában be kellett fizetni a holland államnak. Talán a leghíresebb holland állami kalóz (*kaper*) Piet Hein (1577–1629) volt. Hein (eredeti nevén Pieter Pietersen Heyn) elsősorban arról vált ismertté, hogy 1628-ban szinte különösebb harcok nélkül elfogta a spanyol ezüstflottát. Ennek eredményeként a holland kalózok több mint tizenegyet és fél millió gul-

den értékű rakománnyal térhettek vissza Hollandiába, ami mai árfolyamon több mint tizenöt milliárd (!) eurónak felel meg. Hein ekkor nemcsak a holland flotta admirálsa, hanem a Holland Nyugat-indiai Társaság parancsnoka is volt.

A függetlenség 1648-as kivívása után sem csillapodtak a kedélyek. A fiatal holland köztársaság gazdagsága és tengeri dominanciája sok államnak szálka volt a szemében. Az angolok 1648-ig természetes szövetségesei voltak a hollandoknak a spanyolok ellen, de a münsteri békét követően riválisokká váltak. Az 1651-es angol Navigation Act megtiltotta, hogy közvetítőkereskedők kössenek ki angol kikötőkben, vagyis az angol hajókon kívül más országok járművei csak a saját portékájukat szállíthatták oda. Ez természetesen a hollandoknak nagy pofon volt, hiszen ők elsősorban közvetítőkereskedelemmel foglalkoztak. Az angol tengerészeti törvénynek egyenes folyománya volt egy sor kereskedelmi háború az angolok és a hollandok között. Az első angol–holland háború (1652–1654) nem hozott egyértelmű át-törést, a másodikban (1665–1667) a hollandok súlyos csapást mértek az angolokra, és a bredai békében (1667) előnyös feltételeket harcoltak ki maguknak. Ezt kissé árnyalja az a tény, hogy itt rendelkeztek arról, hogy a hollandok a dél-amerikai Suriname-ért cserébe átadják észak-amerikai gyarmatukat, New Amsterdamot (a későbbi New Yorkot) az angoloknak.<sup>5</sup> Ez akkor a hollandok számára jó üzletnek tűnt. A harmadik angol–holland háború (1672–1674) meggyengítette, majd egy évszázad múlva a negyedik (1780–1784) megsemmisítő csapást mért a holland flottára, melynek eredményeképpen az angolok tengeri hegemoniára tettek szert.<sup>6</sup>

Az 1672-es év a katasztrófák éveként vonult be a holland történelembe. Ebben az évben Franciaország, Anglia, valamint a Kölni és Münsteri Érsekség egyszerre támadta meg a fiatal köztársaságot. Csak Michiel de Ruyter admirális sikeres közbelépésének volt köszönhető – mely során legyőzte az egyesült angol–francia flottát (Solebay, 1672. június 7.) –, hogy Hollandia meg tudta őrizni függetlenségét. Belpolitikai szempontból válságba jutott az ország. Az ország vezetőit, a De Witt fivéreket a csöcselék 1672. augusztus 20-án, Hágában meglincselte, majd ezután közvetlenül ismét az addig háttérbe szorított Orániaiak kerültek hatalomra, III. Vilmos (1650–1702) helytartóként ragadta magához az uralmat.<sup>7</sup>

<sup>5</sup> Goor, Jurrien van: *De Nederlandse Koloniën*. Den Haag, 1994. 65.

<sup>6</sup> Haar, Jaap ter: *De geschiedenis van de Lage Landen*. Weesp, 1985. 437.

<sup>7</sup> Deursen, A. Th. van: *De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579–1780)*. In: *Geschiedenis van de Nederlanden*. Szerk. Blom, J. C. H.–Lamberts, E., Baarn, 1995. 114–159.

NICOLAES WITSEN ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

*Ígéretes indulás, szép karrier*

Nicolaes Witsen gazdag, jelentős befolyással rendelkező amszterdami családban nőtt fel. Apja, Cornelis Witsen (1605–1669) jogász, Amszterdam polgármestere, a Nyugat-Indiai Társaság egyik igazgatója, az amszterdami admirális tagja volt, aki tevékenyen kivette a részét az oroszországi gabona-kereskedelemből is. Ismert mecénás volt, többek között Rembrandtot is támogatta (de a nagy festő miatta ment csődbe, amikor egy öt évvel azelőtti, házvásárláshoz nyújtott kölcsönt visszakövetelt tőle).

A család öt gyermeke közül harmadikként született Witsen 1656-tól a jó nevű amszterdami Athenaeum iskolában tanult filozófiát, matematikát és csillagászatot, de érdekelt a költészet és a rézmetszés is. Egyik tanára Johannes Amos Comenius (Jan Amos Komenský)<sup>8</sup> volt. 1663-tól jogot és filozófiát tanulta Leideni Egyetemen, ahol az egyik tanára<sup>9</sup> felébresztette érdeklődését a keleti országok és népek iránt. Witsen 1664-ben, 23 éves korában szerzett jogtudományi doktorátust.

Fiatal korától kezdve sokat utazott. Már 15 évesen Angliába ment az apjával, aki az admirális tagjaként Oliver Cromwell-lel tárgyalt a tengerhajózási törvényekről. Életének meghatározó mozzanata volt, hogy 1664–65-ben Jacob Boreel<sup>10</sup> követségének tagjaként eljutott Oroszországba; Riga, Novgorod és Pszkov érintésével érkezett Moszkvába. Nem sokkal később, 1666–67-ben nagy európai körutat tett: Milánó, Firenze, Pisa (itt találkozott III. Cosimo de' Medicivel), Róma, Torino, Lyon, Genf, Bázél, Frankfurt, Párizs, Oxford voltak útjának állomásai. 1670-ben bekerült az amszterdami városi tanácsba.



*Nicolaes Witsen*

*by Peter Schenck (1701)*

Forrás: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d2/Nicolaas\\_Witsen\\_1674-1717\\_by\\_Petrus\\_Schenk\\_1701.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d2/Nicolaas_Witsen_1674-1717_by_Petrus_Schenk_1701.jpg) – 2023. december 18.

<sup>8</sup> Comenius (1592–1670) cseh származású tudós, a modern pedagógia megteremtője. 1656-ban költözött Amszterdamba.

<sup>9</sup> Jacob van Gool (1596–1667) orientalista, legfőbb műve a *Lexicon Arabico-Latinum* (1653).

<sup>10</sup> Jacob Boreel (1630–1697) holland diplomata volt, 1679-ben nevezték ki párizsi nagykövetté.

1672-től tengerészeti biztosként dolgozott, majd nem sokkal később diplomatapályára lépett. 1674-ben házasodott meg, egy Catherina Hoche pied nevű nőt vett feleségül. Négy gyermekük született, de egyik sem élte meg a felnőttkort.

Először 1682-ben választották meg Amszterdam polgármesterének.<sup>11</sup> Ezt még 12 (!) alkalommal újíttotta meg, 24 éven át, 1706-ig volt a város egyik vezetője. Tagja volt a holland parlamentnek is. 1693-ban kinevezték a Holland Kelet-indiai Társaság (*Verenigde Oostindische Compagnie*) egyik igazgatójának,<sup>12</sup> ezzel az egyik legnagyobb befolyású emberré vált Hollandiában. 1689-ben kinevezték Angliába delegált rendkívüli nagykövetnek, s ezzel egyidejűleg a Royal Society tagjának választották. Kortársai szerint szerény ember volt, még az angol királytól kapott bárói címet is visszautasította.

Magas kort megérve, 76 évesen halt meg 1717-ben, Amszterdamban. Halálos ágya mellett barátja, Nagy Péter orosz cár is jelen volt.<sup>13</sup>

*Életre szóló szerelem: Witsen oroszországi útja*

Mint fentebb említettük, Witsen a barátja, Jacob Boreel követségének tagjaként utazott el Oroszországba, 1664-ben. A követség egyik fő célkitűzése az volt, hogy a fiatal (1648-ban létrejött) köztársaságot ismerje el I. Alekszej orosz cár (ez végül csak 1670-ben történt meg). A másik cél annak elérése volt, hogy a Moszkvában élő hollandok járhassanak a református templomokba és tarthassanak orosz személyzetet. Végül, de távolról sem utolsósorban, kereskedelmi kérdések is terítékre kerültek: a hollandok szerették volna Oroszországot maguk mellé állítani a tengeri rivalizálásban.

Witsen az út során rengeteg feljegyzést készített és lerajzolta Moszkva, Novgorod, Pszkov főbb épületeit. Az orosz élet szinte minden részlete

<sup>11</sup> A várost egyszerre általában három-négy polgármester, voltaképpen egy városi tanács vezette.

<sup>12</sup> A Kelet- és a Nyugat-indiai Társaságot nem egy igazgató, hanem egy igazgatótanács irányította, amibe a részvényesek (általában városok) delegáltak tagokat. A Kelet-indiai társaságnak 17 tagú igazgatótanácsa volt.

<sup>13</sup> Witsen életéről: Blokland, Rogier: Notes on Nicolaes Witsen and his Noord en Oost Tartarye. In. *Uralic studies, langiuges and researchers*. Proceeding of the 5th Mikola Conference, 19–20. September 2019. Studia uralo-altaica 54. Szerk. Szeverényi, Sándor, Szeged, 2021. 11–16.; Naarden, Bruno: Historical introduction. In. Uő.: *The fascination with Inner Eurasian languages in the 17<sup>th</sup> century*. The Amsterdam mayor Nicolaas Witsen and his collection of 'Tartarian' vocabularies and scripts. Amsterdam, 2018. (Továbbiakban: Naarden, 2018.) 5–60.; Максимова, Р. И.–Трисман, В. Г.–Дриссен, Й.–Копанева, Н.: *Николаас Витсен: Путешествие в Московию 1664–1665*. Online: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Vitsen/pred.phtml?id=271>. – 2023. augusztus 14.



íránt érdeklődött: kultúra, gazdaság, ünnepek, vallási élet, istentiszteletek menete, szokások, hétköznapi élet. Találkozott az orosz ortodox egyház vezetőjével, Nyikon pátriárkával is. Gyűjtött földrajzi neveket és néprajzi anyagokat is. Adatai pontosak, megfigyelései lényegretörőek.

Jegyzeteit életében nem adta ki, halála után elveszetteknek hitték azokat (a könyvtárát az unokaöccse, majd annak fia örökölte, aki a gyűjtemény nagy részét elárverezte, 2 300 kötetet dobott piacra). Amikor Witsen 1667-ben Párizsban járt, ott találkozott a kor egyik híres tudósával, Thévenot-tal,<sup>14</sup> akinek elküldte a feljegyzéseit, amiket csak 1886-ban találtak meg. 1899-ben egy A. M. Lovjagin nevű orosz történész egy rövid részletet publikált az anyagból. A teljes anyag kiadására csak 1967-ben került sor Hágában (*Moscovische Reyse*, 1664–1665), óholland nyelven, nagy jegyzetapparátussal Theodor Locher és Piet de Buk jóvoltából. Ennek orosz fordítása 1981-ben jelent meg.

### *Barátság a hajóáccsal*

I. Alekszej cár 1676-ban meghalt, utóda az akkor mindössze 15 éves elsőszülött fia, III. Fjodor lett, aki csupán hat évig uralkodott. Korai halála után, 1682-ben az Alekszej első házasságából származó, 1666-ban született félvak, beszédhibás, korán lebénult, szinte gyengeelméjű V. Iván és a második házasság gyümölcseként 1672-ben világra jött (tehát megkoronázásakor mindössze 10 éves) I. Péter lépett a trónra társuralkodóként. Helyettük eleinte Iván testvére, Szofia nagyhercegnő (1657–1704) intézte az ország ügyeit. Iván 30 évesen elhunyt, innentől, 1696-tól kezdve Péter egyeduralnokként ült a trónon 1725-ben bekövetkezett haláláig.

Péter hamar felismerte, hogy a rendkívül elmaradott országát modernizálni kell. Megreformálta a hadsereget, áttért a merkantilista gazdaságpolitikára, fejlesztette az ipart. Radikálisan megreformálta az állam működését is: 1722-ben kilenc kollégiumot (mai szóhasználattal: minisztériumot) hozott létre.<sup>15</sup> Az oktatás terén is számos újítás fűződik a nevéhez: állami irányítás alá vonta az iskolákat, támogatta a természettudományok tanítását, létrehozta a hajózási, a tüzér- és a mérnökiskolát, majd 1724-ben a Tudományos Akadémiát.

<sup>14</sup> Melchisédech Thévenot (1620 k.–1692) térképész, orientalista, diplomata, író; a vízmérték feltalálója, *Az úszás művészete* c. könyv írója.

<sup>15</sup> Külügyi, Pénzügyi, Igazságügyi, Pénzügyi ellenőrzési, Szárazföldi hadi, Admirális, Kereskedelmi, Bánya és manufaktúra, Állami kiadások Kollégiumai. Péter gondolkodásmódját jól tükrözi, hogy a kollégiumok orosz vezetői mellé egy-egy külföldi alelnököt nevezett ki.

Péter világosan látta, hogy országa felvirágoztatásához, a kereskedelem fejlődéséhez a hajóflottát kell fejleszteni és meleg vizű kikötőkre van szükség. A nagy északi háború (1700–1721) elején elfoglalta a Néva vidékét, s 1703-ban megkezdte a geopolitikai szempontból kulcsfontosságú helyen lévő új főváros építését. A háborút megnyerve az oroszok megszerezték Ingermanlandot és Észtországot. A Baltikum elfoglalásával, Pétervár megalapításával északon kijutott a tengerre, „ablakot nyitott Európára”. Az admirális megalapításával magasabb szintre tudta emelni az északi és északnyugat-európai kereskedelmi kapcsolatokat.<sup>16</sup>

Mindezen reformok, nagy ívű tervek megvalósításához Péternek „előtanulmányokra” volt szüksége. Fiatalon európai tanulmányutat tett, hosszabb időt töltve a hajózás akkori fellegrárában, Hollandiában. Az 1697-ben négy hónapra Németalföldre érkezett Péternek a holland kormány Witsen polgármestert jelölte ki kísérőjéül. Witsen részt vett a cári diplomáciai összejövetelein, a nagykövetek fogadásain, elutazott vele Hágába és Utrechtbe. Péter el akarta sajátítani a korszerű hajózási ismereteket, Witsen szervezte meg a tanítását. Péter inkognitóban kitanulta az asztalosmesterséget Gerrit Claesz Pool hajógyármesternél a Kelet-indiai Társaság krummendijki hajógyárában, és dolgozott egy fregatt építésénél is. De Péter nemcsak hajózást tanult, hanem gyógyszerészeti ismereteket is szerzett, érdekelt az anatómia, részt vett például boncolásokon, és tanulmányozta Witsen régészeti anyagát is.

Amszterdam vezetősége a cárnak egy új, felszerelt hajót adott ajándékba, Péter nemes gesztussal a hajót a városról nevezte el. A vendégszeretet végül busásan megtérült, Péter több hadihajót rendelt Amszterdamból, Witsen közbenjárására pedig a hollandok megkapták a jogot arra, hogy Oroszországból gabonát, fát, kátrányt, bőrt importáljanak. Witsen a későbbiekben is részt vett az orosz haditengerészet megszervezésében, nyersanyagokat vásárolt a hajóépítéshez és holland tengerészeket toborzott az orosz hajókra.

<sup>16</sup> Nagy Péter életéről és munkásságáról: Filippov, Szergej: *Az orosz autokrácia és a reformok*. In: *Az orosz birodalom születései*. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. Szerk. Frank Tibor, Bp., 2016. 93–108.; Heller, Mihail: *Az orosz birodalom története*. Bp., 2003. 282–326.; Сахаров, А. Н.–Боханов, А. Н.–Шестаков, В. А.: *История России с древнейших времен до наших дней*. Том 1. Москва, 2010. 387–420.; Szvák Gyula: *A moszkvai Oroszország. A „lázongó” 17. század*. I. Péter: a radikális konzervátor. In: *Oroszország története*. Szerk. Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula, Bp., 2001. 229–234.; Warnes, David: *Az orosz cárok krónikája*. *Az Orosz Birodalom uralkodóinak története*. Bp., 2002.

*Witsen, a hajózási szakértő*

Az, hogy éppen Witsent választották Péter kísérőjéül, egyáltalán nem a véletlen műve volt, ugyanis a 17. század végére Witsen már jelentős hírnévre tett szert mint hajózási szakértő. 1671-ben jelentette meg *Aeloude en dagdaegsche Scheepsbouw en Bestier* [Régi és kortárs hajóépítés és navigáció] című munkáját, amely korának egyfajta kézikönyvévé, az akkori hajóépítés egyik legfontosabb forrásává vált, számos, saját maga által készített illusztrációval. Ez a munka a hajóépítés iránt érdeklődő Nagy Péter orosz cár figyelmét is felkeltette. Witsen és Péter ezután rendszeres levelezésbe kezdtek, jóval a személyes találkozásuk előtt. Witsen könyve mintául szolgált a holland szakkifejezések orosz nyelvre fordításához is.

A kötetnek 1690-ben kiadták a javított változatát is. Ennek új címe *Architectura navalis et regimen nauticum ofte Aeloude en Hedendaagsche Scheepsbouw en bestier* [Hajóépítés és navigáció régen és ma] volt.

*Witsen, a műgyűjtő*

Witsen művészeti gyűjtőként is jelentős hírnévre tett szert. Ő volt az ázsiai művészetek egyik első jelentős gyűjtője, de érdeklődése nagyon sok mindenre kiterjedt: állatok, rovarok, érmék, régészeti leletek, szobrok és festmények, fegyverek, nyomatok és természetesen könyvek. Gyűjteményének egyik éke egy hottentotta szótár volt az akkor holland uralom alatt álló Mauritius kormányzójától. Gyűjteménye bővítéséhez felhasználta a Holland Kelet-indiai Társaságban betöltött pozícióit, nemzetközi kapcsolatait. Még Voltaire is elismerően szólt Witsen gyűjteményéről, dicsérve, hogy saját költségén küldött a világ minden tájára hajókat, embereket, hogy gyarapítsák a gyűjteményét.

Witsen kiterjedt levelezést folytatott a kor néhány vezető tudósával, így például Leibniz-cel<sup>17</sup> és van Leeuwenhoekkel<sup>18</sup> is. Witsen gazdag volt, de szerény életet élt, polgármesteri jövedelme egy részét a művészetek és a tudomány támogatására fordította, például Cornelis de Bruijn<sup>19</sup> pályafutását is segítette, „szponzorálta” a művészt.

Állítólag 1500 darabot számlált a növényféléket megőrkítő festménygyűjteménye, ezt *Codex Witsenii*-nek nevezték el.

<sup>17</sup> Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) korának egyik legnagyobb tudósa, jogász, diplomata, történész, matematikus, fizikus, filozófus, a német felvilágosodás vezéralakja.

<sup>18</sup> Antonie van Leeuwenhoek (1632–1723), a mikroszkóp feltalálója, a mikrobiológia megteremtője.

<sup>19</sup> Cornelis de Bruijn (1652–1726/27) festő és író. Két nagy utazást tett, Oroszországba, Konstantinápolyba és Perzsiába is eljutott. Úti élményeiről két könyvet jelentetett meg.

*Witsen, Szibéria első kartográfusa*

1690-ben kiadta „*Európa és Ázsia északi és keleti részének*” első nagyméretű (115 x 125 centiméteres) térképét. Ebben nagy segítségére volt barátja, Andrej Vinius (1641–1717),<sup>20</sup> akivel még 1664-ben Moszkvában kötött barátságot. Vinius egy Oroszországban letelepedett kereskedő fia volt, Nagy Péter hollandnyelv-tanára, majd később Oroszország postafőnöke lett, tőle kapott sok adatot Witsen. A térkép szinte egész Belső-Eurázsia területét felöleli, északnyugati végpontja Novaja Zemlja (akkori holland nevén Nova Zembla), a keleti pedig Kína. Ezt a területet, a javarészt nomád népek lakta vidékeket akkortájt Tatár föld (Tartary) gyűjtőnéven ismerték.

A nyugati közvélemény előtt Witsen színrelépéséig Szibéria szinte teljesen ismeretlen volt, ezért is volt figyelemre méltó ennek a területnek a részletes ábrázolása. Szibériát az oroszok csak egy évszázaddal korábban hódították meg. Jermak kozák atamán csapatai 1583-ban igázták le a Szibériai Tatár Kánságot, de uralmuk rövid életűnek bizonyult, két év múlva a tatárok visszafoglalták területüket. 1591-ben azonban végérvényesen legyőzték őket. Az oroszok erődöket emeltek, majd 1639-ben elérték a Csendes-óceánt. A gyarmatosítás fő oka a természeti kincsek kiaknázása volt: a nemesfémlelőhelyek mellett Szibéria a különféle prémes állatok gazdag tárháza volt, a coboly, hód, hermelin bundáját igen jó pénzért tudták eladni Európában.<sup>21</sup>

Ehhez a térképhez készített Witsen egy „kísérőkönyvet”, amely 1692-ben látott napvilágot.

*Az első könyv a távoli tájakról: Noord en Oost Tartarye*

Witsent 1664-es útja során rabul ejtette Oroszország, és ez a szerelem élete végéig elkísérte. Évtizedeken át foglalkozott ezzel a területtel, s nemcsak a rendelkezésre álló szakirodalmat dolgozta fel az ókori szerzőktől a kortársaiig, hanem levelezőpartnerei és „informátorhálózata” révén hatalmas mennyiségű korabeli adatot is összeszedett (adatai egy részét már moszkvai tartózkodása során elkezdte gyűjteni). Mivel igen tehetős ember volt, kész volt jelentős anyagi áldozatokat hozni az információk beszerzése érdekében. Munkája végül megbízható adatok tárháza lett, úgy, hogy ő maga soha nem járt ezeken a területeken, sőt, 1664–65-ös útja után Oroszországba se tette be a lábát.

<sup>20</sup> A sors fintora: Witsen és Vinius ugyanabban az évben született, és mindketten ugyanabban az évben haltak meg.

<sup>21</sup> Николаев, Никита: *Николаас Витсен – автор первой европейской карты Тартарии*. Online: <https://diletant.media/articles/45284968/> – 2023. augusztus 14.

Alaposságára jellemző, hogy könyve moszkvai útja után csak több mint negyedszázaddal (!), 1692-ben látott napvilágot *Noord en Oost Tartarye* [Észak- és Kelet-Tatár föld] címmel.<sup>22</sup> Ez a 660 oldalas könyv csak kis példányszámban jelent meg, Witsen nem akarta forgalomba hozni, csak a barátainak, kollégáinak adott belőle.

A mű második, átdolgozott, jelentősen bővített kiadása 1705-ben – újabb 13 évnyi munka után – jelent meg két kötetben, immáron 968 oldalnyi terjedelemben. A harmadik, változatlan kiadás jóval a halála után, 1785-ben látott napvilágot. A művét kiadták franciául, angolul és olaszul is. Érdekes, hogy oroszul csak 2010-ben jelent meg (igaz, akkor már tudományos jegyzetapparátussal kiegészítve).

A teljesebb, második kiadásban rengeteg tájegység leírása kap helyet. Hosszabb-rövidebb fejezeteket szentel a következő régióknak, tájegységeknek: Korea; a kínai nagy fal; a tunguzok földje; a ma Oroszország, Mongólia és Kína határán fekvő Dauria, amely a 17–18. században jelentős bányavidék volt; az északi-tibeti tangutok földje; a mai Üzbegisztán területén egykoron jelentős birodalmat uraló szogdok, buharaiak, csagatajok lakhelye; a közép-ázsiai Turkesztán és Hvarezm; a Kaszpi-tengertől északnyugatra található Kalmükföld; Grúzia; a kaukázusi mingrelek és cserkeszek földje; a Krím-félsziget; az Alsó-Volga és Asztrahany vidéke; a nogajok lakhelye, a törökségi kirgízek és baskírok lakóterülete. Több finnugor/uráli népet is leír: a kötetben szerepelnek a volgai-vidéki mordvinok és cseremiszek, a permi votjákok és zürjének, a szibériai osztjákok és vogulok, valamint a szamojédok. A második kötet utolsó fejezetében részletes leírást ad közre Szibériáról. Witsen bemutatja ezen térségek földrajzát, növény- és állatvilágát, a nomád népek történetét, leírja szokásaikat, külön kitér a kereskedelmi útvonalak, a gazdasági kapcsolatok felvázolására is. Az egyes fejezetek eltérő hosszúságúak: az egész rövid, néhány oldalas részekről (pl. Hvarezm, Szogdia, Buhara, Herat) a 81

<sup>22</sup> A mű teljes, a kor szokásainak megfelelő hosszú és informatív címe: *Noord en Oost Tartarye, ofte Bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekend zyn geweest: benefens vescheide tot noch toe onbekende, en meest noit voorheen beschreve Tartersche en nabuerige gewesten, lantstreken, steden, rivieren, en plaetzen, in de noorder en oosterlykste gedeelten van Asia en Europa, zo buiten en binnen de rivieren Tanais en Oby, als omtrent de Kaspische, Indische-Ooster, en Swarte Zee gelegen; gelyk de lantschappen Niuche, Dauria, Jesso, Moegalia, Kalmakkia, Tangut, Usbek, Noorder Persie, Georgia, Circassia, Crim, Altin, enz. mitsgaders Tingoesia, Siberia, Samojedia, en andere aan Hare Zaerze Majesteiten Kroon gehoorende heerschappyen: met der zelve lant-kaerten zedert nauwkeurigh onderzoek van veele jaren, en eigen ondervindinge beschreven, getekent, en in 't licht gegeven.*

oldalas szamojéd vagy a 145 lapnyi szibériai fejezetekig. Munkáját számos rézmetszet is illusztrálja. Ezek közül talán a legérdekesebb a szibériai sámán legkorábbi ismert ábrázolása (Witsen a sámánt az „ördög papjának” nevezte).<sup>23</sup>

Witsen sok nyelvi adatot is közöl, két tucat nyelvből. Azt nem tudjuk pontosan, kitől és hogyan jutott ennyi nyelvi anyaghoz, egyedül a Leibniz-cel folytatott levelezésében utal rá, hogy barátja, Vinius küldözgetett neki mutatványokat.

A finnugor nyelvek közül mordvin, cseremisiz, zürjén és vogul anyagot ad közre. A mordvin nyelv rendkívül becses forrása, első írásos emléke Witsen 324 szavas holland–mordvin szójegyzéke. A kötetben olvasható a Miatyánk<sup>24</sup> cseremisiz, zürjén és vogul fordítása, ezek szintén ezen nyelvek első írásos emlékei közé tartoznak. Az uráli nyelvek másik ágát alkotó szamojéd nyelveken három (enyec, naganaszán, szölkup) Miatyánk-fordítást adott közre Witsen. A kaukázusi nyelveket a grúz és a cserkesz képviseli, a könyvben egy 898 szavas holland–grúz szójegyzék mellett 25 cserkesz szó olvasható. A törökségi nyelvi adatok közül kiemelkedik a krími tatár–holland glosszárú, a mongol nyelvek adatai közül a legfontosabb a 700 szavas kalmük szójegyzék, az evenki (tun-guz) Miatyánk, és az even nyelvű számnevek listája. Emellett a tibeti, mandzsu és mongol nyelvek írásrendszereiről is közread információkat, illusztrációkkal.<sup>25</sup>

<sup>23</sup> Волков, Сергей: *Народы Сибири в известиях первых путешественников (XIII–XVIII вв.)*. Online: <https://volkov.irkutsk.ru/posts/nikolaas-vitsien-sieviernaia-i-vostochnaia-tartariia-1692-gh/> – 2023. augusztus 14.

<sup>24</sup> Leibniz szerint az őstörténetet a nyelveken keresztül lehet leginkább megismerni. Úgy vélte, hogy a nyelvek megismerésére, összehasonlítására a kötött, minden nyelven ugyanazt jelentő szöveg, a Miatyánk a legalkalmasabb. Witsen is Leibniz biztatására kért fordításokat az oroszországi nyelvekből. (A gyűjtők számára később világossá vált, hogy ez a módszer nem igazán használható egy-egy nyelv szókincsének vizsgálatára, mert az adott nyelvet nem ismerő gyűjtőknek a Miatyánk nehezen értelmezhető, túlságosan elvont szövegnek bizonyult.)

<sup>25</sup> Witsen nyelvi anyagának részletes elemzését ld. Naarden, 2018. A finnugor nyelvi anyagról e kötetben ld. Rogier Blokland, Valentin Gusev, Eugen Helimski, Horváth Csilla, Remco Van Pareren és Anna Urmanchieva tanulmányait. Ld. még továbbá: Blokland, Rogier: Notes on Nicolaes Witsen and his Noord en Oost Tartarye. In: *Uralic studies, languages and researchers*. Proceeding of the 5th Mikola Conference, 19–20. September 2019. Studia uralo-altaica 54. Szerk. Szeverényi, Sándor, Szeged, 2021. 17–26.; Maticsák Sándor: *A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század)*. Debrecen, 2012. 39–56.

T A R T A R Y E.		625	
Muur,	<i>Ostena.</i>	Buik,	<i>Peby.</i>
Wal,	<i>Val.</i>	Nieren,	<i>Peckpel.</i>
Tooren,	<i>Bafid.</i>	Rugge,	<i>Kopa.</i>
Poort,	<i>Kenk.</i>	Voeten,	<i>Pikj.</i>
Een fluk Gefchut,	<i>Occupukg.</i>	Knien,	<i>Talmax.</i>
Musker,	<i>Pfal.</i>	Scheen-been,	<i>Serke.</i>
Vuur-roer,	<i>Pfaljemij.</i>	Kuiten,	<i>Pilp pakfg.</i>
Boog,	<i>Jenx.</i>	Achter-deel,	<i>Bedka.</i>
Pyl,	<i>Nal.</i>	Manlijk Lit,	<i>Pa.</i>
Pyl-kookter,	<i>Tukdich.</i>	Ampt,	<i>Konjan.</i>
Zibel,	<i>Tar.</i>	Konink,	<i>Octuazir.</i>
Zwaert,	<i>Spada.</i>	Heer,	<i>Azir.</i>
Een Lance, of Piek,	<i>Djor.</i>	Grooten Vorst,	<i>Murda.</i>
Mes,	<i>Pel.</i>	Kleine Vorst,	<i>Jomla azir.</i>
Een lang Zwaert met een scherpe punt,	<i>Palas, 't geen een ont-leent woord is.</i>	Veldheer,	<i>Occuhoar. 't Woord Boiar is uit het Ruich ontleent.</i>
Schild,	<i>Vakar.</i>	Raedeheer,	<i>Boiar.</i>
Panzer,	<i>Vakfiamamo.</i>	Een Regiment, of Lam aloman bende krygs-luiden,	<i>Lam aloman.</i>
Menfche,	<i>Loman.</i>	Een Heir,	<i>Occulaman.</i>
Man,	<i>Al.</i>	Overften,	<i>Priafo.</i>
Wyf,	<i>Ava.</i>	Kapitein,	<i>Sidapri.</i>
Zoon,	<i>Tjara.</i>	Richter,	<i>Sudja.</i>
Dochter of Maegt,	<i>Str.</i>	Een Slag of Batalie,	<i>Turicht.</i>
Kind,	<i>Id.</i>	Hebben getlagen,	<i>Schaaviz.</i>
Een Joongman,	<i>Odjora.</i>	Zijn getlagen,	<i>Schaaviz.</i>
Knecht,	<i>Kofak.</i>	Verwood,	<i>Lezzi.</i>
Lijf-eigene, of Slaef,	<i>Ovr.</i>	Gefchooten,	<i>Loezim.</i>
Een Slaefze Meit, of Varda Slavij,	<i>Varda.</i>	Leeft,	<i>Amia.</i>
Voor-hoof,	<i>Kone.</i>	Is dood,	<i>Kuis.</i>
Oogen,	<i>Kjelmud.</i>	Niet hartshaftig of Ojil,	<i>Ojil.</i>
Wynbrauwén,	<i>Kjeme knaud.</i>	Held-dadig,	<i>Held-dadig.</i>
Haair aan de Oog-	<i>Kjelmjoud.</i>	Boos Menfch,	<i>Ofan.</i>
leden,	<i>Scholka.</i>	Een goed Menfch,	<i>Paxaloman.</i>
Neus-gaten,	<i>Variad.</i>	Een fchelm,	<i>Sala.</i>
Mond,	<i>Kurga.</i>	Muts,	<i>Al.</i>
Tanden,	<i>Pekh.</i>	Rok,	<i>Soman.</i>
Tong,	<i>Kel.</i>	Broek,	<i>Soman jerckx.</i>
Hals,	<i>Korga.</i>	Lerzen,	<i>Kemet.</i>
Lippen,	<i>Traxar.</i>	Hembt,	<i>Scham.</i>
Wangen,	<i>Soly.</i>	Kouzen,	<i>Cauty.</i>
Ooren,	<i>Piled.</i>	Pels of bonte Tab-	<i>Or, Or, of Ol.</i>
Baerd,	<i>Sakan.</i>	bserd,	<i>Oljcha.</i>
Knevels,	<i>Nuran.</i>	Paerd,	<i>Oljcha.</i>
Haair,	<i>Scherr.</i>	Een Ruin,	<i>Alakar.</i>
Keel,	<i>Kirga.</i>	Zadel,	<i>Kamrar.</i>
Nek,	<i>Schoun.</i>	Staert-fluk,	<i>Kamrar ird.</i>
Armen of Handen,	<i>Ked.</i>	Voor-fluk,	<i>Palax.</i>
Vingeren,	<i>Surr.</i>	Snieg-beugels,	<i>Pilgim fchatama.</i>
Duim,	<i>Sewer.</i>	Zyden-flakken aan 't Zadel,	<i>Pilgim.</i>
Handpalm,	<i>Kerlap.</i>	Toom,	<i>Panti.</i>
Ring,	<i>Sorkx.</i>	Merry,	<i>Eld.</i>
Elleboog,	<i>Kedarbaker.</i>	Veulen,	<i>Vafchyne.</i>
Borft,	<i>Alchite.</i>	Hengft,	<i>Airger.</i>
Hart,	<i>Sidi.</i>	Koe,	<i>Trax.</i>
Lever,	<i>Makra.</i>	Stier,	<i>Buka.</i>
Long,	<i>Teflaf.</i>	Os-kalf,	<i>Kafne of Vafne.</i>
Mage,	<i>Sep.</i>	Koe-kalf,	<i>Verga.</i>
Darmen,	<i>Sniat.</i>	Os,	<i>Idi Buka.</i>
Blaze,	<i>Pufir.</i>		

Witsen holland–mordvin szöjegyzéke In. Witsen, Nicolaes: Noord en Oost Tartarye. Amsterdam, 1705. 625.

Forrás: <https://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/witsen/#page=721&accessor=toc&source=1> – 2023. december 15.

## WITSEN KÖVETŐI

Witsen volt az első utazó, aki az újkor hajnalán részletes ismeretanyagot közölt Oroszország (benne Szibéria), a Távól-Kelet és Közép-Ázsia népeiről és nyelveiről. Az egzotikumok iránt érdeklődő holland – tágabban a nyugat-európai – közvélemény az ő révén kezdett megismerkedni ezzel a távoli, titokzatos világgal, a földrajzi-természeti viszonyokkal, az itten lakossággal, azok múltjával és jelenével, nyelvével, hagyományával, szokásaival. Ahogy kortársai és az utókor is méltatta:

Witsen új korszakot nyitott e távoli világ tanulmányozásában. Példáját a 18. században sokan mások is követték. A német D. G. Messerschmidt 1719 és 1727 között nyolc évet töltött Szibériában, sok anyagot gyűjtve. A svéd Philipp Johann von Strahlenberg 1711-től 1721-ig hadifogolyként száműzetésben élt Tobolszkban, az itteni népekről vaskos kötetet adott ki 1730-ban. Az ún. nagy kamcsatkai expedíció, a német G. F. Müller és J. E. Fischer vezetésével bejárta Szibéria nagy részét, felbecsülhetetlen értékű földrajzi, meteorológiai, néprajzi és nyelvi adatokat gyűjtve. 1769 és 1774 között az orenburgi expedíció öt részlege feltérképezte a birodalom távoli tájait, a Kaukázustól a Középső-Volga-vidéken, Baskírián és az Ural-vidéken át eljutva egészen a kínai határig, szintén hatalmas anyagot gyűjtve, melyet a század vége felé német és orosz nyelven publikáltak.<sup>26</sup> Mindezen munkák előfutára Nicolaes Witsen volt.

---

<sup>26</sup> Az oroszországi expedíciókról részletesebben, irodalommal ld. Maticsák, Sándor: The role of 18<sup>th</sup> century European travellers and scientists in the exploration of Russia. In: *Zwischen dem Ostsee und der Adria*. Szerk. Bárány, Attila–Czaja, Roman–Pósán, László. Debrecen, 2023. 407–441.



## Németh Csaba

## Táfler Adolf, a sokoldalú üzletember

## BEVEZETÉS

A magyarországi zsidóság társadalmi modernizációjának egyik alap-eleme a pénzkezelés és a tőkebefektetés területén kialakított képességek és készségek feletti rendelkezés volt. Ezek közé tartozott az üzleti haszon befektetése újabb vállalkozásokba, a tőke állandó forgatása, valamint a több iparágban egyszerre való érvényesülés.<sup>1</sup> A 19. században a zsidók előtt fokozatosan nyíltak meg az üzleti tevékenység lehetőségei: az 1840. évi XXIX. törvénycikk lehetővé tette számukra a szabad kereskedést, az ipari vállalkozást és bármely mesterség üzését.<sup>2</sup> A neoabszolutizmus alatt életbe lépő osztrák birodalmi törvények megerősítették őket a kereskedelem és iparüzés jogában, míg az 1860. február 18-i rendelet az ingatlanszerzés elől hátrította el az akadályokat:<sup>3</sup> a rendelkezés lehetőséget adott a földtulajdon szerzésre, és segítette a hosszú távú tőkebefektetést lehetővé tevő földhaszonbérlet-rendszer kialakulását.<sup>4</sup> A jogkiterjesztés 1867. évi XVII. törvénycikk által biztosított emancipáció révén teljesedett ki, amely egyenlővé tette a zsidókat az ország keresztény lakosaival a polgári és politikai jogok gyakorlásában.<sup>5</sup>

Táfler Adolf a 19. században Magyarországon élt módos zsidó kereskedőcsaládok egyikének tagja volt, aki kereskedői tevékenységgel megalapozott vagyonát ipari vállalkozásokba, pénzügyzetekbe, föld-

<sup>1</sup> Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Bp., 1997. 87–92.; A témáról bővebben lásd Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Bp., 1989.; Don, Jehuda: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*. Bp., 2006.

<sup>2</sup> 1840: XXIX. tc. A zsidókról. Lásd: *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytar. 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896. 175–176.

<sup>3</sup> Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Történelmi tanulmány. Bp., 1917. 16–18.

<sup>4</sup> Puskás Julianna: Zsidó haszonbérlet a magyarországi mezőgazdaság fejlődési folyamatában. Az 1850-es évektől 1935-ig. = *Századok*, 1992. 1. sz. 38.; A témáról bővebben lásd Kövér György: A regálé bérlettől a virilizmusig. = *Budapesti Negyed*, 2008. 59. sz. 109–136.

<sup>5</sup> 1867: XVII. tc. Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében. Lásd: *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytar. 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896. 354.

birtokvásárlásba fektetve küzdötte fel magát az ország legvagyonosabb rétegei közé, miközben aktív közéleti szerepvállalásával, jótékonyági tevékenységével széleskörű elismerést szerzett magának. A tanulmány e szerteágazó tevékenység részleteinek bemutatására vállalkozik. Azt vizsgálja, miként járult hozzá a zsidókkal szembeni korlátozó intézkedések felszámolása a kiterjedt nagyvállalkozó Táfler család egyik tagja vagyonának és közéleti tevékenységének megalapozásához.

#### TÁFLER ADOLF CSALÁDI HÁTTERE

A morvaországi származású Táfler család tagjai a 18–19. század fordulóján vándoroltak be Magyarországra, ahol kezdetben a Pest környéki falvakban és városokban telepedtek le. Az izraelita felekezeti anyakönyvek tanúsága szerint a család egyik tagja, Táfler Franz Rafael 1775-ben született a morvaországi Austerlitzben (Slavkov u brna), majd 1865-ben 90 éves korában halt meg Ócsán.<sup>6</sup> Rafael és családjának ócsai jelenlétéről az 1828. évi adóösszeírások is tanúskodnak,<sup>7</sup> ahogyan a Táflerek maglódi ágáról is innen ered legkorábbi tudomásunk.<sup>8</sup> Feltehetően Rafael testvére lehetett Adolf nagyapja, Koloman, aki Maglódon élt családjával. Feleségét nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy a házasságukból hat gyermek született: Márton, Illés és Izsák, valamint férjezettként: Helene Johanna Leitner, Antonia Wertheimer és N. Silbertstein.<sup>9</sup> Adolf apja, Illés 1806-ban jött a világra Maglódon, majd 52 éves korában 1858-ban hunyt el Pesten.<sup>10</sup> Felesége a szintén maglódi születésű Valatin Leonora volt, aki 1888-ban 83 éves korában távozott az élők sorából. Gyászjelentéséből azt is tudjuk, hogy az utolsó útjára a Budapest V. kerület Deák tér 1. szám alatti lakásából kísérték.<sup>11</sup> Illés és Leonóra házasságából 14 gyermek született: Jakab, Adolf, József, E. Kálmán, Antal, Pál, István, Ábrahám, Zsigmond és Imre, valamint férjezettként: Julia Fischer, Roza Nagel, Terézia Schonberger és Politzer Sára.<sup>12</sup> Történetünk főszereplője, Táfler Adolf 1832. június 10-én

<sup>6</sup> Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Továbbiakban: MNL OL): A3483-X 5329-219/5. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Dabas, Sterberegister 1850–1885. 11.

<sup>7</sup> MNL OL: W216–N 26 Pest-Pilis-Solt vármegye 108.

<sup>8</sup> MNL OL: W216–N 26 Pest-Pilis-Solt vármegye 89.

<sup>9</sup> Kolomann Tafler biográfiai adatai. Online: Geni.com, <https://www.geni.com/people/Kolomann-Tafler/6000000019045211367> – 2022. december 20.

<sup>10</sup> MNL OL: A3570-X 5522-423 / 43. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, Sterberegister 1851–1860. 281.

<sup>11</sup> Napi Hírek. *Pesti Hírlap*. 1888. december 10. 340. sz. 7.

<sup>12</sup> Illes Tafler biográfiai adatai. Online: Geni.com, <https://www.geni.com/people/Illes-Tafler/6000000019045211362> – 2022. december 20.

jött a világra Maglódon.<sup>13</sup> Már pesti lakos volt, amikor 1858. december 26-án 26 éves korában feleségül vette tornyai Schosberger Amáliát,<sup>14</sup> tornyai Schosberger Simon Vilmos és Sachs Regina 20 éves hajadon lányát.<sup>15</sup> Adolf körültekintő házassági stratégiájára vall a Schosberger családdal szorosra fűzött kapcsolat, mivel az említett família férfitagjai amellet, hogy dúsgazdag kereskedők voltak, a későbbiekben azzal szereztek igazán nagy hírnevet maguknak, hogy az első nemesi és bárói címmel kitüntetett izraelita vallású személyek lettek Magyarországon.<sup>16</sup> Feleségének édesapja földbirtokosként 1863-ban kapta meg az uralkodótól „*tornyai*” előnévvel felruházva a nemesi címet.<sup>17</sup> Adolf és Amália házasságából született gyerekek közül négyen éltek meg a felnőttkort: Illés, Miklós és László, valamint Irma. Három gyermekük – Viktor, Ilka és Gizella – korán elhalálozott.<sup>18</sup> Az első gyermekük, Illés születésekor 1859-ben a család Pesten a Göttergasse 13. szám alatti házban lakott.<sup>19</sup> 1881-ben a három testvér, Adolf, E. Kálmán és Antal gyermekeikkel együtt nevüket „*Györgyei*”-re változtatták.<sup>20</sup>

#### A PESTI NAGYKERESKEDŐ ÉS VÁLLALKOZÓ

Táfler Adolf elődei példáján keresztül, a pénzkezelés és tőkebefektetés területén kialakított képességek és készségek hasznosításával kezdte meg sokoldalú kereskedői és vállalkozói tevékenységét. Apai nagyapjáról, Táfler Kolomanról az 1938-ban elhunyt unokatestvért, Táfler Jakab kereskedelmi

<sup>13</sup> Budapest Főváros Levéltára (Továbbiakban: HU BFL) VII. 2.e 01728 1876 – A gyámhatóság részére 1884. június 21-én elküldött haláleset felvétel alapján.

<sup>14</sup> MNL OL: A3567-X5522-423/ 28. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, Heiratsregister 1851–1866. 74.

<sup>15</sup> Necrolog. *Pesti Napló*. 1876. november 13. 271. sz. 2.

<sup>16</sup> A szakirodalomban nagy hangsúlyt kap, hogy az első izraelita vallású nemesi, illetve bárói cím birtokosai a Schosbergerek voltak. Az 1783-óta Pesten élő, Nyitra megyéből beköltözött Lázár 1801-ben kapott toleranciát. Az 1833-ban már itt született legkisebb fia, Simon Vilmos 1863-ban kapott nemesi címet tornyai predikátummal. 1890-ben Simon Vilmos legidősebb fia, Zsigmond kapott bárói címet, majd 1907-ben az akkor már elhalt öcs, Henrik fiai is (Lajos és Rezső) bárók lettek. A témáról bővebben lásd Kövér György: A Schosberger-klán. In. Kövér György: *A felhalmozás íve*. Bp., 2002. 47–52.

<sup>17</sup> Kövér, 2002A. 47.

<sup>18</sup> Adolf Györgyei biográfiai adatai. Online: Geni.com, <https://www.geni.com/people/Adolf-Gy%C3%B6rgyei/6000000019044512909> – 2022. december 20.

<sup>19</sup> Kivonat a Pesti Izraelita Hitközség születési jegyzékéből. Táfler Adolf dédunokája, Györgyey János megőrzésében.

<sup>20</sup> Névváltoztatások. *A Hon.* 1881. június 8. 156. sz. 2.; ill. Névváltoztatások. *A Hon.* 1881. június 27. 175. sz. 2.; A családtagok 1906-tól Y végződéssel írhatták a nevüket, amit a 113957/905 sz. belügyminiszteri leirat engedélyezett.

jogtanácsost méltató cikksorozatban olvashatunk, ahol oly módon utalnak Jakab édesapjára, Mártonra, valamint Adolffal közös nagyapjára, Kolomanra, mint akik Pest vármegye köztisztviselőként álló kereskedői voltak.<sup>21</sup> Adolf édesapja, Illés többnyire mint pesti kereskedő szerepel a híradásokban, aki rendszerint a váltóügyekből származó árverési hirdetéseként tűnik fel.<sup>22</sup> Adolf pesti kereskedői tevékenységéről elsőként a cím- és lakásjegyzékekben olvashatunk. Innen tudjuk, hogy 1861–1867 között a Göttergasse 19. szám alatt működtette kereskedői állását.<sup>23</sup> Ezekben az években a Landstrasse 14. szám alatti házában lakhatott,<sup>24</sup> ahová egy időben a közeli rokonai által alapított, „*Táfler Izsák és fia*” céget is bejegyezték.<sup>25</sup> Miután ezt a házat eladta,<sup>26</sup> a Hochstrasse 15. szám alatt rendezte be üzletét.<sup>27</sup> Terménykereskedelemmel foglalkozó egyéni cégét 1864-ben jegyeztette be előbb a váltótörvényszéken,<sup>28</sup> majd 1876-ban a budapesti törvényszéken.<sup>29</sup> 1878-ban a Palating utca 10. szám alatt működtette üzletét,<sup>30</sup> miközben pesti lakása 1880-tól az V. kerület Nádor utca 11. szám alatt volt.<sup>31</sup> Kereskedelmi tevékenységének elősegítése céljából részt vett a hazai áruforgalom központjának kialakításán fáradozó Lloyd Társaság munkájában, amelyben előbb választmányi,<sup>32</sup> majd bizottsági tagságot vállalt.<sup>33</sup> Ugyancsak tagja volt a társaság által felállított Gabonacsarnoknak, amely a szemes termények nagykereskedelmi forgalmazásával foglalkozott.<sup>34</sup> Vagyonának gyarapítását ugyanakkor váltóügyekben való részvételével is előmozdította, amiről az árverési hirdetésekben olvashatunk.<sup>35</sup>

<sup>21</sup> Táfler Jakab 1852–1938. *Orosházi Friss Újság*. 1938. január 12. 8. sz. 2.

<sup>22</sup> 1854-ben Táfler Illés pesti kereskedő, Kalina János péteri lakossal szemben nyert pert, akinek Péteri községben lévő, 1600 p. forintra becsült háza és szőleje Illésre hárult. Lásd: *Árverések. Budapesti Hírlap*. 1854. július 25. 477. sz. 2682.

<sup>23</sup> *Pester Lloyd-Kalender*, 1861. 52.

<sup>24</sup> 1864-ben a Landstrasse 14. szám alatti házában díszkapu építésével kapcsolatos kérelmével fordult a városi tanács felé. HU BFL IV. 1305 0959/1864; ill. *Pester Lloyd-Kalender*, 1865. 76.

<sup>25</sup> *Pester Lloyd-Kalender*, 1865. 43.

<sup>26</sup> A Landstrasse 14. szám alatti épületet 1867-ben Schiefner Gyula ügyvéd vette meg 140.000 Ft-ért. HU BFL XV.37.c-445-24226.

<sup>27</sup> *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen*, 1871. 549.

<sup>28</sup> HU BFL VII. 3.c-10. kötet 33.

<sup>29</sup> HU BFL VII. 2.e-01728 1876.

<sup>30</sup> *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen*, 1878. 453.

<sup>31</sup> *Budapesti cím- és lakjegyzék*, 1880–1881. 272.

<sup>32</sup> Különfélék. *A Hon.* 1874. március 17. 63. sz. 2.

<sup>33</sup> *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen*, 1878. 518.; ill. Uo. 1881. 481.

<sup>34</sup> A Magyar Akadémia javára tett adakozások s alapítványok részletes jegyzéke. *Pesti Napló*. 1860. október 19. 3207. sz. 5.

<sup>35</sup> Különfélék. *Pesti Napló*. 1863. november 20. 4131. sz. 2.

Az 1858-ban történt házasságkötésekor az anyakönyvben, mint „vasútépítő” szerepel,<sup>36</sup> majd 1859-ben Illés fia születésekor ugyanott, mint „építési vállalkozó” jelenik meg.<sup>37</sup> Ebből is következik, hogy az építőipari tevékenység meghatározó jövedelemforrás lehetett a vállalkozásai között. A vasútépítés terén elsőként egy 1856-ban eredő per szereplőjeként, mint a Temesvár–Szőreg vasútvonal építőjeként olvashatunk róla.<sup>38</sup> Ez idő tájt a Szeged–Temesvár Vasútépítő Állami Vállalat igazgatójaként tevékenykedett, majd a Sziszek-országhatár vonal építésén vett részt.<sup>39</sup> 1865-ben a Pest–Losonc vasút részvényeseként jelenik meg,<sup>40</sup> aki a társaság ellen indított csődeljárási per részeseként az uralkodóhoz, Ferenc Józsefhez indított küldöttségben is részt vett.<sup>41</sup> 1869-ben a Kassa–Oderbergi Vasút építési vállalkozóinak egyike lett.<sup>42</sup> Majd ugyanebben az évben az utóbbi vonal mellékszakaszának számító, Eperjes–Tarnow vasútvonal engedélyezési eljárása során tűnik fel ismét a neve.<sup>43</sup> Vasútépítői tevékenysége a Kassa–Oderbergi Vasút építése során kialakult, nagy sajtóvisszhangot keltő per révén kapott szélesebb nyilvánosságot.<sup>44</sup> Ezen felül építési vállalkozóként az 1870-es években részt vett a Budapest egyik legnagyobb bérháztulajdonosaként és adófizetőjeként elhíresült unokatestvére, Táfler Kálmán tulajdonában lévő Sugár út 44. (Andrássy út 35.) és a 67. (Andrássy út 55.) szám alatti bérházak felépítésében.<sup>45</sup>

Tevékenysége számos egyéb ipari vállalkozásban és pénzügyben betöltött szerepében is megmutatkozott. 1862-ben ott találjuk nevét az első Magyar Dunagőzhajó Társaság részvény aláírói között.<sup>46</sup> Választmányi,<sup>47</sup>

<sup>36</sup> MNL OL: A 3567-X5522-423/28. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, Heiratsregister 1851–1866. 74.

<sup>37</sup> MNL OL: A 3559-X5522-423/5. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, Geburtsregister 1858–1862. 497.

<sup>38</sup> Hosszadalmas pör. *Pesti Napló*. 1873. augusztus 5. 179. sz. 3.

<sup>39</sup> A Szeged–Temesvár Vasútépítő Állami Vállalat alkalmazásában állt Táfler Adolf igazgatói tisztségére a Schwarz Ármin vasútépítő mérnök életrajzát feldolgozó tanulmányból derül fény. Dienes Istvánné: Zimonyi Schwarz Ármin vasútépítő mérnök élete és munkássága. In: *A Közlekedési Múzeum Évkönyve* 5. 1981. 265–296.

<sup>40</sup> Pogány Mária: *Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1873)*. Bp., 1980. 111–117.

<sup>41</sup> A pest-losonci vasút. *Pesti Hírnök*. 1865. július 29. 172. sz. 1.

<sup>42</sup> Kassa-oderbergi vasút. *Vasúti és Közlekedési Közlöny*. 1873. július 10. 28. sz. 221.

<sup>43</sup> Vasúti hírek. *Anyagi Érdekeink*. 1869. augusztus 8. 45. sz. 360.

<sup>44</sup> Hirdetmény. *Budapesti Közlöny*. 1881. október 25. 243. sz. 26.

<sup>45</sup> A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1879. évi működéséről. A sugárút. In: *A Fővárosi Közmunkák Tanácsa hivatalos jelentései 1878, 1879, 1880*. Bp., 1880. 5.

<sup>46</sup> Különfélék. *Pesti Napló*. 1862. október 10. 3799. sz. 2.

<sup>47</sup> *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen*, 1867. 363.

majd igazgatósági tagja volt a Pesti Biztosító Intézetnek,<sup>48</sup> illetve felügyelőbizottsági tagságot töltött be az említett pénzügyi jogutódjának számító Fonciére Pesti Biztosító Intézetben.<sup>49</sup> Alapító és egyben igazgatósági tagja volt a Pest Lipótvárosi Takarékpénztárnak.<sup>50</sup> Tagja volt az Első Egyesült Budapesti Takarékpénztárnak.<sup>51</sup> Igazgatósági tagságot vállalt az Első Magyar Sztearin Gyertya és Szappangyártó Vállalatban,<sup>52</sup> valamint az Első Pesti Gyapjúfonó Részvénytársaságban.<sup>53</sup> Egy időben a Kőbányai Gőztéglagyár elnöki teendőit is ellátta.<sup>54</sup> 1881-ben az Országos Magyar Gazdasági Egyesületbe is belépett.<sup>55</sup>

Anyagi lehetőségeinek nagyságát jól példázza, hogy az 1870-es és 1880-as években Táfler Adolf neve Budapest legjobb adósai között is szerepelt. Míg a virilis jegyzékek, amelyek a legnagyobb egyenes adót fizetők neveit tartalmazták, az államhatalomhoz való viszony nézőpontjából látták a nagypolgárságot, addig az Osztrák-Magyar Bank budapesti főintézete által összeállított egyes megterhelésre jogosultak névsora a vagyon és a hitelképesség alapján rangsorolta a várhatóan legjobb adósokat.<sup>56</sup> A hitelezésben általában az illető vagyoni és üzleti viszonyai, valamint jelleme volt az irányadó. A jelentős cserélődések ellenére a legjobb adósok csoportja meglehetősen zárt kört alkotott. A megszabott hitelek statisztikájából tudható, hogy a 300 ezer forint fölötti kerettel rendelkező ügyfelek (tehát nem csupán az egyes megterhelésre jogosultak) csoportja 1879-ben 70, 1895-ben pedig 78 cégből és személyből állt Budapesten. Az 1879–1890 közötti stabil mag tagjai az újonnan érkezettekkel kiegészülve az egyes megterhelésre jogosultak között még a 20. század elején is a legjobb adósoknak számítottak. E körön belül is a tehetősebbek közé tartozott Táfler Adolf, akinek hitelkerete 1879–1883 között 500, a vagyonterhe 1881–1884 között 2 millió osztrák értékű forint volt.<sup>57</sup>

<sup>48</sup> *Magyar Compass* 3. 1875. 232.

<sup>49</sup> *Budapesti cím- és lakjegyzék*, 1880–1881. 450.

<sup>50</sup> Nyílt-tér. *Budapesti Közlöny*. 1872. március 20. 65. sz. 521.

<sup>51</sup> A műcsarnok. *Ellenőr*. 1877. november 9. 474. sz. 2.

<sup>52</sup> *Adress-Kalender von Pest Ofen und Alt-Ofen*, 1871 und 1872. 231.

<sup>53</sup> *Adress-Kalender von Pest Ofen und Alt-Ofen*, 1871 und 1872. 231.

<sup>54</sup> Kőbányai Gőztéglagyár. *Ellenőr*. 1877. május 29. 175. sz. 4.

<sup>55</sup> Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület f. év okt. 31-én tartott igazg. választ. ülésének jegyzőkönyve. *Gazdasági Lapok*. 1880. november 9. 45. sz. 1.

<sup>56</sup> Kövér György: Budapest „legjobb adósai” (1879–189). In. Kövér György: *A felhalmozás íve*. Bp., 2002. 139–150.

<sup>57</sup> Kövér, 2002B. 150.

## A FÖLDBIRTOKOS

Táfler Adolf a különböző vállalkozásaiból megalapozott vagyonát földbirtokvásárlásba fektette. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében Tápiógyörgyén, Tápiószelén és Farnoson, Jász-Nagykun Szolnok vármegyében – a később Jászkisérrel egyesült – Pusztakürtön vásárolt birtokot. A központot Tápiógyörgyén építette ki, amiből következőleg a Táfler család több tagja nevét „*Györgyei*”-re változtatta. A tápiógyörgyei birtok alapításáról a Budapest Főváros Levéltárában, Issekutz László ügyvéd iratai között, Györgyey Illés és örököseinek birtokügyei, valamint Wotzasik Mayer hagyatéki ügye címen megtalálható dokumentumok alapján tájékozódhatunk.<sup>58</sup> Ebből kiderül, hogy Táfler Adolf az egyes birtokrészeket több tulajdonostól eltérő időben vásárolta meg. Elsőként 1865-ben Prónay Alberttől Tápiógyörgyén és Tápiószelén 3.058 k.hold 1.539 négyszögölt, illetve 1.243 k.hold 1.515 négyszögölt vett meg.<sup>59</sup> Majd 1867-ben Bencsik György és Bencsik Ferenc tápiógyörgyei birtokát vásárolta meg, amelyek területe 2.270 k.hold 1.364 négyszögölt tett ki.<sup>60</sup> A két birtokostól ezen felül megvásárolt belsőségek egyesített területe 33 k.hold 15 négyszögölt foglalt el.<sup>61</sup> 1870-ben Wotzasik Mayer pesti zsidó kereskedő örököseinek

<sup>58</sup> HU BFL XIV. 4. Issekutz László ügyvéd iratai (Továbbiakban: Issekutz). Györgyey Illés és örököseinek birtokügyei; ill. HU BFL IV. 1411 b 1874. Issekutz. Hagyatéki, gondnoksági és örökbefogadási ügy.

<sup>59</sup> HU BFL XIV. 4. Issekutz. Györgyey Illés és örököseinek birtokügyei, II. Bencsik József és társai által tulajdonjog érvénytelenítése iránt indított per (1867) 1924–1927. Az 1865. szeptember 29-én kelt adásvételi szerződés, valamint telekkönyvi kivonat; A Prónay család Túróc megyéből származott, a török kiűzése után ereszkedett le az alföldre. A birtokainak java része Pest és Nógrád megyében fektült. Lásd: Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1862. 486–497.; A 1754. évi vármegyei nemesi összeírás szerint a Prónay család tagjainak már Tápiógyörgyén is voltak birtokai. Ekkor Huszár József, Prónay Gábor és Bencsik József voltak a helység földesurai. Lásd: Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai*. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Bp., 1910. 140–141.

<sup>60</sup> HU BFL XIV. 4. Issekutz. Györgyey Illés és örököseinek birtokügyei, II. Bencsik József és társai által tulajdonjog érvénytelenítése iránt indított per. (1867) 1924–1927. Az 1867. április 14-én kelt adásvételi szerződés, valamint telekkönyvi kivonat.; A györgyei és füzesmegyeri Bencsik család tagjai – a Huszár család mellett – a török kor után, a község újra-telepítésének az időszakában lettek a község földesurai. A jászberényi eredetű Bencsik Mihály 1689-ben nyerte adományban I. Lipót alatt Pest megyében Füzes-Megyert és Tápió-Györgyét, ahonnan a család az előnevét írta. Lásd: Nagy Iván: *Magyarország családai*. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1868. 127–130.

<sup>61</sup> HU BFL XIV.4. Issekutz. Györgyey Illés és örököseinek birtokügyei, II. Bencsik József és társai által tulajdonjog érvénytelenítése iránt indított per. (1867) 1924–1927. A tápiógyörgyei és tápiószeléri birtok vásárlásokról készített kimutatás.

tulajdonában lévő 2.061 k.hold 1.395 négyszögölnyi tápiószelei birtokrészt sikerült megvásárolnia. Az üzlet létrejöttében fontos szerepet játszott Táfler Adolf testvére, József, aki az 1869-ben elhunyt tulajdonos veje és egyik fiának, Emilnek a gyámja volt. A család a gazdálkodásban jártas Józsefet bízta meg a birtok igazgatásával, majd annak eladásával, ami éppen kapóra jöhetett a szomszédos településeken már földtulajdont szerzett Adolfnak.<sup>62</sup> 1872-ben Tápiószelén az egykori Zimányi birtokból vásárolt egy 93 k.hold 953 négyszögölnyi területet, amelynek eladói Tresser József és neje Sipka Terézia voltak.<sup>63</sup> Ezek után csak feltételezni tudjuk, hogy a farmosi birtokrész is az 1860–1870-es években került a család tulajdonába, mivel ezt nem sikerült levéltári dokumentumokkal alátámasztani. Ez ügyben leginkább Galgóczy Károly megyei monográfiájára hivatkozhatunk, amiből kiderül, hogy Farnoson Prónay Albert birtokát Táfler Adolf vette meg.<sup>64</sup> A birtok területének végső gyarapítására már Táfler Adolf halála után, örököseinek közreműködésével került sor, amikor 1898-ban Györgyey Illés, Miklós és László megvették Vörös Károlyné szül. Dubraviczky Izabella tápiószelei birtokát, ami 124. kh. 616 négyszögölt tett ki.<sup>65</sup> A Tápió-vidék falvaiban létrejött nagy terjedelmű birtokról Táfler Adolf elhalálózását követően az 1897. évi gazdacímtárból nyerhetünk

<sup>62</sup> Wotzasik Mayer 1868-ban vásárolta meg az 1862-ben Gyürky Pál által felvett, 1864-ben Losonczy Gyürky Ábrahámra szállott tápiószelei birtokot 180.000 forintért. Ezt két évvel később az örökösök Táfler Adolfnak adták el. A szerződés szerint a vevőnek a teljes vételár utolsó részletét, 90.000 forintot csak 1878. február 23-án kellett letennie, addig az örökösök számára csak a kamatok befizetésére volt köteles az árvaszék pénztárába. HU BFL IV. 1411 b 1874. Issekutz. Hagyatéki, gondnoksági és örökbefogadási ügy.; Wotzasik Mayer hagyatéki ügyéről bővebben lásd Kövér György: *A tékozló Wotzasik fiúk*. In: Kövér György: *A felhalmozás íve*. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Bp., 2002. 101–102.

<sup>63</sup> A birtok korábbi tulajdonosa Zimányi Alajos és neje Gáspár Ida volt. HU BFL. XIV. 4. Issekutz. Györgyey Illés és örököseinek birtokügyei, II. Bencsik József és társai által tulajdonjog érvénytelenítése iránt indított per. (1867) 1924–1927. Az 1872. szeptember 22-én kelt adásvételi szerződés. Telekkönyvi kivonat.

<sup>64</sup> Galgóczy Károly: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája III*. Bp., 1877. 224–225, 203–205.

<sup>65</sup> HU BFL. XIV. 4. Issekutz. Györgyey Illés és örököseinek birtokügyei, II. Bencsik József és társai által tulajdonjog érvénytelenítése iránt indított per (1867) 1924–1927. Az 1898. szeptember 28-án kelt adásvételi szerződés.; A horvátországi eredetű Dubraviczkyak tápiószelei birtokjoga még a török előtti időre nyúlt vissza. 1522-ben Dubraviczky Márk és testvére, Dubraviczky Mihály királyi adományt nyert Szele és Félégyháza egész falvakra, Györgye felére és több pusztára. E família majd 400 éven át – a fiúág megszakadásáig – rendelkezett birtokkal Szele községben. Lásd: Gócsáné Móró Csilla: *A tápiószelei köznemesek társadalmi és gazdasági szerepvállalása a 18–19. században*. In: *Helytörténeti emlékkönyv*. Szerk. Gócsáné Móró Csilla, Tápiószele, 2009. 82–103.



összesített adatokat. Ebből kiderül, hogy Adolf fia, Illés Tápió-Györgyén 5.672, édesanyja Tápiószelén 2.306, ő maga pedig Farnoson további 1.080 k.holdat birtokolt, s így a két személy tulajdonában összesen 9.058 k.hold mennyiségű terület állt.<sup>66</sup> A pusztakürti birtok minden bizonnyal az 1860-as években került Táfler Adolf tulajdonába, mivel egy 1873-ban írt újságcikk úgy említi őt, mint aki „*kürthi pusztáján már tíz év óta tart fenn saját költségén egy iskolát s díjaz egy jeles néptanítót [...]*”.<sup>67</sup> A birtok terjedelmére szintén az 1897. évi gazdacímtárból következtethetünk, ahol Györgyei Miklós nevéen 5.350 k.hold mennyiségű terület állt.<sup>68</sup> Az 1883-ban elkészült kataszteri térkép szelvényeiből azt is kiolvashatjuk, hogy a kürthi birtok egyes részeit felnőtt gyermekeiről nevezte el Illés-, László- és Miklós majornak.<sup>69</sup> Birtokain maga gazdálkodott. Ezt olyannyira színvonalasan tette, hogy 1873-ban a bécsi világkiállításra Magyarországról jelentkezett kiállítók között is ott találjuk a nevét.<sup>70</sup>

Táfler Adolf Tápiógyörgyén a birtok egykori tulajdonosának otthonául szolgáló Bencsik-kúriát használta családjá lakóhelyeként,<sup>71</sup> amelynek pontos helye ma már nem beazonosítható.<sup>72</sup> A település központjában ma is megtalálható kastélyt fia, Illés építette 1890–1892 között, amit ő már nem

<sup>66</sup> Rubinek Gyula (szerk.): *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. Gazdacímtár*. Bp., 1897. (Továbbiakban: Rubinek, 1897.) 220–221.

<sup>67</sup> Egy iskola barát. *Ellenőr*. 1873. augusztus 22. 192. sz. 3.

<sup>68</sup> Rubinek, 1897. 51.

<sup>69</sup> Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Online: Arcanum, <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2248685.530452657%2C6007457.28342872%2C2255130.1273999508%2C6009812.4993627565> – 2022. december 22.

<sup>70</sup> Bécsi világkiállítás. *Budapesti Közlöny*. 1873. április 3. 77. sz. 646.

<sup>71</sup> Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai*. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. 1. kötet. Bp., 1910. 141.

<sup>72</sup> A helytörténeti kutatók írásaiban egymásnak ellentmondó információk szerepelnek a Bencsik család egykori lakóhelyével kapcsolatban. Kállai Vilmos tanár szerint a Györgyey kastély parkjában, a főbejáratától balra helyezkedett el az épület, amely az 1860–1880-as években a Táfler család otthonául szolgált. Lásd: Kállai Vilmos: *Tápiógyörgye történeti monográfiája*. (Kézirat) 1985. 72.; Józsa István tanár szerint a Táncsics Mihály úton, Istvánka Tóth Sándor háza helyén állt épület volt a Bencsik család háza, amit sokáig Bencsik kastélyként is emlegettek. Lásd: Józsa István: *A Györgyey kastély és kastélypark rövid története*. In: *Györgyey Kalendárium*. Szerk. Bihari József, Tápiógyörgye, 1996. (Továbbiakban: Józsa, 1996.) 277.; Az 1883-ban készült kataszteri telekkönyvben az utóbbi – a 173. birtokrész, 282. szám alatt lévő – épület szerepel „*Bencsik ház*”-ként. MNL OL No. 618/1. Tápiógyörgye (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m., ma Pest ... [S 79-No. 618/1.]; Az 1939. évi ingatlan bejelentés viszont a park részeként említi a régi kastély helyét, amely akkorra teljesen el volt bontva. Az ehhez tartozó térképvázlaton a 124. hrsz. alatt bejegyzett ingatlan elhelyezkedése megegyezik Kállai Vilmos állításával. HU BFL XIV. 4. Issekutz.

láthatott. A kastélyt övező park kialakítása azonban az ő nevéhez fűződik: „Szájhagyományként ránk maradt, hogy az 1866-os évben nagy jégverés aratta le a már majdnem megért júniusi határt. Odalett a kenyérnek való, de csonkig verte a kukoricát is. A jégverés kétszeres hasznot hozott. A kenyér nélkül maradt községnek munkaalkalmat teremtett, a kastélykert pedig elnyerte a mai felszíni formáját. A tulajdonos Táfler ekkor hirdette meg, hogy jelentkezzenek a község lakói akár gyalog, akár fogatos munkára és munkabéreként akár pénzt, akár terményt fizet. A felvidéki kapcsolatai révén onnan hozatott kenyérnek valót és takarmányt. Ez a munkás had alakította ki a halastavat és hozta létre a kert mesterséges dombjait, halmaid a tóból kikerült földből.”<sup>73</sup> Ma már nem lehet megmondani, mennyire hiteles a történet. Csupán annyi bizonyos, hogy Táfler Adolf 1881-ben már ebben a környezetben fogadta a neves festőművészt, Tölgyessy Artúrt, aki a „Kondás” című genre-képet festette meg a györgyei birtokon.<sup>74</sup> 1883-ban pedig itt nyújthatta át a birtokot irányító tisztikar a Györgyei házaspár ezüst lakodalmaára készített tűzarannyal díszített bársony ajándék albumot, amit napjainkban a ceglédi Kossuth Múzeumban őriznek.<sup>75</sup>

#### KÖZÉLETI TEVÉKENYSÉGE

Táfler Adolf aktív közéleti tevékenységet folytatott, amelyet politikai téren leginkább a Pest megyei közgyűlés tagjaként fejtett ki. A testületbe befizetett adója alapján, mint virilis került be.<sup>76</sup> Nevét az 1870-es években rendszeresen a megye legtöbb adót fizető lakosai között találjuk. 1876-ban 9.308 forint adójával a hetedik,<sup>77</sup> 1878-ban 13.263 forint adójával a ható-

---

Györgyey Illés és örökösének birtokügyei, I. Gotlieb Herbertné Györgyey Amália. Ingatlan bejelentés az 1939. IV. tc. alapján.

<sup>73</sup> Józsa, 1996. 275.

<sup>74</sup> Személyi hírek. *Fővárosi Lapok*. 1881. július 23. 166. sz. 971.

<sup>75</sup> Az album a Ceglédi Kossuth Múzeum tulajdona. Lásd: Bihari József–Kucza Péter: *Tápiógyörgye Anno*. Képes történelem. Tápiógyörgye, 2014. 10–11.; Bihari József: A györgyei zsidóság betelepüléséről és sorsáról. In: *Györgyei Kalendárium*. Szerk. Bihari József, Tápiógyörgye, 1996. 180–201.

<sup>76</sup> Magyarországon 1870-től és 1871-től törvény írta elő, hogy a vármegyék és a törvényhatósági jogú városok törvényhatósági bizottságai, továbbá a kis- és nagyközségek és a rendezett tanácsú városok képviselő-testületei felerészben választott tagokból, felerészben pedig a nyers virilizmus alapján tagságot nyert személyekből álljanak. Az 1870. évi XLII. és a 1871. évi XVIII. törvények alapján. In: *Magyar Törvénytár 1000–1895*. 1869. évi törvények - Corpus Juris Hungarici. Szerk. Márkus Dezső, Bp., 1900. 212–213., 283.; A témáról bővebben lásd Vörös Károly: *Budapest Legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Bp., 1979. 6–9.

<sup>77</sup> Galgóczy Károly: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographija* II. Bp., 1877. 229.

dik helyen állt a rangsorban.<sup>78</sup> 1869-ben Pest vármegye iskolatanácsának tagjaként olvashatunk róla.<sup>79</sup> Politikai hovatartozását a dualista berendezkedést elfogadó kormányzó párt támogatása jellemezte, ami a zsidóság felső rétegeit leginkább jellemző elfogultságnak felelt meg.<sup>80</sup> 1869-ben részt vett a Pest megyei Deák-párt alakuló közgyűlésén, ahol beválasztották a párt központi bizottmányába.<sup>81</sup> Ezután a Pest megyei közgyűlés állandó választmányában mint a jobboldalról beválasztott tagok egyike foglalt helyet.<sup>82</sup> 1878-ban a Pesti Napló híradásában a Pest megyei ellenzék központi bizottságának tagjaként tűnik fel a neve.<sup>83</sup> 1884-ben a Pesti Hírlapban egy antiszemita hangvételű tudósításban jelenik meg, amelynek szerzője a Budapesti Tagblatt egyik cikkére hivatkozva „Zsidó pénz választási célokra” címen panaszolja, hogy a zsidók 200.000 forintot adtak össze a Tisza-kormány választási költségeinek fedezésére. A Strasser Alajos, Brüll Miksa és Wahrmann Mór által kezdeményezett mozgalom aláírói között említi Táfler Adolfot is, aki 5.000 forinttal járult hozzá a választáshoz.<sup>84</sup>

Táfler Adolf az izraelita felekezeti életben is aktív és érdemi tevékenységet folytatott. 1868-ban részt vett a Pestre összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlésen, ahová a ceglédi kerület képviselőjeként érkezett.<sup>85</sup> A továbbiakban a pesti izraelita hitközség tagjaként tevékenykedett, ahol 1871-től a közgazdaságtan szekcióban dolgozott.<sup>86</sup> Majd 1874-ben a hitközség elöljáróságának tagjává választották és a gazdasági osztály elöljárója lett.<sup>87</sup> Törekvéseinek méltányolását mutatja, hogy 1876-ban a „Nehéz Kézműveket és Földművelést az Izraeliták Között Terjesztő Pesti Egylet” tiszteletbeli tagjává választották.<sup>88</sup>

<sup>78</sup> Hírek. *Ellenőr*. 1878. december 15. 632. sz. 3.

<sup>79</sup> Egyveleg. *Néptanítók Lapja*. 1869. április 22. 16. sz. 253.

<sup>80</sup> Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001. 281.; A témáról bővebben lásd Kovács András: *A magyar zsidók és a politika. Világosság*. 1998. 2. sz. 78–85.; Erényi Tibor: *Zsidók és a magyar politikai élet. Múltunk*. 1994. 4. sz. 3–30.

<sup>81</sup> A pest megyei Deák-párt. *Budapesti Közlöny*. 1869. november 20. 266. sz. 4002.

<sup>82</sup> Pest megye tisztújító közgyűlése. *Ellenőr*. 1872. február 7. 30. sz. 1.

<sup>83</sup> Különfélék. *Pesti Napló*. 1878. június 9. 139. sz. 2.

<sup>84</sup> Zsidó pénz választási célokra. *Pesti Hírlap*. 1884. május 17. 136. sz. 5.

<sup>85</sup> Az izraelita egyetemes gyűlés tagjai. *Egyenlőség*. 1888. december 9. 47. sz. 8.; A témáról bővebben lásd Katz, Jakov: *A végzetes szakadás*. Bp., 1999.

<sup>86</sup> *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen 1871–1872*. 20.

<sup>87</sup> Dr. Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. = *Magyar Zsidó Szemle*, 1934. 6–12. sz. 198–243., ill. A pesti izraelita hitközség. *Budapesti Közlöny*. 1874. november 26. 271. sz. 2183.

<sup>88</sup> Különfélék. *Pesti Napló*. 1876. március 31. 75. sz. 2.; A témáról bővebben lásd Kertész Ödön: *A százhatasztendős MIKÉFE első negyedszázada*. Az Izraelita Magyar

Táfler Adolf széleskörű jótékonyági tevékenységet folytatott,<sup>89</sup> ami individuális, felekezeti, össznemzeti irányultságú volt és megfelelt a zsidó jótékonykodás legfejlettebb formájának. E tevékenységi körön belül elsőként az iskolaügy támogatásáról érdemes megemlékezni, amely a birtokain alapított uradalmi iskolák és más közintézmények segítségével mutatkozott meg. A már említett pusztakürthi iskola létrehozásáról 1873-ban „*Egy iskola barát*” címen megjelent tudósítás számolt be, amelynek szerzője azt is megemlíti, hogy Táfler Adolf egy gyönyörű telket ajándékozott Tápió-Györgye községnek iskola felállítására céljából. A cikk írója az adományozót úgy jellemzi, mint aki „*arról ismeretes, hogy a közművelődés érdekében semminemű áldozattól nem riad vissza.*”<sup>90</sup> 1884-ben Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter mondott nyilvános köszönetet Györgyei Adolf tápió-györgyei földbirtkosnak a Tápiószeléhez tartozó ábrahámteleki- és a Tápiógyörgyéhez tartozó pokoltanyai pusztán 26.000 forintért felállított két iskolaépületért, azok felszereléséért és a tanítók javadalmazásáért.<sup>91</sup>

Jótékonykodó tevékenysége egyéb célok támogatásában is rendszeresen megnyilvánult. A tudományok és művészetek pártfogójaként 1860-ban a Magyar Tudományos Akadémia javára tett adományozók között olvashatjuk a nevét 10 forint felajánlással.<sup>92</sup> 1867-ben a Nemzeti Színház nyugdíjintézetének támogatói között jelent meg 20 forint adománnyal.<sup>93</sup> 1875-ben a Múcsarnok építéséhez és az Országos Képzőművészeti Társulat működéséhez járult hozzá pártfogóként 1000 forintos alapítvánnyal.<sup>94</sup> 1881-ben a létesítendő technológiai múzeum céljára a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által meghirdetett gyűjtéshez ajánlott fel 200 forintot.<sup>95</sup> 1870-től szinte nem volt olyan év, hogy a neve ne jelent volna meg az elesettek, az árvák és az aggkorúak

---

Irodalmi Társulat Évkönyve. Bp. 1948.

<sup>89</sup> A jótékonyág a zsidó vallás legfontosabb parancsolatainak egyikéből fakadt. A témáról bővebben lásd: Irodalom a zsidó jótékonykodásról, lásd: Haraszi György: Zsidó jótékonyág és mecénatúra a századfordulón. In. Haraszi György: *Két világ határán*. Bp., 1999. 50.; A témáról bővebben lásd Konrád Miklós: Zsidó jótékonyág és asszimiláció a századfordulón. = *Történelmi Szemle*, 2001. 3–4. sz. 257–285.

<sup>90</sup> *Egy iskola barát*. *Ellenőr*. 1873. augusztus 22. 192. sz. 3.

<sup>91</sup> Köszönet-nyilvánítások. *Néptanítók Lapja*. 1884. február 23. 8. sz. 123.

<sup>92</sup> A budapesti gabonacsarnok tc. tagjai adakozása. *Pesti Napló*. 1860. október 19. 3207. sz. hetedik melléklet. 2.

<sup>93</sup> A nemzeti színházi nyugdíjintézet. *Vasárnapi Újság*. 1867. december 29. 52. sz. 641.

<sup>94</sup> A múcsarnok építése és az országos képzőművészeti társulat működése. *Ellenőr*. 1875. április 29. 117. sz. 3.

<sup>95</sup> A létesítendő technológiai múzeumra. *A Hon*. 1881. május 31. 149. sz. 3.

támogatójaként valamelyik országos vagy pesti napilapban. 1870-ben Franciaország háború sújtotta vidékeinek éhező népességét segélyező gyűjtéshez járult hozzá 10 forinthal.<sup>96</sup> 1871-ben a pesti szegény gyermek kórház-egylet mondott köszönetet a támogatóinak, köztük Táfler Adolfnak, aki 50 forintot adományozott az intézmény javára.<sup>97</sup> 1874-ben a honvédmenház támogatói között olvashatjuk a nevét 10 forint évenkénti támogatás felajánlásával.<sup>98</sup> 1875-ben a budapesti rabsegélyező egylet számára ajánlott fel 3 éven át folyósított évenkénti 5 forintot.<sup>99</sup> 1876-ban a Duna-árvízkarosultak javára ajánlott fel 400 forintot.<sup>100</sup> 1877-ben a fővárosi szeretetház alapító tagjai között szerepelt 30 forint felajánlással.<sup>101</sup> 1879-ben az országos protestáns árvaház karácsonyi ünnepélyére ajándékozott 15 zsák burgonyát.<sup>102</sup> 1881-ben a magyar hírlapírói nyugdíjintézet javára adományozott 200 forintot.<sup>103</sup> Mindezek mellett a különböző felekezeti hitközségek, önkormányzatok sem győzték kifejezni hálájukat az értük tett felajánlásokért. 1869-ben a jánoshidai izraelita hitközség mondott nyilvános köszönetet Táfler Adolfnak, amiért az építendő imaház számára 100 forint összeget adományozott, azonfelül egy arannyal díszített, bársony takaróval fedett értékes Tórát ajándékozott a hitközség számára.<sup>104</sup> 1877-ben a Jász-Nagykun-Szolnok megye által Szolnokon emelendő székház építési költségeihez járult hozzá 6 darab 500 forintos kötvény megvásárlásával.<sup>105</sup> 1878-ban Tápiószentmárton evangélikus templomának felújítására adományozott 20 forintot.<sup>106</sup> 1880-ban Tápiószelén az evangélikus templom és a paplak javítására ajánlott fel 50 forintot.<sup>107</sup>

<sup>96</sup> A szent részvét nevében. *Ellenőr*. 1870. szeptember 9. 15. sz. 1.

<sup>97</sup> Jótékonyság. *Ellenőr*. 1871. május 6. 232. sz. 3.

<sup>98</sup> Különfélék. *A Hon*. 1874. február 5. 29. sz. 2.

<sup>99</sup> A budapesti rabsegélyező egylet. *Budapesti Közlöny*. 1875. április 14. 84. sz. 2410.

<sup>100</sup> Kimutatás az 1876. évi Duna árvízkarosultak javára tett adakozásokról. *Budapesti Közlöny*. 1877. június 5. 126. sz. 4383.

<sup>101</sup> A fővárosi szeretetház alapítói. *Ellenőr*. 1877. április 24. 112. sz. 4.

<sup>102</sup> Adományoztak az országos protestáns árvaház karácsonyi ünnepélyére. *Fővárosi Lapok*. 1879. január 18. 14. sz. 69.

<sup>103</sup> Különfélék. *A Hon*. 1881. május 28. 143. sz. 3.

<sup>104</sup> Nyilvános köszönet. *Pesti Napló*. 1869. április 28. 95. sz. 3.

<sup>105</sup> Fülöp Tamás (szerk.): *Jász-Nagykun-Szolnok megye székházának és közigazgatásának története 1876–1990*. VII. dokumentumok gyűjteménye. Szolnok, 2013. 333.

<sup>106</sup> Különfélék. *Pesti Napló*. 1878. december 3. 293. sz. 2.

<sup>107</sup> Bányai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1880-ik október 9-én, folytatólag október 11-én és 12-én, Budapesten tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. Lásd: *Bányai Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei 1880–1885*. Bp., 1880.

## HALÁLA ÉS TEMETÉSE

Táfler/Györgyei Adolf 1884. június 13-án 53 éves korában halt meg Tápiógyörgyén. Budapesten a Kerepesi úti temetőben helyezték végső nyugalomra, gyászszertartását dr. Kohn Sámuel, a Dohány utcai zsinagóga főrabbija celebrálta. Haláláról több budapesti napilap is méltó sorokkal emlékezett meg: „Általában a tevékeny életű férfit, ki nagy vagyonát szorgalmas munkával kereste, a fővárosban és a központi megyében nagyon sajnálják, mert kitűnő gazda és jó hazafi volt, ki nem csak nevét (Tafler) magyarosítja meg, hanem nyelvében és szívében is magyarnak érezve magát, gyermekeit a legjobb szellemben nevelte. Érdemeit dr. Kohn Sámuel, e kitűnő tudományú rabbi, melegen emelte ki gyászbeszédében. A temetésen nagyon sokan voltak jelen, több jótékony egylet lobogóval s a koszorúkat három kocsi vitte.”<sup>108</sup> Felesége, özv. Györgyei Adolfné szül. tornyai Schossberger Amália 1898. január 28-án, életének 60. évében halt meg Budapesten.<sup>109</sup>

## ÖSSZEGRZÉS

Táfler Adolf, a családi hagyományokat folytatva, terménykereskedéssel alapozta meg vagyonát, miközben többféle gazdasági ágazatban kezdett vállalkozásokba. Előbb vasút- és bérházépítőként tevékenykedett, majd különféle biztosító társaságok, takarékpénztárak, valamint gyapjú-, gyertya- és téglauzem részvényeseként szerzett magának hírnevet. Az 1860-as évek közepén vagyonát földbirtokvásárlásba fektette. Tápiógyörgyén, Tápiószelén, Farnoson és Jászkiséren alapította meg a több ezer k.hold terjedelmű családi birtokát, amin önállóan gazdálkodott. A politikai közéletben a Pest megyei Deák-párt, majd a Tisza-kormány támogatójaként jelent meg. Emellett aktív résztvevője volt az izraelita felekezeti életnek is. Széleskörű jótékonsági tevékenységével oktatási és kulturális intézményeket, egyházakat, társadalmi egyleteket, rászorulókat, károsultakat támogatott. Vagyonát halála után felnőtt gyermekei örökölték, ami a földbirtokon folytatott gazdálkodást tekintve két nemzedéken át kijelölte az utódok lehetséges munkáját.<sup>110</sup>

<sup>108</sup> Halálozások. *Fővárosi Lapok*. 1884. június 17. 141. sz. 921.; Györgyei Adolf. *Egyenlőség*. 1884. június 22. 25. sz. 6–7.; Halálozások. *Vasárnapi Újság*. 1884. június 22. 25. sz. 402.

<sup>109</sup> Halálozások. *Vasárnapi Újság*. 1898. február 6. 6. sz. 97.

<sup>110</sup> Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. Gazdacímár*. Bp., 1897. 200, 218–220 és 236.; ill. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Bp. 1937. 222–223 és 464.

## Gluga Evelin

### Az angol típusú falkavadászatról

A vadászat történelmi korokon átívelő és a társadalom rétegeit folytonosan összekötő jelenség, amelynek számos olyan aspektusa létezik, amely akár hozzásegítheti a kutatókat egy adott társadalmi réteg mibenlétének jobb megértéséhez, vagy éppen alapot szolgáltathat egy komplex társadalomtörténelmi kutatáshoz is. Jelen esetben ennek a tanulmánynak az a célja, hogy áttekintést nyújtson a falkavadászat történelmi háttéréről, a hozzá kapcsolódó hagyományok és társadalmi konvenciók létrejöttéről, a falkavadász csoportok jellegéről, és a tagok között kialakult hierarchia, valamint társadalmi dinamika működéséről.

A vadászattal, mint témakörrel több hazai történész, vadászíró, erdőmérnök, illetve vadgazdálkodási mérnök is foglalkozott az utóbbi évtizedek során. Közülük érdemes megemlíteni Ádámfi Tamás<sup>1</sup> vagy éppen Békés Sándor<sup>2</sup> munkásságát, akik több, a témával kapcsolatos művet jelentettek meg. Külön kiemelendők Faragó Sándor<sup>3</sup> és Csöre Pál<sup>4</sup> művei, hiszen ezen tanulmány szempontjából fontosnak tekinthető, az előbbinek a történelmi Magyarországról összeállított vadászati statisztikái, míg utóbbinak a magyar vadászat történelméről írt átfogó munkája. Ezeken felül, érdemes megvizsgálni Zoltán Jánosnak<sup>5</sup> az Osztrák-Magyar Monarchia vadászatairól, illetve a gödöllői főúri vadászatokról szóló kiadványait. Figyelemre érdemes még Gyorgyevics Tamás<sup>6</sup> Széchenyi Zsigmondról írott életrajza, amelyhez Széchenyi vadásznaplóin és feljegyzésein kívül a szerző felhasznált Széchenyi özvegyének, Hertelendy Margitnak az elbeszéléseit is.

Jelen tanulmány az általános vadászati területek vizsgálatán azonban túlmutat, ugyanis a fenti célkitűzések mellett az angol típusú falkavadászat bemutatására is törekszik. A vadászat ezen aspektusához számottevően kevesebb mű áll rendelkezésre, mivel a legtöbb munka, amelyben említést tesznek a falkavadászatról, egyébként más témát helyez az adott vizsgálat fókuszába. Walleshausen Gyula<sup>7</sup> Erzsébet császárné gödöllői és nagy-bri-

<sup>1</sup> Ádámfi Tamás: *Vadászati bibliográfia*. Szerzői Kiadás, 1999.

<sup>2</sup> Békés Sándor: *Vadászetika*. Bp., 2001.

<sup>3</sup> Faragó Sándor: *A történelmi Magyarország vadászati statisztikái 1879–1913*. Sopron, 2009.

<sup>4</sup> Csöre Pál: *A magyar vadászat története*. Bp., 1994. (Továbbiakban: Csöre, 1994.)

<sup>5</sup> Zoltán János: *Vadászat az Osztrák-Magyar Monarchiában*. Bp., 2006.; Zoltán János: *Gödöllő és a főúri vadászatok*. Bp., 2007.

<sup>6</sup> Gyorgyevics Tamás: *Széchenyi Zsigmond élete*. Bp., 2021.

<sup>7</sup> Walleshausen Gyula: *Erzsébet királyné és falkavadászatai*. Bp., 1998.

tanniai ténykedésével kapcsolatosan mutatta be a magyar falkavadászat egy szegmensét, míg Nagy Imre<sup>8</sup> *Lovasvadászatok* című művében inkább a vadászatokhoz szükséges elemek bemutatására helyezte a hangsúlyt. Ugyanakkor léteznek olyan tisztán falkavadászatról szóló monográfiák is, mint gróf Erdődy Rudolf *Magyar kopófalkák és falkászok*,<sup>9</sup> illetve *Falkasport adatok öt világrészből*<sup>10</sup> című művei vagy a Waldbauer Henrik által írt *Falkavadászat*,<sup>11</sup> és Bóbiss-Selmeczy László *Falka-kabát zsebébe való tanácsok*<sup>12</sup> című kiadványa. A külföldi kutatók közül Raymond Carr,<sup>13</sup> Jane Ridley<sup>14</sup> vagy éppen Allyson N. May<sup>15</sup> munkái meghatározóak, akik szintén egy-egy számukra fontosnak vélt szempontból vizsgálták a rókavadászatot. Mindezekon felül, Nagy-Britanniában bevett szokás, hogy az egyes falkák megírják és kiadják falkájuk történetét, illetve saját honlapot vezetnek.

Kopászat, hajtóvadászat, *parforce* vadászat, francia vadászat vagy falkavadászat. Az említett megnevezések mindegyike azt a vadászati módot jelölte, amely során lóháton, kutyák segítségével történt a hajtás. Ennek a tevékenységnek a jelentéstartalmát viszont nem lehetett egyértelműen meghatározni, ugyanis egyesek számára ez az időtöltés a sport vagy hobbi kategóriájába tartozott, míg mások társadalmi- és politikai eseményként tekintettek rá.

A falkával, nagyvadra való vadászat történelme egészen a középkori Franciaországig, I. Ferenc király uralkodásának idejéig (1515–1547) nyúlik vissza. Ezt a vadászati módot a király jellemzően nemeseinek társaságában, magasztos külsőségek közepette üzte, mindazonáltal ez a hagyomány egyértelműen XIV. Lajos király uralkodásának idejére (1643–1715) érte el csúcspontját. Ekkorra a vadászat folyamatát áthelyezték egy, a mai parkokhoz hasonlitos terepre, ahol nehézségek nélkül lehetett lovagolni és távolról figyelemmel kíséreni a vadászszemélyzet ténykedését, azaz a vad üzését és elfogását. A vad bekerítése, a halali<sup>16</sup> megfújása és a préda lábainak elvágása után a halálos találatot természetesen a vadászúr vitte

<sup>8</sup> Nagy Imre: *Lovasvadászatok*: Falkavadászat, falkászat, vadászlovaglás. Székesfehérvár, 2000. (Továbbiakban: Nagy, 2000.)

<sup>9</sup> Gróf Erdődy Rudolf: *Magyar kopófalkák és falkászok*. Bp., 1940.

<sup>10</sup> Gróf Erdődy Rudolf: *Falkasport adatok öt világrészből*. Bp., 1931.

<sup>11</sup> Waldbauer Henrik: *Falkavadászat*. Pécs, 1939.

<sup>12</sup> Bóbiss-Selmeczy László: *Falka-kabát zsebébe való tanácsok*. Miskolc, 1934.

<sup>13</sup> Carr, Raymond: *English Fox Hunting. A History*. London, 1976.

<sup>14</sup> Ridley, Jane: *Fox Hunting*. London, 1990.

<sup>15</sup> May, N. Allyson: *The Fox-Hunting Controversy, 1781–2004: Class and Cruelty*. Surrey, 2013.

<sup>16</sup> Halali: A vadászat végét jelző kürtszó.



be.<sup>17</sup> Ezekben az időkben még nem korlátozódott kizárólag nyúlra vagy rókára a hajtás, hanem szarvasra, vaddisznóra, sőt még medvére és farkasra is vadásztak különböző fajtájú kutyák segítségével.<sup>18</sup>

A csak rókára történő hajtóvadászat ugyanakkor teljesen angolszász eredettel rendelkezik.<sup>19</sup> A szigetországban, Európa több államához hasonlóan, megszokott volt az arisztokrácia körében a vadászat. Ez a tevékenység ugyanakkor egyik okozója annak, hogy a területen drasztikusan lecsökkent az olyan nagyvadak száma, mint a medve, a vaddisznó vagy a farkas.<sup>20</sup> Angliában a farkast VII. Henrik angol király uralkodásának idejére<sup>21</sup> szinte teljesen kiirtották, azonban Skóciában és Írországban egészen a 18. századig maradtak fenn egyedei a fajnak.<sup>22</sup> A ragadozók kiirtása miatt az érdeklődés a szarvas vadászata felé fordult. Az ipari forradalommal bekövetkező vasútépítés, illetve a bekerítési mozgalom<sup>23</sup> során felosztott nyílt mezők és legelők számának drasztikus csökkenése miatt azonban a szarvas élőhelye jelentősen beszűkült, amelynek következtében az egyedyszám megfogyatkozott, ezáltal pedig ismét új prédát kellett keresni a vadászatok számára.<sup>24</sup> A brit szájhagyomány szerint az első rókavadászatot egy Norfolk megyei gazda kezdeményezte a környékbeli rókák túlszaporodása miatt 1534-ben, amelyet a természetes ellenség, azaz a farkas hiánya okozott.<sup>25</sup> Mindazonáltal léteznek írásos feljegyzések a rókára történő vadászatról I. Erzsébet (1533–1603) angol királynő uralkodásának

<sup>17</sup> Csöre, 1994. 161–162.

<sup>18</sup> Csöre, 1994. 162–167.

<sup>19</sup> Pfeifer Ferdinánd: *Falkavadászatok és az akadályverseny-sport*. Széchenyi Zsigmond Vadászati Gyűjtemény. Budapest, 1922. (Továbbiakban: Pfeifer, 1922.) 14–15. Online: Hungaricana, [https://library.hungaricana.hu/hu/view/SzZsVadKonyvgy\\_59/?pg=16&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/SzZsVadKonyvgy_59/?pg=16&layout=s) – 2023. április 13.

<sup>20</sup> Blaine, P. Delabere: *An Encyclopedia of Rural Sports*. London, 1870. (Továbbiakban: Blaine, 1870.) 563.

<sup>21</sup> VII. Henrik angol király 1457 és 1509 között uralkodott.

<sup>22</sup> Lizzie Marshall: *The Wolf in the Story*. Online: Mammal Society, <https://www.mammal.org.uk/2020/07/the-wolf-in-the-story/> – 2023. október 6.

<sup>23</sup> Angliában 1604 és 1914 között több, mint 5200 bekerítésről szóló kérelmet fogadtak el, amelynek eredményeképpen az ország teljes területének mintegy egyötödén (kb. 6,8 millió hold) változott meg a tájkép. Online: Enclosing the Land, UK Parliament, <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/towncountry/landscape/overview/enclosingland/> – 2023. október 6.

<sup>24</sup> Bevan, Jane: Agricultural change and the development of foxhunting in the eighteenth century. = *The Agricultural History Review* 58, 2010. 1. sz. (Továbbiakban: Bevan, 2010.) 49–75.

<sup>25</sup> Johnson, Ben: *Fox Hunting in Britain*. (Továbbiakban: Historic UK) Online: Historic UK. The History and Heritage Accomodation Guide, <https://www.historic-uk.com/CultureUK/Fox-Hunting-in-Britain/> – 2023. október 6.

idejéből, hiszen a királynő kedvelte a vadászatokat. Ezeket a 16. századi szokásokat viszont nem lehet a 18–19. század falkavadászataihoz hasonlítani, ugyanis I. Erzsébet idején a vad bekerítése és elejtése leginkább azért ment végbe, hogy a vadat üldöző kutyák versenyének (agarászat) legyenek szemtanúi az arisztokrácia tagjai. Az viszont tagadhatatlan, hogy a királynő pártfogásának köszönhetően ez a sport és társadalmi összejövetel népszerűvé vált<sup>26</sup> és az évszázadok során mindig akadt egy-egy olyan úriember, aki patronálta és propagálta annak fejlődését, térnyerését.

Jelen tanulmány soraiban három, olyan angol személyről kell említést tenni, akik munkájukkal jelentősen fejlesztették a kutyásvadászatok gyakorlatát, ugyanis az általuk eszközölt változtatások mérföldköveknek számítanak a falkavadászat történelmében is.

Thomas Howard, Norfolk negyedik hercegének nevéhez fűződik a „*Laws of the Leash or Coursing*” elnevezésű (falka) vadász „*törvénykönyv*”, amely 20 pontban foglalja össze a kutyákra vonatkozó és betartandó szabályokat a vadászat során.<sup>27</sup> Howardot I. Erzsébet kérte fel a mű megírására annak érdekében, hogy a különböző helyszíneken történő hajtások egységes arculatot kapjanak.<sup>28</sup> Míg Thomas Howard a (falka) vadászat szabályaihoz és tradícióihoz adott hozzá, addig George Walpole, Orford harmadik grófja a vadász kutyák tenyésztésének területén alkotott maradandót. Az angol agár mai megjelenése részben Walpole törekvéseinek köszönhető, ugyanis ő adta hozzá a vérvonalhoz többek között az olasz agár és a bulldog egyes kívánatos jellemzőkkel rendelkező egyedét, annak érdekében, hogy ez a kutyafajta elnyerje ma is ismert megjelenését.<sup>29</sup> Végezetül Hugo Meynell<sup>30</sup> kell megemlítenünk, aki mindössze 18 éves korában (1753) lett a Quorn Hunt falkanagya, és akit úgy ismerünk, mint a modern falkavadászat atyja. Meynell rászolgált az utóbbi elnevezésre, ugyanis negyvenhét éven át tartó pályafutása alatt nem csak tökéletesítette az általa nevelt vadász kutyákat mind küllemre és teljesítményre vonatkozólag, de kialakította azt a fajta falkavadászatot is, amely a 19. században éli virágkorát és amely később elterjed Európa valamennyi „angolbarát” országában. Meynell falkanagy ugyanis az évek alatt rájött, hogy a vadászatok kezdésének idejét ki kell tolni késő reggelre, hiszen ekkorra a róka már megemésztte az éjjeli vadászatból származó táplálékát,

<sup>26</sup> Blaine, 1870. 584.

<sup>27</sup> Az eredeti „*Laws of the Leash or Coursing*” elnevezésű művet Cox Harding közlésében olvashatjuk. Lásd: Harding, Cox: *Coursing and Falconry*. London, 1892. 5.

<sup>28</sup> Blaine, 1870. 584.

<sup>29</sup> Blaine, 1870. 584–585.

<sup>30</sup> Hugo Meynell (1735–1808).

ezáltal pedig kevésbé lusta és könnyebben kiugrasztható rejtekéből, illetve gyorsabban fut, amely élvezetesebb vadászatot eredményez.<sup>31</sup> Ezzel az újítással Meynell hatalmas népszerűséget szerzett a falkavadászatoknak egyrészt a gyorsabb és izgalmasabb vadászati lehetőség miatt, másrészt pedig azért mert a késő reggeli kezdés miatt az arisztokrácia fiatal, éjszakai vadászt nem megvető tagjai is részt tudtak venni az eseményen.<sup>32</sup>

A tradicionális, vagyis angol mintájú falkavadászat megannyi változtatás és elhivatott támogató árán, a 19. század során érte el azon formáját, amelyet napjainkban is – már csak rókalovas bevonásával – követendőnek és elfogadottnak tartanak a falkavadászattal foglalkozók. Akkor lehet *parforce* vadászatról beszélni, ha minden elvárt követelmény teljesül és rendelkezésre áll: megfelelően képzett személyzet, kialakított vadászrend, a feltételeket és szabályokat betartani képes és hajlandó résztvevők, időmértett és betanított kopófalka, vadászatra alkalmas lovak és terület, illetve az üzésre szánt vad.

Miután áttekintésre kerültek a falkavadászat kialakulásában elengedhetetlen szerepet játszó kezdeti tényezők, fontos említést tenni magáról, a falkavadászat szereplőiről is, annak érdekében, hogy az olvasó egységes képet alkothasson a vadászat ezen válfajáról.

A 19. században, tehát a falkavadászat aranykorában történhetett a vadászat apróvadra, azaz nyúlra. Amennyiben nem agarászatról volt szó, akkor bozótos, rekettyés, erdős területre kellett számítani, amelyhez olyan kis- és közepes termetű kopókat használtak, mint a Basset Hound, a Basset Artésian Normand, a Beagle vagy a Nyúlász kopó, vagy másnéven a Harrier. Ezen kutyák közös ismertetőjele a fürgeség és a gyorsaság. Ritkábban ugyan, de futhatott a falka szarvas után is, ehhez azonban erdős területekre volt szükség. Szarvasvadászathoz olyan közepes vagy nagyobb testű, kitartó kutyákat alkalmaztak, mint a Nagy angol-francia kopó vagy az Ox-Hound. Végezetül vadászhattak rókára – amely állat a legnépszerűbb és leggyakoribb áldozata volt a falkavadászatoknak – leginkább olyan közepes méretű kutyákkal, mint a Beagle, a Nagy angol-francia kopó vagy a Júrai kopó.<sup>33</sup> Előfordult, hogy a róka falkavadászat során visszatért rejtekhelyére. Ebben az esetben kotorékkutyára volt szükség, amelynek a feladata, hogy kiássa és kihúzza a rókát a búvóhelyéről. Erre a tacsokókat és a terriereket tartották a legalkalmasabb kutyafajtáknak.<sup>34</sup>

<sup>31</sup> Bevan, 2010. 53–54.

<sup>32</sup> Historic UK.

<sup>33</sup> Nagy, 2000. 36–44.

<sup>34</sup> Érdekes adalék, hogy a kotorékkutya a 19. század falkavadászatai során nem a falkával tarott, hanem az ún. „Pikör” (nincs hiteles magyar fordítása) vitte magával a hátán

Meg kell még említeni, hogy – a vadászat többi eleméhez hasonlóan – a kutyák esetében is nagyon fontos volt az elegancia, a küllem és az, hogy a farka mind belső, mind külső tulajdonságait tekintve homogén legyen.<sup>35</sup>

Falkavadászatok esetében elengedhetetlen résztvevő a ló, amelynek kiválasztása során szintén figyelembe kellett venni, hogy milyen terepen zajlott a vadászat. Háromféle lótípus közül választhatták ki a vadászok a számukra leginkább megfelelő társat. Használhattak kisebb termetű pónikat, amelyek közül a legnépszerűbbek a Welsh pónik, az angol származású Exmoor és Dartmoor pónik, az osztrák Haflingi pónik vagy a norvég Fjord pónik voltak. Ezen állatok közös tulajdonságai között szerepelt, hogy apróbb termetük ellenére nagy teherbírással rendelkeztek, jól viselték a nehezebb terepet, és többnyire nyugodt természettel voltak megáldva, amely miatt alkalmasnak tartották őket a gyerekekkel való munkára.

A melegvérű lovak csoportjából ki kell emelni a telivéreket, amelyek közül az arab és az angol számított már a 19. században is a lótenyésztés csúcsának. (Nem mellesleg ezt a két fajtát mai napig felhasználják a különböző vérvonalak fenntartásához és tökéletesítéséhez.) A telivéreken kívül nagyszerű vadászlovakat lehetett találni a Trakehneni, a Holsteini, a Hannoveri, az Oldenburgi és a Cleveland Bay fajták között is. Külön kiemelendő az Irish drought nevű fajta, amelyet eredetileg az ír földművesek használtak. Ezt a fajtát telivérrel keresztezték, amelynek eredményeként létrejött a tökéletes vadászló, az Irish hunter. Az Irish hunterekre jellemző volt a nyugodt természet és remek csontozat, illetve a jó álló- és ugróképesség.<sup>36</sup> Ez a fajta azonban nem összekeverendő az egyszerűen Hunternek nevezett átmeneti fajtával, amely ma – a fentebb említett lófajtákkal ellentétben – már nem létezik. A Hunter lovat nem jellemezte egységesség fajtáját tekintve. Létrehozásánál csak a legkiválóbb, legkimagaslóbb, legjobb teljesítményű lovak összeválogatása volt a cél, annak érdekében, hogy egy jól idomítható, lovasának feltétlenül engedelmeskedő, akadályokkal tarkított nehéz terepen is órákon át lovagolható fajtát hívjanak életre a tenyésztők.<sup>37</sup>

Említést kell tenni a magyarországi lófajtákról is, hiszen számos kiváló ménest létesítettek az idők során az országban, amely több nemzetközileg

---

egy zsákban szükség esetére. Lásd: Nagy, 2000. 20.

<sup>35</sup> A kotorékvadászatról bővebben lásd: Pomázi Ágoston: Kotorékvadászat lakott kotorékban. = *Nimród* 90, 2002. 10. sz. 18–19. Online: Arcanum, [https://adt.arcanum.com/hu/view/Nimrod\\_2002/?query=a%20kotor%C3%A9kvad%C3%A1lszat&p-g=443&layout=s](https://adt.arcanum.com/hu/view/Nimrod_2002/?query=a%20kotor%C3%A9kvad%C3%A1lszat&p-g=443&layout=s) – 2023. április 12.

<sup>36</sup> Nagy, 2000. 47–53.

<sup>37</sup> Nagy, 2000. 57–59.

elismert, falkavadászatok során hazánkban és külföldön egyaránt használt magyar fajtának nyújtott otthont.

A Bábolnai ménest, mai nevén Bábolnai Nemzeti Ménest 1789-ben alapították azért, hogy legyen egy alkalmas hely katonalovak tenyésztésére. A ménesnek két fő irányvonala volt. Bábolnán tenyésztették az arab, míg 1912 óta Diópusztán az angol telivéreket. 1836 volt a fordulópont a ménes életében, mivel ekkor került Szíriából a tenyésztésbe a Shagya nevű arab telivér. Ez az arab fajta ló nagyszerűen használható a lovaglás minden válfajában, így a vadászatban is.<sup>38</sup> Pettkó Szandtner Tibor – miután 1932-ben megkapta kinevezését a ménes vezetőségének élére – kötelezővé tette, hogy a méneket és a kancákat próbálják ki falkavadászatok során. Ez a fajta megterhelés ugyanis biztosította, hogy kizárólag a legkiválóbb lovak kerüljenek tenyésztésre.<sup>39</sup>

A Kisbéri ménest gróf Batthyány Kázmér elkobzott birtokán alapították meg császári rendeletre 1853-ban. Ebben a ménesben – csakúgy, mint Bábolnán – katonai célra felhasználható, ugyanakkor nemesvérű – angol telivér – lovak tenyésztésére tettek kísérletet. Az alapvetően vegyes kancaállományt generációk során át angol telivérekkel pároztatták annak érdekében, hogy kialakuljon a ma is ismert kisbéri elsőrangú – erőteljesen telivérjellegű – félvér fajta. A kisbéri fajtát a nemesség, az elegancia, a gyorsaság, a kitartás és a rendkívüli ugróképesség jellemzi, amely a falkavadászatok során alapvető elvárás a ló irányába.<sup>40</sup>

A Mezőhegyesi Félvér vagy másik nevén Furioso-North Star fajtát a Császári és Királyi Ménésintézet megalapítását követően, 1841-ben kezdték el kitenyészteni. Mezőhegyesen. A tenyésztés célja szintén katonai és mezőgazdasági felhasználásra alkalmas, ugyanakkor jó munkabíró, masszív és nagy rámájú lovak létrehozása volt. Ez a folyamat két angol telivér mén Furioso Senior és North Star Senior fedező munkájával történt, néhol további angol telivéreket adva a vérvonalba az esetleges hibák és hiányosságok javításának érdekében. A Furioso-North Star fajta tenyésztésében több törés is bekövetkezett az évtizedek során, amelynek eredményeként 2004-ben Nemzeti Kinccsé nyilvánították a fajtát az alacsony egyedszám miatt.<sup>41</sup>

<sup>38</sup> Dr. Hecker Walter–Brenyó József: *A Bábolnai Arab Ménés*. Bp., 2014.; Lásd még online: A Bábolna Nemzeti Ménésbirtok hivatalos honlapját, <https://babolnamenes.hu/> – 2023. április 12.

<sup>39</sup> Nagy, 2000. 55.

<sup>40</sup> Dr. Hecker Walter–Brenyó József–Dr. Pataki Balázs: *A Kisbéri Ménés története: A kisbéri-félvér ló sorsa*. Szentendre, 2020.; Lásd még online: Kisbéri-félvér Lótenyésztő Országos Egyesület honlapját, <https://kisberifelver.hu/index.php> – 2023. április 12.

<sup>41</sup> Dr. Bodó Imre–Domonkos Gábor: *A mezőhegyesi félvér: Furioso-North Star*. Bp., 2016.; Lásd még online: Furioso-North Star Lótenyésztő Országos Egyesület honlapját,

A négy lábú résztvevők számbavétele után a vadászathoz szükséges személyek (szervezők, résztvevők) feladatainak és bonyolult hierarchiájának a bemutatása következik.

A falkavadászatok során a jó szervezés és a vadászrend<sup>42</sup> betartása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a hajtás izgalmas és élvezetes legyen minden jelenlévő számára. Kijelenthető, hogy a szervezés problémamentes lebonyolításáért és a vadászrend minden pontjának maradéktalanul való betartásáért elsődlegesen a *Master*, azaz a falkanagy felelt. A falkanagy általában olyan személy, aki saját falkával és vadászterülettel rendelkezett, ugyanakkor gyakran megesett, hogy egyes vadásztársaságok kopófalkát vásároltak és a vezetési/szervezési feladatokra közösen jelöltek ki egy mindenki számára megfelelő Mastert. Falkanagynak olyan egyént kellett választani, aki amellet, hogy rendelkezett a falka vezetéséhez szükséges kompetenciákkal, még kiváló lovas és sportember is volt. Ezenfelül elvárták, hogy jól kijöjjön azokkal a birtokosokkal, akiknek a földjein a falka vadászott.<sup>43</sup> A Master munkája nagyon összetett tevékenység. Általában már a *meet* előtt hetekkel elkezdődött a terepbejárás, a találkozó pontjának kijelölése és a szükséges információk közlése a résztvevők felé. A vadászat napján ő fogadta és regisztrálta a vendégeket, gondoskodott az étkeztetésről – nem csak a résztvevők, de a személyzet, a kopók és a lovak számára is – és az esetleges elszállásolásról. Falkavadászat során a falkanagy irányított mindenkit, ő osztotta a parancsokat és ő lovagolt legelől. Vadászat során ettől eltérni modortalanságnak számított és akár még vadászatról való kitiltást is vonhatott maga után.<sup>44</sup>

A falkanagy azonban nem önmagában dolgozott, szüksége volt hozzáértő személyzetre. Ezen szakavatott személyek egyike a *Huntsman*, vagyis a falkamester. Falkamester vagy falkár kizárólag olyan ember lehetett, akinek a kutyákkal való munka a lételeme, ugyanis a kopók kiképzése, ellátása, vadászatra való felkészítése és hajtás közbeni irányítása mind-mind a falkár feladatkörébe tartozott. Mindezekén túl, úgy kellett ismernie a vadászterületeket, mint a tenyerét és folyamatosan képeznie kellett önmagát, annak érdekében, hogy hangjával és kürtjével tökéletesen tudja irányítani a rábizott kopófalkát a vadászatok hevében is.<sup>45</sup>

---

<https://www.furiosonorthstar.hu/> – 2023. április 12.

<sup>42</sup> A vadászrend tartalmazza azon szabályokat, illemszabályokat és elvárható etikettet, amelyeket a falkavadászatok során minden résztvevőnek pontosan be kell tartania. A szabályoktól való eltérés nem csak udvariatlan, de veszélyforrása is lehet különböző baleseteknek. Lásd: Nagy, 2000. 16.

<sup>43</sup> Pfeifer, 1922. 42–43.

<sup>44</sup> Nagy, 2000. 16–17.

<sup>45</sup> Pfeifer, 1922. 43–45.; Nagy, 2000. 18–19.

Közvetlenül a falkamester fennhatósága alá több személy tartozott. Ezek közül a *Whip* és/vagy *Whipper-in*,<sup>46</sup> azaz ostoros/ostorász a legfontosabb. Az első ostorásznak az volt a feladata, hogy a falka előtt lovagoljon, terepszemlét végezzen és mindenről értesítse a falkamestert, illetve, hogy a falkanagy utasításait a falkamester tudtára hozza. Az első Whip emiatt a roppant sok mozgást igénylő feladat miatt könnyű súlyú lovasnak kellett legyen, hogy a lova ne fáradjon ki idő előtt.<sup>47</sup> A második ostorásznak szintén nem volt egyszerű a feladata, hiszen közvetlenül a falka után lovagolt miközben kiáltásaival és ostorával ösztönözte és hajtotta a lemaradó kopókat, illetve kiigazította a hibát vétő egyedeket. Az ostorászok feladata azonban nem csak a falkavadászat idejére korlátozódott, ugyanis a tréningezéssel és a kennelek körüli teendőkkal is foglalatoskodtak.<sup>48</sup> Megemlítendő még, hogy a kopók helyének rendben tartása a *kennel-huntsman*, míg a kutyák megfelelő minőségű és mennyiségű étkeztetése a *kennel-szakács* munkakörébe esett.

A résztvevők, azaz a meghívott vendégek mindenben kötelesek voltak a falkanagy utasításait követni és betartani az alapvető etikettet és illemszabályokat. Rájuk nem hárult semmilyen elvégzendő feladat a vadászat során, kivéve az, hogy a falka szabályai szerint viselkedjenek, öltözetük és lovuk felszerszámozása pedig az elvárható módon nézzen ki.

A falkavadászok viseletét leginkább az adott földrész viszonyai határozták meg, ugyanakkor általánosan elfogadott volt ezen a ponton is az angol mintára történő öltözködés, amelynek elemei a következők. A férfiak és a nők másmilyen öltözetet hordtak a vadászatok során, és elmondható, hogy a nők ruházata valamivel egyszerűbb és kevesebb szabályhoz volt kötve. (Megjegyzendő, hogy manapság már a nők ugyanazt viselik, mint a férfiak.) Egy lovasdáma az esetek többségében sötét ruhát, lapos cilindert vagy keménykalapot öltött és a férfiakkal ellentétben pirosban sohasem vehetett részt a vadászatokon. Ezenfelül, amennyiben dámanyeregben lovagolt figyelnie kellett a szoknyája és a pálcája hosszára is.<sup>49</sup>

A férfiak ruházata attól függött, hogy melyik falkával lovagoltak és mire vadásztak. Minden falkának megvolt a saját egyenruhája, amely rókavadászat esetében piros, míg nyúl vadászat esetében zöld színű lehetett. Ettől eltérni ritkán szoktak, bár kivételként lehet említeni a vonszalékos vadászatot, amelyhez

<sup>46</sup> A szakirodalmi meghatározások nem egyértelműek arra nézve, hogy a Whip és a Whipper-in mennyiben különbözik, azonban feladatukat nézve magyarul a Whip lesz az első ostoros, míg a Whipper-in a második ostoros, aki egyfajta ostorász kiegészítőként tevékenykedik.

<sup>47</sup> Pfeifer, 1922. 45–46.

<sup>48</sup> Pfeifer, 1922. 46.

<sup>49</sup> Nagy, 2000. 28.

többnyire egyszerű, sötét színű uniformist húztak.<sup>50</sup> A rókadász falkákat legkönnyebben a kabát gombjaiba vésett kezdőbetűkről és jelvényekről, esetleg címerekről lehetett megkülönböztetni egymástól.<sup>51</sup> Amennyiben valaki nem a saját falkája után lovagolt, hanem csak vendégként volt jelen egy vadászaton, nem viselhette a saját egyenruháját, helyette a vendégeknek kijáró sötétszínű vadászskabát vagy frakk számított elfogadottnak.<sup>52</sup>

Az angol mintájú férfi rókadász-öltözék a következőképpen nézett ki. Klasszikus redingote szabású vadászskabát (a falka színében, vagy vendég színekben), lehetőleg szarvasbőrből készült fehér lovaglónadrág vagy bricsesz, amelyet fekete, tompasarkantyús, végigtalpalt csizma egészített ki. A kabát alatt illendő volt a sárga szarvasbőr mellény viselete fehér nyakkendővel és fehér inggel. A nyakkendő sohasem lebeghetett a balesetek elkerülése végett. Elvárás volt a fehér vagy barna bőrkesztyű, esetleg az angol zsinórkesztyű, illetve a megfelelő fejfedő. Frakkhoz cilindert, míg falkavadászskabáthoz keménykalapot kellett viselni. A fejfedőket kötelező volt a gallérhoz rögzíteni, szintén a problémamentes vadászat jegyében. Az öltözéket végezetül egy minimum 50 centiméter hosszú leginkább agancsban végződő kampós, ostorszíjjal ellátott pálca tette teljessé.<sup>53</sup>

A falkavadászatokat bonyolult és hierarchikus berendezkedés jellemezte, amelyhez roppant szigorúan előírt és maradéktalanul betartatott szabályrendszer is kialakult az évszázadok során. A kutyákkal és lovakkal való tradicionális falkavadászat ugyanakkor manapság már nem létezik az eredeti Nagy-Britanniában kialakított formájában. 2004-ben ugyanis a brit parlament betiltotta az országban a falkavadászatokat állatvédelmi szempontok miatt.<sup>54</sup> Hazánkban pedig népszerűsége ellenére a második világháború kitörése óta már nem rendeznek hagyományos értelemben vett falkavadászatokat, helyette úgynevezett rókalovas utáni vadászlovaglást<sup>55</sup> tartanak. Ahogyan az a bevezetésben már megállapításra került a vadászat egy korszakokon átívelő társadalomtörténeti jelenség, – megannyi vizsgálatra alkalmasnak tekinthető szegmennsel – amely a mindennapi élet több területére is hatást gyakorolt. Elmondható tehát, hogy az angol stílusú falkavadászatok szokásainak és mibenlétének ismerete a kutatók számára alapvető ugyanakkor nem minden esetben közismert, de mindenképpen hasznos háttértudást szolgáltathat.

<sup>50</sup> Nagy, 2000. 26.

<sup>51</sup> Pfeifer, 1922. 6.

<sup>52</sup> Nagy, 2000. 26–27.

<sup>53</sup> Nagy, 2000. 27.

<sup>54</sup> Historic UK.

<sup>55</sup> Rókalovas utáni vadászlovaglás: A róka szerepét egy magasan képzett lovas veszi át, aki egy jelzésértékű róka farkat visel a vállára rögzítve. A vadászat minden más eleme a szokások szerint történik. Lásd: Nagy, 2000. 88–96.



**Pusztai Gábor**

**Pólától Sandakanig  
Witti Xavér Ferenc Borneón**

Witti Xavér Ferenc (1850–1882) rövid élete nem tartott számot különösebb érdeklődésre. Sem a sajtó, sem a közvélemény nem foglalkozott vele. A fiatal, alig 32 éves magyar utazó halála, és legfőképpen annak módja, viszont annál nagyobb port kavart világszerte. 1882 őszén Szingapúrtól Londonig, New Yorktól Batáviáig, Clevalandtól Rotterdamiig, Sheffildtől Budapestig Witti halálhíréből volt hangos a sajtó. Az angol lap, a *The Sheffield Daily Telegraph* 1882. október 12-én rövid hírben így írt Wittiről: „*Londoni tudósítónk Szingapúrból kapta a hírt, hogy Mr. Wittit a British North Borneo Company szolgálatában álló felfedezőt, számos kísérőjével együtt a »fejvadászok« meggyilkolták.*”<sup>1</sup> Egy nappal később, 1882. október 13-án a holland napilap, a *Rotterdamsche Nieuwsblad* is közölte a hírt: „*Wittit, a felfedezőt és egykori osztrák katonatisztet, akit a British North Borneo Company küldött a területre, hét kísérőjével együtt megöltek a borneói bennszülöttek.*”<sup>2</sup> A *The New York Times* újságírója Witti haláláról szóló beszámolót 1882. október 30-án a hét egyik szenzációs sajtóhírének („*one of the newspaper sensations of the week*”) nevezte.<sup>3</sup>

De ki volt Witti Ferenc, hogyan jutott el Borneóig és miért volt ekkora sajtóvisszhangja a halálának?

Witti életéről és kutatásairól eddig csak kevesen adtak hírt, kevés adat maradt fenn a fiatalon elhunyt magyar kutatóról. Jellemző, hogy 1986-ban, Witti halála után több mint száz évvel, a *Népszavában* rövid cikk jelent meg, melyben arra szólították fel a lakosságot, hogy az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban bemutatandó, kevésbé ismert magyar kutatókról szóló kiállításra a lakoságnál lévő esetleges tárgyi emlékeket bocsássák a múzeum rendelkezésére. A még felkutatandó utazók között (összesen ötvenhárom nevet sorolnak fel) ott szerepel Keöpe Viktor, Zboray Ernő és Posewitz Tivadar Tivadar mellett Witti Ferenc neve is.<sup>4</sup> Az újságíró és történész Ács Tivadar (1901–1974) azon kevesek közé tartozott, akinek hagyatékában egy rövid leírás foglalkozott a majdhogynem ismeretlenség-

<sup>1</sup> Massacre of a Borneo Exploring Party. *The Sheffield Daily Telegraph*. 1882. október 12. 3. Fordította Pusztai Gábor.

<sup>2</sup> De ontdekkingsreiziger Wittit. *Rotterdamsche Nieuwsblad*. 1882. október 13.

<sup>3</sup> Slain by Borneo Savages. *The New York Times*. 1882. október 30.

<sup>4</sup> Sz.Sz.: Felfedezők múzeuma. *Népszava*. 1986. január 21. 6.

be süllyedt magyar Borneó-kutató életével.<sup>5</sup> Ácsnak a hézagos és gyakran csak külföldön található forrásanyag miatt csak szerény mértékben sikerült Witt munkásságát feltérképeznie, a magyar Borneó-kutatóról szóló írása is csak halála után, 2008-ban jelent meg. Azonban el kell mondani, hogy többek között Ács Tivadarnak köszönhetjük, hogy a jól ismert 19. századi magyar Borneó-kutató Xántus János (1825–1894) és Posewitz Tivadar (1850–1917) mellett Witt Ferenc neve is fennmaradt. 2016-ban a Debreceni Egyetem Néerlandisztika Tanszékének Magyar-Holland Kapcsolatok Kutatócsoportja adta közre a témában eredményeit az *Acta Neerlandica* című periodikában. Itt Venkovits Balázs Xántus Jánosról<sup>6</sup> és Pusztai Gábor<sup>7</sup> Borneó magyar kutatóiról szóló tanulmánya mellett Bécsi Gábor írt érdekes cikket Witt Ferenc borneói felfedezőútjairól, illetve itt jelent meg magyar nyelven először (Bécsi Gábor fordításában) Witt 1880-as és 1881-es borneói felfedezőútjairól szóló naplója.<sup>8</sup>

#### PEST-PÓLA-LISSZA

Witt Ferenc 1850-ben született Pesten,<sup>9</sup> egy évvel a világosi fegyverletétel után, Haynau rémuralma idején. Családja valószínűleg csá-

<sup>5</sup> V. Molnár László: *Ács Tivadar (1901–1974) művelődéstörténeti publicisztikáiból*. A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei, 29. Piliscsaba, 2008., 219–222.

<sup>6</sup> Venkovits, Balázs: Mapping the Land of the Headhunters: János Xántus in Borneo. = *Koppensnellers en ontdekkingsreizigers. Acta Neerlandica*, 2016. 13. sz. 21–48.

<sup>7</sup> Pusztai, Gábor: Borneo en de Hongaarse ontdekkingsreizigers in de 19de eeuw. = *Koppensnellers en ontdekkingsreizigers. Acta Neerlandica*, 2016. 13. sz. 5–20.; Pusztai, Gábor: In het land van de koppensnellers. De representatie van Borneo in de reisliteratuur van de 19de eeuw. = *Koppensnellers en ontdekkingsreizigers. Acta Neerlandica*, 2016. 13. sz. 49–68. (Továbbiakban: Pusztai, 2016.)

<sup>8</sup> Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik Witt Ferenc munkásságára és kalandos életére felhívták figyelmemet és kutatásomban segítségemre voltak. Köszönet illeti többek között Gerard Termorshuizen, a leideni KITLV kutatóintézet munkatársát, Kubassek Jánost a Magyar Földrajzi Múzeum igazgatóját és Bozzay Rékát, a Debreceni Egyetem docensét is.

<sup>9</sup> A Wittiről szóló írásokban nagy zavar van a magyar utazó születési helyét illetően. Kropf Lajos egy Zala-megyei, Nagykanizsa mellett fekvő falut ad meg (név szerint nem mondja, melyik falu) Witt szülőhelyeként. Lásd erről: Magyar utazó meggyilkolása Borneó szigetén. *Egyetértés*. 1882. október 17. 3. Ezt veszi át a *Zalamegye* című hetilap is. Egy zalamegyei utazó meggyilkolása. *Zalamegye*. 1882. november 12. 3. A *Fővárosi Lapok* újságírója Budapestet adja mg Witt szülőhelyeként. Borneo szigetén. *Fővárosi Lapok*. 1882. október 15. 1481. Én az egyetlen, Wittvel kapcsolatos ismert hivatalos iratra hivatkozva, mégpedig a pólai Tengerészeti Akadémia törzslapjára, Pestet tartom hiteles adatnak. Österreichisches Staatsarchiv, ÖStA/KA Marine Qualifikationslisten 6283. Ezúton is köszönöm Dr. Számvéber Norbert őrnagy úr szíves segítségét.

szárhű és egyúttal Kossuth-ellenes lehetett, vagyis nagy valószínűséggel a szabadságharc idején az osztrák oldalon állt. Erre utal, hogy Wittt 14 évesen, 1864-ben az osztrák haditengerészet szolgálatába állt, mint tanuló (Zögling) és a Porosz-osztrák háború idején, 1866-ban önként jelentkezett háborús szolgálatra, természetesen az osztrák oldalon. Az osztrák-porosz háború tétje a kis- vagy a nagynémet egység volt. Vagyis, hogy porosz vagy osztrák vezetéssel fog-e megalakulni az egységes Németország. A poroszok taktikusan bevonták a harcokba az olaszokat is, ezzel kétfrontos háborúra kényszerítve a nehézkes, elavult osztrák haderőt. A háború az osztrákok teljes vereségével végződött. A königgräzi csatában (1866. július 3.) az osztrák haderő hibát hibára halmozva megsemmisítő vereséget szenvedett a fegyelmezett, modern, jól képzett porosz hadseregtől. Az olasz hadszíntéren azonban sikereket értek el az osztrákok. Albert főherceg (1817–1895) Custozánál futamította meg az olaszokat, Wilhelm von Tegetthoff (1827–1871) admirális pedig elképesztő szervezőképességének és bátorságának köszönhetően fel tudta venni a harcot a túlerőben lévő olasz flottával szemben és július 20-án Lisszánál (ma Vis) győzelmet aratott az olasz flotta felett.<sup>10</sup>



*Witti Xavér Ferenc*

(Forrás: Witt Ferencz György. Vasárnapi Újság. 1882. december 10. 797.)

Ne feledjük, hogy ez volt az a konfliktus, melybe a magyar emigráció is tevékenyen részt vett, mégpedig porosz oldalon. Klapka György (1820–1892) volt honvédtábornok, Komárom védője, Bismarck kancellárral való megállapodása alapján, Kossuth jóváhagyásával mintegy ezeröttszáz fős magyar légiót szervezett, hogy a poroszok oldalán megtámadja az osztrákokat, és ezzel ismét fellobbantsa a magyar szabadságharc lángját. Klapka ekkor már évek óta külföldön élt és aktív részt vállalt az emigráció életében. 1859-től Kossuth Lajossal és Teleki Lászlóval együtt a Magyar Nemzeti Igazgatóság (gyakorlatilag az emigráns kormány) tagja volt. A magyar légiónak nem jutott szerep a háborúban, Klapka csapatai csak 1866 augusztusában hatoltak be Magyarországra, mikor

<sup>10</sup> Józsa György Gábor: *Ferenc József zászlai alatt (1848–1914)*. Bp., 1990. 50–57.

a háború gyakorlatilag már eldőlt és néhány nap múlva vissza is vonultak. Mindazonáltal ez volt az a mozzanat, mikor csupán egy évvel a kiegyezés előtt a magyar szabadság ügye ismét új erőre kapott és fizikailag is testet öltött a Klapka légióban. Míg tehát Klapka honvédjei a poroszok oldalán, az osztrákok ellen fogtak fegyvert, addig a 16 éves Wittt önként jelentkezett, hogy osztrák szolgálatban harcolhasson a Ferenc József birodalmáért. Ez valószínűleg nem Wittt önálló döntése volt, hanem híven tükrözte a szülei, illetve családja császárhű elkötelezettségét. Wittt a lisszai csatában egyébként a zászlóshajón, az Erzherzog Ferdinand Max páncélos fregatton bátran harcolt.<sup>11</sup> Ha hinni lehet a *Vasárnapi Újság* leírásának, akkor Wittt a csata hevében mindvégig a szolgálati helyén maradt, míg sokan elmenekültek, sőt a „*válságos pillanatban maga irányozta s tüzelte el ágyúit, a »Re d'Italia« ellenséges hajó ellen, melyek annak vesztét okozták*”.<sup>12</sup> Az viszont tény, hogy a csata után Wittt megkapta a vitézségi ezüst másodosztályú érdemérmét (Silberne Tapferkeitsmedaille zweiter Klasse).<sup>13</sup> A lisszai csatában résztvevő osztrák hajók legénységében ő volt az egyetlen „*Zögling*” ami azt jelenti, hogy valószínűleg ő volt a csata legfiatalabb résztvevője, majd kitüntettetje.<sup>14</sup>

A *Vasárnapi Újság* arról írt 1882-ben, hogy Wittt apja Pest rendőrfőkapitánya volt,<sup>15</sup> de ennek semmilyen nyomát nem találtam. 1848-ban a pesti rendőrségnek Szekrényessy Endre, Lombay Imre, Horváth Károly, Pekáry Imre és Tárczy Szilárd voltak a vezetői, a forradalom alatt Hajnik Pál töltötte be ezt a tiszteletet. A szabadságharc bukása után osztrák rendőrség vonult be a városba és egészen 1860-ig ők láttak el rendőri feladatokat, Prottmann von Ostereck vezetésével. Ezután Podmaniczky János szervezte újjá a rendőrséget és 1861-től Thaiss Elek lett a pesti rendőrfőkapitány. 1873-tól, miután Budapest ténylegesen létrejött, Thaisz mellett Kovics Károly volt a budai, Lomniczy József az óbudai főkapitány. 1884-től 1892-ig Török János volt a budapesti főkapitány.<sup>16</sup> Wittt nevű rendőrfőkapitányt egyáltalán nem, de még ilyen nevű nyomozót, közrendőrt vagy fogalmazót sem találtam az akkori rendőrök között. Wittt apja tehát nem volt rendőr. Kérdés, hogy a *Vasárnapi Újság* miért

<sup>11</sup> Attlmayer, Ferdinand Ritter von: *Der Krieg Österreichs in der Adria im Jahre 1866*. Pola, 1896. 3. (Továbbiakban: Attlmayer, 1896.)

<sup>12</sup> Wittt Ferencz György. *Vasárnapi Újság*. 1882. december 10. 797.

<sup>13</sup> *Kaiserlich-königliches Armeeverordnungsblatt*. 1866. 463.

<sup>14</sup> A csatában résztvevő 27 osztrák hajón szolgálók közül Franz Wittt volt az egyetlen „*Zögling der Marine-Akademie*”. Attlmayer, 1896. Anhang, 3.

<sup>15</sup> Wittt Ferencz György. *Vasárnapi Újság*. 1882. december 10. 797.

<sup>16</sup> Borbély Zoltán–Dr. Kapay Rezső (szerk.): *A 60 éves magyar rendőrség 1881–1941*. Bp., 1942. 14–25.

állított ilyen egyértelmű valótlaniságot 1882-ben? Hiszen az újságíró feltehetőleg tisztában volt azzal, hogy ki volt a pesti rendőrfőkapitány és tudta azt is, hogy az illetőt nem Wittinek hívták. Ennyire tájékozatlan lett volna az újságíró, vagy ezzel akarták érzékeltetni, hogy a Witti család melyik táborban foglal helyet, az akkori magyar társadalomban és a nem is olyan távoli szabadságharc idején. Witti apja a pólai Haditengerészeti Akadémia iratai szerint kereskedő (Kaufmann) volt.<sup>17</sup>

Két évvel később, 1868. július 27-én az akkor tizennyolc éves Wittit tengerészkadéttá (Seekadet) nevezték ki. Az Erzherzog Friedrich páncélos korvett<sup>18</sup> fedélzetén, Anton von Petz parancsnoksága alatt részt vett az 1868-as osztrák-magyar kelet-ázsiai expedícióban.<sup>19</sup> Tehát együtt utazott a küldöttség magyar tagjaival, Xántus Jánossal, aki ekkor jutott el Borneóra és Jávára, Kaas Ivor (1842–1910) publicistával, Cserei Manó (1847–1893) kereskedővel, valamint Bernáth Gézával (1845–1882) a pekingi követség titkárával és Hengelmüller László (1845–1917) diplomatával. Az expedíció eljutott Japánba, Kínába, Sziámba, majd 1870-ben tért vissza Triesztbe. Két évvel később 1872. május 1-én Witti megkapta tengerésztiszti kinevezését, mint sorhajózászlós (Linien Schiffsfähnrich).<sup>20</sup> Witti karrierje a haditengerészetnél szépen ívelt felfelé. Huszonkét évesen már nem csak harcban edzett, bátorságáért kitüntetett, a fél világot körbehajózó tengerésztiszt volt, de elemző, gondolkodó, újító elme is. Rendszeresen publikált a hidrográfiai hivatal által kiadott szaklapban, a *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens*-ben [Tengerészeti Közlöny]. Csak az 1875-ös évben négy írása jelent meg itt: egy újfajta klinométerről (*Entwurf zu einem Roll-Klinometer*) és szállítóvázról (*Entwurf eines Transporteur-Rahmens*) szóló tervei az éjszakai tengeri megfigyelésről (*Über Nachtbeobachtungen zur See*) szóló írása és egy műfordítása is az 1872–76 közötti brit Challenger-expedíció mélytengeri kutatásairól (*Die Expedition des Challenger für Tiefsee-Forschungen*).<sup>21</sup> Hoitsy Pál (1850–1927) író, csillagász, politikus visszaemlékezései szerint, aki 1876–77-ben tartózkodott Pólában, Witti legényember létére soha nem járt kaszinóba, meglehetősen visszahúzódó életet élt, de rendkívül érdekelt a régészet és ebben a tárgykörben szakértőnek számított,

<sup>17</sup> Österreichisches Staatsarchiv, ÖStA/KA Marine GBBL 900.

<sup>18</sup> A haditengerészet első hajócsavarral és gőzgéppel is ellátott korvettje. 1857-ben bocsátották vízre és 1897-ig állt szolgálatban. Csonkaréti Károly: *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadihajói 1867–1918*. Bp., 2010. 19.

<sup>19</sup> Österreichisches Staatsarchiv, ÖStA/KA Marine Qualifikationslisten 6283.

<sup>20</sup> *Rang- und Eintheilungs-Liste S. M. Kriegs-Marine*. Wien, 1876. 12.; lásd továbbá erről: *Budapesti Közlöny*. 1872. május 18. 908.

<sup>21</sup> *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens*, III. Pola, 1875. XII.

sőt előadásokat is tartott a városban. Mikor Hoitsy egy legenda nyomán Salamon király Póla környéki balrangja után érdeklődött, ismerősei Wittit küldték, mondván ő a legnagyobb régészeti szakértő a városban.<sup>22</sup> Hoitsy emlékei szerint Wittinek ekkor a tengerész-apródok oktatója volt a feladata és egy hadihajón lakott. Itt kereste fel Hoitsy Wittit, aki nagy örömmel fogadta. Hoitsy kellemes társalgónak, művelt, tájékozott embernek ismerte meg a tengerésztisztet, aki részletesen útbaigazította a Salamon-barlanggal kapcsolatban, de elkísérni a szolgálati beosztása miatt nem tudta. Hoitsy 1877 telén hagyta el Pólát és visszaemlékezésében azt írja: „Wittit azóta nem láttam soha. Hallani is keveset hallottam róla – bár azt se hallottam volna! Dolgokat beszéltek róla, s olyasmik elkövetésével vádolták, a mik nem egyeznek meg a katonai karakterrel. Oda hagyta a szolgálatot, senki sem tudta mi lesz vele, nem is tudakozódott utána”.<sup>23</sup>

Witti karrierje 1878-ban tört derékba egy etikai vizsgálat miatt. A Tengerészeti Akadémián vezetett törzslapján (K. K. Marine-Grundbuch) szükséztlenül csak annyi szerepel, hogy „Etikai vétség miatt rangfokozatától megfosztották. 1878. október 10”.<sup>24</sup> Hogy mi lehetett konkrétan ez az etikai vétség, azt további kutatásoknak kell kiderítenie. A haditengerészet 1878-as listájában Wittit már nem is szerepelt.<sup>25</sup>

#### PÓLA-LONDON-BORNEÓ

Witti minden bizonnyal szégyenérzettől gyötörve, megkeseredetten hagyta el Pólát és Londonba utazott. Az akkor Angliában élő magyar történész, mérnök Kropf Lajos (1852–1939) úgy emlékszik vissza Wittire, mint szorgalmas, nagy munkabírású, szinte megszállott emberre, akinek célja egy borneói útra való felkészülés volt. Naphosszat ült a British Múzeum könyvtárában, Borneóról szóló útleírásokat és maláj nyelveket tanulmányozva. Kropf szerint Wittit négy hónap alatt öt maláj nyelvjárást sajátított el,<sup>26</sup> ami még akkor is enyhe túlzásnak hat, ha tudjuk, az ekkor 28 éves Wittit valóban sok nyelven beszélt. Tengerészeti törzslapja szerint a magyar mellett németül, angolul, franciául és olaszul is

<sup>22</sup> Hoitsy Pál: Wittit György. Emlékezés a Borneo szigetén megölt magyar utazóra. *Egyetértés*. 1882. október 18. (Továbbiakban: Hoitsy, 1882.)

<sup>23</sup> Uo.

<sup>24</sup> „Im Folge ehrenrätlicher Beschlüssen seiner Charge verlustig erklärt. 10 Oktober 1878.” Österreichisches Staatsarchiv, ÖStA/KA Marine GBBL 900.

<sup>25</sup> *Rang-und Eintheilungs-Liste S.M. Kriegs-Marine*. Wien, 1878.

<sup>26</sup> Magyar utazó meggyilkolása Borneó szigetén. *Egyetértés*. 1882. október 17. 3.

tudott.<sup>27</sup> Kropf szerint a híres újságíró és Afrika-kutató Henry Morton Stanley (1841–1904), aki 1871-ben a Tanganyika-tó közelében megtalálta az elveszettnek vélt legendás misszionárius, orvos Afrika-kutatót, David Livingstone-t (1813–1873), felajánlotta Wittinek, hogy kísérelje el a második afrikai útjára, hogy ott ő legyen a Kongó melletti első állomás parancsnoka, de Witt elutasította az ajánlatot.<sup>28</sup> A jelek szerint Wittnek határozott elképzelései voltak a jövőjéről. Hírnevet akart szerezni magának egy olyan területen, mely eddig érintetlen, illetve csak kevéssé volt ismert az európai utazók előtt. Tudta, hogy Stanley mellett legjobb esetben is csak a másodhegedűs szerepét kaphatja és ez neki nem volt elég. Valószínűleg a német kereskedő, diplomata és kalandor Gustav Overbeck (1830–1894) javaslatára döntött Witt a borneói út mellett.<sup>29</sup> Overbecknek 1876 óta voltak érdekeltségei Borneón, mikor egy amerikai cégtől megvette az észak-borneói bányászati koncessziós jogokat. Witt írt ugyan az Észak-Borneóban működő brit kereskedelmi társaságnak, a British North Borneo Company elődjének és levelében felajánlotta szolgálatait a társaság számára, de még csak válaszra sem méltatták ezért saját szakállára hajózott el Borneó felé.<sup>30</sup> Frank Hatton, Witt későbbi borneói kollégája azt írja könyvében, hogy Witt valószínűleg azt gondolta, hogy a britek azért nem akarnak vele szóba állni, mert osztrák-magyar állampolgár.<sup>31</sup> Witt elutazása előtt meglátogatta Kropfot és állítólag az alábbi a szavakkal búcsúzott a londoni magyar mérnöktől: *„Bízom jó szerencsémben, s meglátod majd, hogy hírnévvel és gazdagsággal megakva látjuk egymást viszont; mily szép lesz, ha majd bejárja a világot az a hír, hogy magyar emberé Borneó voltaképpen és igazi felfedezésének dicsősége!”*<sup>32</sup>

Witti tehát felfedezői babérokra tört, hírnévre és gazdagságra vágyott. Valószínűleg azért, hogy mindez majd évek múltán, ha hazatér hazájába, feledtesse, vagy legalábbis elhomályosítsa a Pólában, becsületén esett foltot. Witt tehát a borneói felfedezőúttal kompenzálni akart, ki akarta köszörülni a csorbát, ami tengerésztszti becsületén esett. Hoitsy

<sup>27</sup> Österreichisches Staatsarchiv, ÖStA/KA Marine Qualifikationslisten 6283. Hatton szerint Witt „[...] angolul majdnem tökéletesen beszélt és írt, de jól tudott németül és franciául is. Megtanult malájul és ismerte a borneói nyelvjárásokat is.” Hatton, Frank: *North Borneo. Exploration and Adventures on the Equator*. New York, 1886. (Továbbiakban: Hatton, 1886.) 85.

<sup>28</sup> Magyar utazó meggyilkolása Borneó szigetén. *Egyetértés*. 1882. október 17. 3.

<sup>29</sup> Hatton, 1886. 85.

<sup>30</sup> Kropf Lajos: Witt Ferencz. *Egyetértés*. 1885. december 22.

<sup>31</sup> Hatton, 1886. 86.

<sup>32</sup> Magyar utazó meggyilkolása Borneó szigetén. *Egyetértés*. 1882. október 17. 3.

Pál ezt a következőképpen fogalmazta meg visszaemlékezésében: „*Úgy látszik, ezért is kereste ezt a messze földet; mert ott nem tudnak semmit arról a foltról a mely az ő múltjához tapadt. Aztán rehabilitációt is keresett talán. Ha egyszer visszajövendett, mint érdemeket szerzett férfiú, a kinek önfeláldozó kutatásaiért az egész emberiség tudománya hálával van lekötelezve: akkor elfeledték volna múltját az emberek*”.<sup>33</sup>

Witti feltehetőleg egy kereskedelmi hajón vállalt állást, hogy az elvigye Borneóig. 1880-ban érkezett Észak-Kelet-Borneóra, felkereste a brit társaság képviselőit Sebah tartományban és felajánlotta szolgálatait.<sup>34</sup>

#### BORNEÓ A 19. SZÁZADBAN

Ahhoz, hogy meg tudjuk érteni Wittt szerepét és a British North Borneo Company pozícióját a térségben, néhány szót kell ejtenünk az akkori Borneóról. A sziget a 19. század második felében a Föld még kevésbé felderített területeihez tartozott. Általánosságban elzárt, ellenséges, vad vidéknek számított, ahol a kikötőktől eltekintve fehér ember még soha, vagy csak elvétve járt. A Holland Kelet-indiai Társaságnak (1602–1799) voltak ugyan érdekeltségei a sziget déli és nyugati részén, de a hollandok gyakorlatilag csupán a kikötőkben voltak jelen és nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a Borneóval való kereskedelemnek.<sup>35</sup> A sziget a 19. századig a hollandok érdekszférájába tartozott, de a napóleoni háborúk változást hoztak a nemzetközi helyzetben. Hollandiában először egy rövid polgárháborút követően, francia segítséggel 1795-ben kikiáltották az ún. Batáv Köztársaságot. V. Orániai Vilmos (1748–1806) helytartó Angliába menekült, a holland lakosságot levelein keresztül (Kew-i levelek) felszólította, hogy álljanak ellen a francia megszállásnak, illetve a holland gyarmatok kormányzóit utasította, hogy a holland gyarmatokat adják át az angoloknak, nehogy a tengeren túli területek a franciák kezére jussanak. 1799-ben a Holland Kelet-indiai Társaság csődbe ment. A franciák megszállták Hollandiát és 1806-ban Napóleon a köztársaságot megszüntetve létrehozta a Holland Királyságot, melynek trónjára öccsét, Bonaparte Lajost (1778–1846) ültette. A királyság nem volt hosszú életű, Napóleon 1810-ben teljes mértékben annektálta Hollandiát, így az Franciaország része lett, mindenféle önállóság nélkül. A britek 1811-ben elfoglalták a legjelentősebb holland gyarmatot, Jávát. 1811 és 1816 között Thomas Samford Raffles

<sup>33</sup> Hoitsy, 1882. 6.

<sup>34</sup> Posewicz, Tivadar: *Borneo*. London, 1892. (Továbbiakban: Posewicz, 1892.) 65.

<sup>35</sup> Gaastra, Femme S.: *Geschiedenis van de VOC*. Zutphen, 2009. 71.



(1781–1826) lett Jáva kormányzója, akit főleg Szingapúr alapítójaként (1819) ismerünk. 1813-ban, a lipcsei „népek csatáját” követően a francia csapatok hamarjában elhagyták Hollandiát, ahová az időközben elhunyt kormányzó, V. Orániai Vilmos fia visszatért, aki I. Vilmosként 1815-ben lett az Egyesült Holland Királyság uralkodója. A gyarmatok vonatkozásában tehát láthatjuk, hogy a hollandok jobb híján az angolokra ruházták át a területeiket, melyeket az angolok kisebb-nagyobb fegyveres összetűzéseket követően (nem minden holland gyarmati kormányzó volt hajlandó önként átengedni a területet az angoloknak) nagyrészt el is foglaltak. Így az angolok befészkeltek magukat a holland gyarmatokra és a Bécsi Kongresszust (1815/16) követően is csak Holland Kelet-Indiát (a mai Indonéziát) voltak hajlandók visszahagyni, melynek új gyarmati főkormányzója a felvilágosult eszméket valló G. A. G. Ph. van der Capellen (1778–1848) lett. Dél-Afrikát, Ceylont, Essequibot, Demerarat és Berbice-t a hollandok sosem kapták vissza az angoloktól. A holland kormány tisztában volt azzal, hogy katonai ereje, s flottája nem elegendő ahhoz, hogy megvédje gyarmatait a mohó nagyhatalmak terjeszkedésétől. Ezért egy állandó félelem és óvatos, a nagyhatalmak tekintetében konfliktuskerülő politika jellemezte a hollandokat. Elsősorban a nagy gyarmati szomszédától, a Brit Birodalomtól tartottak. Borneó legjelentősebb szultanátusai a 19. század első felében Nyugaton Pontianak, Északon Serawak, Brunei és Sabah, Délen Bandjermasin voltak. Bandjermasin szultánja tudatta, hogy sem angol, sem holland fennhatóságot nem hajlandó elfogadni. Pontianak uralkodója viszont barátságosan fogadta a holland közeledést.<sup>36</sup> A hollandok nem szándékoztak Borneón kiterjeszteni hatalmukat, mivel minden terjeszkedési ambíció, ahogyan a holland gyarmatügyi miniszter, Loudon 1861-ben fogalmazott: „*egy lépéssel közelebb visz minket a bukáshoz*”.<sup>37</sup> Mindazonáltal Borneót holland befolyási övezetnek tekintették és igyekeztek a helyi uralkodókkal szerződéseket kötni, így biztosítva a szigeten a holland érdekeket. Hogy a politikai helyzet mennyire labilis volt a szigeten, az is mutatja, hogy az angol kalandor James Brooke (1803–1868) 1841-ben Serawak rádzsája lett, miután a brunei szultánnak katonai segítséget nyújtott egy helyi háborúban a dajakok ellen. 1847-ben pedig az angol kormány is elismerte Brooke-ot, mint szuverén uralkodót, miután a „fehér rádza” Lebuan szigetét a briteknek adományozta. A britek Észak-Borneót brit protektorátusnak tekintették.

<sup>36</sup> Goor, Jurrien van: *De Nederlandse Koloniën*. Den Haag, 1994. (Továbbiakban: Goor, 1994.) 204.

<sup>37</sup> Goor, 1994. 233.

Ez természetesen hatalmas riadalmat okozott Hágában és Batáviában is.<sup>38</sup> Ráadásul az angol terjeszkedés nem torpant meg Serawaknál. A sziget mélyén rejlő ásványkincsek, az arany, ezüst, platina, gyémánt, réz, vasérc, kőszén és kőolaj vonzották a nyersanyagra éhes nagyhatalmat. Az angol kereskedők, Alfred és Edward Dent, valamint a német Gustav von Overbeck 1878-ban szindikátust hoztak létre az Észak-Borneóban fellelhető ásványkincsek kiaknázására, majd 1881-ben hivatalosan is bejegyezték a *British North Borneo Company*-t.

Borneó a partvonal és a kikötők kivételével gyakorlatilag fehér földnek számított az európaiak számára. Az áthatolhatatlan őserdő, a vad bennszülött törzsek és a gyakori konfliktusok a különböző szultanátusok, európai nagyhatalmak és helyi törzsek között nem tették különösen vonzóvá a szigetet. Azok az európaiak, akik mégis eljutottak ide a 19. században és írtak is élményeikről, nem feltétlenül erősítették a sziget vonzerejét. Carl Alfred Bock (1849–1932) norvég utazó, természettudós Borneóról írt könyvében *The Head-Hunters of Borneo* (1881) különösen vadnak és kegyetlennek írta le az itt élő törzseket, ami már önmagában aggodalomra adhatott okot. Már az út előkészítése során, Batáviában az okozta a legnagyobb nehézséget a norvég tudós-nak, hogy legénységet verbuváljon az útra.

*„Már maga a gondolat, hogy a fejjavadászok földjére igyekszem, elegendő volt ahhoz, hogy lehűtse a kedélyeket azoknál, akik egyébként szívesen elkísértek volna utamon. A megvesztegetéssel is felérő fizetés felkínálása sem volt elegendő ahhoz, hogy jobb belátásra bírjam a jelentkezőket. Malájok, hollandok, félvérek, kínaiak mind inkább azt szerették volna, hogy a fejük a helyén maradjon és eszük ágában sem volt a borneói dajakok hazájában kockára tenni életüket. Még a helyi rendőrfőnököknek sem sikerült megfelelő embereket toboroznia számomra, holott ő nagyon jóindulatú volt irányomban és mindent megtett az ügy érdekében. Pedig ő aztán tényleg ismerte az összes helyi szerencsevadászt. Így aztán nem maradt más számomra csak a remény, hogy Surabajában vagy Makassáron talállok megfelelő embereket.”<sup>39</sup>*

Xántus János, Posewitz Tivadar és Carl Bock mellett írt még a szigetről és lakóiról a 19. században a holland gyarmati hadsereg német katonatisztje B. von Saksen-Weimar-Eisenach, a jezsuita szerzetes J. B. Palinckx és az osztrák utazó, Ida Pfeiffer is.<sup>40</sup>

<sup>38</sup> Jong, J.J.P. de: *De waaier van het fortuin*. Den Haag, 1998. 237.

<sup>39</sup> Bock, Carl: *Unter den Kannibalen auf Borneo*. Jena, 1887. 4. (Az idézet Pusztai Gábor fordítása)

<sup>40</sup> Pusztai, 2016. 49–67.

## WITTI BORNEÓN

Witti tehát 1880-ban érkezett Borneóra és ekkor még a British North Borneo Company jogelődjének ajánlotta fel szolgálatait. Első megbízásait (geológiai megfigyelések, felfedezőutak) olyan jól teljesítette, jelentéseivel annyira meg voltak elégedve felettesei, hogy hamarosan hivatalos állást kapott, a társaság tisztviselője lett.<sup>41</sup> Első útja a Sequati folyó mentén található olaj lelőhelyekhez vezetett, majd a Marudu-öböltől a Papar folyóig ment. 1880 novemberében a Sequati folyó torkolatánál kutatott olaj után. Ezen útja során állapította meg, hogy a Kina-balu hegységtől keletre nincs semmiféle tó, mint ahogy azt korábban feltételezték.<sup>42</sup> Második felfedezőútja 1881. május 13-án kezdődött és a Marudu-öböltől a szárazföldön keresztül jutott el a Sandakan-öbölig. (Ezen az első két úton írt naplója jelent meg magyarul 2016-ban az *Acta Neerlandicában*.) Hogy Wittit inkább különcnek és magának valónak számított a brit társaságnál, arra Frank Hatton mutat rá 1881. november 1-jén írott levelében. Hatton szerint ugyanis Wittit „nem népszerű errefelé”.<sup>43</sup> Frank Hatton apja, Joseph is azt írja, hogy „Wittinek úgy tűnik kevés barátja volt, de az a kevés igaz és hűséges volt”.<sup>44</sup> Wittit már Pólában is kilógott a sorból, de a becsületén esett csorba és az azt korrigálandó bizonyítási kényszer miatt valószínűleg még befelé fordulóbb, magányosabb és mogorvább lett. Ehhez talán az is hozzájárulhatott, hogy ő volt az egyetlen külföldi alkalmazott a brit társaságnál.<sup>45</sup> Felettesei azonban nagyra értékelték szorgalmát, „energikus, bátor és rutinos” felfedezőnek tartották.<sup>46</sup> Harmadik útjára 1882. március 9-én indult és a Kimanis folyón hajózott felfelé. Ezután gyalog ment a Panpang folyó mentén a 900 méteres Nabai fennsíkig. Negyedik és egyben utolsó útja a sziget észak-keleti részén, a Kimanis és a Sibuco (ma Sembakung) folyók által közrezárt, ismeretlen területre vezetett, Brit-Borneó és Holland-Borneó határvidékén.<sup>47</sup> Ezen tragikus út utolsó napjáról az angol és a holland sajtó is beszámolt. Angol lapok, mint a *Citizen*, az *Edinburgh Evening News*, *The Evening News*, *The Evening Telegraph*, a *Glasgow Herald* vagy a *Liverpool Mercury* több részletet is közöltek a magyar utazó tragikus haláláról, de legrészleteseb-

<sup>41</sup> Hatton, 1886. 86.

<sup>42</sup> Posewitz, 1892. 66.

<sup>43</sup> Hatton, 1886. 72.

<sup>44</sup> Hatton, 1886. 84. (Az idézet Pusztai Gábor fordítása)

<sup>45</sup> Hatton, 1886. 85.

<sup>46</sup> Treacher, William H.: *British Borneo*. Singapore, 1891. (Továbbiakban: Treacher, 1891.) 158.

<sup>47</sup> Posewitz, 1892. 67.

ben Frank Hatton számol be könyvében a magyar felfedező haláláról. Ebből megtudhatjuk, hogy Witt 17 bennszülött kísérőjével<sup>48</sup> a Sibuco folyó felső folyásánál (400 mérföldre a torkolattól), Brit- és Holland-Borneó határán, a murat nevű bennszülött törzs területén vezetett expedíciót. Holott felettesei levélben figyelmeztették, ne menjen tovább, mert a területen törzsi háborúk dúlnak és a környék nem biztonságos, sőt életveszélyes, Witt mégis folytatta útját. William Hood Trecher (1849–1919) kormányzó gyorsfutárral még levelet is küldött Wittinek, hogy azonnal térjen vissza brit területre, a Kimanis kormányzóságba, azonban Witt udvarias, ámde határozott válaszlevelében (ez volt Witt utolsó levele, mely megérkezett) elutasította a kormányzó parancsát.<sup>49</sup> Tudta, hogy már nincs Észak-Borneó területén, hanem Holland-Borneón, mégis úgymond saját szakállára folytatta útját. A magyar utazó döntése ezúttal tragikus következményekkel járt. Witt már a visszaúton volt és Kimanis felé igyekezett. Egy faluban töltötték az éjszakát, ahol a bennszülött főnök barátságosan fogadta őket. A sajtóban megjelent hírek alapján nem biztos, hogy muratok vagy tandjoeing dajakok voltak-e a bennszülöttek. Másnap reggel Witt csapatával folytatta útját, néhány helyi vezető kíséretében. A folyóhoz mentek, ahol a bennszülöttektől vásárolt csónakokban akarták folytatni útjukat. Witt két csoportra osztotta tizenhét emberét. Néhány embert leküldött a folyóhoz, hogy készítsék elő a csónakokat, a többiek a parton maradtak, ahol Witt leült, hogy jegyzeteket készítsen és naplójába feljegyezze az elmúlt nap eseményeit. A fegyverek nagy része már a csónakban volt. A békés idillnek hamar vége szakadt, mivel a bennszülöttek törbe csalták. A bozótból több száz felfegyverzett fejdadász rontott a kicsiny csapatra. Witt bennszülött kísérői közül, aki tudott, azonnal elmenekült, köztük az a bennszülött is, akinél a magyar felfedező Winchestere volt. A három szerencsés túlélő bennszülött később rejtekhelyéről figyelte, ahogy a hatalmas túlerőben lévő fejdadászok rávetik magukat a hátramaradottakra. Az események leírását nekik köszönhetjük. Aki nem tudott azonnal elmenekülni, arra a biztos halál várt. A fejdadászok már a támadás első pillanatában Witt kísérői közül hármat megölték. Fejüket és végtagjaikat levágták. Witt puskája nélkül alig tudott védekezni. Csak revolvere maradt, melyet azonnal előrántott és tüzelt. Két támadót sikerült lelőnie, de mivel a töltények közül néhány el volt ázva, a fegyver ezután csütörtököt mondott. A bennszülöttek dárdákkal,

<sup>48</sup> Nem teljesen világos, hogy hány kísérője volt Wittinek. A sajtóban 17, Frank Hatton 1882. október 28-i levelében 11 kísérőről van szó. (Hatton, 1886. 83.)

<sup>49</sup> Hatton, 1886. 86.

késekkel, kardokkal, fúvócsövekkel (sumpitan)<sup>50</sup> és mérgezett nyilakkal voltak felszerelve. Wittit több mérgezett nyílvesző is eltalálta, majd egy dárdával mellbe szúrták, a holttestről letépték a ruhát, fejét levágták. A fejevadászok a lefejezett, véres testet a folyóba hajították. Ezután a támadók a levágott fejekkel és véres trófeáikkal csónakba szálltak és hatalmas üdvivalgás közepette elindultak lefelé a folyón. Magukkal vitték Wittit jegyzeteit és leveleit is. Az egész támadás a szemtanúk elbeszélése alapján rendkívül gyorsan zajlott, alig néhány percig tartott.

Brit Borneó akkori kormányzója, William Trecher (1849–1919) *British Borneo* című könyvében azt feltételezi, hogy Wittit halálát az okozhatta, hogy a magyar utazó egy olyan területről érkezett abba a faluba, ahol élete utolsó éjszakáját töltötte, mely háborúban állt azzal a törzssel, ahol Wittit embereivel megszállt.<sup>51</sup> Gondot okozhatott még, hogy Wittit nem, vagy csak részben értette ennek a törzsnek a nyelvét. A bennszülött szokások szerint, aki ellenséges területről érkezik, az maga is ellenségnek számít, így a murutok Wittit és csapatát ellenségnek tartották. A brit hatóságok a véres mészárlást követően nyomozást rendeltek el, mely azonban eredménytelenül zárult.<sup>52</sup> Ez többek között annak is volt köszönhető, hogy a terület, ahol a magyar utazót meggyilkolták, vitatott hovatartozású volt, mind a britek, mind a hollandok sajátjuknak tekintették.

Witti és kíséretének kegyetlen lemészárlását sokan egy általános felkelés előszelének tartották, amitől már régóta rettegett a gyarmati közvélemény mind brit, mind holland oldalon.<sup>53</sup> Mindenki biztos volt benne, ha a felkelés valóban kitör, akkor a Brit Észak-Borneó Társaság egymagában képtelen lesz megfékezni a bennszülötteket és a brit hadsereget fogják segítségül hívni. Ez pedig azt jelentette volna, hogy a terület hivatalosan is a brit korona fennhatósága alá kerül, nem csak egy angol társaság a *British North Borneo Company* tulajdonában lesz. Ez pedig csak fokozta volna a két szomszédos gyarmatosító nagyhatalom, a hollandok és az angolok közötti súrlódásokat. A hollandok emellett attól is félték, hogy az esetleges felkelés átterjed Holland Borneóra is és ez hatalmas problé-

<sup>50</sup> A sumpitan, másnéven lehut, lohinglambi, sipoet vagy sumpit egy olyan Borneón elterjedt, fából készült bennszülött fegyver, mely egyrészt fúvócsöként, másrészt lándzsaként is szolgált. Hossza 150–240 cm, átmérője 7–10 cm volt. A fegyvert kisebb állatok, madarak vadászata alkalmával használták, de háborúban az ellenséggel szemben is bevetették. Hatótávolsága 35–50 m volt, de pontosan csak 20–25 m-ről lehetett vele löni.

<sup>51</sup> Treacher, 1891. 157.

<sup>52</sup> Tagge, Anne: Hatton's Folly – Assaulting „This Eden of the Eastern Wawe. = *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* 70, 1997. 1. sz. 119.

<sup>53</sup> Varia. *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*. 1882. október 1. 320.

mát jelent majd a holland gyarmati hadseregnek.<sup>54</sup> Erre azonban szerencsére nem került sor. Az általános felkelés elmaradt. További izgalmakat okozott, hogy nem tudták megállapítani, pontosan hol gyilkolták meg Wittit és kíséreit. Brit területen, holland területen, vagy a senki földjén?<sup>55</sup> Nemsokára a magyar sajtó is felkapta a hírt és különböző lapokban jelentek meg hírek Wittiről. Az újságok lapjairól azonban hamarosan eltűntek a Wittiről szóló híradások, mivel más, nagyobb horderejű események, mint például Arany János október 22-i halála, kerültek az érdeklődés középpontjába. A sajtóban talán legrészletesebben és legutolsóként a *Vasárnapi Újság* 1882. december 10-i számában írtak Witt haláláról. Witt mintha készült volna a halálra, utolsó útja előtt végrendelezett.<sup>56</sup> A végrendelet érdekes következménye volt egy 1884-ben, tehát két évvel Witt halála után megjelent újsághír a Borneón meggyilkolt magyar utazóval kapcsolatban. A *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítőjében* egy felhívást tett közzé a Budapesti Királyi Törvényszék a következő szöveggel:

„4259 FELHÍVAS. 3-2, 7269/884. A budapesti e. f. kir. törvényszék által a Borneó szigeten elhalt néhai Witt Xaver Ferencz hagyatéki ügyében a nevezett örökgyóval élt két Borneó szigetbéli bennszülött leány névszerint Tinggel és Ematon mint végrendeletileg kirendelt örökösök ezen kir. tvszék ele azon kijelentéssel idéztetnek, hogy ha ezen hirdetmény közzétételétől számított egy év leforgása alatt vagy személyesen, vagy meghatalmazott által meg nem jelenének a részükre és veszélyökre kinevezett Farkas György gondnok közbejöttével fog az osztály megtétetni. Budapesten, 1884. márczius 8-an. A budapesti kir. törvszék.”<sup>57</sup>

Az esélye annak, hogy két borneói bennszülött lány a Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítőjét olvasgatná szabadidejében, természetesen igen csekély volt. Valószínűleg a hatóságok sem gondolták, hogy Tinggel és Ematon jelentkeznek majd az örökségért, de mivel ez volt a törvény, a felhívást közzé kellett tenni.

## WITTI EMLÉKE

Witti szomorú sorsú magyar utazóként, rendkívül fiatalon vesztette életét. A sajtó valószínűleg azért volt hangos Witt halálától, mert a magyar utazó meggyilkolásának körülményei, a bestiális kegyetlenség, mellyel őt és kíséreit kivégezték a borneói bennszülöttek, nem volt mindennapi hír a 19. század végén. Nem mintha más európaiakat nem öltek

<sup>54</sup> Engeland. *Arnhemse Courant*. 1882. október 14. 2.

<sup>55</sup> De Britsche Noord-Borneo-Compagnie. *De Tijd*. 1882. november 18. 2.

<sup>56</sup> Hatton, 1886. 90.

<sup>57</sup> Felhívások. *A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője* 67. 1884. március 20. 9.

volna meg bennszülöttek ebben az időben, de Witti haláláról részletesen beszámoltak a túlélők és emiatt az egész eseménysor rekonstruálható volt. Magyarországon hamar elfeledték a tragikus sorsú magyar Borneó-kutatót. A Brit Észak-Borneó Társaság azonban megőrizte „*rettenthetetlen és tehetséges*”<sup>58</sup> tisztjének emlékét. Sandakanban, a kormányzóság épülete előtt állították fel azt a kelta keresztrel díszített emlékművet, mely a *British North Borneo Company* azon alkalmazottai előtt tiszteleg, akik szolgálat közben veszítették életüket Borneó északi részén.<sup>59</sup> Az 1885-ben emelt emlékművön elsőként Witti nevét olvashatjuk, majd őt követik a többiek:

*In Memory Of Francis Xavier Witti  
Explorer Killed Near the Sibuco River June 1882  
Frank Hatton Explorer Killed at Segama March 1883  
D. Manson Fraser Medical Officer And  
Asa Singh Jemadhar Mortally Wounded At Kawang May 1883  
Alfred Jones Adjutant And Shere Singh Regimental Sergeant Major  
Of the British North Borneo Constabulary Killed At Ranau 1897  
George Graham Warder District Officer Killed at Marak Parak,  
Marudu 28th July 1903*



*A Sandakan található emlékmű*

*(Forrás: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/40/Sandakan\\_Sabah\\_CharteredCompanyMemorial-02.jpg/800px-Sandakan\\_Sabah\\_CharteredCompanyMemorial-02.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/40/Sandakan_Sabah_CharteredCompanyMemorial-02.jpg/800px-Sandakan_Sabah_CharteredCompanyMemorial-02.jpg) - 2023. augusztus 14.)*

<sup>58</sup> Cook, A.: *Notes of the recent development, explorations, and commercial geography of British North Borneo*. Sandakan, 1890. 3.

<sup>59</sup> Hatton, 1886. 335.

PUSZTAI GÁBOR

A hálás utókor emlékezete más módon is emlékezett Wittire. Egy 1 129 méter magas hegyláncot neveztek el róla Borneón, mely a mai Malajziában, Sabah tartományban található és Witt Range vagy Banjaran Witt néven ismert.<sup>60</sup> A Witt által Borneóról készített térképet még sokáig használták a vad szigetet felfedezni vágyó utazók.<sup>61</sup> Emlékezzünk mi is erre a szomorú sorsú magyar utazóra.

---

<sup>60</sup> Thomas, P.–Lo, F.K.C.–Hepburn, H.J.: *The land capability classification of Sabah*. Land Resource Study 25, Vol. 4: The Interior Residency and Labuan. Surrey, 1976. 105.

<sup>61</sup> A Map of British North Borneo. *Java-Bode*. 1889. október 29. 3.



Schrek Katalin

## Coburg Ferdinánd bolgár uralkodó magánéletének különleges színterei Gömör és Hont térségében<sup>1</sup>

Szász-Coburg-Gothai Ferdinándot (1861–1948) Európa egyik vezető dinasztiájának tagjaként választották meg bolgár fejedelemnek egy politikailag rendkívül turbulens időszakot követően. Bulgáriának – a Kelet-Ruméliával történő egyesülése, valamint a Szerbia ellen vívott sikeres önvédelmi háborúja után – számos kihívással kellett szembe néznie. A bel- és külpolitikai viszonyrendszer változásai 1885 után válságba sodorták Battenberg Sándor fejedelem hatalmát, aki végül 1886 szeptemberében lemondott.<sup>2</sup> Ezután került Bulgáriába a fiatal Coburg herceg, akit az alkotmányozó nemzetgyűlés 1887. július 7-én uralkodónak választott<sup>3</sup> és a nemzetközi elfogadottsága körüli viták ellenére a kelet-balkáni állam uralkodója maradt egészen az első világháború végéig.<sup>4</sup> Ferdinánd alakja mind a bolgár, mind pedig a nemzetközi történetírás számára egy izgalmas terület, eddig azonban a vele kapcsolatban végzett kutatások – érthető módon – trónra kerülésének körülményeivel, nemzetközi elfogadottságának problematikájával és uralkodásának főbb aspektusaival foglalkoztak. Ezen témák között is erősen dominált Bulgáriának az Oszmán Birodalomtól való függetlenedése, valamint az Osztrák-Magyar Monarchiával és Oroszországgal való kapcsolatának vizsgálata.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> A tanulmány a Visegrádi Alap támogatásával, a Visegrad Fellowship Program 62310012. számú pályázatának keretén belül készült (The study supported by the Visegrad Fund, Visegrad Fellowship Program – No. 62310012).

<sup>2</sup> Crampton, R. J.: *A Concise History of Modern Bulgaria*. Cambridge, 2007. 99–101.; Balkán-kronológia II. A nemzeti ál(la)mok bővületében, 1879–1918. Szerk. Demeter Gábor–Zahorán Csaba–Bíró László. Budapest–Szófia, 2021. 35–40. (Továbbiakban: Demeter–Zahorán–Bíró, 2021.)

<sup>3</sup> Demeter–Zahorán–Bíró, 2021. 43.

<sup>4</sup> Bulgáriának a központi hatalmak oldalán elszenvedett vereségét követően Ferdinánd lemondott a trónról és átadta az uralkodást első szülött fiának, Borisznak. Lásd: Jelavich, Barbara: *The History of the Balkans*. II. Cambridge, 1999. 166–167.

<sup>5</sup> Diplomácia és politikatörténeti, továbbá migrációtörténeti oldalról világítják meg Bulgária és az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint azon belül is Magyarország viszonyát a következő munkák: *Bulgaria and Hungary in First World War. A View from the 21st Century*. Ed. Demeter, Gábor–Katona, Csaba–Peykovska, Penka. Budapest–Sofia, 2020.; Penka, Peykovska: *Hungarian–Bulgarian Relations in Education from 1880s until 1940s*. = *Begegnungen Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest*. Bd. 10. 2000. 233–239. Valamint a régebbi monográfiák: Niederhauser Emil: *Bulgária története*. Bp., 1959.; Palotás Emil: *Az Osztrák-Magyar Monarchia a berlini kongresszus után. 1878–*

A magyar történeti kutatásokban szintén a balkáni ügyek mentén formálódó nagypolitikai folyamatok részeként került középpontba Ferdinánd, miközben ezer szál kötötte az Osztrák-Magyar Monarchiához, valamint magához Magyarországhoz, amelyek eddig inkább csak említés szintjén jelentek meg, de alaposabb vizsgálatuk értékes adalékokkal szolgálhat a bolgár uralkodó személyiségét illetően. Jelen tanulmány ehhez kíván támpontot szolgáltatni és rámutatni Coburg Ferdinánd életének azon színtereire, amelyek formálták, alakították egyéniségét.

Fiatalkori katonai pályafutását a dualista államban kezdte meg a császári királyi 11. számú huszárezred hadnagyaként, majd a magyar királyi honvédségben szolgált főhadnagyként.<sup>6</sup> Erős dinasztikus szálak kötötték a magyar főnemességhez, mivel a Coburgok még a 19. század elején közvetlen kapcsolatba kerültek a Koháryakkal.

Koháry Ferenc József (1767–1826)<sup>7</sup> családjának utolsó férfi lezármazottjaként gondoskodni kívánt a családi örökség továbbviteléről, amelyet a Coburg házzal való egyesülés volt képes biztosítani. Ferenc József lányát, Koháry Mária Antóniát (1797–1862), Ferdinánd György Szász-Coburg-Gothai herceg (1785–1851) vette feleségül 1816-ban<sup>8</sup>,

---

1881. Bp., 1982. Bulgária gazdasági struktúráját elemzik Demeter Gábor írásai: *Uő: Agrarian Transformations in Southeastern Europe: From the late 18th Century to World War II*. Szófia–Budapest, 2017.; *Uő: A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Általános rész és Bulgária*. Bp., 2014. A Coburgok szlovákiai történetét feldolgozó monográfiájában pedig Roman Holec – bár még mindig alapvetően a politika és diplomáciatörténeti megközelítést helyez előtérbe – de emellett már figyelmet fordít a Koháry-Coburg birtokokhoz kapcsolódó társadalom és gazdaságtörténeti szempontokra. Lásd: Holec, Roman: *Coburgovci a Slovensko*. Bratislava, 2010.

<sup>6</sup> Ifj. dr. Reiszig Ede: A Koháryak. In. *Magyarország vármegyéi és városai*. Hont vármegye és Selmecebánya. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 1906. 476. (Továbbiakban: Reiszig, 1906.). Mielőtt az uralkodás Bulgáriához kötötte volna, Ferdinánd Magyarországon szolgált a Jászberényben állomásozó huszárezredben. Erre vonatkozóan lásd: Pandula Attila: (Szász–Coburg–Koháry) I. Ferdinánd bolgár cár rendjelei és kitüntetései, különös tekintettel a társadalomtörténeti vonatkozásokra. In. *Pamiatky rodov Koháryovcova Coburgovcov od Tekova po Gemer – A Koháry és a Coburg család emlékezete Barstól Gömörig*. Szerk. Komjáti Zoltán Igor–Agócs Attila. Fülek, 2018. 214. (Továbbiakban: Pandula, 2018.)

<sup>7</sup> Szitnyai és csábrági herceg, magyar királyi udvari kancellár. Lásd: Áldásy Antal: A Koháry hercegi család egyenrangúságáról. = *Turul*, 1912. 30. sz. 83. (Továbbiakban: Áldásy, 1912.)

<sup>8</sup> Coburg Ferdinánd György és Koháry Mária Antónia kapcsolata a bécsi kongresszus idején szökkent szárba és I. Ferenc császár kimondottan támogatta a kapcsolatot. Lásd: Juste, Théodore: *Memoirs of Leopold I. King of the Belgians. From Unpublished Documents*. I. London, 1868. 69–70.; Reiszig, 1906. 474.

megalapozva ezzel a német és a magyar főúri ágak összefonódását. Mária Antónia és Ferenc György alapította tehát meg a Coburg család Koháry-ágát, ami mind névhasználatban, mind pedig a birtokok fölötti fennhatóságban érvényesült.<sup>9</sup> Ez azonban nem csupán a Koháryak részéről volt prioritás, a Coburg család ekkoriban már rendkívül tudatosan szervezte és alakította dinasztikus kapcsolatait. A házasságkötéssel új perspektívák nyíltak meg a Koháry-birtokok fenntartását illetően. Ferdinánd 1827-ben indigenátust szerzett és feleségével együtt 1831-ben elkészített közös végrendeletükben határozták meg a hitbizomány további öröklési rendjét.<sup>10</sup> Ennek megfelelően a két család egyesülésével a Coburg-ház Koháry ágának tagjai vitték tovább a magyar főnemesi örökséget.

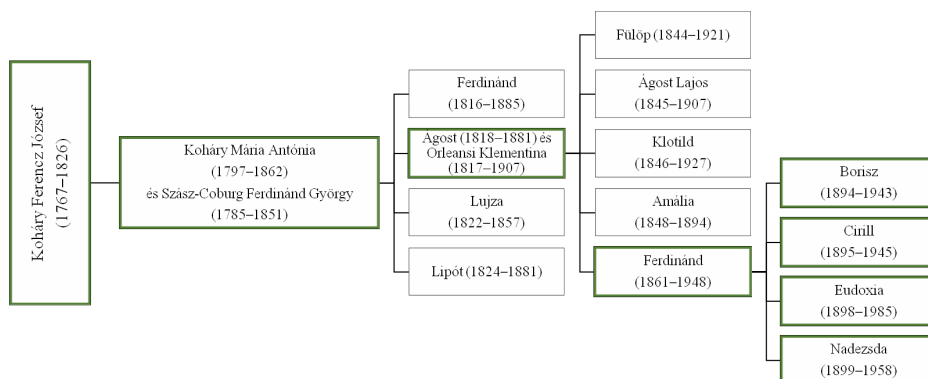
A végrendeletkezés alapján ez a feladat az utódok közül Ferdinánd hercegre (1816–1885) hárult volna, azonban Mária da Gloria portugál királynővel kötött házassága új helyzetet eredményezett. Következésképpen fiatalabb fivére, a másodszülött Ágoston herceg (1818–1881)<sup>11</sup>, majd annak halálát követően – a Bourbon Orleansi Klementínával<sup>12</sup> kötött házasságából származó gyermekei közül – Fülöp herceg (1844–1921) kapta meg a Koháry birtokokat 1881-ben. Ennek a Koháry-Coburg generációnak volt a tagja Ferdinánd fejedelem (1861–1948) – a Koháry örökséget továbbvivő Fülöp ugyanis a bolgár uralkodó legidősebb testvére volt.

<sup>9</sup> Mindez érdekes helyzetet teremtett a Coburg család többi ágával, idővel ugyanis joggal merült fel a Koháry-egyenrangúság kérdése, amelyet illetően vita bontakozott ki a német dinasztia egyes képviselői között, akik nem szerették volna elismerni Ferdinánd György és Mária Terézia leszármazottjait velük azonos rangúnak. Érvelésük alapján a Coburgok a régi birodalmi főnemességhez tartoztak, a Koháryaknak történelmi hercegi címadományozás pedig már jóval a Német-római Császárság felbomlását követően, 1815-ben történt. Erről a problémáról érdekes történelmi és jogtörténelmi kérdéskérdéseket közölt a *Turul* című folyóirat 1912. és 1913. évi számában egy újonnan előkerült 1857-es levél apropóján, amelyben József szász herceg ezt a dilemmát fejtegette Pernice Lajosnak, a Hallei Egyetem elismert jogtudósának. A részletekre vonatkozóan lásd: Áldásy, 1912. 83.; Dr. Schiller Bódog: A Koháry hercegi család egyenjogúságáról. = *Turul*, 1913. 31. sz. 13.

<sup>10</sup> Kállay István: A családi hitbizományok Magyarországon. = *Levéltári Közlemények*, 1979. 50. sz. 80. (Továbbiakban: Kállay, 1979.)

<sup>11</sup> Kállay, 1979. 80.; Reiszig, 1906. 474.

<sup>12</sup> Az 1830–1848 között uralkodó Lajos Fülöp francia király lánya.

A KOHÁRY ÉS A COBURG CSALÁD LESZÁRMAZÁSA<sup>13</sup>

Fülöp és Ferdinánd mind személyiségben, mind pedig mentalitás-ban nagyon különböztek egymástól, a két fivér kezdeti pályafutásában mégis sok a hasonlóság. Fülöp herceg – csakúgy, mint öccse – sokáig az Osztrák-Magyar Monarchia szolgálatában állt<sup>14</sup> és hatással voltak rá a magyar főúri kapcsolatok, személyes szimpátiát érzett a magyarok iránt.<sup>15</sup> Nem volt ez másképpen Ferdinánd esetében sem, akinek a magyar főnemesi múlt idővel egyre fontosabb szerepet töltött be az életében, és ez megmaradt a bulgáriai uralkodásának időszakában is. Bulgária fejedelemét részben magyar főnemesnek tekintették, aki a számára legtermészetesebb módon látogatja a felső-magyarországi birtokokat, mint magánéletének és privát szférájának meghatározó színtereit: „Amikor az uralkodás gondjai megengedik, Ferdinánd fejedelem szeretettel keresi fel azokat a tájakat, hol ifjúkora legnagyobb részét töltötte. Itthon, Gömörben, vagy Hontban, Szentantalon, minden évben fölkeresi a Koháryak ősi fészket és ilyenkor nem a fejedelmet, hanem e nagynevű család utódját, a magyar főurat találjuk, aki a Koháryak révén büszkén vallja magát magyarnak és kegyelettel őrzi magyar őseinek emlékét.”<sup>16</sup>

<sup>13</sup> A szerző saját szerkesztése.

<sup>14</sup> A 7. számú ezred kötelékében többnyire Magyarországon állomásozott (Győr, Siófok, Székesfehérvár). Lásd: Reiszig, 1906. 475.

<sup>15</sup> Cholnoky Jenő: Fülöp Szász Coburg–Gotha hercege. = *Földrajzi Közlemények*, 1921. 49. sz. 8–10. füzet. 10.

<sup>16</sup> Reiszig, 1906. 477.

Ferdinánd identitásának tehát meghatározó része volt a magyar eredetű nemességhez való kötődés, egyes megállapítások szerint magyar tudattal rendelkezett és aktívan használta a nyelvet.<sup>17</sup> Utóbbi iránti elkötelezettségére számos példát lehet hozni. A legközvetlenebb munkatársainak körébe tartozó Dobner Géza ezredessel<sup>18</sup> a szófiai udvarban magyarul társalgott<sup>19</sup>, s a Pesti Napló egyik cikke kiemelte, hogy „Ferdinánd király — illetve cár — kitűnően és tisztán beszél magyarul. Ha valaki magyar társaságban németül beszél, Ferdinánd magyarul válaszol.”<sup>20</sup> A hazai kulturális-tudományos szférához való viszonyát illetően pedig, Thallóczy Lajos jegyezte meg naplójában, hogy szó volt róla, hogy a fejedelem a Magyar Történelmi Társulat tagja legyen, de erre – valószínűleg a Thallóczyval szemben érzett fenntartásai miatt – végül nem került sor.<sup>21</sup>

A hazai sajtó sokat foglalkozott Ferdinánd személyiségével és magyar kapcsolataival uralkodása alatt<sup>22</sup>, ami Bulgáriának az első világháborúba való becsatlakozása, valamint a központi hatalmakkal való együttműködése révén még inkább fókuszba került.<sup>23</sup> Attól függetlenül azonban, hogy melyik életszakaszban terelődött Ferdinándra nagyobb

<sup>17</sup> Pandula, 2018. 213.; Katona Csaba: Bulgária belépése az első világháborúba a magyar sajtó tükrében. = *Történelmi Szemle*, 2020. 1. sz. 47. (Továbbiakban: Katona, 2020). Emellett a trónra lépésekor megjelent magyar cikkek is hangsúlyozták Ferdinánd magyar felmenőit és nyelvismeretét. Lásd: Az új bolgár fejedelem Vidinben. *Vasárnapi Újság* 34. 1887. 36. sz. 592. Vagy a budapesti hírlap egyik cikkét: A bolgár fejedelem Magyarországon. *Budapesti Hírlap* 27. 1907. július 10. 163. sz. 9.; A fejedelem a magyar mellett számos más nyelv tudásának is a birtokában volt.

<sup>18</sup> Dobner Géza lovasszázados Jászberényben szolgált, majd szárnysegédként és a szófiai palota parancsnokaként teljesített szolgálatot Ferdinánd uralkodásának kezdetétől egészen 1895-ig. Lásd: *Magyarország tiszti cím- és névtára* 4. Bp., 1884. 334.; Dobner bolgár alezredes nyugdíj-ügye. *Fővárosi Lapok* 32. 1895. július 5. 181. sz. 2111.

<sup>19</sup> A bolgár kiállításról. *Fővárosi Lapok* 29. 1892. szeptember 28. 268. sz. 1986.

<sup>20</sup> Ferdinánd bolgár király magyarsága. *Pesti Napló* 67. 1916. január 9. 9. sz. 7.; Továbbá a bolgár uralkodó 1908. szeptemberi látogatása alkalmával magyarul elmondott beszédében köszöntötte a hozzá tartozó, Szombathelyen állomásozó 11. huszárezredet. Ferenc József ugyanazt a huszárezredet adományozta Ferdinándnak, amelyben annak idején ő is szolgált. Lásd: A bolgár fejedelmi pár elutazása. *Az Újság* 6. 1908. szeptember 25. 23. sz. 5–6.

<sup>21</sup> Thallóczy abban látta a probléma forrását, hogy a fejedelem Szerbia iránti elkötelezett személynek tartotta őt. Országos Széchényi Könyvtár (Továbbiakban: OSZK) Kézirattár. Fol. Hung. 2949. 1916. május 20. .

<sup>22</sup> Különösen hatalomra jutásának elején foglalkoztatta a közvéleményt az új kelet-balkáni uralkodó személyisége, származása.

<sup>23</sup> Ennek részleteire vonatkozóan lásd: Székely Tamás: A szövetséges uralkodók kultusza Magyarországon az első világháborúban. In. *Propaganda – politika, hétköznapi és*

figyelem, egy általános vonás mindig jelen volt: a felső-magyarországi birtokok iránti ragaszkodásának kiemelése. A Koháry-Coburg birtokokon eltöltött időnek és családi eseményeknek, magán-tevékenységeknek a vizsgálata éppen ezért új lehetőségeket és elemzési szempontokat nyithat meg a bolgár fejdelemmel kapcsolatban.

A Koháry birtokok szétszórva helyezkedtek el, legjellemzőbb területeik azonban Felső-Magyarországon, azon belül is Gömör és Hont vármegyékben voltak. Így örökölték meg a Coburgok azokat a patinás kastélyokat és hozzájuk tartozó földeket, amelyek a 19. század második felében a család vadászat iránt elkötelezett férfi tagjainak közkedvelt állomáσαι lettek. Ferdinánd szívesen és gyakran látogatta a felvidéki birtokokat, többek között a Szentantal falu mellett található Koháry–Coburg rezidenciát<sup>24</sup> és a Murányhuta melletti kastélyt, amelyet maga Ferdinánd építtetett az 1910-es években.<sup>25</sup> Mindenképpen említést érdemel továbbá a pohorellai és a balogvári vadász kastély, valamint uradalom is, amely – az előzőekhez hasonlóan – szintén a főúri vadászatok fontos helyszínékként szolgált.

A Koháry–Coburg birtokok ugyanakkor ennél jóval kiterjedtebbek voltak, gazdasági jelentőségük regionális szinten vitathatatlan volt. A felső-magyarországi birtokok gazdaságtörténeti bemutatásával Roman Holec és Ingrid Hričovcová foglalkozott részletesen, akik hangsúlyozták a bányászat és az ipar szempontjából megkerülhetetlen Koháry–Coburg területek jelentőségét.<sup>26</sup> A vizsgált időszakban – tehát az 1880-as évektől az első világháborúig terjedő időszakig – a birtokok gazdasági szempontból virágkorukat élték. A gondos kezelés és a tőkebefektetések mellé társult modernizációs folyamatok révén gazdasági prosperitás jellemezte a Coburg használatban lévő területeket. Különösen igaz volt ez a murányi uradalomra, amely a nehézipar (például a cervenanyi kohó és a pohorellai vasgyár), a faipar és az erdőgazdálkodás területén példaértékűnek számított.<sup>27</sup>

---

*magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban.* Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó. Bp., 2016. 95–98. (Továbbiakban: Székely, 2016.)

<sup>24</sup> A bolgár fejdelem sok időt töltött itt uralkodása alatt és 1918-as lemondása után is.

<sup>25</sup> A kastély a későbbiekben téli rezidenciaként szolgált.

<sup>26</sup> A Koháry–Coburg birtokok gazdaságtörténeti háttérében a Besztercebányai Állami levéltár (Štátny archív Banská Bystrica) gyűjteményének vonatkozó részei nyújtanak segítséget. Illetve a Koháry–Coburg családi levéltárra vonatkozó összefoglaló művek: Štátny archív Banská Bystrica; Otruba, Štefan: *Štátny archív v Banskej Bystrici: sprievodca po archívnych fondoch*. II. Bratislava, 1969.; Gombos János: A Koháry–Coburg család besztercebányai családi levéltára. = *Levéltári Szemle*, 43. 1993. 2. sz. 35–41.

<sup>27</sup> Hričovcová, Ingrid: Podnikateľské záujmy Koháryovcov a Coburgovcov na Horehroní a Gemeri v období 19. až prvej polovice 20. storočia. In: *Pamiatky rodov Koháryovcov*.

A felső-magyarországi birtokok Ferdinánd bolgár uralkodó maánszférájának kiemelt szinterei voltak. Az itteni birtokhálózatot érintően összesen nyolc Koháry–Coburg kastély és/vagy kúria ismert a térségben: Fülek, Litke, Alsószemeréd, Szentantal, Jolsva, Pohorella, Murányhuta és Balogvár.<sup>28</sup> A felsorolt helyszínek közül az alábbiakban azok kerülnek bemutatásra, amelyeket Ferdinánd fejedelem vadászat, vagy egyéb időöltés céljából rendszeresen látogatott. E tekintetben pedig a Szentantal – Pohorella – Murányhuta – Balogvár tekinthető a legnépszerűbb és leggyakrabban használt helyszíneknek.<sup>29</sup> A legjelentősebb ugyanakkor Szentantal<sup>30</sup> volt.

A birtok még 1622-ben került a főnemesi család tulajdonába,<sup>31</sup> maga a kastély pedig az 1740-es években épült, barokk sítlusban, majd több alkalommal átépítették.<sup>32</sup> Szentantal annak ellenére, hogy már a 18. században is kiemelt szerepe volt, majd csak az 1810-es években vált a Koháry család hont vármegyei székhelyévé. Korábban ugyanis ezt a funkciót az idővel már elavulttá vált csábrági vár töltötte be.<sup>33</sup> Koháry Endre gróf úgy vélte időszerű a váltás és a családi központtá Szentantalt tette meg.<sup>34</sup>

---

*ryovcová Coburgovcov od Tekova po Gemer – A Koháry és a Coburg család emlékezete Barstól Gömörig.* Szerk. Komjáti Zoltán Igor–Agócs Attila. Fülek, 2018. 266.; 271. (Továbbiakban: Hričovcová, 2018.)

<sup>28</sup> Arany Erzsébet: A Koháry család felsőmagyarországi uradalmi építkezéseiről, különös tekintettel a hontszentantali Koháry–Coburg kastély 18. századi építéstörténetére. In: *Ars Perennis. CentrArt Művészettörténeti Műhely Tanulmányok.* Szerk. Tüskés Anna. [h. n.], 2010. 97. (Továbbiakban: Arany, 2010.)

<sup>29</sup> S ez olykor kiegészült a mai Magyarország területén található Pusztavaccsal. Az itteni kúriáról és birtokról lásd: Szakács Margit: Magyarországi kastélyok képei a századfordulóról. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, Bp., 1981–1982. 123. (Továbbiakban: Szakács, 1981–1982.); Coburg Fülöp herceg pusztavacsi vadász kastélyának belső fotója. Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.12.120. Online: Fényképek.hu, <https://fenykepek.hu/picture.php?/46471> – 2023. szeptember 22.).

<sup>30</sup> Más néven Hontszentantal.

<sup>31</sup> Koháry Péter kapta hűségéért cserébe adománybirtokként az uralkodótól. Virter Ferenc: Hont vármegye községei. In: *Magyarország vármegyéi és városai.* Hont vármegye és Selmecbánya. Szerk. Borovszky Samu. Bp., 1906. 65. (Továbbiakban: Virter, 1906.)

<sup>32</sup> A munkálatok Koháry András szorgalmazására 1744-től kezdődtek el, de az előmunkálatok és a bécsi építésmesterrel való együttműködés már évekkel korábban elindult. Ennek részleteire vonatkozóan lásd: Arany, 2010. 98–99.

<sup>33</sup> Virter, 1906. 35.

<sup>34</sup> Sajtó Sándor: Hontmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen.* XVIII. kötet. Magyarország VI. – Felső-Magyarország II. Felső-Magyarország keleti fele Zólyom megyétől keletre. Bp., 1900. 80. (Továbbiakban: Sajtó, 1900.); Gombos, 1993. 36–37.

A Selmecebánya–Bélabánya–Besztercebánya által fémjelzett meghatározó bányászati régió szívében (Selmecebányától délre mindössze pár kilométerre<sup>35</sup>) fekvő település később ugyancsak különleges helyet foglalt el a Coburg család és Ferdinánd életében. A vadregényes, erdős tájon elhelyezkedő kastély hatalmas vadaskerttel rendelkezett<sup>36</sup>, ami a szervezett vadászatok kiváló terepeként szolgált.

Ferdinánd szentantali kötődése már fiatalkorában kialakult, édesanyja rendszerint ide vonult vissza megpihenni, elvonulni a világ elől, mint ahogyan azt tette lánya – Amália (1848–1894) – Miksa Emánuel bajor herceggel (1849–1893) kötött házasságát követően 1875-ben. Klementina az esküvő után ide költözött és mivel legkisebb gyermeke – a leendő bolgár uralkodó – nagyon közel állt édesanyjához, mindenhová elkísérte őt, ezért nagy eséllyel ezt a hosszabb időszakot Ferdinánd szintén Szentantalon töltötte.<sup>37</sup>

A bolgár uralkodó Hont vármegyén kívül a gömöri térséget ugyancsak előnyben részesítette, különösen, ha családjának nyári időtöltéséről volt szó.<sup>38</sup> Gömör vármegyébe a murányhutai és a pohorellai birtokok vonzották, amelyek természeti és vadászati szempontból hasonló adottságokkal rendelkeztek, mint Szentantal környéke. Sőt, a murányhutai birtok Ferdinánd által kimondottan privilegizált hely volt. A Murányhután<sup>39</sup> található impozáns kastély építését maga rendelte el 1912-ben<sup>40</sup>, az új rezidencia elkészültéről pedig a magyar sajtó is hírt adott: „[...] most épített a bolgár király egy palotát, arra a helyre, ahonét láthatja a csodásan festői murányi hegyvidéket, Tiszolc irányában. Ez a királyi kastély a murányhutai fensíkon épül, vadászkastély jelleggel, ahol szabad idejét eltölteni óhajtja a jövőben, élve kedvelt foglalkozásainak: a botanikának és ornitológiának, a költészet és művészet szeretetének s

<sup>35</sup> Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára*. Szent-Antal. II. Pest, 1851. 93.

<sup>36</sup> Szakács, 1981–1982. 123.

<sup>37</sup> Defrance, Olivier: *La Médicis des Cobourg: Clémentine d'Orléans*. Bruxelles, 2007. 264. (Továbbiakban: Defrance, 2007). Könyvében Defrance azt is kiemelni, hogy ezt volt az az időszak – az 1875–1876-os év – amikor Ferdinánd szerepe megerősödik a családban, mivel édesanyja egyre nagyobb figyelmet szentel az ő jövőjének. Lásd. Uo. 265.

<sup>38</sup> Ferdinand fejedelem Gömörben. *Független Magyarország* 3. 1904. augusztus 22. 873. sz. 5.

<sup>39</sup> A település lakossága a korábbi évszázadokban üveggyártásból élt, amire a település neve is utal. Lásd: Vende Aladár: *Gömör-Kishont vármegye községei*. In: *Magyarország vármegyéi és városai*. Gömör-Kishont Vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp., 1903. 72–73. (Továbbiakban: Vende, 1903.)

<sup>40</sup> Coburg Ferdinánd. *Kassai Ujság* 98. 1936. szeptember 6. 205. sz. 9.



*honnét hajnalonta elindul kedvelt vadászszenvedélyének kielégítésére, a nyírfajd vadászatra.*<sup>41</sup> Ugyanakkor ismert tény, hogy Ferdinánd már a Coburg-kastély megépülése előtti években (sőt évtizedekben) emlékezetes vadászatok résztvevőjeként tartózkodott Murányhután<sup>42</sup> és a térség iránti szeretete sarkallta arra, hogy komoly anyagi áldozatok árán építtesse fel a mai szemmel is rendkívül látványos központot.<sup>43</sup> A hely kultúrája és történelme komolyan foglalkoztatta a bolgár uralkodót, aki sajtóértesülések szerint a Murányhuta mellett zajló építkezések időszakában azt tervezte, hogy kápolnát építtet, amelybe hazahozatná a murányi Vénusz hamvait.<sup>44</sup> Ferdinánd felvidéki birtokokon való tartózkodása olykor azonban a bolgár sajtó kritikáját vonta maga után, különösen a politikailag kényes balkáni válságok időszakában, mint amilyen 1903 nyara is volt, amikor a Szerbiában lezajlott államcsíny és az augusztusban kirobbant macedón felkelés miatti nemzetközi helyzet nagyon ingatag volt.<sup>45</sup> „*A bolgár fejedelem [...] megszívlelte a bolgár lapoknak azt a fenyegető panaszát, hogy épp a mostani viszonyok közt nincs otthon, s Murányból Budapesten át hazautazott.*”<sup>46</sup>

<sup>41</sup> Ferdinánd bolgár király magyarsága. *Pesti Napló* 67. 1916. január 9. sz. 7.

<sup>42</sup> Ennél azonban többet is elárul Ferdinánd természet-közeliségéről és vadászszenvedélyéről az a vadászház, amely a kastély mögött elterülő birtok szerves részét képezi és Ferdinánd egyik kedvenc lakhelye volt.

<sup>43</sup> A murányhutai barokk stílusú kastélyt Ferdinánd 1918. évi lemondását követően sokat használta. A murányhutai vadászlak épülete jelenleg kiállítóteremként, a hozzá kapcsolódó Koháry–Coburg kastély pedig gyógyászati célú szanatóriumként működik. A Koháry–Coburg kastélyok 20. századi történetéhez hozzátartozik, hogy 1945 után Csehszlovákiában a kastélyokat államosították, az épületeket pedig jellemzően valamilyen közszolgáltatás vagy egészségügyi szakellátás érdekében hasznosították. Murányhután egészségközpont és járóbeteg–szakellátás, a mai Nagyszőlős közigazgatási területéhez tartozó balogvári Koháry-Coburg vadászkastélyban pedig 1959 óta szociális otthon működik. Ugyanez mondható el a pohorellai vadászkastélyról is, amely a besztercebányai körzet Szociális Szolgáltató Intézményének ad otthont. Lásd: Online: <https://olup-prednahora.sk/>; illetve online: <http://www.dssfemina.sk/historia> – 2023. július 16.; Online: <https://www.pohorela.sk> – 2023. augusztus 27.

<sup>44</sup> Ferdinánd ezen elképzeléséről a *Pesti Napló* számolt be a fentebb említett 1916. január 9-i cikkében.; Murányi Vénusznak nevezték származása miatt Wesselényi Ferenc nádor feleségét, Széchy Máriát. A történelmi háttérre vonatkozóan lásd: Mátay Mónika–Söptei Imre–Bokányi Péter: *Széchy Mária, a murányi Vénusz*. Online: Újkor.hu, <https://ujkor.hu/content/szeczy-maria-muranyi-venus> – 2023. október 20.

<sup>45</sup> A macedón kérdés összetett problémakörét vizsgálja Demeter Gábor–Csaplár-Degovics Krisztián: *A Study in the Theory and Practice of Destabilization: Violence and Strategies of Survival in Ottoman Macedonia (1903–1913)*. Istanbul, 2018.

<sup>46</sup> A Balkán lángban. *Budapesti Napló* 8. 1903. szeptember 1. 238. sz. 4.

Szentantal és Murányhuta mellett a pohorellai<sup>47</sup> és a balogvári birtokok érdemelnek még említést. A pohorellai kastélyt szintén a Coburg örökösök építették az 1830-as években.<sup>48</sup> A Garam-völgyében fekvő település amellet, hogy a Coburg család pihenéseinek színtereként lett számon tartva, fontos gazdasági funkcióval bírt, mivel a Nándorvölgy, Svabolka, Zlatnó és Vereskő településeken működő hercegi vasgyárak igazgatóságának központja is volt.<sup>49</sup> Méreteiben és adottságaiban hasonló Balogvárhoz. Utóbbi 1826-ban került Coburg tulajdonba, a birtokközpontként szolgáló kastélyt pedig egy nagy ívű beruházás keretében 1839-től átépítették.<sup>50</sup> A területhez tartozó négyszáz holdas vadaskert kiváló terepet nyújtott a vadászatokhoz.<sup>51</sup>

A Koháry–Coburg birtokon való időtöltés Ferdinánd életében játszott jelentőségének megértéséhez több szempontot szükséges figyelembe venni. Gömör és Hon térsége egyrészt Ferdinánd fiatalkorának és emlékezetének meghatározó színtereiként szolgáltak, amelyek azonban az életszakaszok változásával vagy a bolgár uralkodóvá válással nem merültek feledésbe. Éppen ellenkezőleg, Ferdinánd tovább vitte a korábban megkezdett hagyományokat és rendszeresen ellátogatott ide családjával. Ezek az utazások pedig egyet jelentettek a pihenéssel, szórakozással és kikapcsolódással.<sup>52</sup> Másrészt a felső-magyarországi tartózkodások során a magánélet mellett a társasági élet is virágzott, különösképpen Szentantalon, amely általában a főúri vendégek fogadásának fő helyszíne volt.<sup>53</sup> A társasági élet megléte természetes egy főúri közegben, Ferdinánd esetében azonban ennek az attitűdnek két különböző aspektusból volt jelentősége, többlettartalma: 1) a más dinasztiai tagjaival és vezető politikai-katonai körökkel való kapcsolattartás, valamint 2) a helyi társadalom vezetőrétegével és értelmiségi köreivel való összeköttetések oldaláról. Ferdinánd mindkét esetben szívesen alkalmazta ezt a módszert. Az első kategóriába tartoznak azok a személyek, akik a Coburg család tagjaival való dinasztikus kapcsolatok,

<sup>47</sup> Más néven Koháryháza.

<sup>48</sup> Szakács, 1981–1982. 123.; Más forrás az itteni kastély építését még a Koháryaknak tulajdonította. Lásd: Arany, 2010. 98.

<sup>49</sup> Vende, 1903. 79–80.

<sup>50</sup> Szakács, 1981–1982. 122.

<sup>51</sup> Ugyanakkor Ferdinánd számára a Koháry–Coburg birtokok mellett a különleges természeti adottságairól és jégbarlangjáról híres Dobsina is kedvelt üdülési célpont volt. Lásd: Kerényi Éva: A turizmus kezdetei Gömörben = *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2023. 1. sz. 139–140.

<sup>52</sup> Holec, 2010. 182.

<sup>53</sup> Uo.

vagy egyéb okokból meglévő bizalmi viszony révén meghívást kaptak a Koháry–Coburg birtokokra. Ilyen esetekben a vadászatoknak prioritása volt, amelyek általában Fülöp herceg szervezésében és Ferdinánd aktív részvétele mellett zajlottak. A felső-magyarországi vadászatokon részt vett például a Habsburg trónörökös, Rudolf főherceg, Hohenzollern Vilmos nagyherceg, valamint Edvárd angol herceg.<sup>54</sup> Emellett Szentantalon az arisztokrata vendégek és családtagok mellett rendszeresen felbukkantak a bolgár politikai és katonai vezetés prominens személyiségei, akik élvezték az uralkodó vendéglátását, mint P. Markov és V. Sztojanov tábornokok vagy Ivan Gesov miniszterelnök.<sup>55</sup> Mindez azt sugallja, hogy Ferdinánd azzal, hogy bepillantást nyújtott vendégei számára a belső családi kör életébe feltételezhetően egyfajta szorosabb együttműködés kialakítására törekedett a politikai-katonai körökkel. A második kategóriába ehhez képest olyan társasági események sorolhatóak, amikor a régió városainak (pl. Selmecebánya), településeinek vezetői kerülnek a bolgár uralkodó figyelmének középpontjába, mivel alapvetőnek tartotta a helyi közösségekkel való kiegyensúlyozott viszonyt. Ebből a szempontból rendkívül széles körben mozgott Ferdinánd érdeklődése, nem csupán a közéletben jártas személyekkel (településvezetőkkel, rendőrfőnökökkel), hanem művészekkel és értelmiségiekkel is közvetlen, olykor baráti kapcsolatot tartott fenn a fejedelem. Ez utóbbira hozható fel példaként Noegrády Antal festő és grafikus.<sup>56</sup>

A fentebb bemutatott helyszínek, kastélyok és vadászlakok a bolgár uralkodó történeti emlékezetének szerves részét képezik. Felső-magyarországi tartózkodásának színterei és főbb központjai támpontot nyújthatnak – a Bulgárián kívüli – privát életének, kapcsolatrendszerének, szokásainak, belső családi viszonyainak elemzéséhez. A mai Szlovákia területén található történelmi emlékhelyek és Koháry-Coburg családi gyűjtemények szerteágazó – elsősorban tárgyi – forrásanyaggal rendelkeznek erre a korszakra vonatkozóan. A gyűjtemények jelentős részének ma már a Szentantali Kastélymúzeum ad otthont. Emiatt az ottani gyűjtemény további kutatások kiindulási pontjául szolgálhat. A helyben található forrásanyagok felhasználásával az utóbbi években két dokumen-

<sup>54</sup> Szakács, 1981–1982. 122.; Fejedelmi vadászatok Gömörben. *Vasárnapi Újság* 46. 1899. 5. sz. 75.; Vadászatok Gömörben. *Képes folyóirat – A Vasárnapi Újság füzetekben* 43. Bp., 1908. 557.

<sup>55</sup> Vadászatok. *Vadász-lap* 25. 1904. december 25. 35. sz. 485.; Napihirek. *Magyarország* 18. 1911. szeptember 23. 226. sz. 6.; *Selmecebányai hirmondó* 18. 1908. február 2. 5. sz. 3.

<sup>56</sup> Közvetlen kapcsolatukra Ferdinándnak a Noegrády Antalhoz írott távirata is utal. *Pesti Napló* 67. 1916. január 9. 9. sz. 7–8.

SCHREK KATALIN

tumfilm is készült a *Természettudós uralkodó (Panovník přírodovědec)* és az *Emlékek a murányi fennsíkéről (Spomienky spod Muránskej planiny)* címmel.<sup>57</sup> Ugyanakkor Ferdinánd felső-magyarországi tartózkodása és magyar kapcsolódási pontjai még számos olyan irányvonalat adhatnak, amelyekre érdemes lehet kutatói szempontból a jövőben nagyobb figyelmet fordítani.

---

<sup>57</sup> Číž, Marian: Filmový projekt „Po stopách Ferdinanda Coburga” – poučenie z histórie pre súčasnosť. In. *Pamiatky rodov Koháryovcova Coburgovcov od Tekova po Gemer – A Koháry és a Coburg család emlékezete Barstól Gömörig*. Szerk. Komjáti Zoltán Igor–Agócs Attila. Fülek, 2018. 291–297.

## Szoka Margit

### A közjegyzői házassági szerződések az újfehértói izraelita egybekelők körében az 1876–1913 közötti időszakban

A házasságkötési partnerszelekcióban meghatározó szerepet játszik a vagyon kérdése, ez a századforduló házasságkötéseinek legjellemzőbb eleme. A zsidó házasságkötéseknél a ketuba kötelező adása mellett (a zsidó vallás szerint csak akkor érvényes a házasság, ha előtte vallási házassági szerződést kötöttek a házasulandók) a XIX. század második harmadától egyre elterjedtebbé válnak a közjegyző előtt kötött házastársak közötti szerződések is.<sup>1</sup> A házassági szerződések világának kutatása nem tartozik a történészek kiemelt kutatási területei közé, bár bőséges forrás áll rendelkezésre a közjegyzői házassági szerződésekből, mégis kevesen foglalkoznak ezen téma kutatásával. F. Dózsa Katalin művelődéstörténész a női hozományt, Sarusi Kiss Béla levéltáros a közjegyzői szerződéseket vizsgálta, Güntner Péter társadalomtörténész, illetve Gyáni Gábor írt a házassági szerződésekről.<sup>2</sup> Güntner Péter két soproni közjegyző házassági szerződéseit vizsgálta az 1890 és az 1911 közötti időszakban. Güntner a házassági szerződéseknél a szerződéskötők foglalkozási megoszlását, a hozomány és a hitbér mértékét vette alapul. A házassági szerződésekre (és a végrendeletekre) mint a vagyon leginkább megnyilvánuló dokumentumaira tekint, kiegészítőjeként az elfogadottabb virilis jegyzékeknek és adónyilvántartásoknak. A házassági szerződés így alkalmasabb egy-egy család vagyoni helyzetének árnyaltabb bemutatására. A házassági szerződést az egybekelést megelőzően kötötték a házasulandó felek családtagjai. Ettől némileg eltér a házastársak közötti szerződés, melyet a házasságkötést követően kötöttek a házaspár, akár évekkel a frigyre lépés után. Gyakran a házasságkötést az anyagi javak rendezésére hozomány átvételi nyilatkozat előzte meg, melyben a vőlegény elismerte a menyasszonytól átvett pénzbeli és tárgybeli hozományt. A hozomány átvételi nyilatkozat (ha elmaradt a házassági szerződés

<sup>1</sup> Ennek lendületet az 1874. XXXV. törvény adott, mely a közjegyzőség újbóli meghonosítását tűzte ki célul.

<sup>2</sup> F. Dózsa Katalin: A menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867–1914 között. = *Folia Historica* 3. Bp., 1975. 89–107.; Sarusi Kiss Béla: Közjegyzői iratok, családtörténetek a levéltáros szemszögéből. In: *Pest-Buda egyesítésének 125. évfordulója 1873–1998*. Szerk. Hajdú Ákos–Ösz Ferenc–Kokas Zsuzsanna, Bp., 1998.; illetve Sarusi Kiss Béla: Közjegyzők ügyfelei. = *Közjegyzők Közlönye*, 2017. 3. sz. 5–21.; Güntner Péter: A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón. = *Aetas*, 2000. 1–2. sz. 276–289.

kötése) tipikus példája az is, hogy a házasfelek a házasságkötés után néhány évvel készítették el azt, a feleség ilyenkor veszélyeztetve látta a házasságba vitt hozományát és a házasfelek biztosítékként tekintettek a megkötött kontraktusra. Tartalmát tekintve a házassági szerződés és a házastársak közötti szerződés pontjai sok hasonlóságot foglalnak magukba, melyben a hozomány mértéke kerül feltüntetésre, a házasság alatt szerzett vagyon részesedésének kérdése, valamint válás esetén pénzügyi kötelezettsége a férjnek a feleségre és a születendő gyermekei után, illetve a hitbér ügye, mely váláskor a feleség végkielégítésére szolgált (feltéve, ha a válás okozójaként nem a feleséget tüntetik fel). Gyakran a szerződések legvégén tételesen, leltárszerűen is felsorolásra kerülnek a házasságba vitt kelengyetárgyak. A hozomány átvételi nyilatkozatban szintén feltüntetik az átvett hozomány nagyságát, a hitbér összegét és gyakran tételesen, pénzbeli értékkel ellátva a kelengyetárgyakat. Gyáni Gábor a budapesti házassági szerződések vizsgálata alapján három típusát különbözteti meg a kontraktusokban megjelenő házasságoknak: az értelmiségi partnerházasságot, a partiarchális frigyét és a nagypolgári patriarchalizmust.<sup>3</sup> (Az apajogúság, illetve a férfijogúság a szerződésalkötéskor is jelen van, hiszen a kontraktusok létrejötte is az apai szülők beleegyezésével és jelenlétével történt.) Jelen esetben a szerződések mindegyikére a férfijogúság jellemzői az általánosak. A férj, illetve a leendő férj szabadon rendelkezik a feleség, illetve a jövendőbelije hozománya felett, még akkor is, ha a hozomány a feleség tulajdonát képezi, a feleség kelengyetárgyai közös használatba kerülnek. A férj felesége hozománya feletti felhasználási joga szinte kizárólagos, tehát a feleség anyagilag alárendelt szerepbe kerül a házasságban. Válás és különélés esetén a férj köteles a volt házastársának havi szinten meghatározott összeget rendelkezésére bocsátani, gyerekek esetében róluk is gondoskodni. Ezen közjegyzői dokumentumokból nemcsak egy-egy család, illetve frigyre lépő család anyagi helyzete válik megismerhetővé, hanem tükrözi a házasságra lépő hajadonok, illetve a házasságban élő nők családi és társadalmi helyzetét is. A kontraktusokban előforduló, tételesen felsorolt, összeggel ellátott kelengyetárgyak vizsgálata alkalmas a családok anyagi helyzetének árnyalására, a kor polgári miliójének bemutatására is. A házassági viszonyok rendezésére szolgáló dokumentumok ezen csoportját néhány újfelhértói izraelita pár esetével mutatom be. A településen frigyre lépők többsége a szabolcsi megyeszékhelyen, Nyíregyházán, praktizáló közjegyzőkhöz fordult

<sup>3</sup> Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest*. Bp., 1995. (Továbbiakban: Gyáni, 1995.) 12–20.

házassági szerződésük törvényesítése céljából.<sup>4</sup> A vizsgált időszakban az 1875–1925 között működő Dr. Somogyi Gyula közjegyző érvényesítette az újfehértói zsidó házasulandók szerződéseit. Az 1893–1933-as időszakban dolgozó Dr. Kovách Elek közjegyző munkáját a zsidóság tagjai ritkán vették igénybe. Ügyfeleinek döntő hányada a keresztények köréből került ki. A közjegyzői házassági szerződések kötésének „népszerűsége” – Dr. Somogyi András közjegyzőnél – a XIX. század utolsó két évtizedére és a XX. század első évtizedére esik. Az ismert közjegyzőt a távolabbi Borsod és Zemplén, valamint a szomszédos Szatmár megyéből is felkeresték hivatalos ügyek intézésére. A vizsgált években a helyi zsidóság egybekelő tagjai között mindössze öt házastársak közötti közjogi kontraktus kötése történt, szintén öt házassági szerződés és egy kötelező nyilatkozat. A szerződéskötés hitelesítési helyének kiválasztásában a területiségi szempontok játszottak szerepet, a házasságkötési helyhez legközelebb vagy a helyben található közjegyzőt választották. Ennek példája az újfehértói születésű és lakosú Weiszhausz Dezső rőfös kereskedő frigye, aki 1894-ben kötött előnyös házasságot Weisz Róza hajadonnal, egy budapesti V. kerületi szabó leányával. A házassági szerződésüket így Dr. Weiser Károly budapesti közjegyző érvényesítette. A menyasszony családjának vagyoni helyzetére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre források, de a szerződésben felsorolt kelengyetárgyak bősége és értéke miatt elképzelhető, hogy egy jól jövedelmező szabóiparosról lehet szó. Az esküvő előtt megkötött házassági egyezmény alapján a hajadon hozományként kétezer forintot visz a házasságba, mely összeg tulajdonjoga a menyasszonyt illeti, nagy mennyiségű fehér-, ág- és ruhaneműt, bútorokat, valamint több arany és briliáns ékszert, mely felett szintén kizárólagosan rendelkezik. A szerződésben a férj szavatolta azt is, hogy elhalálása esetén a feleség megélhetését 1000 forinttal segíti elő, kikötötték továbbá, hogy minden házasság idején szerzett vagyon közös vagyonnak számít. A házasság felbomlása esetén pedig a férj havonta negyven forintot köteles fizetni feleségének. Továbbá megállapodtak abban is, milyen mértékben köteles visszafizetni, visszaadni a menyasszony családjának a házasságba vitt hozományát és tárgyakat annak halála esetén.<sup>5</sup> A házassági szerződések pontjai a hivatalos, jogi sablon

<sup>4</sup> Újfehértó és Nyíregyháza két egymás mellett fekvő település.

<sup>5</sup> Budapest Főváros Levéltára (Továbbiakban: HU BFL) VII.185. 0919.1894. 0919. A kelengye tárgyai tételesen a következők: 24 db lepedő, 6 ágyhuzat, négyszer fehér, kétszer tarka, 24 db női ing, 12 db derék (corset), 40 db törölköző, 24 db kendő, 8 db paplanlepedő, 5 hímzett edénytörő, 2 paplanbetét, 2 db nadrág, 48 db zsebkendő, 6 fehér abrosz, 1 kávé garnitúra 12 személy részére, 1 kávé garnitúra hat személy részére, 1

alapján kerültek rögzítésre. A pontok sorrendiségében ritkán, a tartalmában már gyakrabban fordul elő eltérés. A továbbiakban a helyi lakosú házaspárok házassági szerződésén keresztül mutatom be a kontraktusban szereplő vagyon (kelengye) és a férfiközpontúság megjelenését. A polgári közjegyzőség megjelenése után nem sokkal (1878) kötött házassági szerződést a helyi kereskedő Weiszman Benjámín Rosenbluh Evelinnel, a szintén helyi lakosú hajadonnal. A magánzó családból jövő ara 800 osztrák forint készpénzt és 724 osztrák forint értékben kelenyékét vitt a házasságba, a férj a feleség javára lekötöztetett 600 osztrák forint értékben hitbért. A hitbért a férj a vagyonából zálogjogilag terhelte a felesége javára. Werbőczy törvénykönyve szerint a hitbér a törvényesen házasságot kötött nő „*vételára*”.<sup>6</sup>

A szerződés kitér különélés esetén a feleség és a meglévő gyermekek tartására, valamint a feleség elhalálózása esetén a pénz- és tárgybeli kelengye visszaszolgáltatására a felesége családjának javára, természetesen a házasságban eltöltött évek száma szerint. A kelengye mértékének visszaszolgáltatása csökken a házasságban eltöltött évek száma alapján.<sup>7</sup> Előfordul az is, hogy nagyon rövid visszaszolgáltatási időben állapodnak meg a házasságra lépő családok. 1881-ben Goldstein Nándor helyi bérlő feleségül vette Führer Katalint, egy nyíregyházi kő- és mészkereskedő leányát. A hozomány visszaszolgáltatása a feleség házasságkötéstől számított három éven belüli elhalálózásának időtartamára vonatkozott, ha három éven túl hunyna el a feleség, akkor minden hozományt a férj örökölt. Ez a rövid időbeli megkötés elég szokatlan, hiszen a bevett öröklési gyakorlat szerint akár a kilenc éven túli halálózás is gyakran szerepel az időbeli megkötések között.<sup>8</sup>

---

fekete selyem ruha, 1 drapp szövetroha, 1 Tegetthof ruha, 2 szürke ruha, 4 pongyola ruha, 1 drapp selyemből álló ruha, 1 köpönyeg pelerinnel, 1 kabát tegetthofi szövetből, 1 drapp ruha, 1 safer briliáns bouton, 2 arany karperec, 1 arany gyűrű, 1 arany nyaklánc, 12 db ezüst kávéskanál, 12 db nagy ezüst kanál, 2 ezüst gyertyatartó, 1 csiga falióra, Aufwarter porcelánnal, 1 ezüst kulcstartó, 1 ezüst Aufwarter, 1 nagy szőnyeg, 1 bordó bőr divány, Bútor az ebédlőben: 1 asztal, 6 szék, 1 fali tükör, 1 Trumeau tükörrel, 1 kredenc, bútor a hálószobába 2 ágy (barna), 2 szekrény, 2 éjjeli szekrény, 1 mosdószekrény tükörrel, 2 karnis, 2 függő petróleum lámpa, konyhaberendezés 1 asztal, 9 pár ezüst evőeszköz, 2 briliáns gyűrű, 1 egykőves és 1 kétkőves.

<sup>6</sup> Magyar Katolikus Lexikon. Online: Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/> – 2023. augusztus 20.

<sup>7</sup> Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs–Szatmár–Bereg Vármegyei Levéltára (Továbbiakban: MNL SZSZBML) VII/156a. 3. d.; 220.1878.

<sup>8</sup> MNL SZSZBML VII/156a. 6. d. 425. 1881.



Weiszhausz Dezsőhöz hasonló házastársak közötti előnyös házassági szerződést kötött Katz Emil Jeremiás földbérelő, későbbi textilkereskedő, aki első felesége 1904-es halála után 1905-ben újra nősült. Felesége Berger Malvin, a nyírbogáti Berger Gergely kocsmáros lánya. A feleség családja 8000 korona készpénzt adott a férjnek használatra hozományként, valamint 2000 korona értékű kelengyét (ágynemű, női fehérnemű, ruha) B. M. hímzéssel, közös használatra. A házassági szerződés további részében a házasság ideje alatt szerzett vagyon részesedését, válás esetén a feleségnek és gyermekek léte esetén az utánuk fizetendő díjat, valamint a hozomány tulajdonjogát fektették le.<sup>9</sup> A Katz család felmenői Nyírmadáról származtak, ősük Katz Sámuel 1858-ban nősült Újfehértóra. A család hamar meghatározója lett a település életének. Katz Sámuel haszonbérlelként 259 katasztrális földterületet művelt,<sup>10</sup> valamint tevékenyen részt vett a helyi pénzügyi „életben” is, vezető igazgatója a népsegélyező szövetkezetnek.<sup>11</sup> A család leszármazottai cementgyárat és malmot üzemeltettek, valamint a kereskedelmi (gabona) tevékenység mellett gazdálkodással is foglalkoztak. Katz Jenő, Sámuel unokája, a Weiszhausz családdal létesített rokoni kapcsolatot, Weiszhausz Fridát vette feleségül. Kepecs Lajos helyi pékiparos 1896. augusztus 25-én vette nőül a szintén helyi lakosú Schwarcz Saroltát, a házastársak közötti szerződés kötése augusztus 31-én történt. A feleség 400 osztrák korona értékű készpénzt és 250 korona értékű kelengyetárgyat vitt a házasságba, a férj a saját vagyonából hitbér címén 200 osztrák koronát lekötelez.<sup>12</sup> A házassági szerződés további pontjai a tárgyak tulajdonjogára, illetve a házasság ideje alatt szerzett közös vagyonra vonatkoznak. A házasság megállapodtak abban is, ha viszály esetén a feleség elhagyni kényszerül a férje házáat, akkor a férj köteles feleségtartást és a magával

<sup>9</sup> MNL SZSZBML VII/156a. 28. d.; 50. 1905.

<sup>10</sup> *A Magyar Korona Országainak Gazdacímtára*. 1897. Magyarország földbirtokosai és földbérelői. Gazdacímtár a 100. kat. holdas és ennél nagyobb birtokok és földbérletek az 1895. évi adatok alapján. Szerk. nélkül. Bp., 1897. (Továbbiakban: Gazdacímtár, 1897.) 382–385.

<sup>11</sup> Vende Aladár: Szabolcs Vármegye községei. In. *Magyarország vármegyéi és városai*. 1869–1914. Szerk. Dr. Borovszky Samu, Bp., 1900. (Továbbiakban: Borovszky, 1900.) 325.

<sup>12</sup> MNL SZSZBML VII/156a. 20. d.; 411. 1896. A feleség kelengyetárgyai a következők: 6 vánkös, 2 dunna, 18 vánkös huzat, 6 dunna huzat, 10 lepedő, 7 abrosz, 42 szalvéta, 1 derékalj, 24 törölköző, 24 törölruha, 2 ezüst gyertyatartó, 6 pár evőeszköz, 1 varrógép, 2 ágyfát, 4 széket, 1 mosdó szekrény, 2 szekrény, 1 asztal, ezek közül a fehérnemű, ágy és asztali neműk a feleség szülei után a kezdőbetűkkel S.S. monogrammal ellátva közös használatba kerülnek.

vitt gyermekek után külön tartásdíjat fizetni. Ezen felül talán érdekesebb a házassági szerződés VII. pontja, amely a hozomány kérdését rendezi a feleség esetleges elhalálozása esetén. A férj a felesége készpénzbeli hozományából 100 koronát fizet vissza a felesége családjának, ha a halálest a házasságkötés utáni első évben történik, amennyiben a feleség egy éven túl halálozik el, akkor a férj örökli a hozomány teljes összegét. Ettől anyagilag előnyösebb házasságot kötött 1899-ben Schwarcz Ignác kereskedő a büdöskői Steinberger Évával. A menyasszony a házasságba 2000 osztrák korona értékű készpénzt és 1500 osztrák korona értékű kelengyét, a vőlegény pedig hitbér gyanánt 1000 osztrák korona készpénzt kötelezett le.<sup>13</sup> Klein Dezső földbirtokos a házasságkötés után két évvel, 1902-ben kötött szerződést a Zemplén megyei kisbirtokos családból származó feleségével Róth Malvinnal. A szerződés megkötését valószínűleg az indokolta, hogy a feleség és családja nem látta biztosítva a pénzbeli hozomány meglétét, hiszen a férj az 5000 korona értékű készpénz egészét a házasságkötést követően a gazdálkodásába fektette. A szerződésben kikötötték, hogy békés együttélés alatt a tárgybeli és pénzbeli hozomány is közös használati jogot élvez, de a feleség, amennyiben úgy kívánja bírói úton is behajtja a pénzbeli hozományát.<sup>14</sup>

<sup>13</sup> MNL SZSZBML VII/156a. 22. d.; 162.1899.

<sup>14</sup> MNL SZSZBML VII/156a. 23. d.; 327. 1900. Ezen házassági szerződés érdekessége, hogy a tárgybeli hozományok mindegyike mellett szerepel annak értéke is. 24 db párnahaj színes és fehér 48 korona, 14 alsó ágylepedő 14 korona, 17 különféle finom abrosz 100 korona, 1 ripsz abrosz futóval 3 korona, 2 db ágytakaró és abrosz ripszből 22 korona, 30 finom női ing 90 korona, 12 db hálórekl 36 korona, 28 törölköző kendő 28 korona, 26 db szervéta 26 korona, 18 kávé szalvéta 3 kor. 60 fillér, 50 db tányér és pohártörő 10 korona, 4 db sifoner fahé díszítő 8 korona, 2 pamut ágyszerítő 2 korona, 25 db különböző kézi munka 25 korona, 4 db paplan lepedő 4 korona, 3 db felső és kettő alsó dunnahaj 10 korona, 5 db fehér női alsó szoknya 10 korona, 30 db különböző női zsebkendő 15 korona, 1 szervíz porcelán készlet: 24 db tányér, 1 leveses tál, 6 különböző nagytál, 2 db csésze, 10 korona, 1 db selyem és 1 db kasmír paplan 30 korona, 1 db felső, 1 db alsó dunna 10 korona, 6 db párna 60 korona, 2 db kasmír párnácska 5 korona, 2 db ezüst gyertyatartó 60 kor, 1 db arany női zsebóra arany láncsal 200 korona, 2 db gyémánt betétű arany aszúrba foglalt fülbeálló 120 korona, 1 db aranyba foglalt női gyémánt köves gyűrű 60 korona, 2 db faragott matt és 1 db vas ág 30 korona, 1 db ottomán díván új áthuzattal 20 korona, 1 szövettel bevont díván új áthuzattal 20 korona, 1 szövettel bevont dívány 10 korona, 6 db matt szék 6 korona, 4 db nádszék 4 korona, 2 db matt sifoner 60 korona, 1 db szalonzsola 5 korona, 1 db ebédlő asztal 10 korona, 1 márvány állványú nagy tükör 10 korona, 1 db etasér 5 korona, 1 db lámpa 2 korona, különböző konyhaberendezések, edény és evőeszközökből 100 korona, összesen 1271 korona 60 fillér értékben

1909-ben 20 évesen ment férjhez Kupferstein Jakab egyetlen gyermeke Vilma a debreceni színészhez Békés Gyulához. Az esküvőt Debrecenben tartották, de a házassági és örökösödési szerződés kötésére már Budapesten került sor.<sup>15</sup> A kontraktusuk lényegesen különbözik a házassági szerződések jellemző formáitól. A szerződés első pontjában a házasfelek teljes vagyoni közösségről nyilatkoznak, a házasságba hozott és a későbbiekben örökölt és ajándékba kapott ingó és ingatlanvagyon esetében is fele-fele arányban részesülnek. A férj nyilatkozik arról, hogy a nevéen lévő két életbiztosítás (Adriai Életbiztosítónál 6000 korona, és az Adriai Biztosító Társaságnál 4000 korona) kizárólagos örököse a felesége. A feleség hozományára nem történik utalás, Kupferstein Vilma egyetlen gyermekként kizárólagos örököse édesapja hatalmas vagyonának, így a házasságba minden bizonnyal megfelelő hozománnyal érkezett. Kupferstein Jakab a helyi gazdasági és közélet meghatározó szereplője. A kereskedelmi tevékenysége mellett 1911-re már 520 holdas birtokra tett szert, igazgatósági tagja a helyi pénzhitelintézetnek, valamint 1906-tól egészen 1917-ig a vármegyei viriliseknek.<sup>16</sup> A vőlegény vagyoni helyzetéről nem sokat tudunk, jogász végzettségű műkedvelő színészből vált a debreceni színházi élet meghatározó alakjává és a Kupferstein birtokok irányítójává.<sup>17</sup> A házaspár Debrecenben a Széchenyi utcán lakott, de földbérlo- és birtokos családként gyakran tartózkodtak Újfehértón. A kétlaki életmód nemcsak a Kupferstein család sajátossága, a helyi földbirtokos és tehetős kereskedő családok gyakorta üzleti céllal lakóingatlanba (bérház) fektették vagyonukat, így ügyeik intézése megkívánta az állandó vagy időközi távollétet a településtől.<sup>18</sup> Újfehértó legvagyonosabb izraelita földbirtokosának, Stern Péternek<sup>19</sup> többször módosított végrendeletéből ismerjük négy lánya hozományát. Mariska (Lóvy Károlyné), Erzsi (Bügler Gyuláné) és Matild (Dr. Geiger Miklósné)

<sup>15</sup> HU BFL VII. 176/a. 3042. 1909.

<sup>16</sup> *A Magyar Korona Országainak Gazdacímtára*. Magyarország földbirtokosai és földbérloői. Gazdacímtár a 100. kat. holdas és ennél nagyobb birtokok és földbérletek az 1925. évi adatok alapján. Szerk. nélkül. Bp., 1925. (Továbbiakban: Gazdacímtár 1925.) 308–309.

<sup>17</sup> *Gzadacímtár*, 1925. 308–309.

<sup>18</sup> Timár Lajos: Vidéki városiakok. Debrecen társadalma 1920–1944. In: *Mikrotörténelem*. Szerk. Klaniczay Gábor, Bp., 1993. 181.

<sup>19</sup> 1895-ös *Gzadacímtár* adatai alapján Stern Péter gazdaságának területe 850 katasztrális hold, ebből 729 katasztrális hold szántó. Stern Péter birtokai nagyságát tovább gyarapította, 1925-re már 1615 katasztrális földbitokon gazdálkodott. Jenő nevű fiának 449, József nevű fiának 345 hold földterületet adott, az akkor már 2000 katasztrális holdterületet meghaladó birtokából. Lásd: *Gzadacímtár*, 1897. 382–385.

40000 korona készpénzt és 5000 korona értékű kelengyét vitt a házasságba, míg legkisebb lányának, Ilonkának (Győri Elekné) már 80000 korona készpénzt és 10000 korona értékű kelengyét adott. Legkisebb lánya birtokai egy részét is megkapta, 488 katasztrális hold területű földbirtokon gazdálkodott.<sup>20</sup> Hozományuk mértéke a nagypolgári miliőt tükrözi, férjet szintén ebből a társadalmi közegből választottak, Ilonka férje nagykereskedő Miskolcon, Erzsébeté földhaszonbérelő. Az 1907-ben házasságra lépő Stern Matild férje, Dr. Geiger Miklós ügyvéd,<sup>21</sup> a debreceni értelmiség meghatározó alakja, a status quo hitközség egyik pénzügyi vezetője.<sup>22</sup>

1909-ben vette feleségül a kereskedő családból származó Breuer Sámuel helyi lakos bankpénztárnok a gazdálkodó családból jövő Staub Saroltát Gáván. A házasságot házassági szerződés kötésével is megerősítették. A feleség a házasságba 8000 korona készpénzt és 3600 korona értékben női kelengyetárgyakat vitt.<sup>23</sup> A házasságot hamarosan gyermekáldás is kísérte, de a felek között egy éven belül oly mértékben megromlott a kapcsolat, hogy kezdeményezték a válást (a válóok a peres iratokból nem derül ki). A házasság felbontásának ügyei (főként anyagi kérdésekben) rendezésére közjegyző segítségét is igénybe vették; 1910-ben egyességet kötöttek egymással.<sup>24</sup> Az akkor már Nagyváradon élő feleség a gazdálkodó édesapját Staub Mórt bízta meg ügyei intézésével. A házasság felbontásának értelmében visszaszolgáltatják egymásnak a jegyajándékként adott tárgyakat (a feleség részéről 1 pár briliáns függőt, 1 briliáns gyűrűt, 1 női aranyórát és 1 női arany óraláncot, a férj részéről az aranyórát és az arany óraláncot), valamint a férj a feleségének visszaadja a házasságba vitt 8000 korona értékű készpénzbeli hozományt. Az egyesség kitért a közös gyermek javadalmazására is, a leánygyermek részére az apa 3000 koronás életbiztosítást köt. A házasság felbontására (a férj többszöri sürgetése után, miszerint a felesége akadályokat görgöt a válás felbontása elé) 1911-ben került sor. Ugyanebben az évben a nagyváradai izraelita hitközség főrabbija hivatalosan, egyháziilag is felbontotta a házasságot.<sup>25</sup> A válás a kor közgondolkodásában elítélendő dolognak számított, viszont a zsidó

<sup>20</sup> Gazdacímtár, 1925. 308–309.

<sup>21</sup> Tímár Lajos: A zsidóság társadalma egy alföldi nagyvárosban a két világháború között. = *Történelmi Szemle*, 1989. 3–4. sz. 259.

<sup>22</sup> Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú–Bihar Vármegyei Levéltára (Továbbiakban: MNL HBML) XXXIII. 1.a. 425. k.

<sup>23</sup> MNL SZSZBML VII/156/a 31. d.; 109. 1909.

<sup>24</sup> MNL SZSZBML VII/156/a 32. d.; 375. 1910.

<sup>25</sup> MNL SZSZBML VII/156/a 33. d.; 382. 1911.

vallásjog szerint a válás megengedett és elfogadottabb cselekedet, szigorú szabályok betartása mellett, mint a keresztényeknél. A válás előtt a rabbinak „kötelessége” kibékíteni a házasfeleket, hiszen a házasság, a keresztény valláshoz hasonlóan, szentségnek minősül (az első, de a második házasság (az újraházasodás) is micva). A válás a zsidó vallási törvények alapján csak akkor lehetséges, ha a férj válólevelet (get) ad feleségének, ennek hiányában a zsidó vallásjog szerint nem szűnik meg a házasság, még akkor sem, ha a polgárjogi törvények értelmében el is váltak egymástól. (A házasság érvénytelenítésének jogi szempontjait az 1894. évi XXXI. törvénycikk rendezte.) A házasság felbontásáról szóló igazolást, a bizonyítványt, a hitközség rabbija állítja ki, ekkortól egyházilag is felbontatik a házasság. Breuer Sámuel hamarosan újra nősült, Gelberger Margittal kötött házasságot.

A házassági szerződések általános jellemzőjeként elmondható, hogy létrejöttét minden esetben a vagyon biztosításának és növelésének lehetősége határozta meg. Az kötött házassági szerződést, aki már megfelelő és lehetőleg önálló polgári egzisztenciával rendelkezett: földbérlő, földbirtokos, iparos, kereskedő. A leendő feleség kiválasztásánál a hozomány mértéke mellett szempontként a hasonló foglalkozási ágba tartozás is gyakran meghatározó érv, hiszen a házassági kapcsolatok a vállalkozás gyarapításaként is szolgáltak. A házasságok létrejöttében bizonyosan szerepet játszott a családok azonos üzleti körökben való megjelenése, ami információs közegként is szolgálhatott a lányos házaknál a házasulandó fiatalemberek köréről. Azonos foglalkozási tevékenységet végzett a Schwarcz-Steinberger, a Klein-Róth, valamint a Katz-Berger család. Üzleti kapcsolataikra vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre, de egy-egy azonos iparágban vagy ugyanazon kereskedelmi területen dolgozó családok könnyen kapcsolatba kerülhettek egymással, ami befolyásolta a párválasztási lehetőségeket is, hiszen a személyes ismertség mellett a családok egymás anyagi helyzetével is tisztában lehettek. A házassági szerződések további közös jellemzője, hogy első pontja tartalmazza a feleség hozományának pontos összegét és legtöbbször a kelengye tételes felsorolását is. A női móring mértékét pénzbeli hozományban, illetve kelengyetárgyakban határozták meg, külön kitérve a közös használatú tárgyak értékére. A stafirung a hozomány külön részét alkotja, de együttesen képezik a menyasszony „értékét”. A kelengye és a hozomány összegének nagysága egyenes arányban tükrözi a család vagyoni helyzetét, minél vagyonosabb egy család, annál magasabb értéket képvisel a férjhez adott hajadon hozománya. A hozomány és a kelengye minden esetben a feleség tulajdonjogát képezi, a férjet használati jog illeti meg. A hozó-

mány kérdésének további rendezése a Kepecs–Schwarcz házaspár házassági szerződésében fordul elő, a feleség esetleges elhalálozási évéhez kötötték annak teljes vagy részleges visszafizetését a feleség családjának. Az időbeli kikötés a legtöbb kontraktusban előfordul, ha a feleség az 1–3 év közötti időszakban hal meg, akkor időarányosan a hozomány egészét vagy felét, ha 3 és 5–6 év között hal el a feleség, akkor a hozomány két-harmadát, illetve egyharmadát kell visszafizetni a feleség egyenes vagy oldalági rokonainak. Amennyiben a feleség 5–6 éven túl (gyakran 9 év) halálozik el, akkor a férj lesz a jogos és kizárólagos örökös. Az öröklés módjának időbeli megkötések nélküli vállalása nem tipikus példa, a feleség családja a házasságkötés után néhány évig még jogot formált a hozomány bizonyos mértékére, még akkor is, ha a hozomány feletti rendelkezési jog a férjet illette. A lányos családok a házasságra, mint üzleti szempontú befektetésre tekintettek, amiben pénzügyi kockázatot is vállaltak a készpénzbeli hozományra. Katz Emil szabadon rendelkezik a felesége hozománya fölött, de a tulajdonjog a feleségé marad a házasság idején. Breuer Sámuel a hozomány összegéből 155 korona összegben szabadon rendelkezik. A házasság anyagi szempontból tehát alárendelt és függőségi viszonyba vetette a feleséget, hiszen a saját vagyona feletti rendelkezési joga elveszett. Fontos pontja a házassági szerződésnek a hitbér kérdése is. Kepecs Lajos és Schwarcz Ignác lekötelez a felesége javára 100, illetve 1000 koronát, a többi házasságra lépő esetében nem fordul elő hitbér, viszont nő- és gyerektartást ajánlanak különélés esetére. A felajánlott hitbér összege a feleség hozományának nagyságától függött, legtöbb esetben a hozománnyal megegyező összeg, vagy ami jellemzőbb, az összeg fele. Általánosan elmondható, hogy a hitbér összegének mértéke a közjegyzőség megjelenését követően mindig megegyezett a pénzbeli hozomány mértékével, az 1880-as évektől viszont a hitbér összege csökken. Bevett szokássá válik, hogy a hitbér a pénzbeli hozomány felét képezi. A Katz–Berger és a Weiszhausz–Weisz házasság esetében a felek egyenlő partnerként fele-fele arányban részesülnek a házasság ideje alatt szerzett vagyomból, míg Kupferstein Vilma házassági szerződésének tanúsága szerint anyagi szempontból szintén nem partnerházasság történt: a férj kötött anyagilag előnyös házasságot, hiszen csak a férj biztosítékait tartalmazza a szerződés, a férj vitt „*hozományt*” a házasságba. Ebben az esetben a férj került anyagilag alárendelt, kiszolgáltatott helyzetbe. A patriarchális frigyek legjellemzőbb vonása a „[...] *feleség hozománya, annak megkívánt, előfeltételül szabott volta, s e vagyon burkolt átruházása a férjre.*”<sup>26</sup> A kontraktusok a férfiak világában születtek, a férjhez

<sup>26</sup> Gyáni, 1995. 17.

adandó hajadon gyakran jelen sem volt a szerződés kötésekor, az édesapja személyében képviselte leányát és talán ez az élő patriarcalizmus legbeszédesebb kifejezője. A bemutatott házassági szerződésektől lényegesen eltér Shack Lajos nyíregyházi lakos az újfehértói Fisch Fridával kötött megállapodása (kötelező nyilatkozata). A szerződés értelmében a feleség nem vitt hozományt a házasságba, egyedül a férj ígért feleségének 4000 korona készpénzt a házasságért cserébe. A szokatlan házassági szerződés mögött az állhat, hogy a férj gondokság alá helyezett, betegséggel küszködő férfi, aki így biztosította felesége odaadó ápolását a házasságuk idején, hiszen a szerződés első pontja kötelezi feleségét a beteg férje gondozására.<sup>27</sup> Ebben az esetben a férj került kiszolgáltatott, alárendelt szerepbe a házasságban. Szintén eltér a házassági szerződésektől az 1894-ben a Breuer házaspár házastársak közötti szerződése. Breuer Ignác vaskereskedő és felesége Stark Mili a házasságkötés után tartotta fontosnak rendezni a feleség anyagi helyzetét (a kontraktusból nem derül ki, mennyi idő telt el a házasságkötést követően). A házastársak közötti szerződés pontjai megegyeznek a házassági szerződéssel, érdekessége, hogy a pénzbeli hozomány koronára lebontott összegét határozza meg 2512 osztrák forint és 33 korona. Általános jellemzője a pénzbeli hozománynak, hogy azt kerek összegben határozták meg. Gyakran előfordul a házassági szerződésekben, hogy a hozomány összegét egyben kezelik a kelengye felbecsült értékével, de jelezve, hogy mennyi összeget jelentek ebből a közös használatra szánt kelengyetárgyak. A Breuer házaspár esetében a kelengye tárgyszerűen felsorolásra került értékmegjelölés nélkül, ami a pénzbeli hozományban sincs feltüntetve. A hozomány nem egész összegét valószínűleg az okozza, hogy a feleség azt takarékbetétkönyvben helyezte el, így elképzelhető, hogy a pontos összeg a kamatoknak köszönhető.<sup>28</sup>

A házassági szerződések tanúsága szerint a házasságkötések létrejöttében az anyagi szempontok mérlegelése és a hozomány mértéke minden esetben döntő szerepet töltött be a házasulandó családok esetében. A partnerszelekcióban meghatározóbb érvnek tűnik a családok azonos vagy közel hasonló anyagi helyzete, a hasonló foglalkozási ághoz való tartozása, valamint a szűkebb és a tágabb rokonság aktív párkereső tevékenysége, mintsem a házasságra lépők személyes vonzalma. A házassági szerződések tárgyszerűsége, mindkét fél jogainak és kötelezettségeinek felsorolása, a menyasszony biztosítékai és hozományának számszerűsítése a létrejövő házasságok rideg világát tárja fel, mely azt az érzetet

<sup>27</sup> MNL SZSZBML VII/156/a. 31. d.; 77.1909.

<sup>28</sup> MNL SZSZBML VII/156/a. 17. d.; 48.1894.

kelti, hogy az egybekelő felek családjai a házasságra elsődlegesen, mint pusztán anyagi szempontú befektetésre tekintettek. A külső nyomásra született házasságok létrejöttét még inkább fokozta a zsidó közösség zártsága, létszáma, valamint a közösségen belüli vallási megoszlás, így elképzelhető, hogy a széleskörű rokonság házasságszervező tevékenysége mellett gyakran a hivatásos házasságközvetítő, a sádchen segítségét is igénybe vették a frigy létrejöttéhez.<sup>29</sup>

---

<sup>29</sup> Róbert Péter: Zsidó házasságok létrejöttének vizsgálata történelmi és szociális szempontból. = *HACOFÉ Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem tudományos folyóirata*, Bp., 2012. 1. sz. Online: Az Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem tudományos folyóirata, <http://or-zse.hu/hacofe/hac-vol4-tart.htm> – 2023.augusztus18.



## Andrékó Tamás Dániel

### Adalékok a három császár szövetségéhez a szerb–bolgár kapcsolatok tükrében: a Bregovo-affér története (1884)\*

#### BEVEZETÉS

A XIX. század második felében az Osztrák-Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom a Balkán-félszigetet érdekszférájának tekintette. A két hatalom balkáni vetélkedéséről és a három császár szövetségéről szóló monográfiákkal, tanulmányokkal könyvtárakat lehetne ugyan megtölteni, azonban az osztrák-magyar–orosz külpolitika konfliktuskezelési mechanizmusainak összehasonlító vizsgálata még nem került a történettudományi kutatások fókuszába. Éppen ezért jelen tanulmány célja, hogy Ausztria-Magyarország és Oroszország válságkezelési stratégiáit a Szerbia és Bulgária között 1884-ben kibontakozó ún. bregovói határincidensen (1884–1888) keresztül elemezze. A választásom azért esett erre az ügyre, mert azon túlmenően, hogy a hazai történetírás egyik ismeretlen fejezete, a nemzetközi szakirodalomban sem kapott még kiemelt figyelmet a három császár szövetségének a Bregovo-ügyben való működése. A vizsgálódás időkerete az 1884-es évre terjed ki, amely a három császár szövetségének a konfliktushoz kapcsolódó érdemi tárgyalásait fedi le. A jól megragadható balkáni konfliktus elemzésén keresztül bemutatható, hogy hogyan avatkozott be az osztrák-magyar, az orosz és a német diplomácia a félsziget viszonyaiba. Rávilágít a bécsi, a berlini és a szentpétervári kormányzat magatartására, és arra, hogy milyen folyamatok működtek a három császár szövetségén belül, s ez támpontként szolgálhat a nagyobb tendenciák megértéséhez is.<sup>1</sup>

A kutatás forrásainak és szakirodalmi háttérének áttekintése után röviden kitérek a Monarchia és Oroszország kapcsolatrendszerére és balkáni pozícióira, valamint a szerb–bolgár kapcsolatok jellegére 1879–1883 között. A tanulmány központi részében megvizsgálom a bregovói konfliktus előzményeit és okait, majd a következő kutatási kérdések mentén elemzem a nagyhatalmi mediáció folyamatát: hogyan viszonyult egymáshoz, a szövetséghez és a balkáni kisállamokhoz, valamint

\* „A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-2-I-DE-346. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.”

<sup>1</sup> Ez a tanulmány a 36. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományi Szekciójának a „19. század – 20. század első fele egyetemes történelem” tagozatában bemutatott pályamunka átszerkesztett változata.

milyen magatartást tanúsított a berlini, a bécsi és a pétervári diplomácia a konfliktus kialakulása és eszkalálódása során? Milyen motivációi voltak a nagyhatalmi közvetítésnek? Volt-e fordulat az érintett hatalmak válságkezelési módszereiben? Miként valósult meg Szerbia és Bulgária érdekérvényesítése a közvetítés során? És végül milyen eredménye volt a nagyhatalmi beavatkozásnak?

#### A KUTATÁS FORRÁSAI

A dolgozat kiadatlan külföldi levéltári anyagokra és publikált forrásokra épít. A kutatás során lehetőségem volt az *Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv/Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918/Politisches Archiv* részlegén anyaggyűjtést folytatni. A kutatás legfontosabb forrását a Bregovo-affér történetéhez kapcsolódó iratok jelentették, amelyeket az 1884-es évre vonatkozóan egy dobozba csoportosítottak.<sup>2</sup> Értékes információkat tartalmazott a három császár szövetségének dokumentumait évkörileg rendszerező gyűjteményének,<sup>3</sup> valamint Ferenc József és gróf Kálnoky Gusztáv közös osztrák-magyar külügyminiszter levelezésének a vizsgálata.<sup>4</sup> A timoki felkelés diplomáciai kezeléséhez az 1883-as év szófiai és belgrádi jelentéseit néztem

---

<sup>2</sup> Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Bulgarien/Liasse III. Bregovo-Affaire (1884). Karton 85. (Továbbiakban: HHStA PA/XV 85.). A dokumentumok tematikus elrendezésével magyarázható, hogy a belgrádi (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Serbien/Berichte, Weisungen, Varia 1884. Karton 18.), a szófiai (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Bulgarien/Weisungen 1883–1884, Berichte 1884. Karton 21.) és a pétervári (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Russland/Berichte, Weisungen, Varia 1884. Karton 80.) osztrák-magyar diplomatáknak küldött utasításokat és az onnan érkező jelentéseket tartalmazó gyűjteményekben a vizsgált témakörhöz kapcsolódóan nem találtam érdemi anyagot.

<sup>3</sup> Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Allgemeines und Österreich-Ungarn/Geheime Akten (1839–1918)/Geheime Liassen XII. Drei-Kaiser-Bündnis 1884. Karton 460. (Továbbiakban: HHStA PA/I 460.)

<sup>4</sup> Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Interna/Vorträge und Allerhöchste Handschreiben 1879–1890. Karton 55. (Továbbiakban: HHStA PA/XL 55.)

át.<sup>5</sup> Mindezekén túl fontosnak tartottam az orosz diplomáciai anyagok vizsgálatát, de a korszakra vonatkozóan nem születtek publikált forráskiadványok. Szerencsére azonban az Oroszországból küldött iratok témáit ismertető levéltári anyagban számos kivonat készült az orosz diplomaták leveleiről, amiből megismerhető a pétervári kormányzat álláspontja.<sup>6</sup> A levéltári kutatás során két nehézséggel szembesültem: egyfelől számos dokumentumra nem írták fel a kelezés dátumát és a sorszámát, másfelől számos esetben nem kronológiai sorrendben érkeztek Bécsbe az iratok, így a történéseket utólagosan kellett rekonstruálnom.

A kiadott forráskiadványok segítségével a német, a bolgár és a szerb külügy attitűdjét szerettem volna megvilágítani. Ennek eredményeként került a vizsgálati körbe a bolgár diplomácia esetében a *Vănšnata Politika na Bălgarija. Dokumenti i materiali. Tom p̄rvi 1879–1886*,<sup>7</sup> míg német részről a *Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Band 3. Das Bismarckische Bündnissystem*<sup>8</sup> és a *Die Gesammelte Werke. Schriften 1884–1885*<sup>9</sup> forrásanyaga. A szerb iratokat az *Istorija srpske diplomatije Dokumenta* című sorozatban – a pétervári<sup>10</sup> és a bécsi<sup>11</sup> követség anyagait külön-külön kötetben – publikálták, azonban a bregovói ügyszöveg nem

<sup>5</sup> Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Bulgarien/Berichte 1883. Karton 20. (Továbbiakban: HHStA PA/XV 20.); Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Serbien/Berichte, Weisungen, Varia 1883. Karton 17. (Továbbiakban HHStA PA/XIX 17.)

<sup>6</sup> Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Russland/Protocolles aus Russland 1884–1885. Buch 13. (Továbbiakban: HHStA PA/X 13.)

<sup>7</sup> *Външната Политика на България. Документи и материали. Том първи 1879–1886*. Ред. Косев, Димитър (и др.), София, 1978. (Továbbiakban: ВПБ/1.)

<sup>8</sup> *Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Band 3. Das Bismarckische Bündnissystem*. Szerk. Lepsius, Johannes–Mendelssohn Bartholdy, Albrecht–Thimme, Friedrich, Berlin, 1922. (Továbbiakban: GP/3.)

<sup>9</sup> *Otto von Bismarck. Die Gesammelte Werke. Schriften 1884–1885*. Szerk. Afflerbach, Holger–Canis, Konrad–Gall, Lothar–Hildebrand, Klaus–Kolb, Eberhard, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2011. (Továbbiakban: DGW/1884–1885.)

<sup>10</sup> *Посланство Краљевине Србије у Петрограду 1879–1888*. Szerk. Тимофејев, Алексеј–Милорадовић, Горан, Београд, 2018. (Továbbiakban: ИСДД/Петербург/1879–1888.)

<sup>11</sup> *Дипломатско Представништво Србије у Бечу 1878–1891*. Szerk. Перишић, Мирослав (и др.), Београд, 2020. (Továbbiakban: ИСДД/Беч/1878–1891.)

tartalmaztak érdemi információt. A kiadott naplók és memoárok esetében a pétervári német nagykövet, Hans Lothar von Schweinitz feljegyzéseit volt lehetőségem megvizsgálni.<sup>12</sup>

#### HISTORIOGRÁFIA ÉS KUTATÁSMÓDSZERTAN

A kutatás szakirodalmi háttérének áttekintése komplex feladat. A teljesség igénye nélkül azokat a műveket említem, amelyek közvetlenül hozzájárultak a tanulmány elkészítéséhez. A fontosabb szakirodalmakat azok nyelvi és tartalmi sokrétősége miatt tematikusan, történetírói megközelítések szerint vizsgálom.

A *nagyhatalmi politika és a bismarcki szövetségi rendszer megjelenítése* jelentősen meghatározta a történeti munkák jellegét. Az 1920-as évektől láttak napvilágot azok a diplomáciatörténeti szakirodalmak, amelyek forrásfeltáráson alapultak. Ezek között Wolfgang Windelband és W. N. Medlicott munkái voltak a legmeghatározóbbak, akik a nagyhatalmak közötti kapcsolatrendszereket vizsgálták.<sup>13</sup> Az 1960-as évektől egyre nagyobb számban jelentek meg a nemzetközi kapcsolatokat vizsgáló művek. Ezen belül elsőként az orosz külpolitikával kapcsolatos kutatásokra térek ki.

Ny. Sz. Kinyapina, Sz. D. Szkazkin és V. M. Hvosztov kutatásai a keleti kérdés részproblémái mellett Oroszország befolyásszerzési törekvéseit és a három császár szövetségének kapcsolatrendszerét tárgyalták.<sup>14</sup> Említést érdemel még O. V. Orlik munkája, aki az 1856 és 1894 közötti orosz külpolitikát a hagyományos, kronologikus megközelítés mellett már geopolitikai régiókra bontva tárgyalta.<sup>15</sup> Az Osztrák-Magyar Monarchiának a nagyhatalmakhoz fűződő viszonyát elemezte F. R. Bridge és Diószegi István, akik átfogó képet adtak a Monarchia

<sup>12</sup> Schweinitz, Hans Lothar: *Denkwürdigkeiten des Botschafters General von Schweinitz*. Berlin, 1929. (Továbbiakban: Schweinitz, 1929.)

<sup>13</sup> Windelband, Wolfgang: *Bismarck und die europäischen Großmächte 1879–1885*. Essen, 1942. (Továbbiakban: Windelband, 1942.); Medlicott, W. N.: *Bismarck and the Three Emperors Alliance, 1881–1887*. = *Transactions of the Royal Historical Society*, 1945. 27. sz. 61–83. (Továbbiakban: Medlicott, 1945.); Medlicott, W. N.: *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*. London, 1956. (Továbbiakban: Medlicott, 1956.)

<sup>14</sup> Киняпина, Н. С.: *Внешняя политика России второй половине XIX века*. Москва, 1974. (Továbbiakban: Киняпина, 1974.); Сказкин, С. Д.: *Конец австро-русско-германского союза*. Москва, 1974. (Továbbiakban: Сказкин, 1974.); Хвостов, В. М.: *Проблемы истории внешней политики России*. Москва, 1977. (Továbbiakban: Хвостов, 1977.)

<sup>15</sup> Орлик, О. В.: *История внешней политики России. Вторая половина XIX века*. Москва, 1999. (Továbbiakban: Орлик, 1999.)

balkáni és nagyhatalmi kapcsolatrendszeréről.<sup>16</sup> Walter Rauscher a *Zwischen Berlin und St. Petersburg. Die österreichisch-ungarische Außenpolitik unter Gustav Graf Kálnoky 1881–1895*<sup>17</sup> című könyvében részletesen bemutatta a nemzetközi kapcsolatok alakulását, a fő hangsúly pedig a nagyhatalmi politikára irányult. Fontosnak tartom továbbá megemlíteni az Ormos Mária–Majoros István szerzőpárosnak az európai diplomáciatörténetre vonatkozó összefoglalását.<sup>18</sup>

Vannak olyan szerzők, akik a *nagyhatalmak balkáni kapcsolatrendszereit* elemezték. Charles Jelavich a *Tsarist Russia and Balkan Nationalism*<sup>19</sup> című könyvében arra kereste a választ, hogy a szerb és bolgár politikában hogyan érvényesülhetett az orosz befolyás, de részletesen kitért a szerb, valamint a bolgár bel- és külpolitikára is. Ehhez kapcsolódóan Barbara Jelavich művei, aki a balkáni nemzetállamok létrejöttének körülményeire<sup>20</sup> és Oroszország balkáni pozícióira fókuszált.<sup>21</sup> Jelen kutatás szempontjából meghatározónak tekinthető Palotás Emil munkássága.<sup>22</sup> Ezek közül a *Machtspolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Rußland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878–1895* egy egészen új szemléletű munka volt, ugyanis a Monarchia balkáni politikáját és Oroszországhoz fűződő kapcsolatát már nem csak diplomáciai, hanem

<sup>16</sup> Bridge, F. R.: *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*. London–Boston, 1972. (Továbbiakban: Bridge, 1972.); Bridge, F. R.: Österreich(-Ungarn) unter den Grossmächten. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Habsburgermonarchie in System der Internationalen Beziehungen. I. Teilband*. Szerk. Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter, Wien, 1989. 196–373. (Továbbiakban: Bridge, 1989.); Diószegi István: *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*. Bp., 1987. (Továbbiakban: Diószegi, 1987.)

<sup>17</sup> Rauscher, Walter: *Zwischen Berlin und St. Petersburg. Die österreichisch-ungarische Außenpolitik unter Gustav Graf Kálnoky. 1881–1895*. Wien–Köln–Weimar, 1993. (Továbbiakban: Rauscher, 1993.)

<sup>18</sup> Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Bp., 2003. (Továbbiakban: Ormos–Majoros, 2003.)

<sup>19</sup> Jelavich, Charles: *Tsarist Russia and Balkan Nationalism*. Berkeley, 1958. (Továbbiakban: Jelavich, 1958.)

<sup>20</sup> Jelavich, Charles–Jelavich, Barbara: *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*. Seattle–London, 1977. (Továbbiakban: Jelavich, 1977.)

<sup>21</sup> Jelavich, Barbara: *Russian Balkan Entanglements*. Cambridge, 1991. (Továbbiakban: Jelavich, 1991.)

<sup>22</sup> Palotás Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után. 1878–1881*. Bp., 1982. (Továbbiakban: Palotás, 1982.); Palotás, Emil: Die Aussenwirtschaftlichen Beziehungen zum Balkan und zu Russland. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Habsburgermonarchie in System der Internationalen Beziehungen. I. Teilband*. Szerk. Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter, Wien, 1989. 584–629. (Továbbiakban: Palotás, 1989.)

stratégiai és gazdasági szempontból is vizsgálta.<sup>23</sup> Ehhez hozzá kell tenni, hogy Palotás említést tett arról, hogy a szerb–bolgár és az osztrák–magyar–orosz kapcsolatok polémiáját 1884 nyarán a Bregovo-affér jelentette, de annak részletes bemutatására nem vállalkozott.<sup>24</sup> Ian D. Armour tanulmányában a Monarchia és Szerbia kapcsolatát I. Milán szerb királynak a Bécshez fűződő kapcsolatrendszerén keresztül mutatta be.<sup>25</sup> Demeter Gábor munkái pedig a Monarchia balkáni törekvésének geopolitikai<sup>26</sup> és gazdasági<sup>27</sup> vonalát helyezték előtérbe.

Fontos kitérni a *balkáni államok külkapcsolataira* is. Bulgária történetéhez Szimeon Radev munkája nyújtott fogódzót.<sup>28</sup> Jelena Sztatelova főként bolgár, részben orosz források alapján tekintette át Bulgária külpolitikáját.<sup>29</sup> Radoszlav Misev az osztrák–magyar–bolgár, míg Janko Gocsev a bolgár–orosz kapcsolatokat dolgozta fel, utóbbi a bulgáriai orosz befolyásgyakorlásra helyezve a hangsúlyt.<sup>30</sup> Ezen a ponton kell megemlítenünk Hans-Joachim Böttchernek a Battenberg Sándor bolgár fejedelemről készült monográfiáját.<sup>31</sup> Szerbia nemzetközi kapcsolatainak

<sup>23</sup> Palotás, Emil: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Rußland in der österreichisch ungarischen Außenpolitik 1878–1895*. Bp., 1995. (Továbbiakban: Palotás, 1995.)

<sup>24</sup> Palotás, 1995. 211–212.

<sup>25</sup> Armour, Ian D.: „Put Not Your Trust in the Princes”. *The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia (1881–1885)*. = *Canadian Slavonic Papers* 56, 2014. 3/4. sz. 201–237. (Továbbiakban: Armour, 2014.)

<sup>26</sup> Demeter, Gábor: *Geopolitical Aspects of Alliance Politics in the Balkans 1878–1913*. In: *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula (1878–1914)*. Szerk. Uő., Sofia, 2017. 39–65. (Továbbiakban: Demeter, 2017.)

<sup>27</sup> Demeter Gábor: *A Balkán-félsziget és az Oszmán Birodalom III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig: Szerbia, Macedónia, Bosznia*. Bp.,–Debrecen, 2016. (Továbbiakban: Demeter, 2016.); Demeter, Gábor: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai*. Sofia–Bp., 2018. (Továbbiakban: Demeter, 2018.)

<sup>28</sup> Радев, Симеон: *Строителите на съвременна България. Том I. Царуването на кн. Александра. 1879–1886*. София, 1910. Online: <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=101&WorkID=4385&Level=1> – 2023. január 4. (Továbbiakban: Радев, 1910.)

<sup>29</sup> Стателова, Елена: *Дипломацията на Княжество България. 1879–1886*. София, 1979. (Továbbiakban: Стателова, 1979.)

<sup>30</sup> Мишев, Радослав: *Австро-Унгария и България 1879–1894. Политически Отношения*. София, 1988. (Továbbiakban: Мишев, 1988.); Гочев, Янко: *Руската империя срещу България. Том I*. София, 2006. (Továbbiakban: Гочев, 2006.)

<sup>31</sup> Böttcher, Hans-Joachim: *Prinz Alexander von Battenberg 1857–1893*. [s. l.], 2021. (továbbiakban: Böttcher, 2021.)

az 1880-as évekre vonatkozóan viszonylag kevés feldolgozása van. A kiindulópontot a Slobodan Jovanović által 1927-ben I. Milán uralkodásáról írt monográfia képezi.<sup>32</sup> Szerbia történetének modern szempontú feldolgozásai közül Michael Boro Petrovich munkája érdemel említést,<sup>33</sup> míg a szerb–orosz kapcsolatokat Duško M. Kovačević elemezte az 1878–1889-es periódusra vonatkozóan.<sup>34</sup> A balkáni államok külkapcsolatait vizsgáló munkák közös vonása, hogy a bregovói határincidenst a szerb–bolgár kapcsolatok keretében vizsgálták, és bár ugyan szóltak a nagyhatalmi közvetítésről, de annak csupán az eredményeit rögzítették. Ez alól két munka jelentett kivételt. Egyrészt Duško M. Kovačević taglalta, hogy az orosz diplomácia a konfliktus feloldása során hogyan próbálta befolyásolni a belgrádi kormányzatot,<sup>35</sup> másrészt Radoszlav Misev érintette, hogy a nagyhatalmi rendezés során összeülő belgrádi és szófiai konferenciákon mely kérdésekben alakult ki osztrák–magyar–orosz polémia,<sup>36</sup> de a Bregovo-affér konfliktuskezelési mechanizmusainak és folyamatainak, mindenekelőtt a nagyhatalmak szempontjából történő vizsgálata egyik szakmunkában sem jelent meg.

A kérdéskör kutatható az *egyéb* problémaközpontú megközelítések felől is. A hadtörténeti szempontokhoz illeszkedik Vojislav V. Vuković-nak az 1885–1886-os szerb–bolgár háború diplomáciatörténetét feldolgozó monográfiája és Scott W. Lackey munkája, amely a timoki felkelést követően kialakuló szerbiai válsághelyzet kapcsán tárta fel a bécsi kormányzat Szerbia megszállására vonatkozó elképzeléseit.<sup>37</sup> Fontos szólnunk Dimitrije Djordjević-nek a timoki felkelést és Gueorgui Peevnek a bregovói incidenst a szerb–bolgár kapcsolatok tükrében elemző írásáról.<sup>38</sup> Momir Samardžić a szerb határok kérdését kutatta, azonban az ezzel kapcsolatos elemzéseiben a Bregovo-affér

<sup>32</sup> Јовановић, Слободан: *Влада Милана Обреновића. Књига друга (1878–1889)*. Београд, 1927. (Továbbiakban: Јовановић, 1927.)

<sup>33</sup> Petrovich, Michael Boro: *A History of Modern Serbia (1804–1918)*. Vol. II. New York, 1978. (Továbbiakban: Petrovich, 1978.)

<sup>34</sup> Ковачевић, Душко М.: *Србија и Русија 1878–1889: од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*. Београд, 2003. (Továbbiakban: Ковачевић, 2003.)

<sup>35</sup> Ковачевић, 2003. 262–267.

<sup>36</sup> Мишев, 1988. 95–101.

<sup>37</sup> Вуковић, Војислав В.: *Дипломатска Историја Српско–Бугарско Рата (1885–1886)*. Београд, 1956. (Továbbiakban: Вуковић, 1956.); Lackey, W. Scott: *A Secret Austro-Hungarian Plan to Intervene in the 1884 Timok Uprising in Serbia: Unpublished Documents*. = *Austrian History Yearbook* 23, 1992. 1. sz. 149–159. (Továbbiakban: Lackey, 1992.)

<sup>38</sup> Djordjević, Dimitrije: *The 1883 Peasant Uprising in Serbia*. = *Balkan Studies*, 1979. 235–255. (Továbbiakban: Djordjević, 1979.); Peev, Gueorgui: *Le problème de Bregovo*

következtében kialakuló nagyhatalmi mediációt már nem vizsgálta,<sup>39</sup> míg monográfiájában<sup>40</sup> a bolgárellelens szerb politikára fókuszált. Hasonlóképpen jelentős Andrej Pantev tanulmánya, aki a Belgrád és Szófia közötti emigráns-kérdést dolgozta fel az 1883–1886 közötti periódusban.<sup>41</sup>

A következő pár mondatban bemutatom a tanulmány *módszertani hátterét*. A kutatás során Schrek Katalin módszertani megközelítését és fogalomhasználatát alkalmaztam, aki a monográfiájában a keleti kérdés vonatkozásában az 1820–1830-as évek angol–oroszl diplomácia konfliktuskezelési mechanizmusait kutatta és geopolitikai régióként vizsgálta azokat. A szerző az eszközök tekintetében megkülönböztette a be nem avatkozás elvét, a diplomáciai úton történő tárgyalást és a közbeavatkozás két típusát, a közvetítést (mediációt) és a fegyveres intervenciót.<sup>42</sup> A nagy mennyiségű diplomáciai forrás és a kiválasztott bregovói ügy lehetővé tette, hogy az osztrák–magyar, az orosz és a német diplomácia konfliktuskezelési mechanizmusait és motivációit párhuzamosan, egymással összehasonlítva elemezzem.

#### AZ OSZTRÁK-MAGYAR–OROSZ BALKÁNI-POLITIKA ÉS A SZERB–BOLGÁR KAPCSOLATOK JELLEGE 1879–1883 KÖZÖTT

Az 1878-as berlini kongresszus a nemzetközi kapcsolatok történetében több szempontból fordulópontot jelentett. Ausztria-Magyarország okkupálta Bosznia-Hercegovinát, létrejött a független Szerbia, Románia és Montenegró, valamint autonóm státuszt kapott Bulgária, de Kelet-Ruméliával nem egyesítették. A berlini rendelkezések a kontinentális

---

dans les Relations bulgare-serbes. = *Balkanologie* 1–2, 2002. 6. sz. VI. 29–34. (Továbbiakban: Peev, 2002.)

<sup>39</sup> Самарцић, Момир: Погранични проблеми на српско-бугарској граници у првим годинама после разграничења 1879. године. = *Пешчаник*, 2003/1. 135–146. (Továbbiakban: Самарцић, 2003.); Самарцић, Момир: *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*. Нови Сад, 2006. (Továbbiakban: Самарцић, 2006a.); Самарцић, Момир: Погранични проблеми у односима Србије и Бугарске 1879–1884. Корени, развој и значај. = *Историјски Часопис*, 2006. Књ. LIII. 195–216. (Továbbiakban: Самарцић, 2006b.)

<sup>40</sup> Самарцић, Момир: *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске (1878–1886)*. Нови Сад, 2008. (Továbbiakban: Самарцић, 2008.)

<sup>41</sup> Пантев, Андрей: Емигрантското прашање и бугарско–српските одношение (1883–1886). = *Векове*, 1973. 5–15. (Továbbiakban: Пантев, 1973.)

<sup>42</sup> Schrek Katalin: *A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–oroszl kapcsolatok viszonyrendszerében. Konceptiók, mechanizmusok és azok szinterei (1821–1841)*. Pécs, 2020. 21–24, 242. (Továbbiakban: Schrek, 2020.)



erőegyensúlyi rendszer fenntartását célozták, a cári kormányzat elégetlensége miatt azonban a három császár szövetségét eredeti formájában nem lehetett tovább fenntartani.<sup>43</sup>

Az Orosz Birodalom geopolitikai törekvéseinek középpontjában Konstantinápoly és a szorosok elfoglalása, valamint egy balkáni befolyási övezet kialakítása állt.<sup>44</sup> Így a pétervári kormányzat számára előre lépést és a külpolitikai célok megvalósításához hídfőállást jelentett, hogy Bulgáriában biztosíthatta katonai-politikai befolyását: egyrészt a bolgár hadsereget orosz tisztek irányították, másrészt 1879-ben II. Sándor orosz cár unokaöccsét, Battenberg Sándort választották fejedelemmé.<sup>45</sup>

Ausztria-Magyarország balkáni politikáját offenzív és defenzív magatartás jellemezte. Az osztrák-magyar diplomácia offenzív jellegű Balkán-politikáját a „*Drang nach Saloniki*” programja határozta meg, aminek a lényege az volt, hogy a Monarchia gazdasági-politikai érdekszférája Szalonikiig terjedjen.<sup>46</sup> Ehhez két természetes út vezetett: az egyik az Adriai-tenger partvidékén az Otrantói-szoroson keresztül, a másik a Morava–Vardar folyók mentén.<sup>47</sup> A defenzív stratégia lényege az volt, hogy Bécs a létrejövő balkáni nemzetállamokkal szoros gazdasági kapcsolatokat alakít ki és megakadályozza egy nagy délszláv állam létrejöttét, amely elvágna a Monarchiát a déli irányú terjeszkedéstől.<sup>48</sup> Bécs ki tudta használni a Balkán földrajzi közelségét és a Dunát, amely olcsó szállítási lehetőséget biztosított. Az osztrák-magyar export – s azon belül főként a könnyűipar – uralni tudta a balkáni piacot.<sup>49</sup> Ehhez kapcsolódott, hogy 1880-ban aláírták az osztrák-magyar–szerb vasútkonvenciót, amely rögzítette a szerződő felek vasúthálózatának összekapcsolását és további vasúti pálya építését Szerbiában, főként Macedónia és Bulgária irányába.<sup>50</sup>

<sup>43</sup> Palotás, 1995. 172.; Schrek Katalin: A bécsi kongresszus és az európai rend fenntartása 1914-ig. 209–210. In. *A nemzetközi kapcsolatok története*. Szerk. Uő., Debrecen, 2020. 182–223.

<sup>44</sup> Jelavich, 1958. 3.

<sup>45</sup> Jelavich, 1977. 159–163.; Jelavich, 1991. 178–183.; Böttcher, 2021. 84–85.

<sup>46</sup> Demeter, 2018. 100.

<sup>47</sup> Demeter, 2017. 40–41.

<sup>48</sup> Uo. 46.

<sup>49</sup> A berlini szerződés 8. cikkelye által Bulgáriát a nagyhatalmak az 1860–1862. évi kereskedelmi szerződésre kényszerítették. A vámokat 10%-ban rögzítették, az aláíró nagyhatalmak engedélye nélkül nem lehetett rajta változtatni. A Monarchia kereskedelmi volumenének 6%-át Bulgáriával bonyolította, ami jelentős előnyöket jelentett Oroszországgal szemben. Lásd: Bridge, 1972. 108–109.

<sup>50</sup> A tárgyalásokról lásd: Palotás, 1982. 307–308.

A Franciaország diplomáciai elszigetelésére irányuló bismarcki külpolitikába nem fért bele egy Bécs és Pétervár közötti megosztottság. Ezért Otto von Bismarck német kancellár röviddel a kettős szövetség aláírása után, 1879–1880 fordulójától közeledni kezdett Oroszországhoz.<sup>51</sup> A tárgyalások során Ausztria-Magyarország, Oroszország és Németország között megvoltak a konszenzus elvi és politikai alapjai, aminek eredményeként 1881. június 18-án felújították a három császár szövetségét.<sup>52</sup> A szerződés kialakította a Monarchia és Oroszország balkáni partnerségének alapját: egyrészt az Oszmán Birodalom balkáni területeinek *status quo*-ján csak előzetes konzultáció után lehetett módosítani, továbbá Bécsben az orosz diplomácia erőszakos beavatkozása, nyomásgyakorlása nélkül elismerték a Bolgár Fejedelemség és Kelet-Rumélia jövőbeli unióját, Pétervárott pedig támogatták a Monarchia annexiós törekvéseit Bosznia-Hercegovinában. A szerződés nem rögzítette az érdekszférák elhatárolását, de hallgatólagosan a Nyugat-Balkánt a Monarchia, míg a Kelet-Balkánt Oroszország érdekszférájának ismerte el.<sup>53</sup>

A három császár szövetségének megújítása biztosította a délkelet-európai egyensúlyt, azonban az osztrák-magyar–orosz rivalizálást nem tudta visszaszorítani.<sup>54</sup> Ehhez hozzájárult, hogy Oroszország bulgáriai befolyása folyamatosan csökkent. Battenberg Sándor 1881. május 9-én felfüggesztette a tirnovói alkotmányt és abszolút monarchaként kezdett uralkodni. Az újonnan hatalomra került III. Sándor cár orosz szatellit államként kezelte Bulgáriát, míg Battenberg egyenrangú félként tekintett unokatestvérére. A két uralkodó közötti konfliktus Pétervár részéről a befolyás megerősítésének szándékához vezetett.<sup>55</sup> Ezzel szemben a Monarchia és Szerbia államközi kapcsolatai egyre szélesebb alapokon álltak. 1881. június 6-án kereskedelmi szerződést kötöttek, amely kedvező feltételeket teremtett a szerb agrártermékek importjának, valamint az osztrák-magyar könnyűipari termékek exportjának. Nem sokkal később, 1881. június 28-án titkos politikai szerződést írtak alá, amelyben Bécs vállalta Belgrád támogatását a monarchia létrehozásában, valamint az oszmán hatalom macedóniai összeomlása esetén a déli irányú területszerzését. Cserébe Szerbia lemondott a Novipazári Szandzsák és Bosznia-Hercegovina megszerzésének lehetőségéről, illetve rögzítették, hogy Bécs előzetes hozzájárulása nélkül Szerbia nem köthet semmilyen államközi szerződést.<sup>56</sup>

<sup>51</sup> Киняпина, 1974. 150.; Хвостов, 1977. 310.; Diószegi, 1987. 48–49.; Palotás, 1995. 127.; Орлик, 1999. 222.

<sup>52</sup> A tárgyalásokról lásd: Сказкин, 1974. 210–235.; Palotás, 1989. 600–605.

<sup>53</sup> Windelband, 1942. 143–150.; Сказкин, 1974. 103–105.; Bridge, 1989. 261–262.

<sup>54</sup> Medlicott, 1945. 61.

<sup>55</sup> Jelavich, 1977. 159–163.; Böttcher, 2021. 172.

<sup>56</sup> Bridge, 1972. 121–122.; Rauscher, 1993. 27.; Palotás, 1995. 108.; Schrek Katalin: Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni partnerségének nemzetközi

1882-ben és 1883-ban a két hatalom nem avatkozott be a másik fél konfliktusaiba. Az 1882-es bosznia-hercegovinai felkelés során Bécs fegyveres fellépésekor a pétervári diplomácia hivatalosan passzív maradt.<sup>57</sup> A vizsgált időszakban Nyikolaj Karlovics Girsz orosz külügyminiszter a II. Sándor halálát követő oroszországi belpolitikai konszolidáció érdekében nem vállalta a fegyveres konfliktust Ausztria-Magyarországgal, de a bulgáriai orosz befolyás megerősítése érdekében továbbra is beavatkozott a bolgár ügyekbe.<sup>58</sup> Az aktuális viszonyokat Kálnoky is úgy értékelte, hogy [...] *a Monarchia számára még legalább néhány évre biztosítanunk kell a békét, [...] a háború minden előrejelzést felülmúló politikai és társadalmi megrázkódtatásokat vonhat maga után.*<sup>59</sup> Éppen ezért a Bismarckkal folytatott 1883. augusztus 30-i salzburgi konzultáción a balkáni *be nem avatkozás elvét* fogalmazta meg, ugyanis véleménye szerint Oroszország bulgáriai befolyásának erősítésére törvénysértő eszközökhöz folyamodott, de ezektől nem érdeke a Monarchiának, hogy visszatartsa, éppen ellenkezőleg, ezek a folyamatok majd rámutatnak a többi szláv népnek, hogy Oroszországgal szemben a bécsi kormánnyal érdemes együttműködni.<sup>60</sup> Kálnoky jól látta a helyzetet, ugyanis röviddel a találkozó után, 1883 őszén Battenberg Sándor kiegyezett az ellenzékével, újra bevezette a tirnovói alkotmányt és egységfrontot hozott létre az orosz befolyással szemben.<sup>61</sup>

---

aspektusai. 39–40. In: *Volt egyszer egy Monarchia. Város és vidék.* Szerk. Barta Róbert–Csiszár Imre, Hajdúnánás, 2019. 37–58.

<sup>57</sup> Valójában Oroszország pénzzel támogatta felkelőket, valamint *Mihail Dmitrijevic Szkobelev* orosz tábornok nyíltan háborús propagandát folytatott Ausztria-Magyarország ellen. Erről részletesebben lásd: Rutkowski, Ritter von: *General Skobelev, die Krise des Jahres 1882 und die Anfänge der militärischen Vereinbarungen zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland.* = *Ostdeutsche Wissenschaft*, 1963. 81–151.; Tefner, Zoltán: *Kálnoky orosz politikájának első évei. Lengyelország és a Balkán 1881–1885.* In: *Nemzetközi kapcsolatok. Európai Integráció. Emberi Jogok. Tanulmánykötet Kaponyi Erzsébet tiszteletére.* Szerk. Kelemen Zoltán. Bp., 2017. 161–169.

<sup>58</sup> Орлик, 1999. 240–241.

<sup>59</sup> Kálnoky an Khevenhüller, Wien, 25. August 1883. In: HHStA PA/XIX 17. Kálnoky 1884. február 22-én szó szerint ugyanezt írta a szentpétervári osztrák-magyar nagykövetnek, Anton von Wolkenstein-Trostburgnak. Lásd: Kálnoky an Wolkenstein, Wien, 22. Februar 1884. In: HHStA PA/I 460.

<sup>60</sup> *Besprechung mit F[ür]st[en] Bismarck in Salzburg.* 30. August 1883. In: Uo. Erről részletesebben lásd: Andrékó, Tamás Dániel: *The Role of Gustav Kálnoky in the Final Extension of the League of the Three Emperors (1883–1884).* 107–109. In: *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LXXIV. – Történeti Tanulmányok XXX.* Szerk. Barta Róbert–Gliga Evelin–Ónadi Sándor. Debrecen, 2022. 94–119.

<sup>61</sup> Гочев, 2006. 239–242.

A berlini kongresszus Szerbiára és Bulgáriára vonatkozó intézkedései a két állam viszonyrendszerében előrevetítették a konfliktusokat: egyrészt mindkét állam szerette volna megszerezni a macedón térség feletti befolyást,<sup>62</sup> másrészt az osztrák-magyar katonai térképek pontatlansága miatt számos helyen rosszul jelölték ki a közös határszakaszt. Már 1878-ban vita bontakozott ki a két ország közötti határ ügyében, ugyanis szerb oldalon maradtak bolgár mezők és falvak, valamint több hasonló eset történt szerb településekkel is.<sup>63</sup> A határkérdés rendezését nehezítette, hogy a bulgáriai Bregovo és Balej térségben a szerb–bolgár határt kijelölő Timok folyó mederfejlődése következtében, természetes folyamatok eredményeként megváltozott a folyómeder aktuális elhelyezkedése, ezért számos terület az egyik országtól a másikhoz került (a térségről általában lásd: 1–2. sz. térkép).<sup>64</sup> 1878 decemberében aláírtak egy szerb–bolgár bizottsági jegyzőkönyvet arról, hogy a térségben a Timok folyót tekintik a két ország közötti határnak, azonban a meder permanens változása miatt nem tudtak megegyezni arról, hogy az 1833-as szerb–oszmán határrendezés szerint, vagy az 1878-as viszonyok alapján rögzítsék a határpontot.<sup>65</sup>

A kialakuló bolgár államnak számos dilemmával kellett szembenéznie, többek között: a nemzeti egység problematikájával és a szomszédos államokkal való diplomáciai kapcsolatok kialakításával. 1879 januárjában Szerbia érdekképviselőt nyitott Szófiában, majd július 19-én Bulgária delegálta diplomáciai képviselőjét Belgrádba.<sup>66</sup> Szerbia a berlini kongresszust követően a szomszédos államokkal a *kiterjesztett partnerség* szemléletét képviselte. A szerb külügyi vezetés úgy gondolta, hogy a két állam között neuralgikus pontot jelentő határincidenseket és kereskedelmi érdekellentéteket kétoldalú tárgyalásokkal lehetne rendezni.<sup>67</sup>

A belgrádi kormányzat 1880 közepétől a Szófiával való együttműködés lehetőségét kereste. Battenberg Sándor 1880. szeptember 24-én, szerb meghívást követően a Száva-menti fővárosba érkezett. Az egyeztetések központi tárgya a *vámunió* volt. A bolgár fejedelem támogatta

<sup>62</sup> Вучковић, 1956. 3–4.; Самарцић, 2008. 81.

<sup>63</sup> A berlini megállapodás 2. és 36. cikkelye szerint az új szerb–bolgár határszakaszt az *Európai Határmegállapító Bizottság* jelölte ki. Lásd: Самарцић, 2003. 135–146.

<sup>64</sup> A vitatott területekről lásd: Самарцић, 2006b. 195–216.

<sup>65</sup> Реев, 2002. 29.

<sup>66</sup> Стателова, 1979. 7.

<sup>67</sup> Самарцић, 2006a. 70.

a szláv összefogást, de az elképzelések nem öltöttek valós formát. Ennek oka, hogy Jovan Ristić szerb miniszterelnök és Milán szerb fejedelem külpolitikai ambícióiban markáns különbség volt megfigyelhető. Az oroszbarát Ristić Románián keresztül kívánt vasutat építeni és összekötni Szerbiát az európai piaccal, amiben a legjobb eszközt látta a Monarchia előretörésének megakadályozására. Ezzel szemben Milán tartotta magát a Monarchiával kötött vasúti konvencióhoz.<sup>68</sup> A fejedelem gondolkodása azzal magyarázható, hogy elképzelése szerint Bécs tudna garanciákat adni a cári kormányzat balkáni törekvéseivel és a Nagy-Bulgária koncepcióval szemben.<sup>69</sup> A bolgár uralkodó belgrádi látogatásán ugyan szó esett Macedónia felosztásáról, azonban az egyezkedés nem hozott eredményt.<sup>70</sup>

A szerb–bolgár kapcsolatok konszolidálása érdekében Belgrád 1881-ben a határkérdés megoldását újra napirendre tűzte. A szerb minisztertanács egy szerb–bolgár vegyesbizottság létrehozását kezdeményezte, amit Bulgáriában elfogadtak.<sup>71</sup> A helyszíni terepszemlét követő tárgyalásokon először Szerbia fogalmazta meg feltételeit. A tervezet szerint a Timok folyó medrének folyamatos változása miatt az 1833. évi medret kell figyelembe venni a határok megállapításakor.<sup>72</sup> Mivel ez azt jelentette, hogy Bulgária területeket veszített volna, így a szófiai kabinet a tárgyalásokat sem volt hajlandó folytatni.<sup>73</sup>

Míg a Monarchia leverte a boszniai felkelést és elismerte Milánt, mint szerb királyt, addig tovább romlott Belgrád és Szófia kapcsolata. A szerb uralkodó már a tirnovói alkotmány felfüggesztése óta bizalmatlan volt Battenberg Sándorral szemben, ugyanis az abszolút kormányzás bevezetése miatt Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítése, valamint a macedóniai bolgár uralom rémképe jelent meg előtte. Ilyen körülmények között érzékenyen érintette Milánt, hogy Bulgáriában – szerb értesülések szerint orosz támogatással – önkénteseket toboroztak a boszniai felkelők megsegítésére. Ettől a ponttól kezdve határozta meg Milán gondolkodását a ruszofóbia, pontosabban annak a képzete, hogy Oroszország az Obrenović-dinasztia elmozdítására törekszik.<sup>74</sup> Ebben a bizalmatlan légkörben kezdeményezte a bolgár kormány a határkérdés végleges ren-

<sup>68</sup> Самарцић, 2008. 81–83.

<sup>69</sup> Ковачевић, 2003. 153.

<sup>70</sup> Самарцић, 2008. 84.

<sup>71</sup> Стателова, 1979. 106.; Самарцић, 2006b. 204.

<sup>72</sup> Самарцић, 2006b. 205.

<sup>73</sup> Стателова, 1979. 107.; Пеев, 2002. 30.

<sup>74</sup> Вучковић, 1956. 5–7.

dezését. Az 1882 decemberére elkészült bolgár javaslat a Timok folyó aktuális medréhez kötötte a határ kijelölését, de mivel Szerbia nem akart végleg lemondani a folyómeder megváltozása miatt Bulgáriához került, a belgrádi értelmezés szerint Szerbiát megillető területekről, ezért elutasították a javaslatot.<sup>75</sup>

A fejezetben áttekintettem a Monarchia és Oroszország balkáni kapcsolatainak és partnerségének aspektusait. Az 1879–1883 közötti periódusban a két hatalom együttműködése mondhatni sikeres volt, ugyanis egyik fél sem avatkozott be a másik érdekszférájában. A Szerbia és Bulgária között kibontakozó ellentétek azonban egy újabb balkáni válságot determináltak. A dolgozat következő fejezetében azt szeretném bizonyítani, hogy a Szerbia és Bulgária között 1883–1884-ben kialakuló konfliktusok az osztrák-magyar és az orosz válságkezelési módszerek és stratégiák újragondolását követelték.

#### A BREGOVO-AFFÉR OKAI

1884-ben a balkáni nemzetközi helyzetet a Bregovo falu melletti határvita élezte ki. A konfliktus közvetett oka az volt, hogy a macedón térségben a szerb és a bolgár hatalmi törekvések determinálták a két ország vetélkedését. Azonban a közvetlen ok a *timoki felkelés* leverését követő véres megtorlások elől Bulgáriába menekült felkelők problematikájához, az ún. *emigráns-kérdéshez* kapcsolódott.

A timoki felkelés egyik oka az volt, hogy a szerb nép többsége ellenezte az Obrenović-dinasztia ausztrofil politikáját<sup>76</sup> és az oroszbarát Radikális Párttal szimpatizált.<sup>77</sup> 1883. október 3-án Milán a Radikális Párt választási győzelme ellenére a konzervatív Nikola Hrستیć-et nevezte ki miniszterelnöknek, majd a skupština berekesztése, a sorkatonai szolgálatról és a lőfegyverek elkobzásáról szóló törvény végrehajtása újabb elégedetlenségi hullámhoz vezetett.<sup>78</sup> Ehhez társult továbbá, hogy a szerb parasztok adóterhei folyamatosan nőttek és az 1870-es évek gazdasági válsága óta a gazdasági–szociális helyzetük folyamatosan romlott.<sup>79</sup> Ezek a tényezők vezettek az 1883. november 3-án kirobbanó timoki felkeléshez. Az események irányítói a Radikális Párt két vezetője, Aca

<sup>75</sup> Реев, 2002. 30.; Самарцић, 2006b. 205. Vö. Док. 181. Проект на конвенция за определяне на границата и взаимните погранични отношения между Сръбското кралство и Княжество България. In. ВПБ/1. 358–390.

<sup>76</sup> Јовановић, 1927. 65–66.

<sup>77</sup> Armour, 2014. 216.

<sup>78</sup> Јовановић, 1927. 195–198.; Djordjević, 1979. 246–247.

<sup>79</sup> Armour, 2014. 216.; Demeter, 2016. 260–261.

Stojančević és Nikola Pašić voltak. A Hristić-kabinet nem kért segítséget Ausztria-Magyarországtól a felkelés leveréséhez,<sup>80</sup> mindazonáltal Milán uralmának konszolidálása érdekében Kálnoky nem ellenezte a szerb hadsereg mozgósítását.<sup>81</sup> A felkelés november 13-i leverését követően a résztvevők jelentős része Bulgáriába menekült, akiket a bolgár határőrség lefegyverzett és a vidini körzetben letelepített.<sup>82</sup> Noha Kálnoky nem avatkozott be a felkelés kezelésébe, de a „[...] *humanitárius katasztrófa megelőzése, [...] és a kedvezőtlen nyugat-európai reakció elkerülése*” érdekében felszólította Belgrádot a megtorlás mérséklésére,<sup>83</sup> amit Rudolf von Khevenhüller belgrádi osztrák-magyar követ jelentése alapján a német és az orosz diplomácia is támogatót.<sup>84</sup>

A szerb hatóságok tartottak a Pašić vezette emigránsok újabb szervezkedésétől, ezért Hristić november 15/27-én<sup>85</sup> instrukciót küldött Djordje Simić szófiai szerb főkonzulnak, amiben az emigránsok kiadatását követelte.<sup>86</sup> A Dragan Cankov vezette bolgár minisztertanács ezt határozottan elutasította, aminek a hátterében az állt, hogy a bolgár közvélemény rokonszenvezett a felkelőkkel, így az emigránsokkal szembeni fellépés aktivizálhatta volna Cankov ellenzékét és az oroszbarát politikai irányvonalat.<sup>87</sup> Belgrád tárgyalássorozatot indított, aminek eredményeképp december 5/17-én sikerült normalizálni a szerb–bolgár viszonyt. A bolgár kormány vállalta, hogy a felkelés vezetőinek megtilt-

<sup>80</sup> Armour szerint az sem tisztázott, hogy a Hristić-kabinet tisztában volt-e a Monarchiával 1881-ben kötött titkos politikai szerződés tartalmával. Lásd: Armour, 2014. 216.

<sup>81</sup> Petrovich, 1978. 428–429.; Јовановић, 1927. 196.; Kálnoky an Khevenhüller. Wien, 4. November 1883. In. HHStA PA/XIX 17.

<sup>82</sup> Пантев, 1974. 5–8.; Schweiger an Kálnoky, Widdin, 2. Mai 1884. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>83</sup> Kálnoky an Khevenhüller, Wien, 20. November 1883. In. HHStA PA/XIX 17.

<sup>84</sup> Khevenhüller an Kálnoky, Belgrad, 26. November 1883. In. Uo.

<sup>85</sup> A tanulmányban szereplő dátumok a Gergely naptárnak megfelelően vannak megadva, az egységes megjelenés miatt az alcímekben is ennek megfelelően jártam el. Azokban az esetekben, ahol a hivatkozott szakirodalom és/vagy forrás a Julián naptár szerint datálta az eseményeket, a következetesség érdekében a Gergely naptár szerinti dátumot is feltüntettem.

<sup>86</sup> Самарцић, 2008. 172.

<sup>87</sup> A tirnovói alkotmány visszaállítása után kinevezett mérsékelt liberálisokból és konzervatívokból álló Cankov-kormány módosított az alkotmányon, valamint korlátozta a sajtó- és szabadságjogokat, módosította a választójogi törvényt. Ezért a szélső liberálisok Petko Karavelov vezetésével elítélték Cankovot és az alkotmány visszaállítását követelték. Lásd: Радев, 1910. Разцеплението на Либералната Партия с. fejezetét. Online: <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=101&WorkID=4385&Level=3> – 2023. január 4.

ják, hogy Vidinben és más Duna-menti városokban tartózkodjanak, továbbá vállalta, hogy az emigránsok szervezkedéseit megakadályozzák.<sup>88</sup> A vizsgált forrásokból nem derült ki, hogy az orosz diplomácia befolyásgyakorlásának volt-e köze Szófia engedményéhez. Duško M. Kovačević kutatásai szerint Belgrádban Alekszandr Ivanovics Persiani orosz követ kiállt az emigránsok mellett,<sup>89</sup> tehát joggal feltételezhető, hogy Szófiában is hasonlóra kerülhetett sor. A történet pikantériája, hogy Rüdiger von Biegeleben szófiai osztrák-magyar főkonzul a decemeber 2-i levelében arról számolt be Kálnokynak, hogy Cankovval a konkrétumok említése nélkül sikerült megegyeznie a Szerbiának tett engedményekről,<sup>90</sup> ezért egy későbbi jelentésében a bécsi diplomácia „[...] *sikeres bulgáriai beavatkozásának* [...]” tekintette a szerb–bolgár kompromisszumot.<sup>91</sup>

1883 decemberétől egyre aggasztóbb hírek érkeztek Bécsbe. Ennek háttérében az állt, hogy a belgrádi osztrák-magyar katonai attasé, Hermann von Pinter pár nappal a szerb–bolgár kapcsolatok normalizálása előtt, december 1-jén arról informálta Arthur Bylandt-Rheidt közös osztrák-magyar hadügyminisztert, hogy Milán egy újabb felkelés megelőzése érdekében a szerb hadsereg háromnegyedét az ország délkeleti részébe vezényelte, ennél fogva Belgrádot mindössze két zászlóalj védte. Ezen a ponton a bécsi kormányzat Milán trónjának és a szerbiai osztrák-magyar befolyás megőrzésének érdekében a *fegyveres intervenció* és az ehhez kapcsolódó katonai tervek előkészítését sürgette, amihez Bylandt-Rheidt kezdeményezésére a közös minisztertanács és Ferenc József is hozzájárult.<sup>92</sup>

Mindennek tükrében kell vizsgálni az orosz kabinet konfliktuskezelési stratégiája mögött húzódó tényezőket. Az orosz külügyminiszter már 1884. január 19–21. közötti bécsi látogatása előtt pontos információkkal rendelkezett az osztrák-magyar fegyveres intervenció tervét illetően.<sup>93</sup> A találkozó fő témája a szerbiai események voltak. Kálnoky hangsúlyozta, hogy az Obrenović-dinasztia uralkodása a balkáni *status quo* politika szerves része, így Oroszországnak nincs joga a szerbiai beavatkozáshoz. Ugyan sikerült megegyezni a balkáni status quo fenntartásáról,<sup>94</sup> de az események közrejátszottak abban, hogy Girsz a szö-

<sup>88</sup> A tárgyalásokról lásd: Самарцић, 2008. 172–173.

<sup>89</sup> Ковачевић, 2003. 280.

<sup>90</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 2. Dezember 1883. In. HHStA PA/XV 20.

<sup>91</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 18. Dezember 1883. In. Uo.

<sup>92</sup> Lackey, 1992. 154.; Armour, 2014. 217.

<sup>93</sup> Lobanoff à Giers, Vienna, 4/16. Janvier 1884. In. HHStA PA/X 13.

<sup>94</sup> Kálnoky an Wolkenstein, Wien, 9. Februar 1884. In. HHStA PA/I 460.



vetségi szerződés meghosszabbítása során kezdeményezze, hogy a második cikkelyben az „európai Törökország” helyett a „teljes félszigetre” vonatkozzon az a kitétel, hogy a *status quo* megváltoztatása esetén a szerződő feleknek konzultálnia kell. Miután erről sikerült megegyezni, március 27-én Berlinben újabb három évre meghosszabbították a szerződést.<sup>95</sup> Ezzel a lépésével Girsz lényegében a balkáni konfliktusok feloldásának lehetőségét a *diplomáciai úton történő tárgyalás* eszközével teremtette meg.

Mindeközben Milán az emigránsok újbóli szervezkedéseiről kapott hírt.<sup>96</sup> Khevenhüller február 10-én konzultált Milánnal, s utóbbi kifejtette, hogy a bolgár kormány nem tartja be a korábban kötött egyezséget és nem tartja féken az emigránsokat. Milán hozzátette, hogy újra tárgyalni fog az emigránsokról, s ha nem sikerül megegyezni, akkor nyomásgyakorlásként kezdeményezi a Bregovo melletti rét katonai megszállását, de ezektől a lépésektől és a viszály kiélezésétől az osztrák-magyar diplomata óva intette.<sup>97</sup> Armour kutatásai rámutattak arra, hogy Kálnoky – az 1881-es szerződéssel ellentétben – nem támogatta Milán déli irányú terjeszkedési törekvéseit, amit a Bulgáriával és Oroszországgal való konfrontáció elkerülésével magyarázott. Ugyanakkor a timoki felkelés arra is ráébresztette Kálnokyt, hogy Szerbiában a Monarchia befolyása a forrófejű és meggondolatlan Milán uralkodásától függött.<sup>98</sup> A február 10-i Milán–Khevenhüller találkozón elhangzottakat, valamint Milán személyiségét és ambícióit figyelembe véve megalapozottnak tartom, hogy Milán a rét katonai elfoglalását sikeres nyomásgyakorlási eszköznek, mindenekelőtt a Monarchia nyílt támogatásának megszerzéséhez elengedőnek tekintette egy, a Szófiával kialakuló konfliktusban.

Milán motivációjának személyes oka is volt. A szóban forgó 150 *dönüm*<sup>99</sup> nagyságú földet 1833-ban vásárolta meg Milán apja, Miloš Obrenovič szerb fejedelem. Ezt a területet Kraljeva Livadanak, vagyis a „király mezejének” nevezték és egyike volt azon vitás területeknek, amelyek – amint már utaltam rá – a Timok folyó mederfejlődése következtében 1879-ben már a folyó jobb partján, Bulgáriában volt (lásd: 3. sz. térkép).<sup>100</sup>

<sup>95</sup> Palotás, 1995. 228–229.

<sup>96</sup> Az emigránsok szervezkedéseiről lásd: Самарцић, 2008. 175–182.

<sup>97</sup> Khevenhüller an Kálnoky, Belgrad, 12. Február 1884. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>98</sup> Armour, 2014. 218.

<sup>99</sup> Mindez a mai átváltási arány szerint 0,15 km<sup>2</sup>-t jelentett, mivel 1 dönüm = 0,001 km<sup>2</sup>.

<sup>100</sup> Peev, 2002. 29–31.

## A KONFLIKTUS ESZKALÁLÓDÁSA (1884. MÁRCIUS 6. – JÚNIUS 9.)

1884 első felében diplomáciai feszültség bontakozott ki Szerbia és Bulgária között. Milán február 19/március 2-án Milutin Garašanint nevezte ki miniszterelnöknek és külügyminiszternek, akitől az emigráns-kérdés megoldását várta. Az új kormányfő már február 23/március 6-án jegyzéket küldött a szófiai szerb főkonzulnak, hogy követelje az emigránsok kiadatását vagy internálását a határmenti területekről. Noha a jegyzéket Marko Balabanov bolgár külügyminiszter március 1/13-án megkapta, annak elutasítására csak április 16/28-án került sor. Ezen a ponton a szerb kormány egyezkedő magatartása megváltozott, mivel a diplomácia hivatalos csatornáin nem tudta célját elérni. A kialakuló helyzetet még inkább súlyosbította, hogy Milán és Garašanin nyomtatékosítani akarták a szerb követeléseket, ezért április 21/május 3-án elrendelték a bregovói határban felállított határállomás felújítását, majd határőröket vezényeltek annak ellenőrzésére (lásd: 4. sz. térkép).<sup>101</sup> Szófia már aznap tiltakozott a szerb egységek bevonulása ellen. A május 22/június 3-ig tartó tárgyalásokon Szerbia továbbra is az emigránsok internálását és/vagy kiadatását, míg Bulgária a rét kiürítését követelte. Május 14/26-án Cankov szóban arról tájékoztatta Simić-et, hogyha a szerb egységek nem hagyják el a területet, akkor három napon belül a bolgár csapatok fegyveresen fogják kitoloncolni őket.<sup>102</sup> A bolgár fellépésnek meghatározó faktora volt az is, hogy a bolgár földművesek panaszai szerint a szerb egységek folyamatosan félelemben tartották őket, ezért a szófiai kormány segítségét kérték.<sup>103</sup>

Bulgária nem maradt adós az ellenlépéssel. Alekszandr Ivanovics Koyander szófiai orosz főkonzul Girsz támogatásáról biztosította Cankovot, ezért mintegy válaszként a szerb agresszióra, május 18/30-án a bolgár minisztertanács elrendelte a szerb egységek kiutasítását és május 22/június 3-án bolgár határőrök foglalták el a területet.<sup>104</sup> Biegeleben a június 12-i jelentésében a pontos dátum említése nélkül utalt arra, hogy már május végén Simić kérésére megpróbált közvetíteni, viszont a szófiai kormány semmilyen információt sem osztott meg vele.

<sup>101</sup> Самарцић, 2008. 172–173.; Schweiger an Kálnoky, Widdin, 5. Mai 1884. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>102</sup> A tárgyalásokról lásd: Самарцић, 2008. 183–194.

<sup>103</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 10. Mai 1884. In. Uo.; Док. 251. Нота на МВР И до сръбския дипломатически агент в София относно сръбските емигранти в България и граничния спор по р. Тимок 28. Май 1884., София. In. ВПБ/1. 511–513.

<sup>104</sup> Самарцић, 2008. 190–191.; Стателова, 1979. 109–110.; Schweiger an Kálnoky, Widdin, 3. Juni 1884. In. HHStA PA/XV 85.

Az osztrák-magyar főkonzul továbbá azt is sérelmezte, hogy ekkor a bolgár külügyminiszter a konfrontáció békés rendezéséről biztosította, ehhez képest addigra már parancsba adták a fegyveres ellenreakciót.<sup>105</sup>

Szerbia azonnal tiltakozott az előzetes jegyzékváltás nélküli bolgár offenzíva miatt. Khevenhüller és Persiani egyre határozottabban lépett föl, ámde eltérő érdekek mentén. Az adott körülmények között Khevenhüller a konfliktus diplomáciai úton történő rendezését javasolta, ezzel szemben Persiani nem fogalmazott meg semmilyen konfliktuskezelési stratégiát, csupán a szerb követeléseket támogatta, aki így vélhetően az orosz befolyást akarta megerősíteni Belgrádban.<sup>106</sup> A forrásokból nem derült ki, hogy Persiani támogatásának volt-e szerepe a Simić-nek küldött instrukció megfogalmazásában, amelyben a szerb kormány deklarálta követeléseit. A szófiai szerb főkonzul május 25/június 6-án ultimátumot adott át Balabanovnak, amiben követelte a bolgár határőrség kivonását a bregovói rétről, a szerb határőrök jogi következmények nélküli visszatérésének lehetőségét, az emigránsok internálását Szófiából és a határmenti területekről, valamint Mihály, volt belgrádi metropolita<sup>107</sup> eltávolítását a bolgár fővárosból. Garašanin az ultimátum elutasítása esetén kilátásba helyezte a diplomáciai kapcsolatok megszakítását.<sup>108</sup>

Ezen a ponton az osztrák-magyar külügy irányítója az egyoldalú, osztrák-magyar közvetítési kísérlet mellett döntött.<sup>109</sup> Kálnoky ekkor még nem gondolt a nagyhatalmi mediációra, hanem a konfliktusba került államok párbeszédével igyekezett a helyzetet stabilizálni: „[...] *Belgrádban rámutattam arra, hogy mennyire nem lenne helyénvaló az ilyen helyi összecsapásokat, amelyeket máshol közös, hivatalos helyszíni vizsgálatokkal rendeznek, konfliktussá szélesedjen, és az olyan szélsőséges eszközökkel sem értek egyet, mint a szerb képviselőtávóvá. Ugyanebben az értelemben gyakoroljon befolyást a bolgár kormányra.*”<sup>110</sup> Mindezekből jól látszik, hogy Kálnoky gondolkodásában fel sem merült a Berlinnel és Pétervárral való egyeztetés. Kálnoky eljárását az motiválta, hogy Bécs egyik félnél se szenvedjen el presztízsveszteséget. Ahogyan fentebb már

<sup>105</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 12. Juni 1884. In. Uo.

<sup>106</sup> Khevenhüller an Kálnoky, Belgrad, 5. Juni 1884. In. Uo.

<sup>107</sup> Belgrad metropolitája 1859–1898 között. 1881-ben konfliktusba került az oktatási miniszterrel, majd az érseki tanáccsal együtt megtagadta az egyházi adók elismerését. Ennek következtében 1881 októberében eltávolították pozíciójából és oroszországi, valamint bulgáriai emigrációba kényszerült. Lásd: Јовановић, 1927. 102–109.

<sup>108</sup> Самарцић, 2008. 191.; Стателова, 1979. 111.; Peev, 2002. 31.; Khevenhüller an Kálnoky, Belgrad, 6. Juni 1884. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>109</sup> Kálnoky an Khevenhüller, Wien, [s. d.]. In. Uo.

<sup>110</sup> Kálnoky an Biegeleben, Wien, 6. Juni 1884. No. 27. In. Uo.

vázoltam, Szerbia kulcsfontosságú színtere volt az osztrák-magyar hatalmi törekvéseknek, ugyanakkor a kiterjedt gazdasági kapcsolatok miatt az osztrák-magyar külügyminiszter Bulgáriáról sem volt hajlandó lemondani. Ezt támasztja alá Kálnokynak a szófiai osztrák-magyar főkonzulhoz írt levele: „*A rendelkezésünkre álló információk azt mutatják, hogy Szerbia panaszai korántsem teljesen alaptalanok. [...] A bolgár kormány nem tett eleget Szerbia többszöri kérésének, hogy távolítsa el az emigránsokat a szerb határról, és általában véve, mint arról meggyőződhetünk, új, kevésbé korrekt és még kevésbé barátságos magatartást tanúsít Szerbiával szemben ebben a kérdésben. Előnyös lenne, ha egyik fél sem érezné vesztesnek magát. Kérem, gyakoroljon jótékony nyomást a bolgár kormányra!*”<sup>111</sup> Kálnoky instrukciójából jól körvonalazható az is, hogy a szerb–bolgár területi viták nem igazán izgatták, ellenben az emigráns-kérdés megoldását sürgette, mivel az veszélyt jelentett Milán uralkodására, és így a Monarchia szerbiai befolyására.

Biegeleben utasításának megfelelően felvetette a közvetítés lehetőségét. Június 7-én felkereste Balabanovot és Cankovot, de bolgár miniszterek elutasították annak a gondolatát, hogy engedményeket tegyenek Szerbiának. Ezen a ponton a konfliktus kiélezésében a bolgár kormánynak jelentős szerepe volt. Cankov lépését az motiválta, hogy a bolgár sajtó hasábjain kitudódott a szerb ultimátum szövege és a közelgő választások előtt presztízaveszteségként tekintett az esetleges engedményekre.<sup>112</sup> Másnap, június 8-án az osztrák-magyar főkonzult az uralkodó audiencián fogadta. A találkozó részleteit nem ismerjük, mindenesetre Biegeleben szerint az ő hatására érte el Battenberg Sándor, hogy a bolgár kormány jegyzéket küldjön Belgrádba.<sup>113</sup> Ebben Szófia garanciát vállalt arra, hogy kivonja csapatait a bregovói rétről, de csak abban az esetben, ha a kérdés végleges rendezéséig a szerb kontingensek sem vonulnak vissza a területre. Az emigráns kérdésben Bulgária vállalta határainak megerősítését és az emigránsok féken tartását.<sup>114</sup>

Bismarck, Kálnoky és Girszközül az orosz külügyminiszter volt az első, aki *informálisan* felvetette az osztrák-magyar–német–orosz közvetítés alternatíváját. Girsz az ultimátumról szóló első hírek után a pétervári német nagykövettel, Hans Lothar von Schweinitz-el konzultált a mediációról.<sup>115</sup>

<sup>111</sup> Kálnoky an Biegeleben, Wien, 5. Juni 1884. In. Uo.

<sup>112</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 7. Juni 1884. In. Uo.

<sup>113</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 9. Juni 1884. In. Uo.

<sup>114</sup> Schiessl an Kálnoky, Nisch, 9. Juni 1884. In. Uo.

<sup>115</sup> Dok. 638. Der Botschafter in Petersburg von Schweinitz an den Reichskanzler Fürsten von Bismarck. 29. Juni 1884. In. GP/3. 348–351.; Schweinitz, 1929. 276–277.

A német diplomácia támogatta a kezdeményezést, mindazonáltal Girsz már egy nappal korábban a bécsi orosz nagykövethez, Alekszej Boriszovics Lobanov-Rosztovszkijhoz intézett táviratában részletesen felvázolta koncepcióját. Az orosz külügyminiszter azt javasolta, hogy Kálnoky gyakoroljon nyomást a szerb kormányra és követelje a diplomáciai kapcsolatok megszakításával kapcsolatos fenyegetések visszavonását. Továbbá Girsz azt is hozzátette, hogyha valóban megalapozottak a szerb követelések, akkor azokat nem fogják elutasítani.<sup>116</sup> Sajnos nem találtam olyan dokumentumot, amely utalna egy esetleges Kálnoky–Lobanov-Rosztovszkij konzultációra, mindazonáltal a Wolkenstein-Trostburgnak küldött június 8-i instrukciójában Kálnoky hivatkozott az orosz diplomácia fentebb vázolt előterjesztésére. A dokumentum, tartalmát tekintve elismerte a szerb ultimátum szükségtelenségét, de Bulgária előzetes diplomáciai tárgyalások nélküli katonai fellépését jogsértőnek tekintette.<sup>117</sup> A Monarchia követeinek írott körlevél pontosan szemlélteti Kálnoky álláspontját, amihez a válságkezelés során határozottan ragaszkodott: „*Bizonyára értesült a Szerbia és Bulgária között kialakult konfliktusról. Anélkül, hogy nagy jelentőséget tulajdonítanánk neki, mégis sajnálnunk kell, hogy a bolgár kormány a kezdettől fogva nem éppen korrekt és barátságos magatartást tanúsított Szerbia iránt. Mindkét fél részéről mérsékletre sürgetünk, de Szófiában nem titkoltuk, hogy a bolgár kormány durva és kirívó magatartása teljesen indokolatlan, és reméljük, hogy Bulgária minél előbb enged, és békés megállapodásra jut szomszédjával [...]*.”<sup>118</sup> A forrásrészlet alapján az is bizonyos, hogy Kálnoky az ügy rendezéséhez szükséges engedményeket is a bolgár kormánytól várta.

Girsz a közvetítésben a legjobb eszközt látta arra, hogy Oroszország politikai befolyását helyreállítsa Bulgáriában. Ezért Koyander úgy tartotta, hogy a kialakult helyzetet, a bolgár terület katonai megszállásával kizárólag a szerb kormány okozta.<sup>119</sup> Ezen túlmenően Girsz szerint a szerb ultimátum abszurditását az adta, hogy az ex-metropolita és az emigránsok egyaránt jogosultak voltak a bulgáriai tartózkodásra. Mindezek mellett a pétervári kabinet azt is sérelmezte, hogy Sándor bolgár fejedelem hajlott volna a megegyezésre Szerbiával, ami tovább súlyosbította az orosz–bolgár ellen-

<sup>116</sup> Giers à Lobanoff, St. Pétersbourg, 25. Mai/6. Juin 1884. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>117</sup> Kálnoky an Wolkenstein, Wien, 8. Juni 1884. In. Uo.

<sup>118</sup> Circulare nach Berlin No. 30., London No. 30., Paris No. 50., St. Petersburg No. 43, Rom I. No. 41., Wien, [s. d.]. In. Uo.

<sup>119</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 7. Juni 1884. No. 45. In. Uo.

téteket.<sup>120</sup> Ugyanakkor a konfliktus kibontakozása kiváló lehetőséget jelentett a pétervári kabinetnek arra, hogy tekintélyét megerősítse Bulgáriában. Ahogyan már utaltam rá, az osztrák-magyar diplomáciával szemben az orosz fél június 6-a előtt Belgrádban és Szófiában nem a krízis gyors, diplomáciai úton történő megoldását szorgalmazta, hanem éppen ellenkezőleg, mindkét fővárosban a követelések létjogosultságának adott hangot. Ezzel szemben június 7-től Girsz taktikája megváltozott és a balkáni viszonyok konszolidálása és egy esetleges háború megakadályozása érdekében a három császár szövetségének közbenjárását kezdeményezte és biztos volt abban, hogy ennek során a bolgár álláspontot sikeresen képviselheti.<sup>121</sup>

A szerb ultimátumra érkezett bolgár jegyzéket Szerbia elutasította, így a belgrádi kormányzat május 28./június 9-én megszakította diplomáciai kapcsolatait Bulgáriával.<sup>122</sup> A legfőbb probléma az volt, hogy a szerb és a bolgár kormányzat a fejleményektől függetlenül ragaszkodott a másik fél fellépésének agresszív és törvénytelen jellegének bizonyításához. Jó példa erre, hogy a szerb uralkodó azzal vádolta a bolgár militáris egységeket, hogy amióta kiűzték a szerb határőrséget, azóta folyamatosan „*ágyúzzák*” a szerb területeket. Schiessl szerint a szerb uralkodó abban bízott, hogy a bolgár agresszió nyomán Ausztria-Magyarország nyíltan, akár fegyverrel is támogatni fogja Szerbiát. Kálnoky elrendelte Milán állításainak kivizsgálását,<sup>123</sup> azonban Koyander informálása szerint „*Az itteni [szófia] információk szerint nem igaz, hogy a bolgárok lövöldöznek a határon a szerbekre [...]. Ellenben a határ mentén végig a szerb hadsereg sorakozott fel. Ettől eltekintve meg vagyunk győződve azoknak a biztosítékoknak az őszinteségéről, amelyeket Milán király és a bécsi kabinet számunkra biztosított.*”<sup>124</sup>

A NAGYHATALMI MEDIÁCIÓ: A MODUS PROCEDENDI KIALAKÍTÁSA (1884. JÚNIUS 10. – JÚNIUS 22.)

Részben már áttekintettük, hogy az osztrák-magyar és az orosz beavatkozásnak milyen stratégiái és mozgatói voltak. Ugyanakkor azt is fon-

<sup>120</sup> Wolkenstein an Kálnoky, St. Petersburg, 28. Mai/9. Juni 1884. No. 33B. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>121</sup> Giers à Koyander et Persiani, [s. l.], 7. Juin 1884. In. HHStA PA/X 13.

<sup>122</sup> Мишев, 1988. 95–96.; Самарцић, 2008. 193–194.

<sup>123</sup> A vizsgált levéltári források közül csak Schiessl írt részletesen az ügyről, aki cáfolta a bolgár hadműveletet. Lásd: Schiessl an Kálnoky, Nisch, 12. Juni 1884. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>124</sup> Koyander à Giers et Persiani. Sofia, 13. Juin 1884. In. HHStA PA/X 13.

tos látnunk, hogy a mediáció, mint konfliktuskezelési eljárás egy esetleges háború és a balkáni átrendeződés megelőzése érdekében került napirendre. Mindehhez társult még a balkáni osztrák-magyar–orosz rivalizálás és a három császár szövetségének rendelkezései, amik miatt sem a Monarchia, sem Oroszország nem dönthetett volna érdemi kérdésekben a másik féllel való konzultáció nélkül. A balkáni válságok magukban hordozták egy Bécs–Pétervár közötti konfliktus lehetőségét, ezért ennek elkerülése céljából Bismarck június 10-én Bécsben és Pétervárott *formálisan* felvetette a *mediáció* lehetőségét.<sup>125</sup>

Kálnoky és Girsz a fennálló nézeteltérések ellenére osztották a német álláspontot.<sup>126</sup> Mindezek ellenére Kálnoky viszonyulása az orosz diplomáciához csekély módosulást sem mutatott. Véleménye szerint „*Németország kezdeményezése és jelenléte, valamint a mi jelenlétünk garanciát nyújthat a királynak [Milánnak – a szerző] a kérdések pártatlan kezelésére. [...]*”.<sup>127</sup> Mindebből jól látszik, hogy Kálnoky csak Bismarck indítványa miatt egyezett bele a három császár szövetségének közvetítésébe és nem bízott az orosz félben. Ezzel szemben a következő forrásrészlet rámutat arra, hogy az orosz külügy vezetője – azokban a levélváltásokban, amelyeknek a tartalmát szerette volna, ha az osztrák-magyar és a német fél is megismeri – hajlandó volt pártatlan állásfoglalást képviselni a rendezésében: „*[...] a berlini kabinet, anélkül, hogy a kérdés lényegét előre megítélné, azt kívánja, hogy a három birodalmi udvar közösen lépjen fel a szerbek és a bolgárok hevességének csillapítása és a fegyveres konfliktus megelőzése érdekében. A kezdeményezést elfogadtam és hozzánk csatlakozott az osztrák kollégám is. Persiani és Koyander csatlakozzon a német és az osztrák-magyar kollégáinknak küldött előterjesztésekhez, amelyekkel a szerb és a bolgár kormányt arra ösztönzik, hogy tartózkodjanak minden olyan intézkedéstől, amely súlyosbíthatja a helyzetet, a panaszait a három udvar [...] elé tárják, amelyek fenntartják maguknak, hogy azokat szigorú pártatlanság szellemében vizsgálják meg.*”<sup>128</sup>

A közvetítés hírének hatására Milán habitusa jóval békésebb lett, mint korábban. A szerb uralkodó már nem vádolta Bulgáriát agresszióval, a bolgár csapatösszevonások értelmezésében hajlott arra, hogy azoknak preventív jelleget tulajdonítson. Ám az uralkodó fontosnak tartotta, hogy felhívja

<sup>125</sup> Dok. 152. Bismarck an die Botschaften Wien und St. Petersburg. 10. Juni 1884. In. DGW/1884–1885. 214–215.

<sup>126</sup> Wolkenstein an Kálnoky, St. Petersburg, 30. Mai/11. Juni 1884. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>127</sup> Kálnoky an Schiessl und Biegeleben, Wien, [s. d.], No. 31. und No. 33. [s. d.]. In. Uo.

<sup>128</sup> Giers à Persiani, Koyander et Lobanoff, [s. l.], 9. Juin. 1884. In. HHStA PA/X 13.; Giers à Persiani et Koyander, [s. l.], 11. Juin. In. Uo.

Ritter von Schiessl belgrádi osztrák-magyar követségi tanácsos figyelmét arra, hogy csak azért fogadta el a közvetítés metódusát, mert számított Bécs hathatós támogatására.<sup>129</sup>

A hivatalos bolgár kommunikációra 1884. június 9. után kettős magatartás volt jellemző. Egyrészt a Cankov-kormány a szerb–bolgár viszony további kiélezésével próbálta megerősíteni belpolitikai helyzetét a közelgő választások előtt, amivel a közvélemény is tisztában volt.<sup>130</sup> Szófiában a belgrádi kormányzat kompromittálása céljából még annak a kiszivárogtatásával is próbálkoztak, hogy miközben a belgrádi kabinet Mihály és az emigránsok internálását és kiadatását követelte, addig a szófiai szerb főkonzul folyamatos kapcsolatban volt Pašić-csal és a volt metropolitával,<sup>131</sup> de arra vonatkozóan nem rendelkezünk információval, hogy mindez tudatos hazugság volt, vagy valóban kapcsolatban álltak-e. Másrészt Ernst von Braunschweig szófiai német főkonzult arról tájékoztatta Sándor fejedelem, hogy a szerb követeléseket részben teljesítették azzal, hogy időközben döntést hoztak az emigránsok Közép- és Kelet-Bulgáriában történő letelepítéséről.<sup>132</sup> A szófiai orosz főkonzul szerint a legfőbb probléma az volt, hogy „[...] itt azt hiszik, hogy a szerbek erőszakkal akarják elfoglalni a bregovói rétet. Ebben az esetben ütközés lenne, mert a bolgárok meg fogják védeni magukat. A határról a szerb csapatok fegyverzetéről és mozgásáról kapott hírek alapján a bolgárok nem maradhatnak tovább nyugodtak, és elővigyázatossági intézkedéseket kell hozniuk. Kívánatos lenne, hogy a szerbek abbahagyják az előkészületeket.”<sup>133</sup> Ez a szövegrészlet a szerb–bolgár bizalmatlanság légkörének szemléltetése mellett arra is jó példa, hogy Koyander a közvetítésről szóló nagyhatalmi megegyezés után sem tett kísérletet a bolgár kormány mérséklésére, hanem éppen ellenkezőleg, Szerbia katonai mozgósításáról szóló hírek nyomán egyetértését fejezte ki a bolgár intézkedésekkel. A forrásokból azonban az nem derül ki, hogy Koyander mindezt Girsztól kapott utasítást, vagy szimplán az orosz diplomata magánakciójáról volt szó.

<sup>129</sup> Schiessl an Kálnoky, Nisch, 12. Juni 1884. No. 36. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>130</sup> Schweiger vidini osztrák-magyar konzul jelentése szerint a helyi lakosság tisztában volt azzal, hogy a Bregovo-krízis során alkalmazott erős hangvételű bolgár politika csak a regnáló kormány választási manővere volt. Lásd: Schweiger an Kálnoky, Widdin, 13. Juni 1884. No. 55. In. Uo.

<sup>131</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 12. Juni 1884. No. 25C. In. Uo. Pašić és Mihály kapcsolatban álltak egymással, az emigráció idején született levelezésükre lásd: Шемјакин, Андреј (Szerk.): *Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884–1888*. Београд, 2004.

<sup>132</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 12. Juni. No. 25D. In. Uo.

<sup>133</sup> Koyander à Giers et Persiani, Sofia, 14. juin 1884. In. HHStA PA/X 13.



A fentiekben láhattuk, hogy a Bismarck által kezdeményezett közvetítést a nagyhatalmak és a konfrontáció résztvevői egyaránt támogatták. A konszenzus után közös nevezőre kellett jutni a mediáció során alkalmazott *modus procedendi* tekintetében. A diplomatáknak küldött instrukciók alapján június 14-én Belgrádban megkezdődött a három udvar együttműködése. Az már a közvetítés kezdetén megfigyelhető volt, hogy a három császári udvar nem tekintette egyenrangú tárgyalófélnek az említett balkáni államokat. Pétervár és Bécs esetében a fő kérdést az jelentette, hogy a közvetítés eredménye végleges rendezés lesz-e, amit Belgrádnak és Szófiának tudomásul kell vennie, vagy csak az incidens megoldására vonatkozó javaslatot tesznek. Girsz úgy gondolta, hogy a szerb és a bolgár kormányt fel kellene szólítani egy-egy delegáció kinevezésére, akik tárgyalnak a két ország közötti vitás pontokról, majd azokat a kérdéseket, amikben nem tudnak megegyezni, a résztvevő nagyhatalmak képviselői elé terjesztik.<sup>134</sup> Ennek köszönhetően nézeteltérések már az első napon adódtak. Az osztrák-magyar és az orosz képviselő nem tudott megegyezni arról, hogy döntésük kötelező érvényű, vagy csak ajánlás legyen a konfrontálódó feleknek, másrészt tisztázni kellett azt is, hogy Szerbia és Bulgária küldhet-e delegáltat a tárgyalásokra.<sup>135</sup> Június 16-án Schiessl és a belgrádi német követ, Hippolyt Bray-Steinburg utasításaik birtokában állást foglaltak az említett kérdésekben. A berlini és a bécsi kabinet a javaslat mellett foglalt állást, amit a szerb kormány elfogadott.<sup>136</sup> Ezzel szemben Girsz a „[...] két kicsi [Szerbia és Bulgária – a szerző] megnyugtatósa [érdekében – a szerző], a három nagy [Ausztria-Magyarország, Németország és Oroszország – a szerző] [...]” közbeavatkozását támogatta úgy, hogy a döntéseknek Szerbiára és Bulgáriára nézve kötelező érvénye legyen.<sup>137</sup> Girsz úgy vélte, mivel Szerbiában folynak a tárgyalások, ezért a konfliktus korrekt rendezéséhez szükséges, hogy bolgár küldöttet delegáljanak Belgrádba.<sup>138</sup> Ezen a ponton érdemes megjegyeznünk, hogy Girsz a mediáció során bizalmatlan volt Szerbiával és Kálnokyval szemben. Az orosz diplomácia minden esetben csak akkor támogatta egy döntést, ha azt Bismarck is. Erre jó példa, hogy június első felében Milán és a szerb kormány a közelgő skupština miatt Niš-ben tartózkodott. Felmerült annak a lehetősége, hogy a szerb kormányzattal való hatékonyabb kommunikáció érdekében az orosz és német követ hagyja el Belgrádot és Niš városában

<sup>134</sup> Wolkenstein an Kálnoky, St. Petersburg, 1/13. Juni 1884. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>135</sup> Giers à Lobanoff, [s. l.], 13. Juin 1884. In. Uo.

<sup>136</sup> Schiessl an Kálnoky, Nisch, 16. Juni 1884. No. 41. In. Uo.

<sup>137</sup> Schweinitz, 1929. 278.

<sup>138</sup> Wolkenstein an Kálnoky, St. Petersburg, 6/18. Juni 1884. In. HHStA PA/XV 85.; Giers à Persiani et Koyander, [s. l.], 6/18. Juin 1884. In. HHStA PA/X 13.

csatlakozzon az osztrák követségi tanácsoshoz. Erre a lépésre azonban Girsz és III. Sándor csak akkor volt hajlandó, ha Bray-Steinburg is oda utazik.<sup>139</sup>

A kölcsönös párbeszédre alapuló tárgyalásokra 1884 nyarán nem volt lehetőség, csupán Pétervár, Bécs és Berlin közvetítésére. A bolgár kormányzat elutasította annak a lehetőségét, hogy delegációt küldjön Szerbiába, azonban a források arról nem szólnak, hogy mi motiválta döntésüket. Ahogyan a korábbiakban láthattunk, június közepéig a nagyhatalmak arra az álláspontra helyezkedtek el, hogy Szerbiában tárgyalnak. Éppen ezért Bismarck felvetette, hogy Bulgáriában is ki kellene vizsgálni az ügyet, így ügyelve a semleges álláspontú javaslat elkészítésére, amit Kálnoky jóváhagyott és támogatott.<sup>140</sup>

Ferenc József először június 10-én foglalt állást a határvitában. A bécsi német katonai képviselőnek, Carl von Wedelnek kifejtette, hogy Szerbiának van igaza a konfliktusban, ezért sérelmezi, hogy Pétervárot Bulgáriát támogatják.<sup>141</sup> Ám Ferenc József és Kálnoky először csak június 18–19-i levélváltásukban konzultáltak először az ügyről. Kálnoky június 18-án arról számolt be az uralkodónak, hogy véleménye szerint a mediáció sikerén áll vagy bukik Milán bizalma Bécs felé. Az emigráns-kérdéssel ekkor már nem kívánt érdemben foglalkozni, ugyanis szinte lehetetlennek tartotta az állítások bizonyítását vagy cáfolását, ezért a következő elképzeléssel állt elő: határvitát Szerbiában, míg a menekültkérdést Bulgáriában kellene tárgyalni.<sup>142</sup> Kétség sem férhet ahhoz, hogy Kálnoky így akarta keresztül vinni politikáját és Szerbiának igazat adni a vitában, amire jó esélye volt, ugyanis egy nappal később Bismarck elutasította annak lehetőségét, hogy a vitás felek delegációt küldjenek a rendezésre, így a határvitában Bulgária érdemben nem képviselhette volna magát, csupán az orosz követ útján.<sup>143</sup> Ferenc József a június 19-i levelében arra kérte Kálnokyt, hogy *„Sürgősen utasítsa képviselőnket, hogy védje meg a jogos szerb követeléseket az orosz betolakodásokkal és az esetleges orosz cinkosságokkal szemben”*.<sup>144</sup> Ez a mondat már csak azért is érdekes, mert véleményem szerint rávilágít arra, hogy Ferenc József tisztában lehetett azzal, hogy Bismarck az Oroszországgal való szövetség

<sup>139</sup> Wolkenstein an Kálnoky, St. Petersburg, 18. Juni 1884. No. 64. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>140</sup> Auszug aus einer Depesche des Fürsten Bismarck an P[rin]z[e]n Reuß [s. d.] In. Uo.

<sup>141</sup> Dok. 637. Der Reichskanzler Fürst von Bismarck an den Botschafter in Wien Prinzen Heinrich VIII. Reuß. 17. Juni. 1884. In. GP/3. 347–348.

<sup>142</sup> Kálnoky an Franz Joseph, Wien, [s. d.]. In. HHStA PA/XV 85.; Schiessl an Kálnoky, Nisch, 18. Juni 1884. In. Uo.

<sup>143</sup> Wolkenstein an Kálnoky, St. Petersburg, 9/21. Juni 1884. No. 36B. In. Uo.

<sup>144</sup> Franz Joseph an Kálnoky, Wien, 19. Juni. 1884. In. HHStA PA/XL 55.

megőrzése érdekében szükség esetén támogathatott volna olyan döntéseket, amelyek Szerbia szempontjából kedvezőtlenek lehetnek volna.

Kálnoky közös eljárásrendre vonatkozó javaslatát Bismarck elfogadta. Június 19-én Milán táviratot kapott Bray-Steinburgtól, amiben arról tájékoztatta az uralkodót, hogy Szerbiában a határkonfliktust, Bulgáriában pedig az emigráns-kérdést fogják kivizsgálni. Bray-Steinburg ezt követően Persiának küldött táviratot, azonban az orosz követ nem rendelkezett információkkal az eljárásról és mereven elutasította Kálnoky felvetését, még annak tudatában is, hogy Bismarck elfogadta azt.<sup>145</sup>

Az eljárásrendről szóló végleges koncepció Bismarck nevéhez köthető. A német kancellár miután Girsz elutasította Kálnoky metódusát, június 22-én egy új alternatívával próbálkozott.<sup>146</sup> Kálnoky tervzetéből megmaradt az az elem, hogy Belgrádban és Szófiában is tárgyalnak, azonban Bismarck szerint mindkét fővárosban napirendre kell kerülnie az említett problémaköröknek. Erről a résztvevő diplomataknak egy *közös jelentést* kell készíteniük, amelyben a *különvéleményeiket* is rögzíthetik. Az elkészült jelentéseket a német fővárosba küldik, ahol egy konferencia döntene a végleges javaslatról. Kálnoky osztotta Bismarck véleményét,<sup>147</sup> viszont Girsz álláspontjáról a források nem szóltak.

A német, az osztrák-magyar és az orosz képviselő addig nem tudta Belgrádban elkezdni az érdemi munkát, amíg az orosz követ nem kapott utasítást. Június 22-én Garašanin, Persiani, Schiessl és Bray-Steinburg konzultáltak, azonban Persiani még mindig nem kapott információt és utasítást arról, hogy Girsz a végleges rendezésre vagy a javaslatételre irányuló közvetítést támogatja. Ezen a ponton éleződött ki a vita az orosz követ és a szerb miniszterelnök között, ugyanis utóbbi addig nem volt hajlandó kiadni a krízishez kapcsolódó szerb kormányzati dokumentációt, amíg Girsz nem foglal konkrét állást.<sup>148</sup> Feltehetőleg az ausztrófób orosz követ próbálta rossz színben feltüntetni a szerb kormányt, ugyanis Girsz arról informálta Wolkenstein-Trostburgot, hogy a pétervári értelmezés szerint Garašanin akadályozza a közvetítést.<sup>149</sup> Kálnoky Schiessl közbenjárását kérte, aki felhívta a szerb kormányzat figyelmét arra, hogy Bécs csak akkor tudja támogatni a szerb álláspontokat, ha nem gátolják a közvetítést az iratok kiadásának megtagadásával.<sup>150</sup> Az osztrák-ma-

<sup>145</sup> Schiessl an Kálnoky, Nisch, 20. Juni 1884. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>146</sup> Schweinitz, 1929. 279.

<sup>147</sup> Kálnoky an Schiessl, Wien, [s. d.]. No. 36. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>148</sup> Schiessl an Kálnoky, Nisch, 22. Juni 1884. No. 45. In. Uo.

<sup>149</sup> Wolkenstein an Kálnoky, St. Petersburg, 25. Juni 1884. No. 70. In. Uo.

<sup>150</sup> Schiessl an Kálnoky, Nisch, 26. Juni 1884. In. Uo.

gyar külügyminiszter ezzel az lépéssel még mindig nem tudta feloldani a Garašanin és Persiani között húzódó ellentéteket, ugyanis a szerb miniszterelnök még mindig nem volt hajlandó átadni a vonatkozó anyagokat.

Kálnoky gondolkodása semmit sem változott. A Schiesslnek küldött instrukcióban felhívta a diplomata figyelmét arra, hogy *„Őrizze meg a pártatlanság bélyegét magatartásán és ügyeljen arra, hogy a német kollégája ne szakadjon el Öntől. Kerülje el, hogy különálló álláspontot képviseljen, de ragaszkodjon a Szerbia javára szóló tényekhez.”*<sup>151</sup> Az érdemi munka megkezdésére már csak Girsznek kellett felhatalmaznia Persianit. Az orosz külügyminiszter arról tájékoztatta a követet, hogy *„[...] működjön együtt a német és osztrák kollégájával, de a beavatkozás módjának meghatározásáról szóló nyilatkozatokkal ne foglalkozzon.”*<sup>152</sup> Girsz instrukciójából jól látszik, hogy a cári kormányzat ekkor már nem rendelkezett konkrét megbékéltetésre irányuló tervvel, hanem csak a közös fellépést osztotta Berlinnel és Béccsel. Tulajdonképpen a közös eljárásrend kialakításáról szóló tárgyalások is rámutattak a magyar és az orosz diplomácia gondolkodásának különbözőségeire.

#### A SZÓFIAI KONFERENCIA (1884. JÚNIUS 23. – JÚLIUS 2.)

A belgrádi eseményekkel párhuzamosan Kálnoky a szófiai osztrák-magyar főkonzult is tájékoztatta a feladatáról és a közvetítés módjáról. Felhívta a figyelmét arra, hogy *„A jelentés megíráskor tartsa be a szigorúan pártatlan hozzáállást, de igyekezzen ellensúlyozni a tények Koyander Úr általi elferdítését vagy eltitkolását.”*<sup>153</sup> Június 21-én Koyander megkapta utasításait Girsztől, majd június 23-án Braunschweignél találkoztak. Először elutasították a Porta azon kezdeményezését – noha Bulgária *de iure* az Oszmán Birodalom része –, hogy szerepet vállaljon a rendezésében. Biegeleben arra törekedett, hogy a tárgyalások menetét egyszerűsítse. Felvetette, hogy csak a vitatott terület hovatartozásával foglalkozzanak, azonban Koyander ragaszkodott a teljes körű vizsgálathoz, beleértve az emigráns-kérdést is.<sup>154</sup>

Az orosz és az osztrák-magyar diplomata konfrontációja az egyeztetések előrehaladtával nem változott. A tárgyalások körüli bizalmatlanságot fokozta, hogy Biegeleben jelentései szerint Braunschweig és Koyander külön, német–orosz egyeztető fórumot hoztak létre.<sup>155</sup>

<sup>151</sup> Kálnoky an Schiessl, Wien, [s. d.] No. 39. In. Uo.

<sup>152</sup> Giers à Persiani, [s. l.], 13. Juin 1884. In. HHStA PA/X 13.

<sup>153</sup> Kálnoky an Biegeleben, Wien, [s. d.] No. 38. In. HHStA PA/XV 85.

<sup>154</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 26. Juni 1884. No. 28C. In. Uo.

<sup>155</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 26. Juni 1884. 28D. In. Uo.

Az ügyekhez kapcsolódó bolgár kormányzati iratok június 29-én a delegáltak rendelkezésére álltak, akik másnap, június 30-án két ülést tartottak. Elsőként, a délelőtti ülésen az emigráns-kérdés került napirendre. A három diplomáciai képviselő véleménye szerint a bolgár hatóságok figyelembe vették a szerb kormány méltatlankodását és a határok őrzését megerősítették. Mindazonáltal arra vonatkozóan nem rendelkeztek forrásokkal, hogy fegyveres menekültek törtek-e be Szerbia területére, továbbá hozzátették, hogy a Bulgáriában élő szerb emigránsok száma alacsony, így Braunschweig és Koyander Belgrád álláspontját elvetették.<sup>156</sup>

Biegeleben osztrák-magyar konzul egy terjedelmes külön nyilatkozatot fogalmazott meg, amely a szerb érdekeket képviselte. Elismerte, hogy Bulgária hozott olyan intézkedéseket, amelyek kielégíthetik a szerb követeléseket (pl.: a határszakasz megerősítése), de a bolgár kormány nem teljesítette a Monarchiának és Németországnak tett azon ígéretét, amely szerint a timoki felkelés résztvevőit Kelet-Bulgáriába internálják, egyedül Pašić-ot szállították Vidinből Szófiába. Továbbá Biegeleben elutasította azt a bolgár állítást is, amely szerint az ország alkotmánya nem ad arra lehetőséget, hogy a hazájukban politikai bűncselekményért elítélt külföldi állampolgároknak a menedéket nyújtó ország meghatározza a letelepedés helyszínét és nem tudta elfogadni a kiadatás megtagadására vonatkozó érveket sem.<sup>157</sup>

Az orosz főkonzul nem értett egyet az osztrák-magyar állásponttal. Koyander úgy látta, hogy Vidin elegendő távolságra fekszik a határtól és a bolgár hatóságok ellenőrzése is intenzívebb volt az emigránsok megjelenése óta. Mindemellett kiemelte, hogy az emigránsok esetében nem sikerült valós bizonyítékot szolgáltatni azzal kapcsolatban, hogy kísérletet tettek egy újabb szerbiai felkelés megszervezésére.<sup>158</sup> Ha összevetjük az osztrák-magyar és az orosz álláspontot, akkor jól realizálható, hogy jelen esetben – konkrét és egyértelmű passzusok hiányában – a (nagy)hatalmi érdek felülírta a jogértelmezést.

A délelőtti ülésen másodszer a bregovói határincidens ügyét vizsgálták. Az osztrák-magyar diplomácia két álláspontot különböztetett meg a területi vitával kapcsolatban. A berlini szerződés 2. cikkelye a korábbi szerb–török határt rögzítette az új szerb–bolgár határként,

<sup>156</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 30. Juni 1884. No. 61. In. Uo.

<sup>157</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 30. Juni 1884. No. 62. In. Uo.

<sup>158</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 30. Juni 1884. No. 63. In. Uo.

a Timok folyó említése nélkül.<sup>159</sup> Ám az 1833–1834-es szerb–török határrendezéskor éppen a Timok akkori medrét jelölték ki határként.<sup>160</sup> Ennek megfelelően Koyander osztotta Szófia érvelését, miszerint, ha Berlinben a régi folyómederre gondoltak volna, azt rögzíteni kellett volna. Koyander álláspontján az sem változtatott, hogy Braunschweig Biegelebenet támogatta.<sup>161</sup> Az osztrák-magyar diplomata a szerb álláspont szerint elítélte a bolgár hatóságok fellépését a szóban forgó területen a szerb határőrséggel szemben. Biegeleben hozzátette, hogy a bolgár álláspont jogi megközelítése sem állja meg maradéktalanul a helyét, ugyanis nem állami, hanem királyi magánbirtokról van szó. Koyander ezzel nem értett egyet, nem tudott állást foglalni a tulajdonjogi vitában, de a szerb agressziót elítélte.<sup>162</sup> Mindent összevetve a szófiai konferencián a Monarchia Szerbia, míg Oroszország Bulgária álláspontját képviselte, ezért az emigráns-kérdésről és a határincidensről sem sikerült konszenzust kialakítani.

#### A BELGRÁDI KONFERENCIA (1884. JÚLIUS 3. – JÚLIUS 26.)

Június 30-án a Szófiában már alkalmazott *modus procedendi* végrehajtásáról kapott instrukciót Bray, Persiani és Schiessl.<sup>163</sup> Kálnoky egy másik levelében azt kérte Schiessltől, hogy „[...] a Milán király iránti barátságunk és a bolgár kormányzati szervek megbízhatatlanságáról és kétszínűségéről való teljes meggyőződésünk arra készítet bennünket, hogy Szerbia jogosnak bizonyult követeléseit megfelelő kielégítést kapjanak. [...] Kérem, ne engedje, hogy Persiani úr eltérítse német kollégáját az objektív értékeléstől [...]”.<sup>164</sup> Ezen a ponton érdemes megjegyeznünk, hogy a belgrádi francia és angol követ rendelkezett olyan utasításokkal, hogy vegyenek részt a konfliktuskezelésben, viszont Kálnoky ezt mereven elutasította.<sup>165</sup> Mindebből jól látszik, hogy

<sup>159</sup> A Radocina-hegy csúcsától a határ nyugat felé halad [...] a Szerb Fejedelemség egykori keleti határáig [...], majd onnan az egykori határ mentén [az 1833–1834-es szerb–török határ mentén – a szerző] a Dunáig, amelyhez Rakovitzánál csatlakozik. Article 2. Grand traité politique. Congrès de Berlin de 1878. 13. juillet 1878. Online: <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1878berlin.htm> – 2023. november 3.

<sup>160</sup> Самарцић, 2006b. 200–201.

<sup>161</sup> Biegeleben an Kálnoky, Tirnovo, 10. Juli 1884. In. Uo.

<sup>162</sup> Biegeleben an Kálnoky, Sofia, 30. Juni 1884. No. 64. In. Uo.

<sup>163</sup> Kálnoky an Wolkenstein und Széchényi, Wien, 30. Juni 1884. In. Uo.; Kálnoky an Schiessl, Wien, 30. Juni 1884. In. Uo.

<sup>164</sup> Kálnoky an Schiessl, Nisch, 1. Juli 1884. In. Uo.

<sup>165</sup> London és Párizs, mint a berlini szerződést aláírók részt kívántak venni a konfliktus feloldásában. Ezen kívül a William E. Gladstone vezette kabinetnek sem volt érdeke,

az osztrák-magyar külügyminiszter úgy gondolta, hogy a Balkán kizárólag Ausztria-Magyarország és az Orosz Birodalom érdekszférája, csak a három császári hatalomnak engedett beleszólást a rendezésbe.

A három diplomata először július 3-án konzultált, Belgrádban. Persiani továbbra sem támogatta azt, hogy együttműködésük csak javaslattételt jelentsen Szerbiának és Bulgáriának, mindazonáltal a Girsztől kapott utasítások nyomán július 6-án elfogadta az eljárást.<sup>166</sup> A szerb kormány azonban a kérdésekhez kapcsolódó szerb kormányzati dokumentációt nem bocsátotta a diplomaták rendelkezésére az előre meghatározott időpontban, vagyis július 3-án.<sup>167</sup> Girsz úgy értelmezte a helyzetet, hogy Garašanin manipulálja az iratokat és ezért húzza az időt.<sup>168</sup> Valójában a belgrádi konferenciával párhuzamosan zajlott a skupština, ahol az ország konszolidációja szempontjából fontos kérdéseket tárgyaltak és a szerb kormány erre összpontosított.<sup>169</sup> Az orosz diplomáciával ellentétben Kálnoky nem sürgette a szerb miniszterelnököt, ugyanis így Schiessl tanulmányozhatta a Szófiában sikertelen egyeztetés dokumentumát.<sup>170</sup> A szerb kormány a vonatkozó iratokat július 24-én bocsátotta a három diplomata rendelkezésére.<sup>171</sup> A belgrádi konferencia a német követség épületében zajlott.<sup>172</sup> A szerb memorandum világosan megfogalmazta Belgrád követeléseit: elsőként az emigránsok eltávolítását a határ menti területekről, majd a bolgár határőrség kivonását a Bregovo melletti rétről, végül pedig annak elismerését, hogy a kérdéses terület a királyság szerves részét képezi.<sup>173</sup> Az első ponttal kapcsolatban a diplomaták az emigránsok két kategóriáját különböztették meg: a Szófiában és a Vidinben, valamint a határ mentén élőket. Úgy gondolták, hogy a nagyobb bolgár településeken a hatóságok kontroll alatt tudják tartani az emigránsokat, így nem jelentenek veszélyt Szerbiára. A határ menti sávban letelepült menekültek viszont fenyegetik Szerbia közbiztonságát, ennek megfelelően jogosnak ítélték a szerb követeléseket, és ez utóbbiak esetében az internálást javasolták.<sup>174</sup>

---

hogy megerősödjön az orosz befolyás Bulgáriában és Pétervár veszélyt jelentsen a keleti tengerszorosokra. Lásd: Schiessl an Kálnoky, Belgrad, 8. Juli 1884. No. 43A. In. Uo.

<sup>166</sup> Wolkenstein an Kálnoky, St. Petersburg, 9. Juli 1884. No. 77. In. Uo.

<sup>167</sup> Schiessl an Kálnoky, Belgrad, [s. d.]. In. Uo.

<sup>168</sup> Wolkenstein an Kálnoky, St. Petersburg, 9. Juli 1884. In. Uo.

<sup>169</sup> Lásd: Petrovich, 1978. 430–435.

<sup>170</sup> Kálnoky an Schiessl, Wien, 11. Juli 1884. In. Uo.

<sup>171</sup> Schiessl an Kálnoky, Belgrad, 25. Juli 1884. No. 54. In. Uo.

<sup>172</sup> Schiessl an Kálnoky, Belgrad, 28. Juli 1884. 48B. In. Uo.

<sup>173</sup> Schiessl an Kálnoky, Belgrad, 25. Juli 1884. No. 54. In. Uo.

<sup>174</sup> Schiessl an Kálnoky, Belgrad, 28. Juli 1884. 48B. In. Uo.

A Bregovo melletti rét birtoklásának kérdésében megoszlottak a vélemények. Bray és Schiessl a berlini szerződés 36. cikkelyére hivatkozva a Timok-folyó régi medrét tekintették a szerb–bolgár határnak, Kraljeva Livadat pedig Szerbiarészeként interpretálták.<sup>175</sup> Persiani azonban felhívta a figyelmet arra, hogy ha a Timok folyó régi medrét tekintik határnak, akkor a bolgárok is követelhetnek területeket Szerbiától, s ebben az esetben Bulgária jóval nagyobb kompenzációt követelhet, mint jelen esetben Belgrád.<sup>176</sup> Ezen a ponton érdemes kiemelnünk, hogy a szófiai konferencia esetében nem találtunk olyan forrást, amely a diplomaták és a bolgár kormány érintkezéséről adott volna számot. Jelen esetben Garašanin folyamatosan kapcsolatban állt Schiessl-lel. A szerb miniszterelnök már azzal is megelégedett volna, ha az osztrák-magyar diplomácia kiharcolja, hogy a terület Szerbiáé, Bulgária pedig elismeri, hogy tévedett. Ebben a kontextusban Schiessl felvetette a határkiigazítás lehetőségét, ám ezt Garašanin utasította el, ugyanis véleménye szerint Bulgária visszaélne Szerbia jóindulatával. Ennek ellenére hajlandónak mutatkozott arra, hogy a szerb–bolgár kapcsolatok javulása esetén, az uralkodó kezdeményezése által egy *közös bizottság* rendezze a határok sorsát.<sup>177</sup> Lényegében a szófiai konferenciával ellentétben a belgrádi tanácskozás *részleges konszenzushoz* vezetett azzal, hogy az emigránskérdésben az orosz és az osztrák-magyar diplomáciának sikerült megegyeznie. Mindenesetre a két konferencia anyaga lehetőséget teremtett a végső fórumnak tekintett berlini konferencia összehívásához.

#### A BERLINI KONFERENCIA (1884. AUGUSZTUS 7.)

Kálnoky és Girsz állásfoglalása szerint a szófiai és a belgrádi konferencia kudarcot vallott,<sup>178</sup> azonban Otto von Bismarck kontroll alatt tudta tartani az eseményeket. Augusztus 7-én Berlinben a német kancellár, az orosz és az osztrák-magyar nagykövet vette górcső alá a szófiai és a belgrádi jelentéseket.<sup>179</sup> Az egyeztető fórumon külön vizsgálták a menekültkérdést és a bregovói határkérdést, ahol elsőként

<sup>175</sup> A Radocina-hegy csúcsától a határ északnyugati irányban [...] a Szerb Fejedelemség egykori keleti határához vezet, [...] majd onnan az egykori határ mentén [az 1833–1834-es szerb–török határ mentén – a szerző] a Dunáig, amelyhez Rakovitzánál csatlakozik. Article 36. Grand traités politiques. Congrès de Berlin de 1878. 13. juillet 1878. Online: <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1878berlin.htm> – 2023. november 3.

<sup>176</sup> Uo.

<sup>177</sup> Schiessl an Kálnoky, Belgrad, 28. Juli 1884. 48C. In. Uo.

<sup>178</sup> Kálnoky an Széchényi, Wien, 1. August. 1884. In. Uo.; Kálnoky an Wolkenstein, Wien, 3. August. 1884. In. Uo.

<sup>179</sup> Széchényi an Kálnoky, Berlin, 7. August 1884. No. 130. In. Uo.



az emigránsok kérdését vitatták meg. Nyikolaj Alekszejevics Orlov berlini orosz nagykövet szerint a bolgár kormány „[...] *öszszhangban a jó szomszédsági kapcsolatokkal segítséget nyújtott a politikai menekülteknek úgy, hogy közben határa megerősítésével növelte Szerbia közbiztonságát.*”<sup>180</sup> Gróf Széchényi Imre berlini osztrák-magyar nagykövet ellenindítványt nyújtott be, aki a belgrádi konferencia dokumentációjára hivatkozva a szerbiai közbiztonsággal és stabilitással nem tartotta összeegyeztethetőnek az emigránsok bulgáriai tevékenységét.<sup>181</sup> Ezen a ponton Bismarck Szerbiának adott igazat, álláspontját pedig azzal indokolta, hogy a semleges német követ is az emigránsok megmozdulásairól számolt be. Szófiában Biegeleben és Koyander nem tudott egyezsége jutni a kérdésben, mindazonáltal Belgrádban egységesen Bulgáriát marasztalták el, így Bismarck utóbbi jegyzőkönyvet tekintette mérvadónak.<sup>182</sup>

Az emigráns kérdés tárgyalása után a bregovói határincidenst vizsgálták. Bismarck szerint kétség sem férhetett ahhoz, hogy 1833 és 1884. június 3-a között a szóban forgó terület Szerbiához tartozott, ugyanis az értelmezése szerint a Timok folyó régi medre szolgált államhatárként. A német kancellár a *status quo* megsértéséért Bulgáriát tette felelőssé,<sup>183</sup> véleménye szerint „*Javasolni kellene a határ végleges kiigazítását, így rendezve a vitatott terület(ek) jogi hovatartozását, ami történhet megváltás, kártalanítás vagy egyszerű területcsere útján.*”<sup>184</sup> Az osztrák-magyar nagykövet szerint azonban mivel Bulgária lépett fel agresszorként a konfliktusban, ezért Szerbia „kárpótlásként” megkaphatná a területet, anélkül, hogy a szófia kormány bármilyen kompenzációt kapna, amit Bismarck elutasított.<sup>185</sup>

A rendelkezésre álló források tehát arra utalnak, hogy Bismarck a belgrádi kormányzatnak adott igazat a menekültek kérdésben, ugyanakkor a területi rendezés során Bulgária is remélhetett földterületet. Széchényi távirata szerint Bismarck így próbálta bizonyítani elköteleződését Ausztria-Magyarország felé, valamint lehetőséget adott arra is, hogy „*Milán lássa az osztrák-magyar politika előnyeit.*”<sup>186</sup> Az orosz diplomácia nem üdvözölte a bismarcki politikát. A tárgyalást követő-

<sup>180</sup> Széchényi an Kálnoky, Berlin, 7. August 1884. No. 131. In. Uo.

<sup>181</sup> Széchényi an Kálnoky, Berlin, 7. August 1884. No. 132. In. Uo.

<sup>182</sup> Széchényi an Kálnoky, Berlin, 7. August 1884. No. 133. In. Uo.

<sup>183</sup> Széchényi an Kálnoky, Berlin, 7. August 1884. No. 134. In. Uo.

<sup>184</sup> Széchényi an Kálnoky, Berlin, 7. August 1884. No. 135. In. Uo.

<sup>185</sup> Széchényi an Kálnoky, Berlin, 7. August 1884. No. 136. In. Uo.

<sup>186</sup> Széchényi an Kálnoky, Berlin, 12. August. No. 140. In. Uo.

en másnap, augusztus 8-án Orlov sietve távozott Németországból,<sup>187</sup> így a berlini szerb–bolgár konferenciát – Kálnoky sajnálatára – elhalasztották.<sup>188</sup>

### KONKLÚZIÓ

A kutatás során arra a megállapításra jutottam, hogy a Monarchia erősödő, Oroszország pedig csökkenő balkáni befolyása következtében a két ország diplomáciájában más jellegű kríziskezelés figyelhető meg. Véleményem szerint az alkalmazott módszereket meghatározta, hogy míg a pétervári kormányzat a bulgáriai orosz befolyás helyreállítását, addig a bécsi kabinet a Monarchia balkáni pozícióinak kiszélesítését célozta. Az eszközök és a motivációk differenciáltsága mellett fontos hangsúlyozni, hogy az adott körülmények között Kálnoky és Girsz a balkáni status quo fenntartására egyaránt törekedett, s ez már a timoki felkelés és az emigráns-kérdés kezelésében is megfigyelhető volt.

A timoki felkelés során az érintett nagyhatalmak *passzivitása* volt meghatározó, noha Kálnoky nem ellenezte a szerb hadsereg közbeavatkozását. Az osztrák–magyar, a német és az orosz diplomácia Belgrádban egyaránt a megtorlás mérséklését szorgalmazta, de a *diplomáciai úton történő rendezésre* nem került sor. A fordulat akkor következett be, amikor Bécsbe az emigránsok újbóli szervezkedéséről és a felkelések újbóli kialakulásáról érkezett hír. Ezen a ponton a bécsi kormányzat nem zárta ki a fegyveres beavatkozás lehetőségét sem, amivel a célja Milán trónon tartása és így a Monarchia szerbiai befolyásának megőrzése volt.

A Monarchia balkáni fegyveres beavatkozásának lehetősége hatással volt az orosz diplomácia konfliktuskezelési eszköztárának átalakulására. Girsz kezdeményezésére az 1884. március 27-én meghosszabbított három császár szövetségének szerződésében rögzítették, hogy a balkáni status quo megváltoztatása esetén az aláíró hatalmakkal minden esetben konzultálnia kell, így Girsz a balkáni válságok során a *diplomáciai úton történő tárgyalást* helyezte előtérbe.

Szerbia és Bulgária konfrontációjának kialakulása és egy esetleges balkáni válság eszkalálódása a három császár szövetségének közbeavatkozását eredményezte. Szerbia, mivel az emigráns-kérdésben nem kapott konkrét támogatást Bécstől, és Bulgáriával sem sikerült diplomáciai úton megegyeznie, ezért a két ország között

<sup>187</sup> Széchényi an Kálnoky, Berlin, 9. August 1884. No. 139. In. Uo.

<sup>188</sup> Kálnoky an Széchényi, Wien, [s. d.], No. 54. In. Uo.

1878 óta napirenden lévő határviták kiélezésével, a bregovói rét elfoglalásával eszkalálta a válságot. Az ügy megoldásában az első lépést Kálnoky tette meg, aki a szerbiai politikai, valamint a bulgáriai gazdasági befolyása révén mindkét állam tekintetében *önállóan* próbálta feloldani a krízist. Kálnoky Belgrádban és Szófiában a konfliktus megelőzése érdekében próbált beavatkozni, de azt nem tagadta, hogy a kialakult helyzetért a bolgár kormányt tartja felelősnek. Mindebből arra következtethetünk, hogy a Monarchia szerette volna befolyását Bulgáriában is érvényesíteni, vagyis az említett államokat a saját érdekszférájának tekintette. Ezzel szemben láthattuk, hogy Girsz a bolgár kormány támogatásával a konfliktust gerjesztette. Ennek hátterében az állt, hogy Girsz ugyan el akarta kerülni egy újabb balkáni válság kialakulását, de a bolgár álláspont képviselője a nagyhatalmi közvetítés során kiváló lehetőséget teremtett a bulgáriai orosz befolyás megerősítésére, ezért Girsz informálisan a három császár szövetségének közvetítését kezdeményezte.

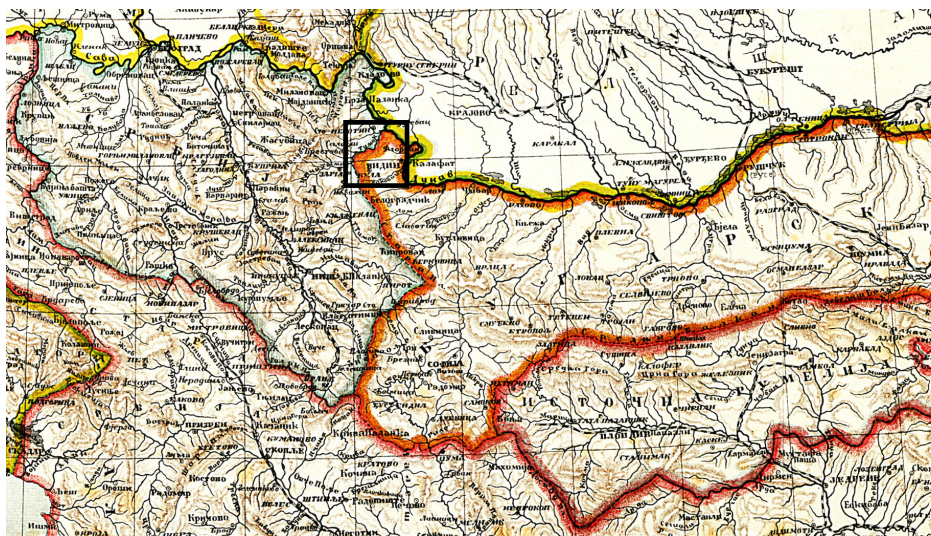
A három császár szövetségének közvetítését végül Bismarck indítványozta. Egyrészt el akarta kerülni Bécs és Pétervár súrlódásának lehetőségét és a szövetség felbomlását. A Bismarck által kidolgozott eljárásrend biztosította (volna) a nagyhatalmi mediáció során a semleges álláspontot azzal, hogy az emigráns-kérdést és a határvitát a nagyhatalmak képviselői Szófiában és Belgrádban külön-külön megvitatják. Azzal, hogy Kálnoky Nagy-Britanniát és Franciaországot nem engedte részt venni a közvetítésben kifejezésre juttatta, hogy a Balkánt kizárólag a Monarchia és Oroszország érdekszférájának tekinti.

Szerbia és Bulgária nem vehetett részt a tárgyalásokon, csupán a konfliktushoz kapcsolódó dokumentumaik közzétételével képviselhették magukat. A tárgyalásokon egyik kérdésben sem sikerült megegyezni, ugyanis Bécsben a belgrádi, míg Pétervárott a szófiai álláspontot támogatták. A szófiai és a belgrádi konferencia anyagai alapján összehívott berlini egyeztetés, noha kompromisszumot hozott azzal, hogy az emigránsokat csak a határmenti területekről kellett internálni és a határvitában is területi kompenzációt vagy megváltást írt elő, de ez nem volt teljesen összhangban a bolgár érdekekkel, így az orosz diplomácia nem volt hajlandó folytatni a tárgyalásokat. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy Bécs és Pétervár a balkáni kisállamok céljait a vizsgált időszakban csak addig a pontig támogatták, amíg az a saját törekvéseiket és politikai befolyásukat szolgálta, de egyik fél sem vállalta egymással szemben a nyílt konfrontációt. A további közvetítés lehetőségét a három császár 1884.

szeptember 15–17-i skiernieycei találkozásán elvetették és a rendezést a két vitás félre bízta.<sup>189</sup> Ezt követően a szerb–bolgár kétoldalú tárgyalások nem hoztak eredményt, a bregovói határvitát csak 1888-ban, kölcsönös területi kompenzációval, osztrák–magyar közvetítés után sikerült rendezni, azonban az események feltárásához újabb kutatások szükségesek.<sup>190</sup>

Összességében azt mondhatjuk, hogy egy kis balkáni incidensben sem sikerült a nagyhatalmaknak konszenzust kialakítani, ami véleményem szerint pontosan rámutat arra, hogy a három császár szövetsége miért nem volt működőképes. Úgy vélem, hogy a legfőbb problémát az jelentette, hogy egyik fél sem vonta le a konfliktus sikertelen kezeléséből eredő konzekvenciákat, aminek súlyos következményei lettek az ún. második keleti válság (1885–1888) idején.

## MELLÉKLETEK

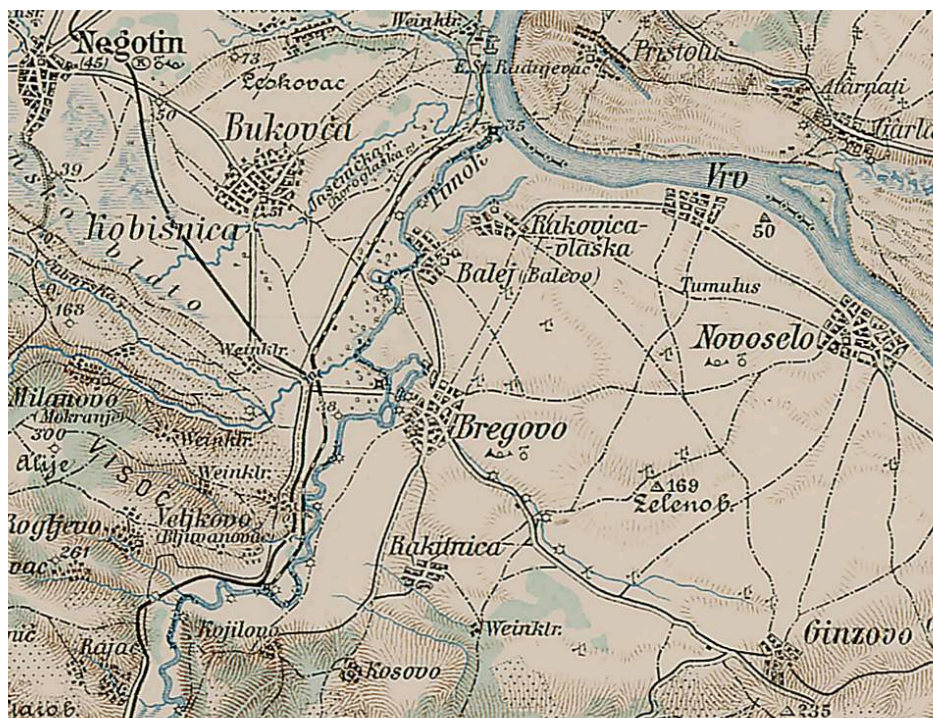


1. sz. térkép: Szerbia és Bulgária 1884-ben

<sup>189</sup> Dok. 233. Bismarck an Wilhelm I. 29. September. 1884. In. DGW/1884–1885. 323–325.

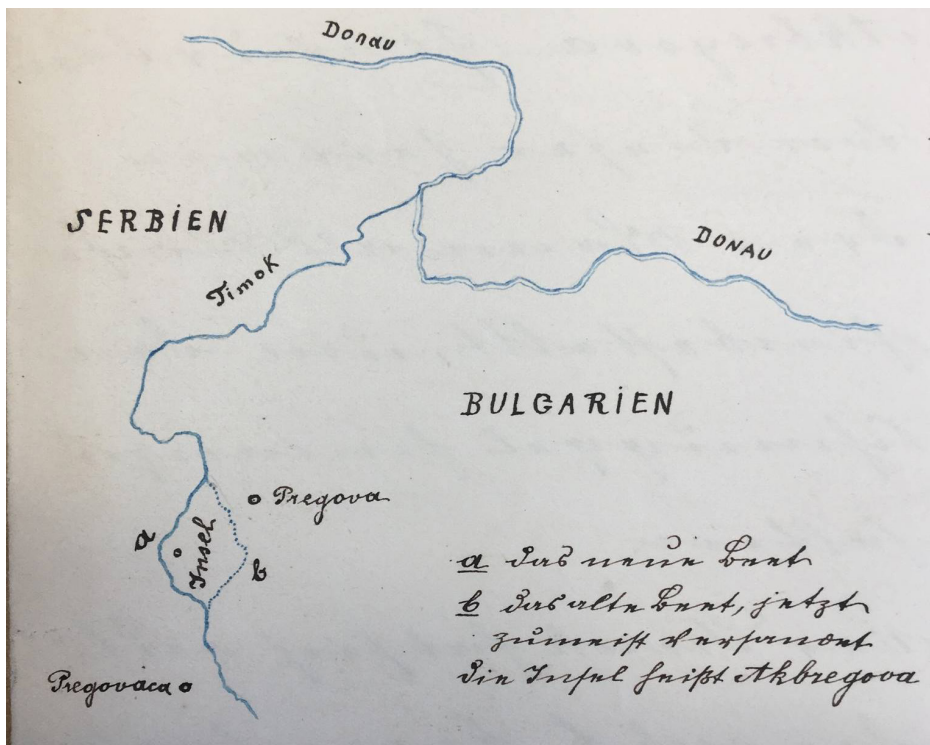
<sup>190</sup> Például az Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Ministerium des Äußern (1784–1924)/Politisches Archiv (1848–1918)/Bulgarien/Liasse III. Bregovo-Affaire (1885–1888). Karton 86. dobozának áttekintése. Szakirodalomként lásd: Peev, 2002.

A térképen szereplő kiemelés a szerző sajátja, amely a bulgáriai vidini körzetet, valamint a Bregovo és Balej falvak térségében a szerb–bolgár határszakaszt kijelölő Timok folyó alsó folyását jelöli (a határszakasztól és a falvak elhelyezkedéséről részletesebben lásd a 2. sz., a 3. sz. és a 4. sz. térképeket). A kutatás során arra törekedtem, hogy saját szerkesztésű térképen ábrázoljam a településeket és a Timok folyó mederfejlődését.



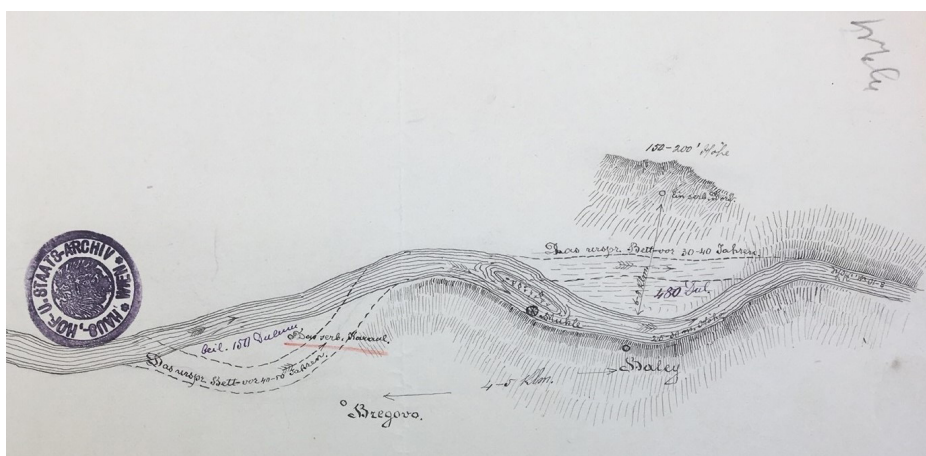
2. sz. térkép: Bregovo és Balej 1910 körül

Mindazonáltal a bulgáriai vidini körzetről az 1930-as évekig nem készült kataszteri felmérés, a lehetséges vízrajz rekonstruálása és megszerkesztése pedig meghaladta a képességeimet, így szemléltetésként a „Monarchia III. katonai felmérésének” egyik balkáni szelvényét tudtam felhasználni.



3. sz. térkép: A Bregovo melletti rét és a Timok folyó mederfejlődésének ábrázolása Ernst von Braunschweig 1884. június 20-i jelentésében

A térképen Bregovo-t („Pregova”), a közelében lévő Timok folyót és a vitatott státuszú Obrenović-birtokot („Insel”) ábrázolták. A térkép jól szemléleti azt a problémát, hogy a szóban forgó terület a folyó bal partjára, Bulgária területére került, ugyanis „a” betűvel a folyó aktuális (1884. évi), míg „b” betűvel a folyó korábbi medrét jelölték.



4. sz. térkép: Bregovo és Balej (Bulgária) elhelyezkedése, valamint a Timok folyó mederfejlődése következtében kialakuló területi viták és a Bregovo melletti réten található szerb határállomás ábrázolása Rüdiger von Biegeleben szófiai osztrák-magyar főkonzul 1884. június 26-i jelentésében

A térkép bemutatja a határkonfliktusok origóját. Bregovo és Balej térségében szaggatott vonallal jelölték a Timok folyó medrének lehetséges helyzetét az 1830–1850-es évekre vonatkozóan. A Bregovo falutól keletre eső, Szerbiától Bulgáriához kerülő terület esetében a térkép rajzolója feltüntette a bevonuló szerb határőrség lehetséges állomáshelyét és a terület nagyságát (150 dönüm = 0,15 km<sup>2</sup>). Továbbá a térkép arra is rávilágít, hogy a Balejtől keletre található földdarab (480 dönüm = 0,48 km<sup>2</sup>) pedig Bulgáriától került Szerbiához.

#### MELLÉKLETEK FORRÁSAI

**1. sz. térkép:** Karte des Serbischen Landes und der Balkanhalbinsel, 1884. (A térkép készítői: B. Karicz, M. Jorgowicz). A térkép forrása: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv/Karten- und Plansammlung (KPS), 1480 (ca.)–/KS Kartensammlung, 1480 (ca.)–/Europa B/III. Balkanhalbinsel (Serie)/IIIa Politische Karte/IIIa, 5. Karte des Serbischen Landes und der Balkanhalbinsel, 1884. (HHStA KA/KPS KS B IIIa, 5.)

**2. sz. térkép:** A Monarchia III. katonai felmérése. Szelvény: Zaječar. Online: <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/200e/40-44.jpg> – 2023. január 8.

ANDRÉKÓ TAMÁS DÁNIEL

**3. sz. térkép:** Ismeretlen szerző által rajzolt térkép. A térkép forrása: Braunschweig an Bismarck (Copie), 20. Juni 1884. In. HHStA PA/XV 85.

**4. sz. térkép:** Ismeretlen szerző által rajzolt térkép. A térkép forrása: Biegeleben an Kálnoky, 26. Juni 1884. No. 28C. In. HHStA PA/XV 85.



## Szilvássy Zoltán

### Az állam elleni bűncselekmények a Magyar Tanácsköztársaság időszakában és a Cserny József vezette terrorcsapat szerepe az „államvédelemben”.

#### BEVEZETÉS

A Vix-jegyzék 1919. március 20-i átadását és kormány lemondását követően a Tanácsköztársaság vette át az ország irányítását. Hihetetlen gyorsasággal kezdődött meg a szovjetizálás, a szovjet modell megvalósítása, aminek az érdekében két hét alatt rendeletek százait adták ki. A bírói hatalmat az igazságszolgáltatás új szervei, a laikusokból, főként munkásokból és parasztokból álló, 3-3 fős forradalmi törvényszékek jelentették. Nem kellett jogi ismeret a forradalmi törvényszék munkájához, mivel ítéleteik nem jogszabályokon, hanem a bírók önhatalmú döntésein alapultak és a pénzbüntetéstől egészen a halálbüntetésig terjedtek. A forradalmi törvényszékek döntése ellen fellebbezni sem lehetett.

Lenin így értékeli Kun Béla tanácskormányának hatalomra jutását:

*„Magyarországon a forradalom rendkívül eredeti módon ment végbe. A magyar Kerenszkij, akit ott Károlynak hívnak, maga mondott le, és a magyar megalkuvók - mensevikek és eszerek – megértették, hogy el kell menni a börtönbe, ahol Kun Béla magyar elvtárs, az egyik legjobb magyar kommunista ült. Odamentek hozzá és azt mondták neki: Önöknek át kell venniük a hatalmat! A burzsoá kormány lemondott. A burzsoá szocialisták, a magyarországi mensevikek és eszerek beolvadtak a magyar bolsevikok pártjába és egységes pártot, egységes kormányt alakítottak.” (részlet Lenin előadói beszédéből a szovjet köztársaság külső és belső helyzetéről 1919. április 3.)<sup>1</sup>*

Az 1919. június 23-án tető alá hozott alkotmány végleges alaptörvény volt, amely „A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmánya” címet viselte. Az alkotmány – amely a hatalomkoncentráció koncepciójára épült – az új típusú államra és annak jogára vonatkozó elvi tételeket összegezve hét fejezetre, s 89 §-ra tagolódott. Az alaptörvény az állam internacionalista karakterét kívánta aláhúzni, s érzékeltetni óhajtott egyúttal azt a szándékot is, miszerint a későbbiekben a kontinensen bárhol létesülő tanács hatalommal kész szövetségi viszonyt kialakítani. A politikai hatalom birtokosait ez idő tájt ugyanis az a feltételezés ejtette

<sup>1</sup> Lenin: *Magyarországról*. Bp., 1974. 86.

rabul, hogy az európai forradalmi hullám szocialista államok sorát hozza létre, amelyekből kifermálódik a tanácsköztársaságok nemzetközi szövetsége. A fenti téveszme Kárpát-medencei forгатókönyve mondatta ki azután az alkotmány megalkotóival az ismert tételt, miszerint a Magyar Tanácsköztársaság nem állja útját, hogy a „fölszabaduló területek nemzetei” maguk is saját – de a magyarországi Tanácsköztársasággal szövetséges – tanácsköztársaságaik kovácsai legyenek.<sup>2</sup>

Kun Béla a *Neue Freie Presse* (bécsi folyóirat) munkatársának adott interjújában kijelentette, hogy „a tanácskormány nincs hadiállapotban az antanttal. A kormány a béke álláspontján áll, és az antant sem hozott ellenünk irányuló intézkedéseket. A tanácskormány nem áll a területi integritás alapján, a szerveződő Vörös Hadsereg a diktatúrát támogatja majd vérontás nélkül”. (az interjúról a *Nap* című erdélyi folyóirat is beszámolt)<sup>3</sup>

A tanácskormány, élén a külügyi népbiztossal, Kun Bélával, mindenáron megakadályozták, hogy kialakulhasson az ország területi integritásáért is küzdő „nacionál-bolsevista” magyar Vörös Hadsereg. A hadseregben üldözték a történelmi Magyarország egyben tartásáért való küzdelmet támogató gondolatokat, megtiltották, hogy az egységek vörös zászlóikat nemzeti színű zászlókkal szegélyezzék.<sup>4</sup>

#### AZ ÁLLAM ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK A POLGÁRI DEMOKRÁCIÁBAN

Állam elleni bűncselekmények alatt az adott állam alkotmányában, az alapvető alkotmányos elvekben rögzített államhatalmi, politikai rendszert, annak létezését, alapintézményeit és működését, továbbá az állam függetlenségét, területi épségét sértő vagy veszélyeztető deliktumok értendők, amelyeket általában a fennálló hatalmi-politikai rendszerrel szembeni államellenes célzattal vagy motívummal követnek el. Nem tartoznak tehát ebbe a körbe a társadalmi szervezetek (például pártok, szakszervezetek), a közhatalmi jogosítvánnyal nem rendelkező állami szervek, azok vezetői elleni cselekmények.<sup>5</sup> Az állam elleni bűncselekménye – a köztörvényes deliktumoktól, mint például lopás, emberölés, közokirat-hamisítás stb. megkülönböztetve – *politikai bűncselekményeknek* is szokás nevezni. A hatályos büntetőkódexünk kilenc állam elleni büntettről (az alkotmányos rend erőszakos megváltoztatása, az alkotmányos rend elleni szervezkedés,

<sup>2</sup> Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Bp., 2003. 449.

<sup>3</sup> *A Nap*. 1919. április 1.

<sup>4</sup> Györffy, Sándor–Kanis, Pavol (szerk.): *1919. A szocialista világforradalom útján*. Magyar Tanácsköztársaság – Szlovák Tanácsköztársaság. Bp., 1981. 56.

<sup>5</sup> Nagy Ferenc (szerk.): *A magyar büntetőjog különös része*. Bp., 2009. (Továbbiakban: Nagy, 2009.) 19.

lázadás, rombolás, hazaárulás, hűtlenség, az ellenség támogatása, kémkedés, a szövetséges fegyveres erő ellen elkövetett kémkedés) rendelkezik, amelyek – közös jogi tárgyként – a magyar állam alkotmányos rendjének, függetlenségének, területi épségének és alapvetően fontos érdekeinek védelmére hivatottak. E cselekmények feljelentésének elmulasztása vétség.<sup>6</sup>

Az állam elleni bűncselekményekre vonatkozó közös jellemzők a következők:

- A feljelentés elmulasztása kivételével valamennyi állam elleni bűncselekményt a Btk. büntettként szabályozza.
- A törvény ezeket a büntetteket szigorú szankciókkal fenyegeti, sőt négy büntett esetében akár életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabása is lehetséges.
- Az állam elleni bűncselekményeknek nem csupán a befejezetti és a kísérleti stádiuma, hanem már az előkészületi szakasza is általában büntetendő, az alkotmányos rend elleni szervezkedés és a hűtlenség kivételével.
- Az állam elleni büntettek többsége nem csupán szándékosságot feltételez, hanem célzatos elkövetést is megkövetel.
- Valamennyi állam elleni bűncselekményhez feljelentési kötelezettség kapcsolódik.
- Az e fejezetben meghatározott bűncselekmények esetében mellék-büntetésként kitiltásnak is helye van.
- E fejezet tekintetében az állami önvédelem elve érvényesül, vagyis – a szövetséges fegyveres erő ellen elkövetett kémkedés kivételével – az állam elleni büntettek elkövetése esetén a magyar törvényt kell alkalmazni, függetlenül az elkövetés helyétől és az elkövető állampolgárságától.
- Az állam elleni bűncselekmények a gyakorlatban alig fordulnak elő, így például 2005-ben és 2006-ban a statisztika egyetlen állam elleni büntetről sem tett említést, míg 2007-ben egy elítélés történt. Amennyiben az állam elleni büntett (például kémkedés) valósul meg, a kiszabott, végrehajtandó szabadságvesztés általában 3 évet meghaladó, és így fegyházban kell végrehajtani.<sup>7</sup>

Az 1989-től kezdődő társadalmi-politikai átalakulás, a jogállami garanciák megeremtésének az igénye folytán vitathatatlanul szükségessé vált ezen deliktumok szabályozásának a felülvizsgálata. Kiindulásként az 1989. évi XVI. törvény az állam elleni büntetteknel kiiktatta a halálbüntetéssel pö-

<sup>6</sup> Nagy, 2009. 21.

<sup>7</sup> Nagy, 2009. 21–22.

nalizálást. Az 1989. október 15-én hatályba lépett 1989. évi XXV. törvény pedig szinte egészében megváltoztatta e fejezet korábbi rendelkezéseit. Az állam elleni deliktumok újraszabályozásának alapvető szempontjai között szerepelt mindenekelőtt a büntetőjogi fenyegetettség körének az indokolt és szükséges mértékre történő korlátozása. A társadalmi, gazdasági rend, a párt érdekeinek védelme helyett az alkotmányos rend a jogi védelem alapja. Az új szabályozás kiiktatta az aggályos deliktumokat (mint például a kártevést, a merényletet, az izgatást, más szocialista állam elleni bűncselekményt), a valóságos előkészületi cselekményeket rendelte büntetni, eltörölte a magánszférába történő büntetőjogi beavatkozást. Az új szabályozással arra is törekedett a törvényhozó, hogy ne akadályozza, illetve ne korlátozza az alkotmányos keretek közötti politikai küzdelmet, s így ne kriminalizálja azt. A büntetőjognak így csak az erőszakos úton történő változtatás ellen kell fellépnie. A jogbiztonság fokozása és a jogállamiság követelményei érdekében az új törvényi rendelkezések az ideologikus, a bizonytalan tartalmú, a parttalan, a kiterjesztő jogértelmezésre lehetőséget adó fogalmakat, tényállási elemeket igyekeztek elhagyni.<sup>8</sup> A három alapvető közhatalmi ágazat – jogalkotás, végrehajtás, igazságszolgáltatás (jogalkalmazás) – közül a büntetőeljárás az igazságszolgáltatás (jogalkalmazás) ágához tartozik, annak jelenti – a polgári bírósági út mellett – a másik fő jogalkalmazási területét, a büntető igazságszolgáltatást. A büntetőeljárás tehát lényegét tekintve a büntetőjogi felelősségre vonás törvényes rendje, s egyszersmind a büntető igazságszolgáltatás kizárólagos útja, realizálási módja. Bűnösséget megállapítani, büntetést kiszabni ugyanis csak büntetőeljárás – s ezen belül a büntetőbírósági eljárás – keretében lehet.<sup>9</sup>

A büntetőeljárás tehát igen fontos része, területe az állami szervek közhatalmi tevékenységének: az Alaptörvény szerint kizárólag csak a törvénynek alárendelt bíróságok igazságszolgáltatási tevékenységének, s ezen belül a büntető ítélezésnek alapvető és kizárólagos megvalósulási formája, mechanizmusa.<sup>10</sup> A büntetőeljárást természetesen nemcsak bíróságok, hanem nyomozó hatóságok, ügyészségek is folytatják. Tehát ezeknek a hatóságoknak a tevékenysége is szerves részét képezi a büntetőeljárásnak. Ugyanakkor azonban az ilyen szervek tevékenységének alapvető jellege végső soron magának a büntető ítélezésnek, bírósági elbírálásnak az előkészítése, elősegítése. Tágabb értelemben tehát ezek is igazságügyi szervek.<sup>11</sup>

<sup>8</sup> Nagy, 2009. 21.

<sup>9</sup> Herke Csongor–Fenyvesi Csaba–Tremmel Flórián: A büntető eljárásjog elmélete. Bp.–Pécs, 2012. (Továbbiakban: Herke–Fenyvesi–Tremmel, 2012.) 27.

<sup>10</sup> Herke–Fenyvesi–Tremmel, 2012. 27.

<sup>11</sup> Uo.

AZ ÁLLAM ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

Ebben a bűncselekmény kategóriában a korabeli kommunista terminológia alapján a legjelentősebb csoportot az „*ellenforradalmi büntettek*” képezik. Az ellenforradalmi büntettek elkövetési tárgya a legváltozatosabb lehet. Az „*ellenforradalmi célzat*” olyan elhatároló elem, amelyik az állam elleni bűncselekmények körébe vonja a legváltozatosabb magatartásokat. Így például a személy életét támadó bűncselekmény ellenforradalmi célból elkövetve a személy elleni bűncselekmények köréből politikai gyilkosságként (terrorcselekmény) az ellenforradalmi bűncselekmények körébe kerül át. Általános elvi tételként leszögezhető, hogy „*ellenforradalmi büntetté*” válik minden cselekmény, ha azt ellenforradalmi célzattal követik el.<sup>12</sup> Ezt bizonyítja a Szamuely Tibor népbiztos (akit a halál népbiztosának hívtak) vezetése alatt működő statáriális bíróság által hozott több ítélet, amely ellenforradalmi büntetté minősítette a fegyver, felszerelés elhagyását, a parancs megtagadását, ha ahhoz ellenforradalmi célzat járult.

Az állam elleni büntettek elbírálására rendkívüli bíróságként a forradalmi törvényszékek (amelyek lényegében hóhérbíróságok voltak) lettek kijelölve. Az állam elleni büntettek fogalmát adja lényegében a forradalmi törvényszékek hatáskörét szabályozó CXIV. számú rendelet, amely úgy intézkedik, hogy a forradalmi törvényszék bírálja el azokat a büntetteket, amelyek „*a Tanácsköztársaság fennmaradását és biztonságát s általában a dolgozók uralmának forradalmi rendjét sértik vagy veszélyeztetik*”.<sup>13</sup> Ebben a megfogalmazásban benne rejlik az állam elleni büntettek kategorizálása. A proletárdiktatúra „*fennmaradását*” támadó cselekmények az ellenforradalmi büntettek, a „*biztonságot*” támadó cselekmények a nem ellenforradalmi büntettek, de az államot, mint intézményt támadó cselekmények és végül „*a dolgozók uralmának forradalmi rendjét*” sértő cselekmények, mint az államigazgatás rendjét támadó büntettek.

Az egész forradalmi törvényszéki szervezet túlnyomó többségét kitevő munkások, úgyszólván kivétel nélkül a proletárhatalom érdekében ingadozás nélkül, „*rendkívül lelkiismeretesen*” látták el feladatukat. Rajtuk kívül komoly szerephez jutott – elsősorban Budapesten – a forradalmár, a kommunista értelmiségi réteg is. A Budapesti Forradalmi Törvényszék elnöke dr. Rákos Ferenc ügyvédjelölt – a párt egyik ala-

<sup>12</sup> Szabó András: A Magyar Tanácsköztársaság büntető jogának fő kérdései. In. *Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról*. Állam és Jogtudományi Intézet Tudományos Könyvtára 9. Szerk. Halász Pál, Bp., 1955. 156. (Továbbiakban: Szabó, 1955.)

<sup>13</sup> Uo.

pító tagja – lett, az összes forradalmi törvényszék politikai megbízottja dr. László Jenő ügyvéd, ugyancsak a Párt alapító tagja volt. Több vádbiztos is a fiatal kommunista értelmiségiek közül került ki. Például dr. Szirmay István, aki korábban a budapesti törvényszéken volt jegyző, vagy dr. Selmeczy István ügyvéd, a Csongrádi Forradalmi Törvényszék vádbiztosa. A forradalmár értelmiségiek főként vádbiztosi funkciót töltöttek be, bíróként csak egészen kivételesen működtek.<sup>14</sup> A bírók túlnyomórészt a munkásosztály tagjaiból kerültek ki.

Az „ellenforradalmi bűntettek” lényegét tárja fel, azokat, mint a proletárdiktatúra létét, fennmaradását támadó bűntetteket állítja elének a CXVIII. számú rendelet, mely „objektív eljárás” keretében vagyonekkozással sújtja azokat, akik „a Tanácsköztársaság rendjének megdöntésére és a régi rend visszaállítására törekcszenek”. Restaurációs tevékenység – ez az ellenforradalmi bűntett lényege. Mint ilyen: minden formája és a tevékenység minden stádiuma büntetendő. Ezért rendeli büntetni az 1919. március 21-én kelt rendelet 6. §-ában a szövetkezést, mint előkészítő cselekményt és ezért vonja meg oly szélesen az ellenforradalmi tevékenység határát a „felkelés szításának fogalmával”.

A kommunista terminológia által megfogalmazott ellenforradalmi bűntettek formái:

1. Minden cselekmény, melyet ellenforradalmi célzattal követtek el, ellenforradalmi bűntetté válik. Például politikai gyilkosság, sorozás alóli kibúvás ellenforradalmi célzattal, harc vonal elhagyása ellenforradalmi célzattal, szolgálati hely elhagyása ellenforradalmi célzattal, fegyver, felszerelés elhagyása ellenforradalmi célzattal, szolgálati hely elhagyása ellenforradalmi célzattal stb.
2. A „felkelés szítása”, mint olyan tevékenység, amely szervezői, irányítói tevékenységet jelent. (I. rendelet és XCIV. rendelet.)
3. Ellenforradalmi mozgalomban, szervezkedésben való részvétel.
4. Ellenforradalmi lázadás, mint nyílt szembeszegülés a proletárdiktatúra rendjével. A lázadás, ha felfegyverkezve történik, fegyveres ellenszegülésnek, illetve fegyveres felkelésnek minősül. (I. rendelet)
5. Külföldön tartózkodó magyar állampolgárok minden olyan tevékenysége, amelyik arra mutat, hogy a „Tanácsköztársaság rendjének megdöntésére és a régi rend visszaállítására törekcszenek”. (1919. május 19-i rendelet.)

<sup>14</sup> Dr. Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság Forradalmi Törvényszékei*. Bp., 1961. (Továbbiakban: Sarlós, 1961.) 49.

6. A Tanácsköztársaság külső vagy belső ellenségével való összejátszás vagy egyetértés. (LIII. rendelet és XX. rendelet) Ennek minősül például a hivatali bűnpártolás és a Vörös Hadsereg elleni ellenforradalmi összejátszás.
7. A Tanácsköztársaság ellenségének nyújtott segítség – így különösen kémkedés, fegyveres szolgálat vagy egyéb szolgáltatás és az ellenséghez való átállás (LIII. rendelet és XX. rendelet). A 6. és 7. pontban felsorolt cselekmények gyűjtőfogalma: az árulás.
8. Előkészületi cselekményként olyan összebeszélés, egyesülés, amelynek célja árulás elkövetése, illetve más ellenforradalmi bűntett. Ezt pönalizálja az LIII. rendelet 2. § 16. pontja és ezt bünteti a bírói gyakorlat „*ellenforradalmi cselekmény előkészítése*” címen.
9. Verbális cselekmények: ellenforradalmi propaganda, rémhírterjesztés (V. rendelet, illetve a Lakásügyi Népbiztos 1. sz. parancsa); izgatás a Tanácsköztársaság ellen (XCIV. 6. § 3. pont) és lázítás. Az izgatás és lázítás fogalmakat váltakozva használja a bírói gyakorlat és a gyűlöletkeltés, elégedetlenség szítását érti alatta. Következetes megkülönböztetés nincs. Izzgatás például a katonai elhelyezési-beszállásolási viszonyok elleni kifakadás, de lázításnak minősíti a bírói gyakorlat a csekély húsadag bevezetésére vonatkozó helyi intézkedés nyilvános becsmérélsét. Verbális cselekményként bünteti a bírói gyakorlat a kormánygyalázást, a Vörös Hadsereg becsmérélsét, illetve a proletárdiktatúra megsértését, amelynek az izgatás, illetve lázítás enyhébb eseteinek foghatók fel.
10. A XCIV. rendelet 6. § 6. pontja bünteti azokat, akik „*a termelés megkezdését vagy folytatását nyíltan vagy leplezetten hátráltatják*”. Ez a cselekmény lényegében gazdasági kártevés, illetve szabotázs.

Az ellenforradalmi cselekmények mellett az állam fennállása elleni támadást, restaurációs törekvést nem jelentenek, de a proletárdiktatúra államának biztonságát támadják. A kommunista terminológia szerint, ezek a bűncselekmények a szubszidiaritás viszonyában állnak az ellenforradalmi bűntettekkel, mert forradalmi körülmények között a határvonal az ellenforradalmi tevékenység és a biztonság elleni támadás között igen változékony, elmosódott. Például a hatóság elleni erőszak könnyen ellenforradalmi gyilkossággá minősülhet.<sup>15</sup>

<sup>15</sup> Szabó, 1955. 157.

A kommunista terminológia szerint, az állam rendje elleni bűncselekmények formái a következők:

1. Erőszakos cselekmények:
  - tanácsok tagjainak tetteleges bántalmazása,
  - hatóság elleni erőszak,
  - hatósági közeg elleni erőszak,
  - önhatalmú erőszakos intézkedés, fegyveres erő jogosulatlan igénybevétele önhatalmú intézkedéshez. (XLII. rendelet.)
2. A Tanácsköztársaság tekintélyét, az állam és a tömegek normális kapcsolatát aláásó cselekmények:
  - hatósági rendelet ürügye alatt vagy közhivatalnoki minőség színlelésével jogtalan rekvirálás, zsarolás, lopás, rablás (XCIV. rendelet 6. § 5. pont),
  - a Tanácsköztársaság alkalmazottjának megvesztegetése (XCIV. rendelet 6. § 9. pont),
  - hivatali hatalommal visszaélés egyéni előny szerzése céljából és megvesztegetés elfogadása (Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1. számú rendelete),
  - nyomozó közegként való jogosulatlan fellépés (LXXXIV. rendelet).
3. Az állam alapintézményei, a külső és belső biztonság elleni támadás, verbális cselekmények:
  - törvény elleni izgatás, proletárdiktatúra megsértése, kormánygyalázás, Vörös Hadsereg gyalázása,
  - proletárdiktatúra fegyveres ereje elleni büntett,
  - jogtalan fegyverviselés, fegyverrejtegetés (III. rendelet),
  - hatalmi szervek működésének akadályozása (XCIV. rendelet 6. § 4. pontja),
  - rémhírterjesztés (V. rendelet),
  - törvény iránti engedetlenség (XCIV. rendelet 6. § 3. pontja),<sup>16</sup>
4. A kommunista terminológia szerint, az államigazgatás rendje elleni büntettek állami intézmény elleni támadásnak minősítve ide sorolhatóak a következő bűncselekmények is:
  - lakásbizottságok működésének akadályozása (1919. március 28-i rendelet),
  - lakásigénylők közötti elégedetlenség, lázadás szítása és a lakásügyi parancs elleni agitáció (Lakásügyi Népbiztos 1. számú parancsa),

---

<sup>16</sup> Szabó, 1955. 158.



- különvonat kiállításának önhatalmú kikényszerítése (Hadügyi Népbiztos 5. számú parancsa),
- Közellátási Népbiztosság szervei működésének szándékos akadályozása (LXXIV. rendelet 3. § e, pontja),
- hatósági közegek elleni erőszak és működésük akadályozása (XCIV. rendelet 6. § 4. pontja),
- erdők védelmére és kezelésére rendelt közegek működésének gátlása (LXXIII. rendelet 8. §.),
- fogolyszöktetés, hamis vád és az igazságszolgáltatás elleni egyéb büntettek.<sup>17</sup>

#### A RÖGTÖNÍTÉLŐ BÍRÓSÁGOK

A halálos ítéletek többségét – beleértve a végre nem hajtottakat is – rögtönítelő bíróságok és nem a forradalmi törvényszékek hozták meg. A rögtönítelő bíróságokra, mint a forradalmi törvényszékek melletti külön bírói szerve a román csapatok támadásának megindulása miatt volt szükség, mert ezzel az ellenforradalmi megmozdulások a kommunista terrorállamra a korábbiakhoz képest jóval veszélyesebbek voltak. Május elején a frontvonalhoz közel fekvő helyeken (Szolnok, Abony) törtek ki a leghevesebb ellenforradalmi mozgalmak. A kommunista történetírás a következőképpen ismerteti az eseményeket:

*„A volt földbirtokosok, tőkésék és elsősorban a magasrangú katonatisztek fehér gárdát szerveztek, s az imperialista csapatok hadmozdulataira támaszkodva, hátbatámadták a Vörös Hadsereget és egyes helyeken, ha rövid időre is, de visszaállították a kapitalista uralmat. Leverésükhöz a kislétszámú helyi Vörös Őrség nem volt elegendő, komoly katonai erő kellett ahhoz bevetni. E megmozdulások miatt vált szükségessé Szamuely Tibor különleges megbízatása a keleti fronton. Az ellenforradalmi támadások leverése után a frontvonal közelében azonnali, helyszínen történő ítélkezés vált indokolttá, olyan tettesek ellen, akiket a katonai alakulatok az ellenforradalom elleni harc során fogtak el. Ezért kellett felállítani az ellenforradalmárok ellen fegyveresen harcoló katonai egységekkel együtt mozgó és együttműködő rögtönítelő bíróságokat.”<sup>18</sup>*

A proletárdiktatúra első időszakában tehát a forradalmi törvényszékek látták el a tanács hatalom védelmét, ennek a feladatnak jelentős részét azután az ellenforradalom „veszélyesebbé válása” idején, a katonai és az igazságügyi intézkedések együttes alkal-

<sup>17</sup> Szabó, 1955. 159.

<sup>18</sup> Sarlós, 1961. 100–101.

mazásának szükségessége miatt vették át a rögtönítelő bíróságok. A rögtönítelő bíróságok – egyébként a forradalmi törvényszékhez hasonlóan – ítéleteikben nem csupán halálbüntetést, hanem szabadságvesztést is kiszabtak. Találkozhatunk felfüggesztett szabadságvesztés büntetésekkel, sőt pénzbüntetésekkel is. Gyakoribb volt azonban a komoly, 3–15 évig terjedő szabadságvesztés büntetések kiszabása. Ez volt a gyakorlata a Szamuely Tibor vezetésével működő különleges rögtönítelő bíróságnak (hóhérbíróságnak) is, amely ugyancsak „nem kizárólag” halálos ítéleteket hozott, hanem legalább 50 személyt ítelt el különböző tartalmú szabadságvesztésre.<sup>19</sup>

A régebbi, marxista történetírás szerint, az

*„1919. június 24-i budapesti ellenforradalmi kísérletet széleskörű, szervezett agitáció, rémhírterjesztés, pogromra való izgatás előzte meg, de a klérus is bekapcsolódott. Emiatt a kormányzó tanács június 23-án Haubrich Józsefet Budapest és környéke területére statáriális jogkörrel megbízta az ellenforradalmi mozgalmak leküzdésével. Haubrich azonnal kiadta statáriális rendeletét, amely rögtönítelő eljárás alá vonta a Tanácsköztársaság és intézményei elleni gyülekezést, bujtogatásnak vagy cselekményt, továbbá a felekezeti és a faji izgatást.”<sup>20</sup>*

Ez a magyarázata annak, hogy a június 24-i budapesti puccskísérlet elkövetői felett nem a Budapesti Forradalmi Törvényszék, hanem a rögtönítelő bíróság ítélezett, amelynek elnöke Kiss Miklós városparancsnok lett. A vádlottak többsége magas rangú katonatiszt volt, köztük a Ludovika Akadémia több tanára, őrnagyok, század - parancsnokok. A Budapesti Rögtönítelő Bíróság két hétig tárgyalta az ügyet, és első ítéleteit (köztük két halálos ítéletet) július 3-án, további 9 halálos ítéletet pedig július 8-án hozott meg. A 11 halálra ítélt közül 9 katonatiszt volt, hetvennyolc vádlottat 6 hónaptól életfogytig terjedő kényszermunkára, 254 ludovikás növendéket pedig internálásban eltöltendő nevelőmunkára ítelt a bíróság. A rögtönítelő bíróság halálos ítéleteinek végrehajtását megakadályozta a Kormányzótanács CXXVII. számú rendelete, amelynek megjelenésekor – amint az ítéletekből is megállapítható – már eltelt 48 óra az ítéletek végrehajtása nélkül, tehát a halálos ítéletek automatikusan életfogytiglani fegyházbüntetéssé változtak át.<sup>21</sup> Rémhírterjesztés és izgatás miatt halálos ítéletet hozott a Budapesti Forradalmi Törvényszék 1919. június 23-án. Sarlós Béla szerint,

<sup>19</sup> Uo.

<sup>20</sup> Uo.

<sup>21</sup> Sarlós, 1961. 131.

*„H. I. június 22-én a Bazilikában és az előtte lévő téren a Tanácsköztársaság közeli bukására utaló, a népbiztosok ellen, felekezeti gyűléltre és pogromra uszító röpcédulákat terjesztett. Ez a röpcédulaosztogatás – mint később kiderült – szoros összefüggésben állt a június 24-én megkísérelt budapesti ellenforradalmi puccsal és annak előkészítését szolgálta. A június 23-i tárgyalás megtartása akkor ez még nem volt ismeretes és így a vádlottat nem az ellenforradalmi felkelés előkészítése, hanem a rémhírterjesztés lesújt súlyosabb esete és izgatás miatt vonták felelőségre. Ekkor egyébként már megjelent Haubrich statáriális parancsa is, a forradalmi törvényszék tehát az izgatás miatt is halálbüntetést szabhatod ki. A tárgyi bizonyítékok: a nála megtalált röpcédulák, továbbá az őt tettenérő tanúk vallomása. A Budapesti Forradalmi Törvényszék az ellenforradalmi puccs kitörését megelőző rendkívül feszült helyzetben a vádlottat halálra ítélte. A Kormányzótanács ebben az esetben nem gyakorolt kegyelmet és az elítéltet még a puccskísérlet kitörése előtt június 24-én reggel kivégezték.”<sup>22</sup>*

### **Cserny József karhatalmi csoportja, a „Lenin-fiúk”**

A proletárdiktatúra kikiáltása után, mielőtt még a Politikai Nyomozó Osztály megalakult volna, a proletárhatalom biztosítására, illetve esetleges ellenforradalom letörésére, Vágó Béla belügyi népbiztoshelyettes – a Forradalmi kormányzótanács nevében – Gábor Mózesen keresztül megbízást adott Cserny Józsefnek kb. kétszáz főből álló karhatalmi egység megszervezésére. Cserny József, mint matróz végigharcolta az első világháborút.<sup>23</sup> 1918-ban a háború vége felé kiszökött Szovjet-Oroszországba, Kun Bélát régebről ismerte, és ott is kapcsolatba került vele. Cserny nem volt iskolázott, a marxizmus-leninizmussal épphogy kezdett megismerkedni. Katonás magatartású, elég jó szervező, és a „burzsoáziát” ösztönösen gyűlölő ember volt. A parancsnoksága alá tartozó egység tagjai munkáskatonákból regrutálódott. Csernynek már március 21-e előtt is volt csoportja, ők védték a Visegrádi utca 15. szám alatti pártházat, de ez a csoport még nem volt azonos a Lenin-fiúk karhatalmi különítményével.<sup>24</sup> Március 21-e után a karhatalmi csoport felállítását az indokolta, hogy a proletárdiktatúra kikiáltásakor semmiféle megbízható, szervezett, ütőképes fegyveres egység nem állt a tanácskormány rendelkezésére. Cserny, miután elvállalta ezt a megbízatást, nyomban hozzálátott az egység felállításához. A felvétel kizárólag ajánlásokra történt. Az egyik szervező Markovics Gyula tengerész volt, aki részt vett a cattarói matróz-

<sup>22</sup> Sarlós, 1961. 154–155.

<sup>23</sup> Árkus József: *Lenin-fiúk*. Bp., 1960. (Továbbiakban: Árkus, 1960.) 6.

<sup>24</sup> Rotter József: *1919. A proletárhatalom védelmében*. Bp., 1979. (Továbbiakban: Rotter, 1979.) 84.

felkelésben is. A karhatalmi egység gyorsan megszerveződött. Cserny vezetésével a Vágó Béla által kiutalt Batthyány-palotát lefoglalták, és abban a kb. 180 ember berendezkedett. Cserny az egységéből Szamuely Tiborhoz vezényelt kb. 40 főt, akik állandóan Szamuelynél voltak. Ők adták a szolgálatot a Kormányzótanácsnál és a Szovjetházban (a volt Hungáriában). Ezt a szolgálatot 25 fő, Csomor Gábor parancsnokságával, 24 órás váltással látta el. Az egység a Batthyány-palotában vette fel a „terrorcsapat” nevet, s Cserny vallomása szerint ő használta először a Lenin-fiúk elnevezést.<sup>25</sup> Az egység létszámát további 180-200 fővel emelték. Ezek körlete a Trefort utcai Hunyadi-palotában volt. A karhatalmi egységhez 30 orosz állampolgár is tartozott, akik korábban, mint hadifoglyok kerültek Magyarországra, s önként léptek a Tanácsköztársaság szolgálatába. Közvetlen vezetőjük egy Borisz nevű kommunista volt. Cserny csoportja szervezetileg Vágó Bélához tartozott, elvileg az ő utasításai voltak számukra irányadók. A gyakorlatban azonban a csoport önállóan nyomozott, letartóztatásokat eszközölt, vidéken önálló akciókat is hajtott végre.<sup>26</sup>

Kezdetben az egység a Tanácsköztársaság szempontjából hasznos szerepet töltött be. Később azonban majdnem minden felügyelet és felelősség nélkül tevékenykedtek, rászabadítva a féktelen terrort az ország lakosságára. Ennek az volt az oka, hogy Vágó Béla időközben a harctérre ment, és így az ő személyes ellenőrzése nem volt biztosítva. Az, hogy a csoport gazdaságilag Korvin Ottóhoz tartozott, még nem biztosította ellenőrzésüket és egységes irányításukat. Böhm Vilmos, a hadsereg főparancsnoka és a szociáldemokraták a csoport feloszlását követelték. Jancsik a budapesti Vörös Őrség parancsnoka kijelentette, hogy a Vörös Őrségen kívül más karhatalmat nem tűr meg a fővárosban, mert veszélyeztetik intézkedéseit. Cserny és Jancsik beosztottai kezdtek egymás ellen fellépni. Ez a körülmény a vörösök szempontjából gátolta az amúgy is nehéz belső viszonyok konszolidálását.<sup>27</sup> Ekkor Korvin Ottó és Jancsik, valamint helyettese, elmentek Csernyhez és hosszas tárgyalás után megállapodtak a Lenin-fiúk egységes feloszlásában. Bár rendeletileg feloszlatták a csoportot, a gyakorlatban még jó ideig alig történt valami. Hogy ez így volt, bizonyítja a Kormányzótanács 1919. május 10-i ülése. Ezen az ülésen szó volt arról, hogy a „terrorcsapat” formája nem felel meg. Vágó Béla belügyi népbiztos helyettes kijelentette: „[...] van közöttünk azonban 40-50 régi, megbízható vasmunkás és famunkás,

<sup>25</sup> Uo.

<sup>26</sup> Árkus, 1960.

<sup>27</sup> *A Tanácsköztársaság szolgálatában*. BM Tanulmányi és Módszertani Osztálya-BM-ORFK Politikai Nevelő Osztály, Bp., 1959. 62.

*akikre a Politikai Nyomozó Osztálynak feltétlenül szüksége van. Ezeket visszatartottuk és beosztjuk a Politikai Nyomozó Osztályba. A Batthyány-palotát pedig Haubrich hadügyi népbiztos a maga rendelkezésére fogja lefoglalni.”*<sup>28</sup>

A csoport tagjai közül 25 főt a Szovjetház, 15 főt a Parlament őrségéhez vezényeltek, 43 főt Kun Béla javaslatára, mint nyomozókat, Korvin Ottó testületébe osztottak be. A többbit Gödöllőre, a főhadiszállásra, illetve a frontra vezényelték. Cserny József 43 emberrel a Parlamentbe költözött át, és ott a Politikai Nyomozó Osztály V. Nyomozó Alosztályaként szerveződött meg. A csoport fentiek szerinti átszervezése a problémát nem oldotta meg. Hamar kiderült, hogy Cserny József beosztottjai nyomozati munkájuk során többször önkényesen járnak el, megsértik a törvényességet. Ennél fogva helyzetük az új helyükön is tarthatatlan lett. Cserny maga is panaszkodott, hogy beosztottaival nem bír, utasításait nem veszik figyelembe. A június 11-i ellenforradalmi előkészület leleplezése után több személyt, akit letartóztattak, bántalmaztak. Korvin Ottó ekkor feljelentést tett a Forradalmi Kormányzótanácshoz, hogy Cserny nyomozó alosztályával nem tud együttműködni, és ha nem oszlatják fel őket, akkor személyzetével együtt lemond. A június 24-i ellenforradalmi puccs levereése után Kun Béla felkereste őket, beszédet mondott, és közölte velük, hogy rájuk, mint karhatalomra szükség van, és különítményként fognak szerepelni. Ezután az V. Nyomozó Alosztályt feloszlatták és egy részét július 20-án a Mozdony utca 40. szám alá vezényelték, ahol Cserny zászlóalj címen szerepeltek, kiegészülve kb. 250 emberrel.<sup>29</sup>

A Tanácsköztársaság kikiáltása után nagy részben a tengerészlakta-nyában levő alakulatok tagjaiból szerveződött meg a Lenin-fiúk alakulata. Ez a csoport a Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztályának lett a fegyveres alakulata a „*belső ellenség elnyomására*”. Az alakulat a következő részlegekből állt. Az első Szamuely Tibor közvetlen irányítása alá tartozott. Tagjai: Mann József, Kovács Lajos, Kovács Gyula, Schön Gábor, Gábor Antal, Küvér Lajos, Gellei Géza és Dékány István, Szamuely gépkocsivezetője volt. A csoport nagy részben a különböző akciók alkalmával Szamuely Tiborral együtt különvonaton ment a feladatok elvégzésére. A második csoportot a Teréz körúti Batthyány palotában és a Trefort utcában helyezték el, vezetője Cserny József volt. Ezekből a csoportokból ment őrség egyes fontos pontokra és a Szovjetházba, amely a volt Hungária Szállóban volt. Később a Szovjetházhoz állandó őrséget állítottak össze, nagyrészt régi tengerészekből, Dögei Imre ve-

<sup>28</sup> Rotter, 1979. 85.

<sup>29</sup> Uo.

zetésével. A Cserny-csoportban tengerészek, tüzérek, géppuskások és műszakiak voltak. A Lenin-fiúkkal szembeni követelmény az volt, hogy kommunista, jó szakmunkás és edzett frontkatona legyen. A tagok között volt: Papp Sándor, Gróó Géza, Schönfeld József, Bonyhádi Tibor, Wilhelm-testvérek (akik nyomozók voltak), Kerekes Árpád, Kakas Ferenc, Németh Béla, Gáspár Sándor, Markovics Gyula cattarói tengerész, Neumayer Géza, Löscher Márton, Irodenka József, Zsámár József, Zsolnai János és Oláh József.

*„Cserny József ‹elvtárs› a vállas és tagbaszakadt tengerészlegény, akit Kun Béla bízott meg a terrorcsapatok szervezésével. Duzzadt az izomerőtől s egyetlen meggyőződése volt: hogy neki az általános felfordulásban feltétlenül uralkodnia és irgalom nélkül gyilkoltatnia kell. Ebben még Kun Bélától sem túrt ellentmondást, s amikor az antant-misszió és a munkásság nyomása alatt csapatát fel akarták oszlatni, azt is tervbe vette, hogy szolgálatát az ellenforradalomnak ajánlja fel. Önkéntes jelentkezőkből, a társadalom söpredékéből válogatta ki minden gaztetre elszánt rovott múltú embereit, a „Lenin-fiúk” néven ismeretes gonosztevőket, akiknek száma meghaladta a 400-at s kijelölt feladatuk az ellenforradalmi mozgalmak letörése volt. Igazi rendeltetésük azonban nem nyílt harcokban vagy hadműveletekben való részvétel, hanem a Vörös Hadsereg által már elnyomott mozgalmak színhelyén gyilkolással, kínzással és fosztogatással való elrettetés. Tudjuk, immár bírói ítéletekből is, hogy ez az intézmény közönséges tömeggyilkosságra és rablásra szervezett alakulat volt, melyet Seidler Ernő rendőrségi népbiztos előre megnyugtatót: „annyi burzsujt tehettek el láb alól, amennyit csak akartok, én mindent elsimítok!”<sup>30</sup>*

Csernyi emberei megszállták a Teréz-körúti gróf Batthyány-palotát és valóságos erődde alakították át; pincéibe rengeteg muníciót hordtak össze, s ágyúkkal, aknavetőkkel, 24 gépfegyverrel rendelkeztek. A ház előtt elbarikádozták a járdát, s a kapu előtt állandóan gépfegyverrel felszerelt teherautók álltak. Minden Lenin-fiúnak számos revolvère, rohamkése és kézigránátja volt; bőrkabátban, hátul zacskószerűen lecsüngő lapos sipkájuk ismeretes volt szerte a városban. (Cserny maga sárga csizmája szárában hosszú vadászkést is hordott.) Palotájukba gépkocsikon vittek be nagymennyiségű „rekvirált” ruhát, élelmet, bobokat, ékszereket és úrinöket, akiket vad dorbézolásaik után megpofoztak és kilódítottak.<sup>31</sup>

<sup>30</sup> Huszár Károly: *A vörös rémuralom Magyarországon*. Szentendre, 2020. (Továbbiakban: Huszár, 2020.) 48.

<sup>31</sup> Huszár, 2020. 48–49.

Külön szótárak volt ezeknek a banditáknak a titkos gyilkosságok megjelölésére: „*gajdeszbe küldeni*”, „*hidegre tenni*”, „*úsztatni*”, „*haza-küldeni*”; a kínzást és verést „*angolosan*” és „*félangolosan*” végezték. Ha Korvin vagy Schön Gábor (a Vörös Őrség kerületi parancsnokságának politikai biztosa) telefonált Csernynek: „*átküldtem hozzád egy embert, küld gajdeszbe!*” – az illető már másnap reggelre halott volt, s hulláját „*úsztatták*” a Duna medrében. Ezek közül került ki a Szovjetház őrsége, valamint a Szamuely-különítmény, mely vezérének különvonatán lakott és állandóan útra készen állott.<sup>32</sup> Amikor a terroresapatot ideiglenesen feloszlatták, 40 „legmegbízhatóbb” tagját a parlament épületében működő nyomozóosztályba rendelték ki; utóbb azonban megszervezték a csapatot, s ekkor Budán a Mozdony-utcai iskolában ütötte fel szállását. Egész sereg embert tettek el láb ítélet nélkül, feljebbvalóik rendeletére, vagy saját elhatározásukból, cinikus kedvtelésből és rablási szándékkal.<sup>33</sup>

A budapesti terrorttal párhuzamosan, Szamuely „halálvonata” végigszáguldozott az országon, és az „ellenforradalmak” minden színhelyén kiszálltak belőlük a „fekete utasok”. Szolnokon 30, Kalocsán 20, a kis Dunapatajton 61 embert végeztetett ki, az eddigi megállapítások szerint a diktatúra hivatalos gyilkosa, s tömegestől ölette le az ártatlanokat még körülbelül 20 városban és községben. Nagyszámú hóhérai közül Kovács Lajos egymaga 17, Kerekes (Kohn) Árpád 18, Sturcz Károly 49 embert akasztatott fel vagy lőtt agyon Szamuely egyetlen kézlegyintésére. A kiszemelt fa előtt székre állították az áldozatot, hurkot tettek a nyakára és ráparancsoltak, rúgja ki a széket maga alól; ha ezt rettenetes halálfélelmében nem tudta megtenni, addig ütötték puskatussal és szurkálták rohamkésekkel, míg a véres kínoktól való szabadulás ösztöne készítette a rángatózó áldozatot akaratauk teljesítésére. Galambösz aggastyánokat agyba-főbe vertek, másoknak a szemét szúrták ki, mielőtt végeztek volna velük bolsevista kegyetlenséggel. Egy községi jegyző áldott állapotban levő feleségével végignézték felakasztott férje végső vonaglásait. Pofozták, rugdosták és gúnyolták trágár szavakkal a halottakat is. „*Nem voltam képes tovább nézni ezeket a jeleneteket – vallotta egy katonarvos – sírógörcsöt kaptam, ami négyévi háborús szolgálatom alatt sohasem történt meg velem.*”<sup>34</sup>

A népbiztos-diktátorok pedig, akik annyiszor hangoztatták „*a burzsoázia páratlan gyávaságát*”, s meggyalázták hőseinket és vértanúinkat, mihelyt a gyilok kiesett a kezükből, lázas sietséggel csomagolták össze

<sup>32</sup> Huszár, 2020. 49.

<sup>33</sup> Uo.

<sup>34</sup> Huszár, 2020. 50.

az Osztrák-Magyar Bank pénztárából saját céljaikra magántulajdonba vett külföldi valutákat, s különvonatra szállva, riadtan menekültek enyhébb éghajlat alá a feldúlt, kifosztott és sivataggá tiprott boldogtalan országból. Kun Béla, aki folyton azt szavalta, hogy fegyverrel a kezében fog meghalni a proletárdiktatúráért, utasítást adott a mérsékelteknek, hogy az antanttal tárgyaljanak a tanácskormány lemondásáról. Kunfi Zsigmond írja Kun Béláról, hogy „*Kun Béla megszökött és elárulta a proletariátust*”.<sup>35</sup>

A Lenin-fiúk közvetlen elkövetői voltak mindannak a kegyetlenkedésnek és gyilkosságnak, amely a diktatúra alatt Budapesten és a vidéken rémületbe kergette az egész lakosságot. Cserny már a diktatúra előtt szervezett Kun Béla anyagi segítségével egy kommunista tengerészszázadot. Ez a titkos szervezkedés a kommunisták uralomra jutása pillanatában vált nyilvánossá, Cserny százada volt a magja a Lenin-fiúk csapatának, kik mindjárt az első pillanatokban összeraboltak vagy 25 gépkocsit, elfoglalták az oktagon-téri Batthyány-palotát, megrakták munícióval, élelemmel, kapuja elé gépfegyvert és aknavetőt állítottak, – szóval otthonosan és kedélyesen berendezkedtek a főváros kellős közepén.<sup>36</sup> A palota előtt állandóan táboroztak járó motorral a gépkocsik, egy-egy népbiztosi telefonüzenetre négy-öt legény autóra kapott, s mikor visszatértek, valamely ismert „*burzsuj*” kuporgott fogolyként az automobilban. Budapest a legfantasztikusabb mendemondákkal volt tele a Lenin-fiúk gazságairól, s ma már tudjuk, hogy ezeknek volt alapja, s hogy a Lenin-fiúk gáztettei, kegyetlenségei és gyilkosságai túlhaladtak minden emberi fantáziát. Fekete bőrkabátban, komoly fegyverzettel, hivalkodva jártak kaszárnnyájuk, majd később az általuk őrizett Szovjetház és a parlament előtt. Nagyrésztük szibériai orosz hadifogolytáborból érkezett, de akadt közöttük minden foglalkozásbeli hivatásos gyilkos, rovott múltú betörő leginkább. Cserny nagy tekintélyt tartott közöttük, s némi romantikus lendülettel játszotta a forradalmi vezért, de mikor elfogatása után lekopott róla a vörös és hamis máz, ő is társainak közönséges gonosztevő színvonalára süllyedt, legfeljebb vallomásában, beismerésében és halálában volt bátrabb és férfiasabb, mint társai.<sup>37</sup> A Lenin-fiúk fegyver- és élelmiszerkutatás ürügye alatt gyakran jártak rabolni a polgárokhoz. Egy helyen egy mérnököt és feleségét ágyban lőtték agyon, mikor a mérnök tiltakozni próbált az erőszak ellen. A Batthyány-palota és a parlament pincéjé-

<sup>35</sup> Huszár, 2020. 51.

<sup>36</sup> Huszár, 2020. 145.

<sup>37</sup> Huszár, 2020. 145.



ben a legrafináltabb és a legszörnyűbb kegyetlenkedéseket követték el a foglyokon, akik félholtan kerültek ki kezeik alól, s gyötrelmeik közt olyan dolgokat is vallottak, amit soha eszük ágában sem volt elkövetni. A Lenin-fiúk naponta kapták a friss foglyokat a Vörös Őrségtől, vagy Korvin utasítására maguk szereztek egyet-kettőt, s Isten irgalmazott annak, aki kezükbe került. Tűszúrásokkal, karcsavarásokkal, gumibotokkal, rúgásokkal kínozták az embereket, papírvágó kést, vagy rohamkést dugtak a védtelen ember torkába és testébe.<sup>38</sup> Az áldozatokat a kínzás előtt levetkőztették, s aztán szeges talpú csizmával táncoltak az alattuk vergődő, meztelen emberi testeken.

Amikor a Vörös Hadseregben a fegyelem lazulni kezdett, a Lenin-fiúk egy része, mint tábori csendőr, a vörös katonák közt is kegyetlenkedett. Gépfegyvert állítottak fel a hadsorok mögött s egy-egy lankadó rohamot puskatúzzal élesztettek hátulról – régi orosz mintára. Egy alkalommal az egyik elégedetlenkedő gyalogezredből harminc embert felakasztottak, sőt Gödöllőn Böhmnek, a „*vörös marshallnak*” udvari vonatára is rálöttek – kedvtelésből, vagy időtöltésből – ki tudja? Mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy úgyszólván minden tettükről tudtak feletteseik, csak hivatalosan nem vették tudomásul kegyetlenkedéseiket. Így aztán a külföldi jegyzékek jóideig eredménytelenek maradtak, intervenciók és fenyegetések hiábavalók voltak. Végre, mikor a két Hollán eltűnése után egyre több és több gaztettük került napvilágra, kisebb csoportokra osztották fel őket, s más név alatt, más helyen – ugyanúgy garázdálkodtak továbbra is. (elég talán annyit megjegyezni, hogy a front mögötti véisztörvényszék elnöke is Szamuely volt.)<sup>39</sup> A két Hollánt a Lánchíd közepén lötték agyon éjjel, mikor a tűszök összefogásának éjszakája volt, s a hídról a Dunába lökték őket, hogy gaztettük titokban maradjon. Dobsa zászlóst, kit ártatlanul vittek be a Vörös Őrségre, a legszörnyűbb kínzások közt végezték ki, aztán éjjel a Dunába lökték holttestét. A Pest alatti dunamenti községek népe nap-nap után halászott ki akkoriban holttesteket a habokból. A Lenin-fiúk járták be a diktatúra utolsó napjaiban a várost, halálra rémítve az agyonéhezett és agyongyötört lakosságot a gépfegyveres kocsikázással, s akkor egészen nyíltan terveztek egy kétezres lista szerint végrehajtandó tömeges „burzsujgyilkolást” augusztus 5-ikére és 14-ikére, ami azonban – hála Istennek – elmaradt a hirtelen és alaposan megérdemelt összeomlásban.<sup>40</sup>

<sup>38</sup> Uo.

<sup>39</sup> Huszár, 2020. 146.

<sup>40</sup> Uo.

A Tanácsköztársaság már legelső jogszabályban, a Forradalmi Kormányzótanács I. Számú rendeletében kinyilvánította azt az elhatározását, hogy új, szocialista bíróságokat, forradalmi törvényszékeket hoz létre. Az igazságügyi népbiztos I. számú rendelete pedig, amely az említett jogszabállyal egy időben, 1919. március 24-én jelent meg, megszüntette a régi büntető bíróságok működését. A Tanácsköztársaság jogszabályai három, egymástól szervezetiesleg elkülönülő büntető bíróságot hoztak létre:

1. a polgári személyek felett ítélő forradalmi törvényszékeket,
2. a Vörös Hadsereg és a Vörös Őrség tagjaival szemben eljárni hivatott forradalmi katonai törvényszékeket, és
3. a rögtönítélő bíróságokat, amelyek mind polgári személyek, mind katonák felett egyaránt ítélezhettek.

A Tanácsköztársaság első jogszabályaiban nem jutott kifejezésre ez a hármass felosztás, a Forradalmi Kormányzótanács I-IV. számú rendeletei még egységesen forradalmi törvényszékekről szólnak. A szétválasztást a gyakorlati szükségesség indokolta, ezért a bíróságokra vonatkozó jogszabályok különböző időpontokban jelentek meg.<sup>41</sup> E jogszabályok több részletkérdésben eltérnek egymástól. Az egymástól több szempontból különböző jogszabályok a háromféle bíróságnak megfelelően az alábbiak:

1. A forradalmi törvényszékek működésének alapvető szabályait a Forradalmi Kormányzótanács IV. számú rendelete tartalmazta. Ez a rendelet egyike a Tanácsköztársaság legfontosabb jogszabályainak, tíz §-ból állt.
2. A Forradalmi Kormányzótanács XXIII. számú rendeletével március 30-án új, „*forradalmi fegyelmek*” alapuló proletár hadsereg, a Vörös Hadsereg felállítását határozta el. Rendelet 4. pontja kiemeli, hogy a Vörös hadsereg feladatát csak akkor láthatja el megfelelően, ha forradalmi fegyelmek tölti el. Ugyanez a pont intézkedik arról, hogy fegyelmek betartása fölött legfelső fokon a forradalmi törvényszék őrököl, kisebb fegyelmi vétségekben pedig a csapatvezetők választott esküdtszékei ítéleznek. A Belügyi Népbiztosság I. számú rendelete I. §-ának 2. bekezdése szerint a Tanácsköztársaság belső rendjének védelmére felállított Vörös Őrség a Vörös Hadsereg kiegészítő részét képezte. A Forradalmi Kormányzótanács XXIII. számú rendelete tehát a Vörös Őrség tagjaira is kiterjedt.

<sup>41</sup> Sarlós, 1961. 13.

3. A rögtönítélő eljárást a Kormányzótanács 1919. május 17-én hatályba lépett XCIV. számú rendelete III. részének 20. és 21. §-ai vezették be.<sup>42</sup>

A Forradalmi Kormányzótanács bármilyen cselekményt a forradalmi törvényszék elé utalhatott, s a forradalmi törvényszék bármilyen cselekmény miatt halálbüntetést szabhatott ki. Az „ellenforradalmárság” gyanúja miatt kivégzett Várkonyi Bálint dömödsi lakos, Stenczel János ügyvéd és Nikolényi Dezső rendőrfogalmazó budapesti lakosok, valamint Herczeg Géza budapesti lakos ügyeiben megállapítást nyert, hogy az eljáró forradalmi törvényszéket három bolsevistából alakították, a Stenczel-Nikolényi ügyben egyenesen Cserny Józsefet, a terrorvezért ültették az elnöki székbe.<sup>43</sup> Az összes forradalmi törvényszéknek volt ún. politikai megbízottja is, akinek szava, utasítása döntött az ítéletek meghozatalánál. Akik ellen a Forradalmi Kormányzótanács halálbüntetést akart hozatni, azoknak ügyében megfelelő eljárásra utasította a politikai megbízottat. A politikai megbízott László Jenő dr., pl. a Várkonyi Bálint ügyében a tárgyaláson nemcsak maga volt jelen, hanem a legagresszívabb módon bele is avatkozott az ügybe. Kijelentette, hogy a legszigorúbb, legkegyetlenebb: halálos ítéletet kell hozni, s azt azonnal végrehajtani. Sőt bement az ítélethozatalra visszavonult „tanács” szobájába is, és a tanácsot egyenesen halálos ítélet hozatalára utasította. A Stenczel-Nikolényi ügyben Korvin-Klein Ottó politikai főnyomozó már előre kijelentette, hogy „*biztosan lesz kivégzés, bírákról majd gondoskodom*”. Gondoskodott is László Jenő útján, aki Cserny Józsefet ültette az elnöki székbe, meghagyván neki, hogy halálos ítéletet hozzon; a törvényszék másik két tagjául a két legkegyetlenebbnek ismert forradalmi törvényszéki tagot (az egyik a győri terrorcsapat vezére volt) jelölte ki. De a tárgyalás menetébe és irányításába itt is beleavatkozott a politikai megbízott, halálos ítéletet követelt. A tárgyalás, a tanácskozás csak pár percig tartott és természetesen halálos ítélettel végződött; „*golyó-halál*”, mondta egyszerűen Cserny. És vajon miért nem akasztás? Mert Bali Mihály a rendes állami hóhér megtagadta a forradalmi törvényszék halálos ítéleteinek végrehajtását. Az egyszerű paraszti sorban levő állami hóhérban meg volt a jog- és törvényellenességnek az a tudata, mely a proletárdiktatúra oly sok magasabb képzettségű alkalmazottjában sajnos hiányzott. A halálos ítéletet tehát terroristákkal hajtották végre. Erről a kivégzésről így írt a *Vörös újság* április 25-iki száma: „*A forradalmi törvényszék nem komédiázott*

<sup>42</sup> Sarlós, 1961. 13–32.

<sup>43</sup> *A Tanácsköztársaság véres almanachja*. A proletárdiktatúra kortörténeti dokumentumgyűjteménye. Szerk. Gratz Gusztáv, Magyar Menedék, Bp., 2020. (Továbbiakban: Gratz, 2020.) 378.

*sokat ezekkel a banditákkal, a példás ítélet, amely az aljas összeesküvőket, a burzsoá-anarchia visszaállítását akaró gazfickókat érte, bizonyára nagy megnyugvást fog kelteni a proletárok soraiban”.*<sup>44</sup>

Amikor a proletárdiktatúra bukása után kézre került bűnösöket a rendes bíróság felelősségre vonta, ezek ismét csak a terrorra hivatkoztak. A terroristák azzal, hogy őket Cserny terrorizálta, Cserny azzal, hogy Kun Bélától félt, Kun Béla pedig Cserny terrorjától reszketett. Trattner Árpád a politikai vádbiztosok vezetőjének helyettese is azzal védekezett, hogy kényszer hatása alatt cselekedett, mert terrorral fenyegették. Így festett tehát az úgynevezett forradalmi igazságszolgáltatás, melyről Rákos Ferenc a Budapesti Forradalmi Törvényszék elnöke 1919. április 16-ikán ezt írta a *Vörös Újságban*: „*A forradalmi bíróságok kezében van a vörös terror és kíméletlenül alkalmazzák ezt a proletár állam minden ellenségével szemben. Ha a burzsoá szabotál, útba áll, súlyosan fogja érezni a vörös terror kemény öklét.*”<sup>45</sup>

Természetesen vidéken is hasonlóan dolgoztak a forradalmi bíróságok. Így például a császári „ellenforradalom” leverésekor letartóztatták a plébánost. Mielőtt a rögtönítélő törvényszék összeült (tagjai két lakatos és egy kéményseprő voltak), Budapestről telefonutasítás jött a megyei direktóriumhoz, hogy a papot a községben fel kell akasztani, azért, mert a nép szereti őt. A néhány perces tárgyaláson a vádbiztos golyó általi, a védő (aki egy más városban vádbiztos volt) kötél általi halált indítványozott. A halálos ítéletet a tatai sofőr csapat tagjai 1919. június 6-án hajtották végre.<sup>46</sup>

#### A „LENIN-FIÚK” KÖZPONTJA

A Batthyány-palotában (VI. Teréz krt. 9. később 13. szám, 29423. hrsz., jelenleg a Budapest VI. kerületi önkormányzat működik az épületben) tevékenykedett a Forradalmi Kormányzótanácsnak közvetlenül alárendelt Cserny József-féle különítmény. Az épületet Vágó Béla népbiztos rekvirálta. A palota pincéjében több vagon lőszert raktároztak el, valamint 12 aknavetőt, több gyalogsági ágyút és 24 gépfegyvert, amelyek közül néhányat, a járókelők megfélemlítésére a kapu előtt állították fel.<sup>47</sup> A Cserny-féle különítmény eleinte a Politikai Terrorcsapat nevet használta, de Kun Béla ezt a táblát levette a palotáról, ezt követően a Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának Különítménye néven szerepelt. Május 1-jén az épület homlokzatára a Kun-Vágó laktanya, Lenin fiúk felirat került. Kun Béla 1919. július 15-e után

<sup>44</sup> Gratz, 2020. 379.

<sup>45</sup> Uo.

<sup>46</sup> Uo.

<sup>47</sup> Bíró Aurél: *A Tanácsköztársaság fővárosi karhatalmai*. Bp., 2014. (Továbbiakban: Bíró, 2014.) 41.

újjászervezte a Cserny-csoportot. Személyesen meg is jelent a Batthyány-palotában, ahol beszédet intézett a csoport tagjaihoz.

Amikor a tanácskormány döntést hozott az ellenforradalmi szervezkedések megfékezését célzó túszedésről, a Politikai Nyomozó Osztályra kiemelt szerepkör hárult. Korvin is részt vett a túsok listájának összeállításában, és az ellenségnek nyilvánított egykori közéleti személyek internálását maga is forszírozta. Megbízható karhatalom hiányában a túsok összeszedését a közkeletű néven Lenin-fiúkként aposztrofált terroralakulat végezte el. A le tartóztatások során néhány esetben brutális gyilkosságokra is sor került, amit Korvin a leghatározottabban elítélt. Igazából nem szívelte Cserny Józsefet, és nem preferálta az önkényes erőszakot sem, a túlkapásokat azonban nem tudta megakadályozni. Még akkor sem, amikor Csernyéket formálisan az ő irányítása alá rendelték, és felsőbb utasításra nyomozói beosztást kaptak az osztályán.<sup>48</sup> A felosztatott terrorcsapat negyven tagjából Cserny József vezetésével ekkor alakították meg a Politikai Nyomozó Osztály V. alosztályát. Nem mondhatni, hogy Korvin örült volna a döntésnek, hiszen a terroristákat egyáltalán nem tartotta alkalmasnak a nyomozószolgálat ellátására. A terroristákra elsősorban nem a politikai nyomozók főnökének, inkább a Tanácsköztársaság bolsevik vezetőinek volt a legégetőbb szükségük. Legalábbis az ügyében keletkezett egyik detektívjelentés szerint Korvin azt mondta, hogy a terrorkülönítményeket azért nem oszlatták fel, mert a népbiztosok „*a polgárságot, sőt a munkásságot másképpen nem tudták sakkban tartani*”. A nyomozóként kevésbé, „*verőlegényként*” annál jobban hasznosítható Lenin-fiúkat, mint az osztály különítményét, különleges feladatok ellátásával, a fegyveres ellenforradalmi mozgalmak leverésével is megbízták.<sup>49</sup>

Korvinnak a terroristákhoz való viszonyáról sokat elárul Csernyék későbbi bírósági tárgyalásán tett vallomása:

*„Találkoztam Csernyvel, akinek erős szemrehányásokkal szemére vettem, hogy a terroristái fékevesztett és fegyelmezetlen alakok. Nincs nekünk arra szükségünk, – mondtam –, hogy holmi tizennyolc éves Dobsákat gyilkoljanak meg, az sem érdekünk, hogy Hollánokat tüntessenek el és gyilkoljanak meg. A terroristának erejére és vadságára az ellenforradalmi akció elnyomásánál van szükségünk, ha ilyenről van szó, akkor legénykedjen. Megmondtam azt is, hogy akkor öljenek meg valakit, majd ha én mondom. Ezt azonban csak a fegyelem megszilárdítása érdekében mondtam.”<sup>50</sup>*

<sup>48</sup> Varga Krisztián: A tett propagandájától a vörös inkvizícióig. Korvin Ottó és az erőszak metamorfózisai. In: *Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók*. Szerk. Müller Rolf–Takács Tibor–Tulipán Éva, Bp., 2019. 195. (Továbbiakban: Varga, 2019.)

<sup>49</sup> Varga, 2019. 195–196.

<sup>50</sup> Varga, 2019. 196–197.

Korvin azonban képtelen volt megregulázni Csernyéket. Vallomása szerint „*a terroristáknak egyáltalán nem lehetett parancsolni, amennyiben ezek Csernytől függetek, és Cserny magának parancsolni nem hagyott.*” A Tanácsköztársaság rendvédelme meglehetősen kaotikus képet mutatott. Több, egymással párhuzamosan működő rendőri szervezet, direktórium, munkástanács és karhatalmi különítmény is végzett felderítéseket politikai ügyekben. Hiába próbálta Korvin központosítani a nyomozásokat, a személyi átfedések, párhuzamos felderítések és önkényeskedések mindvégig megmaradtak. Ez azzal a következménnyel is járt, hogy a közvélekedés összemosta a terrorgyakorlóinak személyét. Későbbi vallomások alapján megállapítható, hogy a bekísért „ügyfelek” sokszor nem tettek különbséget Korvin és Cserny között. A bírósági tárgyalásokon több tanú is összetévesztette Korvin Ottót Cserny Józseffel vagy más különítményes parancsnokkal, és olyan mondatokat és tetteket is neki tulajdonítottak, amelyeket soha nem mondott és követett el.

#### A „LENIN-FIÚK” FEGYVERZETE, VISELETE

A terrorcsapatnak megkülönböztető jelvénye nem volt. A bőrruhákat Papp Sándor és Groó Géza szerezte be. A ruházat kabátból, nadrágból és bőr kamásliból állt. A ruha színe fekete és zöld volt. Cserny 200 komplett öltönyt vett át, amelyekkel felszerelte az embereit. Egy ember teljes felszerelése a következő volt: 1 *stucni* (M1895-ös Mannlicher golyós fegyver), 1 Steyerpisztoly, bajonett, rohamkés, kézigránát és tojásgránát. Cserny emberei állandóan pisztollyal, bajonettel, rohamkéssel és tojásgránáttal járkáltak a városban. Voltak olyanok, akiknél még kézigránát is volt. Egyesek vörös csillagot hordtak a sapkájukon vagy a mellükön. Amikor Cserny csapata Gödöllőre távozott, tagjai a felszerelést és a ruházatot magukkal vitték. A leszerelt ruhái és fegyverei közül 50 komplett felszerelés a gödöllői főhadiszállásnál lett beszolgáltatva, Cserny 11 teljes bőrruha felszerelést a népbiztosoknak adott át, akik magukat ruházták fel azzal. Cserny a megmaradt felszerelést a kelenföldi ruhatárba helyezte. A csapat májusi feloszlásakor többen a teljes felszereléssel megszöktek.<sup>51</sup>

Az általános fegyverzetük 12 db gyalogsági 3, 5 cm-es ágyú, 8 db 7,5 cm-es táborigényű, 6 db 14 cm-es aknavető, 6 db 9 cm-es aknavető, 24 db gépfegyver, 600 kézigránát, 150 db német gránát, 300 db tojásbomba, 13-14 teherautó munícióval, valamint 10 db személyautó és 13 db teherautó. A sofőröket részint Cserny, részint a Vörös Hadsereg II. kerület Ezredes utca 5-7. szám alatti autócsapat parancsnoksága rendelt ki. Csernyék rendszerint az 1. számú Autóforgalmi Intézet autóit használták, bár volt saját autóparkjuk

<sup>51</sup> Bíró, 2019. 61.

is. Az intézet a terroristáknak autókat és szükség esetén sofőrt is kölcsönzött. A sofőrök átlagos létszáma 12 fő körül mozgott, őket revolverrel és kézigráttal szerelték fel. Emellett az autón is volt még egy rövid fegyver. A harcokban ők is részt vettek. A szakácsok is a létszámhoz tartoztak, számuk 2 fő volt, ők az ételosztásban vettek részt, fegyverük nem volt, a saját ruhájukat viselték. Kapuóri szolgálatra 10-10 embert alkalmaztak, 20-24 főt rendeltek ki a Szovjetházhoz, ezen felül Kun Bélához további 8-10 embert. A kapuőrök naponként váltották egymást, de Kun Bélát állandó személyzet kísérte. Ez volt a Kun-őrseg.<sup>52</sup> A terroristák között főleg magas és erős fizikumú férfiak voltak, de ettől néha eltértek, hiszen Pelsőczy József csak 150 cm volt. Cserny három dolgot nem tűrt meg, ezek „*kártya, kocsmá, kurva*”. A Batthyány-palotában a legénységi szoba a második emeleten volt. A kapuba géppuskát állítottak fel és az egész járda el volt kerítve. Az épületben az őrszolgálat abból állt, hogy a kapuban kellett állni és vigyázni az ott álló autókra, valamint arra figyelni, hogy senki se járjon a palota előtti járdán. A pincében lévő muníciót is őrizni kellett, valamint Cserny József szobája előtt is őr állt, aki oda senkit sem engedett be. A csapat konyhája a VI. kerület Nagymező u. 32. száma alatt, Turkovits Gyula hentes- és mészáros mesternél üzemelt, szakácsuk Elbaum Náthán volt.<sup>53</sup> Cserny terrorcsapata három szakaszra oszlott: az első szakasz parancsnoka Gerlei Géza, a második Mann József, a harmadik Szabó József volt. Fikert Ferenc vallomása szerint 8 szakaszból állt, ebből csak 3-4 volt állandóan a Batthyány-palotában, a többi különböző vidéki helyekre rendelték ki. Eszerint az I. szakasz parancsnoka Gerlei Géza volt, aki állandóan vidéken volt Szamuelyvel. A szakasz parancsnokhelyettese Mann József volt. A IV. szakasz parancsnoka Tombor József, az V. szakasz parancsnoka Bataglia Néri, a VI. szakasz parancsnoka Rogozsán Lajos (Ragozsán), a VII. szakasz parancsnoka Birda Lajos, a VIII. szakasz parancsnoka Pánits Vilmos volt. A második és a harmadik szakasz parancsnokai mindig vidéken voltak. Schönfeld József május 1-jén lett a VI. szakaszba beosztva, társai Ascherovits Leon, Wagner N., Klein Béla, Zimmermann Lajos, Slezák Adolf, Csonka László, Demeter István voltak. Egy másik forrás szerint volt egy IX. szakasz, melynek Lui Béla volt a parancsnoka.<sup>54</sup> A terrorcsapat számos budapesti és vidéki ellenforradalmi akciót, megmozdulást vert le. A „rendteremtés” vége letartóztatás, fosztogatás, rablás, fizikai bántalmazás és gyilkosság lett. A terroristák ezen akcióikat a terrorcsapat május elejei feloszlásukig folytathatták.

---

<sup>52</sup> Uo.

<sup>53</sup> Uo.

<sup>54</sup> Biró, 2019. 62.

## ÖSSZEGZÉS

A Tanácsköztársaság rendvédelme meglehetősen kaotikus képet mutatott. Több, egymással párhuzamosan működő rendőri szervezet, direktórium, munkástanács és karhatalmi különítmény is végzett felderítéseket politikai ügyekben. Hiába próbálta Korvin Ottó központosítani a nyomozásokat, a személyi átfedések, párhuzamos felderítések és önkényeskedések mindvégig megmaradtak. Ez azzal a következménnyel is járt, hogy a közvélekedés összemoszta a terror gyakorlóinak személyét. Az ellenforradalom elleni harcot Korvin Ottó és Szamuely Tibor irányította. Korvin Ottó a Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának az élén állott, s mivel a belügyi népbiztosok többnyire a fronton tartózkodtak, meglehetősen önállóan dolgozott.<sup>55</sup> A jelentősebb ellenforradalmi szervezkedéseket a fővárosban megakadályozták, amelyeket aztán megtorlásul féktelen terror követett. A bűncselekmények felderítésével kapcsolatos feladatokat a Forradalmi Kormányzótanács LXXXIV. sz. rendelete értelmében a Vörös Őrség látta el, ez volt az egyedüli nyomozótestület. A szerv a nyomozás befejezése után az ügyeket átadta a forradalmi törvényszékeknek a büntetőeljárás további részének lefolytatása végett.<sup>56</sup> A Tanácsköztársaság fennmaradása, egész léte szempontjából a büntetőjog volt a legfontosabb jogterület, hisz a proletariátus háborús viszonyok között jutott hatalomra, külső és belső ellenségeinek támadásaira állandóan számítani kellett, s emellett a fennálló élelmiszer-, tüzelőanyag- és iparcikkhiány is nehezítette a helyzetet.<sup>57</sup> A forradalmi törvényszékek ítéleteinek ugyanolyan felülbíráását vette tervbe a Kormányzótanács, mint ahogy az Szovjet-Oroszországban már hosszabb ideje folyt. De nemcsak a szovjet-országi jognak volt hatása erre az előterjesztésre, hisz azt már ismerték a Forradalmi Kormányzótanács XCIV. sz. rendelet elfogadásakor is. A politikai helyzet kiéleződése folytán valóban az volt a leghelyesebb, hogy a legfőbb államhatalmi szerv tagjaiból álló bizottságok végezzék el a felülvizsgálatot, mert ők voltak a leginkább tisztában az ország kül- és belpolitikai helyzetével, a Tanácsköztársaság tervbe vett politikai lépéseivel, amelyek az adott időszakban egyáltalán nem voltak közömbösek egy-egy politikai ügy helyes elbírálásánál.<sup>58</sup>

<sup>55</sup> Lékai János: Emlékezés Korvin Ottóra. *Proletár*. 1921. december. 22.

<sup>56</sup> Takó Dalma: *A katonai büntetőjog speciális intézményei a XX. század első felében*. A Tanácsköztársaság katonai büntetőjoga és a Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága. Bp., 2019. 64.

<sup>57</sup> Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság fontosabb jogszabályai*. A Magyar Jogász Szövetség politikai tanfolyama. 4. Bp., 1959. 3.

<sup>58</sup> Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása*. Bp., 1969. 330.



**Beretzky Ágnes**

**Hotel Astoria 108-as szoba.  
Harold Nicolson (1886–1968) és Allen Leeper (1887–1935):  
párhuzamos életrajzok**

Jelen írás Harold Nicolson és Allen Leeper pályaképeinek párhuzamosságait térképezi fel. Bár születésükkor egy világ választotta el őket, az egyetem, majd a brit külügyminisztériumi szolgálat is közös kapocs lett, melynek keretében 1919-ben mindkettőjüket a megnyíló békekonferencia helyszínére, Párizsba küldték: az Astoria Szálló 108-as szobájában kialakított hivatalban tevékenykedtek a dunai és balkáni határvitákkal kapcsolatos óriási anyag feldolgozásában és rendszerezésében. Elsődleges forrásokra építve a jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a csehszlovák, román és jugoszláv területi igényeket vizsgáló bizottsági munkájuk során mekkora befolyással bírtak a leendő határok kialakítására, majd felvillantja 1919-es tevékenységükkel kapcsolatos későbbi önreflexióikat. Végül arra keresi a választ, hogy jogos és helyes-e a munkásságukat, mint ahogy az a magyar szakirodalomban egyébként alapvetően elfogadott, a magyar szempontok tekintetében egyformán károsnak ítélni.

Teherán és Melbourne, az egymástól tizenkétezer kilométerre fekvő két város nagy hatást gyakorolt a huszadik századi magyar történelemre. Bár elsőre talán az 1943-as konferencia vagy az 1956-os olimpia jut eszünkbe, jelen írás mégis inkább a több mint fél évszázaddal korábban ott született Harold Nicolsonra és Allen Leeperre összpontosít, mivel 1919-es párizsi tevékenységük jelentősen befolyásolta a Kárpát-medencei népek sorsát.

1886 novemberét írták, amikor a Perzsa Birodalom fővárosában Arthur Nicolson, a későbbi Lord Carnock főkonzulként szolgált, felesége, Catherine Rowan Hamilton pedig harmadik fiuknak, Harold George-nak adott életet. A család hamarosan elköltözött Teheránból, és a kis Harold történetesen Budapesten töltötte gyermekkorának egy részét, az 1888 és 1893 közötti éveket. Hűvös, kimért apja innen küldte Londonba a magyar kormány nemzetiségi politikáját ostromozó jelentéseit, Magyarországgal szembeni ellenszenvé pedig – a pletykák szerint – akkor tetőzött, amikor rájött, hogy a felesége tartós viszonyba bonyolódott egy helyi arisztokratával.<sup>1</sup> Ezek után érthető, hogy Harold Nicolson nem kedvelte

<sup>1</sup> Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs*. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Bp., 2020. 131. l.j.

meg a magyar elitet, sőt a fővárost sem, az ott töltött időszakra pedig később, mint „négy év unalomra” emlékezett.<sup>2</sup> Apja gyakori kiküldetéseinek köszönhetően hamarosan változás is állt be, és meghatározó éveit az ifjú már Szentpéterváron, Konstantinápolyban, Madridban, Szófiában és Tangerben töltötte.

Melbourne-ben, alig hat héttel Harold Nicolson születése után az ausztrál Adeline Marian Wigram Allen és Alexander Leeper, a melbourne-i Trinity College ír származású, de angolbarát igazgatója is magához ölelhette gyermekét. Alexander Wigram Allen azonban olyan gyenge volt, hogy először azt hitték, halva született. A kisfiú azonban minden várakozást felülmúlva életben maradt, sőt hamarosan kitűnt társai közül; a Melbourne-i Egyetemen, majd az oxfordi Balliol College-ban tanult, mielőtt 1912-ben egyiptológus-assziológusként a British Museum-hoz került. Nyelvteljesége már korán megmutatkozott: a nyugati nyelveken kívül héberül, oroszul, csehül, szerbül, románul, bolgárul és magyarul is olvasott: összesen tizenöt (!) nyelven, ami egyedülálló teljesítménynek számított.<sup>3</sup>

Az egyetemi tanulmányait Nicolson is ugyanabban a Balliol College-ban végezte, élvezve az intézmény liberális és intellektuálisan ösztönző légkörét, amely csak tovább erősítette az arisztokrata otthonból származó örökséget. Ekkor kezdett mind jobban felfigyelni a nemzetek közötti, régóta fennálló konfliktusokra.<sup>4</sup> Leeperrel ellentétben azonban alig sikerült diplomát szereznie. Ennek ellenére 1909 októberében második lett a diplomáciai szolgálatba való felvételre kiírt pályázaton: két év múlva madridi attasévá, majd 1912 januárjától 1914 októberéig a konstantinápolyi brit nagykövetség titkárává nevezték ki.

Az első világháború új lehetőségeket teremtett a két fiatalember számára, akiket elkerültek a lövészárkok borzalmai. Nicolson a Külügyminisztériumban helyezkedett el: a személyzet legalacsonyabb rangú tagjaként 1914. augusztus 4-én ő kapta a feladatot, hogy átadja Nagy-Britannia hadüzenetét a londoni német nagykövetnek, majd hamarosan másodtitkárrá emelkedett. Ugyanekkor a katonai szolgálatra alkalmatlan, fizikailag gyenge Leeper Lord Edward Gleichen hírszerzési irodája (*Intelligence Bureau*) alkalmazta, s rövidesen már heti jelentéseket

<sup>2</sup> Nicolson, Harold: *Sir Arthur Nicolson, First Lord Carnock. A Study in Old Diplomacy.* London, 1930. 78.

<sup>3</sup> Nicolson, Harold: Allen Leeper. = *The Nineteenth Century and After, Annual Bulletin of Historical Literature.* 1935. 118. sz. 477.

<sup>4</sup> Drinkwater, Derek: *Sir Harold Nicolson and International Relations: The Practitioner as Theorist.* New York, 2005, ix. (Továbbiakban: Drinkwater, 2005.)

írt a közel-keleti és oroszországi helyzetről. Eközben különösen szoros kapcsolatot ápoltt egyes román diplomáciai-politikai személyiségekkel, például Nicolae Mişuval, Románia londoni követével<sup>5</sup> és a rendíthetetlenül angolbarát<sup>6</sup> Take Ionescuval, a *Román Nemzeti Egység Tanácsának* alapítójával, aki azon kevesek egyikével, akit Leeper naplójában keresztneven említett.

Amikor 1917 tavaszán IV. Károly megkísérelte, hogy különbékét kössön az antanthatalmakkal, Harold Nicolson még támogatásáról biztosította a terveket.<sup>7</sup> Leeper ezzel szemben Kelet-Közép-Európa etnikai újjászervezésének elkötelezett híve lett, s közel került a hasonló céllal létrehozott Új Európa (*The New Europe*) című befolyásos hetilap köré szerveződő csoporthoz és legfőképpen annak szellemi vezetőjéhez, Robert William Seton-Watson (1879–1951) történész-publicistához. Leeper tele volt lelkesedéssel az első találkozásuk után: „Seton-Watson mindenkit ismer, akit a magyar, szerbhorvát, román és cseh politikai körökben érdemes ismerni. [...] Én persze olyan voltam hozzá képest, mint egy gyermek. És a kevéske tudásom nagy része is az ő könyvein alapszik”.<sup>8</sup> „*Belisarius*” álnéven ezután gyakran írt a lapba, ő és Seton-Watson pedig életük végéig közeli barátok maradtak.

Az Új-Európa-kör támogatásával Leeper 1917 augusztusában megalapította az *Angol-Román Társaságot*, amelynek tiszteletbeli titkárává választották. Az új csoport céljai között szerepelt a román nép „jogos” törekvéseinek támogatása, valamint a brit–román kapcsolatok előmozdítása is. A titkár nemcsak kiválóan beszélt románul, hanem *A román ügy igazságossága* című könyvében 1917-ben azt is megfogalmazta, hogy „a haladás és a demokrácia ügyét” a Magyarországon élő, legalább négymillió

<sup>5</sup> Leeper az apjának, Alexander Leepernek, 1919. január 26. Lásd: *Allen Leeper Papers*. University of Cambridge, Churchill Archives Centre, (Továbbiakban: Leeper Papers) 3/9.

<sup>6</sup> Ionescu első felesége a londoni születésű Bessie Richard színésznő volt. Szülei határozottan elleneztek a kapcsolatot, mivel azt szerették volna, ha fiuk egy jómódú családból származó lányt vesz feleségül, de nem tudták megakadályozni a házasságot, ezért kitagadták az ifjú Take-t az örökségből, és hosszú időre meg is szakították vele a kapcsolatot. Online: Dosare secrete, <https://dosaresecrete.ro/iubirile-lui-take-ionescu-bessie-richards-si-adina-olmazu/> – 2023. április 27.

<sup>7</sup> Rose, Norman: *Harold Nicolson*. Pimlico, 2006. 62.

<sup>8</sup> Leeper az apjának, Alexander Leepernek, 1916. február 3. Lásd: Seton-Watson, Hugh–Bodea, Cornelia (szerk.): *R.W. Seton-Watson and the Romanians 1906–1920*. I. kötet. Bukarest, 1988. 558.

(!), „társadalmilag és politikailag is demokrata” (sic) román lakosságnak a Román Királyságba való beolvasztása szolgálná leginkább.<sup>9</sup>

Leeper 1918 márciusában a Külügyminisztérium politikai hírszerzési osztályának a munkatársa lett, melynek osztrák-magyar osztályát Seton-Watson vezette. Rövidesen azonban kollégájával, Nicolsonnal együtt a békekonferencia helyszínére, Párizsba küldték, ahol az Astoria Szálló 108-as szobájában lévő irodában rendezkedtek be: Sir Eyre Crowe (1864–1925), az akkori helyettes külügyi államtitkár legértékesebb és legfáradhatatlanabb segítőiként ott rendszerezték a dunai és balkáni határvitákkal kapcsolatos hatalmas mennyiségű iratanyagot. 1919. február 4-én Leeper a román területi követelésekkel foglalkozó bizottságba nevezték ki, ami egybeesett a fő szakterületével, Nicolson pedig a csehszlovák bizottságba, annak ellenére, hogy tapasztalatlanak és teljesen felkészületlennek tartotta magát. Ami a kontinens jövőjével kapcsolatos meggyőződését illeti, elismerte, hogy akkoriban már „túlnyomórészt magáévá tette” az Új Európa-kör által terjesztett nézeteket, amelyeket szorgalmasan tanulmányozott.<sup>10</sup>

Mind a román, mind pedig a csehszlovák érdekek versailles-i brit képviselője tehát a nemzeti önrendelkezés híveinek<sup>11</sup> befolyását tükrözte. Nicolson visszaemlékezése szerint Leeper és ő „soha egy lépést sem tettek” anélkül, hogy előzetesen ne konzultáltak volna a tekintélyes szakértőkkel, mint például Dr. Seton-Watsonnal,<sup>12</sup> aki viszont hangsúlyozta, hogy „[...] még soha nem hangzott el igazságtalanabb és ostobább mendemonda, mint a tudatlan szakértőkre vonatkozó állítás. Leeper, Nicolson és számos más szakértőt hónapokon keresztül bombázták a legellentétebb és legellentmondásosabb forrásokból származó különféle anyagokkal, és ők rendíthetetlenül átrágták magukat rajtuk.”<sup>13</sup>

<sup>9</sup> Leeper, Allen: *The Justice of Rumania's Cause*. London, 191. 5. és 15.

<sup>10</sup> Nicolson, Harold: *Peacemaking*. London, 1934. 33. (Továbbiakban: Nicolson, 1934.)

<sup>11</sup> Az „Alapító Atyák” között Seton-Watson mellett több más befolyásos személyiség is található: Henry Wickham Steed, a *The Times* külpolitikai szerkesztője, Ronald Burrows brit régész és akadémikus és végül Alexander Frederick Whyte liberális politikus-újságíró.

<sup>12</sup> Nicolson, 1934. 126.; Nicolson kijelentésének második felét ritkán, vagy egyáltalán nem idézik, de rendkívül tanulságos: „Másképpen szkeptikus vagyok azt illetően, hogy egy ország beható ismerete mindig előnyt jelent-e, amikor olyan döntések meghozataláról van szó, amelyeknek széleskörűnek, pártatlannak, elfogulatlanoknak és a tárgyalási területen kívüli igényekhez és arányokhoz igazodónak kell lenniük.” Lásd: Uo.

<sup>13</sup> Seton-Watson, Robert William: Allen Leeper. = *The Slavonic and East European Review*, 1935. 39. sz. 684–5.

Talán nem meglepő, hogy ezek után a brit béke delegáció Magyarországra vonatkozó, 1919 februárjában, Párizsban előterjesztett hivatalos határjavaslata az 1918. decemberi Seton-Watson-memorandumon alapult, de annak legpozitívabb elemét, az etnikailag vitatott területek, az úgynevezett „szürke zónák” fogalmát<sup>14</sup>, az osztrák–magyar határ kivételével eltörölték, mivel addig nem folytak helyszíni vizsgálatok, és a jövőben sem láttak arra esélyt. Így, bár a britek által javasolt határvonal Csallóközt Magyarországnál hagyta, Komáromtól a Dunát és az Ipolyt követte: az etnikai határtól való eltérést nyugaton gazdasági okokkal (kijutás a Dunára), keleten pedig a Románia és Csehszlovákia közötti vasúti összeköttetés szükségességével indokolták. A román határ szintén a „szürke zónán” belül haladt, elválasztva Magyarországtól Szatmárnémetit, Aradot és a Bánát északnyugati részét, ismét a vasúti összeköttetés fontosságára hivatkozva. Ehhez képest a Zombor-Ferenc csatorna–Duna–Dráva vonal mentén húzódó jugoszláv–magyar határt etnikailag viszonylag igazságosnak tekinthető.<sup>15</sup> A dokumentum egyik aláírója Harold Nicolson volt, aki emlékirataiban bevallotta, hogy „[...] erre a turáni törzsre éles el-lenszenvvel” tekintett. „Rokonaikhoz, a törökökhöz hasonlóan sokat romboltak és semmit sem teremtettek” – folytatta. „A magyarok évszázadokon át elnyomták nemzetiségeiket. Ütött a felszabadulás és a megtorlás órája.”<sup>16</sup> Nicolson néhány hónappal később egy magánlevélben elismerte, hogy a budapesti traumatikus élménye mellett Seton-Watson is nagy hatással volt rá.<sup>17</sup>

Nicolson emlékiratai pontos képet adnak Magyarország északi határaitól, azaz a csehszlovák bizottság munkájáról. Az 1919. február 28-i és március 2-i üléseken Pozsonyt, amelynek tizenöt százaléka volt szlovák, negyedórás egyeztetés után Csehszlovákiának ítélték, de a Csallóköz jövője már heves vitát váltott ki: a francia küldöttek a Csehszlovákia általi annexió, az amerikaiak a status quo mellett érveltek. Hasonló volt a helyzet a Komáromtól keletre eső területek esetében is: a franciák a dunai határ mellett kardoskodtak, míg az amerikai küldöttek, Charles Seymour történész és Alan Dulles az etnikai

<sup>14</sup> Seton-Watson, Robert William: *“Hungary: Frontier Delineation between Hungary and Her Neighbours”*. Public Record Office, Political Intelligence Department, No. P.O. 52, f. 301–311.

<sup>15</sup> Romsics Ignác: *A brit külpolitika és a magyar kérdés. = Századok Különlenyomat*, 1996. 287–288. (Továbbiakban: Romsics, 1996.)

<sup>16</sup> Nicolson, 1934. 34.

<sup>17</sup> Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Bp., 1983. 244. (Továbbiakban: Juhász, 1983.)

határvonalat tartották helyesnek. Nicolson ekkor kiváráó álláspontra helyezkedett. Két nappal később azonban a nagyravágyó csehszlovák külügyminiszter, Edvard Beneš meghallgatása után, valamint a bizottság másik két franciabarát brit tagjával, a félig német, de szülőhazáját megvető Sir Eyre Crowe-val, és a térség ügyeiben alapvetően tájékozatlan ausztrál Sir Joseph Cookkal szembeszállva Nicolson már a status quo mellett érvelt. *„Biztos vagyok benne, hogy tévednek”* – jegyezte fel naplójában – *„szívszorító, hogy olyan álláspontot kell támogatnom, amellyel nem értek egyet. Aggódok a cseh állam jövőbeni politikai színezete miatt, nagyszámú idegen elemmel kell együttműködniük [...].”*<sup>18</sup>

Ami Magyarország keleti határait illeti, a Romániához csatolandó több mint ötmillió ember 31%-a, azaz 1, 664 millió ember vallotta magát magyar nemzetiségűnek 1910-ben. Mivel azonban a vasúti közlekedés jelentősége a második világháborúig felbecsülhetetlen volt, a Temesvár–Arad–Nagyvárad–Máramarossziget vonalat egy egész romániai „körvasútba” akarták beilleszteni, amely északon Királyházánál csatlakozott volna a csehszlovák, délen pedig Temesvárnál a jugoszláv fővonalhoz.

Leeper gyakran jelen volt a jugoszláv bizottság ülésein is, már csak a Romániával határos területek hovatartozása miatt is. A közlekedési szempontokra hivatkozva meggyőzően érvelt a Szabadka–Zombor vasútvonal és a környező területek, gyakorlatilag az egész Bácska délszláv államhoz csatolása mellett, elismerve, hogy ez 461 000 magyart és németet taszítana kisebbségi sorba, szemben 185 000 szlávval. (Viszont nem támogatta a délszláv követek elképzeléseit, akik 1919 nyarától 1920 januárjáig (!) folyamatosan ostromolták őt Pécs és a környező szénmezők, illetve Baja átadásával kapcsolatban.<sup>19</sup>)

Leeper részt vett a határok véglegesítésére létrehozott bizottságok minden ülésén, és általában sikerült is meggyőznie az amerikai küldötteket, akik Magyarország számára gyakran kedvezőbb rendezést javasoltak. A fáradhatatlan diplomata szorosán és gyakorlatilag folyamatosan együttműködött többek között a londoni román követtel, Nicolae Mişuval, messze túllépve hatáskörén. Olyan hatékonyan képviselte a román érdekeket, hogy valószínűleg többet tett Romániáért, mint

<sup>18</sup> Nicolson, 1934. 279. Lásd még: Jeszenszky Géza: The British Role in Assigning Csallóköz (Zitny Ostrov, Grosse Schütt) to Czechoslovakia. In: Péter, László–Rady, Martyn (szerk.): *British-Hungarian Relations Since 1848*. London, 2004. 123–138. (Továbbiakban: Jeszenszky, 2004.)

<sup>19</sup> Leeper Rex Leepernek, 1919. február 21. Lásd: Leeper Papers, 3/8.

az ország ünnepeit vezetője; Ion Brătianu ugyanis sokak ellenszenvét kivívta azzal, hogy heves támadásokat intézett a romániai kisebbségeket védő szerződések ellen, többek között lemondással fenyegetőzve. A felháborodott Lloyd George meg is jegyezte: „*Ez az átkozott fickó; nélkülünk még kabátot sem tudna szerezni a katonáinak.*”<sup>20</sup>

Leeper és Nicolson tevékenysége azonban korántsem korlátozódott a határok meghúzására: 1919 áprilisában a Négyek Tanácsa megbízta őket, hogy kísérjék el Jan Christiaan Smuts (1870–1950) egykori búr tábornokot, a Lloyd George-vezette hadikabinet tagját a magyar kormánnyal folytatott budapesti tárgyalásaira. A bolsevik Kun Béla rendkívül kedvezőtlen hatást tett mind Smutsra, mind a fiatal britekre, mint „[...] az egyik legundorítóbb teremtmény, [...] egy kismalac meglehetősen rossz kiadása, aki inkább mongol, mint zsidó”<sup>21</sup> (Leeper), „[...] egy mogorva bűnöző arkifejezésével”. (Nicolson)<sup>22</sup>

Miután a tárgyalások Budapesten megszakadtak, a küldöttség Prágába utazott. Naplója szerint Nicolson ekkor már könyörgött Smutsnak, hogy győzze meg Masaryk elnököt, hogy mondjon le a Csallóközzel kapcsolatos területi követelésekről, aki úgy tűnt, hogy hajlik a megegyezésre. Beneš azonban később azt állította, hogy Smuts félreértette az idősödő Masarykot, és így a színmagyar területet végül mégiscsak Csehszlovákiánál hagyták. Nicolson naplójában rögzített összefoglalója sokatmondó: „*A tizenegyedik órában történt részemről egy erőfeszítés, hogy orvosoljam a kirívó igazságtalanságot*”.<sup>23</sup> Csallóköz jövőjét illetően tehát a fiatal brit diplomata magára maradt: nemcsak a csehszlovák bizottságban jelenlévő küldött-társai helyeselték az etnikai elvet súlyosan megsértő döntést, de akkorra már Seton-Watson is meggondolta magát, nem kis részben az 1919. májusi csehszlovákiai útján őt éljenző tömeg hatására.<sup>24</sup>

A Smuts-misszió kudarcát Leeper alig leplezett meglepéssel fogadta. Éppígy a tanácsköztársaság bukását és a 1919. július végén megindult román előre nyomulást is örömmel nyugtázta; úgy vélte, hogy a magyar nacionalizmus és a bolsevizmus kéz a kézben járnak és Közép-Európát fenyegetik. Ami pedig a román csapatok magyarországi fosz-

<sup>20</sup> Headlam-Morley, James: *A Memoir of the Paris Peace Conference 1919*. London, 1972. 136.

<sup>21</sup> Leeper Rex Leepernek, 1919. április 10. Lásd: Leeper Papers, 3/8.

<sup>22</sup> Nicolson, 1934. 298.

<sup>23</sup> Uo. 324.

<sup>24</sup> “Mondd meg Nicolsonnak, hogy Csallóköz kérdésében döntésre jutottam.” Seton-Watson levele Headlam-Morley-nak, 1919. május 26. Idézi: Jeszenszky, 2004. 133.

togatójáról szóló híreket illeti, azokat nagyrészt a magyar propaganda hazugságaiként utasította el.<sup>25</sup>

Amikor 1919 szeptemberében Sir George Russel Clerk brit diplomatát a békekonferencia először Bukarestbe küldte, hogy a megszálló román csapatokat visszavonulásra készítse, majd Budapestre, hogy elősegítse a koalíciós magyar kormány megalakulását, Leeper is csatlakozott hozzá. Gondoskodott arról, hogy a Bukarestnek szóló ultimátumot „barátságos hangnemben”<sup>26</sup> fogalmazzák és eközben szívesen utazgatott Romániában: „*annyi barátot szereztem, hogy már nem is éreztem, hogy idegenbe jövök*” – lelkendezett egy magánlevelében.<sup>27</sup> Harry Hill Bandholtz amerikai vezérőrnagy véleménye szerint a kendőzetlenül románbarát Leepernél és a kezdetben ugyancsak a románokkal szimpatizáló Clerknél „[...] *egy turbékoló gerlepár is jobb ultimátumkézbesítő lett volna*”.<sup>28</sup> Ennek ellenére Clerk küldetését végül siker koronázta: november 24-én Budapesten megalakult a Huszár Károly vezette koalíciós kormány, amelyet az antant elismert. Közben Leeper engedékenységének köszönhetően a Romániának szóló ultimátum átadására csak 1919. november 12-én került sor, a román csapatok azonban csak négy hónap múlva vonultak vissza a kijelölt határ mögé, a késlekedésért pedig semmilyen megrovásban nem részesültek.

Amikor 1920 februárjában és márciusában többek között David Lloyd George és az olasz miniszterelnök, Francesco Nitti az etnikai elvet súlyosan sértő magyar békeszerződés felülvizsgálatát követelte, Leeper ismét akcióba lépett. Memorandumát az 1920. március 8-i ülés előtt minden küldöttnek eljuttatta, amelyben kifejtette, hogy ha a konferencia visszalép a „nyilvánosan bejelentett” döntéseitől, akkor azt Romániában, Jugoszláviában és Csehszlovákiában úgy értelmezik, hogy a békeszerződések kisebbségi záradékai „már nem kötik” őket. Sőt, esetleg újra lerohanhatják Budapestet.<sup>29</sup>

<sup>25</sup> Foreign Office: Peace Conference; British Delegation, Correspondence and Papers. FO 608/15, 182.

<sup>26</sup> Leeper édesapjának, Alexander Leepernek, 1919. szeptember 7. Lásd: Leeper Papers, 3/9.

<sup>27</sup> Leeper édesanyjának, Mary Elizabeth Leepernek, 1919. szeptember 19. Lásd: Leeper Papers, 3/9.

<sup>28</sup> Bandholtz, Harry Hill: *An Undiplomatic Diary By the American Member of the Inter-Allied Military Mission. to Hungary, 1919-1920*. New York, 1933. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/08200/08202/08202.htm>. – 2023. április 28.; Magyarul a legújabb kiadása: Lengyel Gábor (szerk.): *A Bandholtz-napló*. Román megszállás Magyarországon. Bp., 2020.

<sup>29</sup> Leeper naplója, 1920. március 8. Lásd: Allen Leeper Papers, 1/3.



Memorandumában a románbarát szakértő igyekezett cáfolni az Apponyi vezette magyar béke delegáció<sup>30</sup> által 1920 januárjában is felhozott „elavult” gazdasági, földrajzi, történelmi és kulturális érveket, a magyar küldöttek által kért népszavazást pedig nemcsak kivihetetlennek, hanem szükségtelennek is tartotta, hivatkozva például az 1918. december elsejei gyulafehérvári román nemzetgyűlésre, ahol a jelenlévő 1228 küldött mondta ki Erdély Romániával való egyesülését (teljesen megfosztva az erdélyi magyarságot az önrendelkezés jogától). Az etnikailag magyar, határ menti területek elcsatolását, amelyet az Apponyi-vezette delegáció a néprajzi elvre hivatkozva kifogásolt, Leeper azzal indokolta, hogy a városlakók többsége, bár 1910-ben ténylegesen magyarnak vallották magukat, valójában „elmagyarosított” románok, szerbek vagy szlovákok. Végül a Székelyföldet a Kolozsvárt is magába foglaló területsávval Magyarországhoz kapcsoló javaslatot azzal a hazugsággal utasította el, hogy a székely a magyartól teljesen különböző nép, és bizonyára meg lesz elégedve a Románián belüli autonóm státusszal. Ha mindezek ellenére a békekonferencia az eddigi döntések felülvizsgálata mellett döntene, érvelt, akkor a magyar békeszerződés aláírása beláthatatlan jövőbe tolódna, ami súlyosan veszélyeztetné a térség békéjét. Leeper ezért a békeszerződés mielőbbi aláírását szorgalmazta, de a kedélyek megnyugtatósára azt indítványozta, hogy az etnikailag vitatott határszakaszokat határkijelölő bizottságok jelenthessék a Népszövetségnek, amelynek felügyelete alatt a békés határmódosítás később megvalósítható lesz.

Ugyancsak a március 8-i ülésen Lord Curzon külügyminiszter felkérte Leepert, hogy fejtse ki véleményét a két legproblémásabb terület, a Székelyföld és a Csallóköz hovatarozásáról. Beszédében a szakértő hangsúlyozta, hogy Csehszlovákiának gazdasági és stratégiai okokból feltétlenül szüksége van a Duna déli ágára, amely nélkül Pozsony és Komárom lakossága éhínségnek (!) lenne kitéve.<sup>31</sup>

Mint ismeretes, Leeper elérte célját, a határok pedig változatlanok maradtak: Nicolson szavaival élve Románia „*mindent megkapott és még annál is többet.*”<sup>32</sup> Leeper elvakult románbarátsága tehát rányomta

<sup>30</sup> Apponyi személyét számos kritika érte. Erről lásd: Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér*. Magyarország-kép változó előjelekkel. Bp., 2005. 42–43, és Beretzky Ágnes: Bjørnstjerne Bjørnson és Robert William Seton-Watson: A szlovák egyenjogúság bajnokai, Emlékezetpolitikai tanulmányok. = *Múltunk*, 2022. 3. sz. 170–199.

<sup>31</sup> Bury, J.P.T.–Butler, R. (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. VII. kötet, London, 1958. 440–449. vö. Romsics, 1996. 294–295.

<sup>32</sup> Nicolson, 1934. 137.

a bélyegét a trianoni békeszerződésre, amely után karrierje meredeken ívelt felfelé: 1920 és 1924 között Lord Curzon külügyminiszter magántitkáraként, majd öt évig a bécsi követség első titkáraként dolgozott, mielőtt 1928-ban visszahívták Londonba, hogy ismét a *Foreign Office*-ban dolgozzon. Az 1931 utáni években elsősorban a leszereléssel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott, és keserű csalódások sora érte.

A haláláig románbarát Allen Leeper soha nem ismerte el, hogy a békeszerződés nem tudott hatékony védelmet nyújtani egyetlen romániai kisebbségnek sem. Az sem ingatta meg szilárd meggyőződésében, hogy 1920 és 1934 között negyvenhét beadvány érkezett a Népszövetséghez az erdélyi magyarokat ért sérelmek tárgyában, a felső-sziléziai németek kivételével több, mint bármely más népcsoporttól. A magyarokkal szembeni hozzáállása sem változott; egy magánlevelében bevallotta, hogy „[...] *aligha van a világon olyan nemzet, amely iránt kevesebb szeretetet érzek, mint a magyarok iránt*”.<sup>33</sup>

1934-ben Leeper egészsége megromlott, és hosszú, gyötrelmes betegség után 1935 januárjában meghalt. Számtalan brit nekrológ dicsérte odaadó, illetve briliáns külügyi munkáját, Seton-Watsonnal ellentétben azonban neve és tevékenysége az utódállamokban, így Romániában is feledésbe merült. A nagy békemű megalkotása után egyetlen besszarábiai román, Ion Pelivan igyekezett megjutalmazni: biztosította arról, hogy Besszarábia Romániával való újraegyesítéséért cserébe fényképét minden iskolában ki fogják függeszteni.<sup>34</sup> Mint ismeretes, 1944-ben a régió Sztálin egyik első prédájává vált, Pelivan pedig csak néhány hónappal élte túl a diktátort a hírhedt máramarosszigeti börtönben.

A békekonferencia befejezése után Harold Nicolson karrierje is kiteljesedett: Sir Eric Drummond, a Népszövetség első főtitkárának magántitkára lett, majd 1925-ben szülővárosában, Teheránba helyezték át követségi tanácsosnak. Kevéssé ismert tény, hogy amikor 1934-ben megjelent kiváló forráskiadványa, a *Béketeremtés (Peacemaking 1919)*, Fenyő Miksa, a Gyárparosok Országos Szövetségének elnöke és a *Magyar Revíziós Liga* vezetőségi tagja arra kérte a szerzőt, hogy a következő kiadásból töröljön ki néhány, a magyarokat annyira sértő mondatot (turáni törzs). Nicolson azonban elutasította a kérést: „*Szégyellem*

<sup>33</sup> Allen Leeper Seton-Watsonhoz, 1924. január 29. Lásd: Robert William Seton-Watson Collection: University College London, School of Slavonic and East European Studies (SSEES) Library. 17/14/5. (Továbbiakban: Seton-Watson Papers)

<sup>34</sup> Leeper naplóbejegyzése: Leeper naplója: 1920. április 12. Lásd: Leeper Papers. 1/3.

*magam, hogy úgy éreztem, ahogy 1919-ben éreztem. De mindannyian így éreztünk. Nem tudom visszavonni, mert akkor nem lennék őszinte*".<sup>35</sup>

Bár a diplomáciai feladatai lekötötték, Nicolson mindig talált időt irodalmi munkáira, többek között Tennyson (1923), Byron (1924) vagy Swinburne (1926) életrajzának megírására. „*Valószínűleg soha nem írt le egyetlen unalmas sort sem*” – hangzott kritikusi elismerése, és diplomáciai tevékenysége ténylegesen mind jobban háttérbe szorult. 1938 júliusában, feleségének, Vita Sackville-Westnek<sup>36</sup> írott levelében bevallotta: „*Milyen igaz! Sokkal inkább kívánom, hogy fejezz be egy hosszú verset, minthogy belőlem külügyminiszter legyen.*”<sup>37</sup>

Annak ellenére, hogy Nicolson egyre inkább eltávolodott a politikától, 1939-ben, közvetlenül az újabb háború kitörése után egy polemikus könyvet írt a világméretű konfliktus eredetéről; amellet érvelt, hogy 1919-ben a háború sújtotta Párizs nyilvánvalóan alkalmatlan helyszínnek bizonyult egy békekonferencia megtartására, mivel az ott élők megtorlásért kiáltottak. Továbbá a bécsi kongresszust (1815) példaként említve kijelentette, hogy nagy hiba volt Németországot vesztesként kezelni, és a tárgyalásokra való meghívása sokkal jobban szolgálta volna Európa biztonságát: „*A létrejött béke elég igazságtalan volt ahhoz, hogy ellenállást váltson ki*”, fejtegette, „*de nem elég erőteljes ahhoz, hogy ezt az ellenállást letörje.*”<sup>38</sup>

Trianon centenáriumán, 2020. június 4-én az Országházban szó-  
lásra emelkedő köztársasági elnök megidézte Harold Nicolson alakját: „keveset tudott” a magyar történelemlről, mégis „alapvetően befolyá-

<sup>35</sup> Juhász, 1983. 244. 1934-es művében Nicolson úgy jellemezte Leepert, mint „*a fennkölt eszmék, a legtisztább wilsonizmus, némi filológiai ambíció, törekeny egészség, fáradhatatlan energia és a szemérmetlen kíváncsiság*” emberét. Lásd: Nicolson, 1934. 105.

<sup>36</sup> Nicolson saját biszexualitásával ellentétben Vita és Violet Trefusis hosszú lesbikus viszonyát övező pletykák majdnem tönkretették diplomáciai karrierjét az 1920-as évek elején. Vita és Harold összetett kapcsolatáról lásd: Nicolson, Nigel: *Portrait of a Marriage*. London, 1998.

<sup>37</sup> Drinkwater, 2005. 2.

<sup>38</sup> Nicolson, Harold: *Why Britain is at War*. London, 1939. 147. A náci veszély elmúltával, 1946-ban Nicolson egy külön, egyébként elfogultan britpárti, könyvet szentelt a bécsi kongresszusnak, mely véleménye szerint nem vitte sikerre Európa napóleoni háborúk utáni politikai rendezését. Amint a Napóleon jelentette közös fenyegetés megszűnt, figyelmeztetett nem kis áthallással a szerző, a szövetségesek egysége megbomlott. Lásd: Nicolson, Harold. *The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity:1812–1822*. London, 1961. 258–266.

solta a magyarok jövőjét”.<sup>39</sup> A brit diplomata versailles-i tevékenységét és a későbbi önreflexióit elemezve azonban inkább úgy tűnik, hogy a legtöbb kortársához, például Eyre Crowe-hoz, Steedhez, Seton-Watsonhoz, és különösen Allen Leeperhez képest Nicolson inkább volt a „fair play” embere. Egy, 1919. március 12-i naplóbejegyzése is ezt látszik erősíteni: „*Csallóköz [...] a szívembe lesz vésve.*”<sup>40</sup>

---

<sup>39</sup> Áder János köztársasági elnök centenáriumi beszéde a Nemzeti Összetartozás Napján a parlamentben. Bp., 2020. június 4. Online: Infostart, <https://mail.infostart.hu/belfold/2020/06/04/trianon100-ader-janos-es-kover-laszlo-teljes-beszede> - 2023. – 2023. szeptember 26.

<sup>40</sup> Nicolson, 1934. 283.

## Kozma-Tóth Ivett

### A brit munkáspárt hatalomra kerülése 1924-ben a magyar sajtó tükrében

#### BEVEZETÉS

A tanulmányom megírásával azt a célt tűztem ki, hogy a magyar hírlapokat, mint forrásokat felhasználva bemutassam az 1924-ben hatalomra került brit munkáspárti kormány rövid idejű kormányzásának történetét. A belpolitikai és külpolitikai program áttekintése mellett a tanulmány első részében a munkáspárt, mint politikai párt megalakulásának főbb állomásait ismertetem.

Magyarországon az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutását követően nagy jelentőségűvé vált a sajtó, mint a politikai élet fontos közvetítője. A magyar hírlapok meghatározó szerepet játszottak egy-egy esemény – legyen az akár külföldi, vagy belföldi – politikai helyzetének közvetítésére. Hazánkban a békeszerződés aláírását követően a hatalomra jutott kormányok a sajtón keresztül a revízió széles támogatottságának megszerzésére törekedtek, ezért nagy hangsúlyt helyeztek a nemzetközi politika napi közlésére. A magyar hírlapok minél szélesebben kívánták bemutatni az Európa országaiban történő politikai átrendeződéseket, és azoknak lehetséges hatását a magyar külpolitikai helyzetre. Meghatározó szerepet tulajdonítottak az első világháborúban győzedelmeskedő nagyhatalmak bel-és külpolitikai változásaira. Ilyen jelentős változásnak tekinthető az első brit munkáspárti kormány hatalomra kerülése is Nagy-Britanniában. Magyarországon a Tanácsköztársaság bukását követően központi kérdéssé vált az európai szocialista pártok ideológiai alapjainak bemutatása. Ennek következtében a magyar hírlapok nagy figyelmet fordítottak az 1924. január 22-én hatalomra került első brit Munkáspárti kormányra.

#### A BRIT MUNKÁSPÁRT MEGALAKULÁSA ÉS ÖNÁLLÓ PARLAMENTI KÉPVISELETÉNEK KIVÍVÁSA

A munkáspárti kormány hatalomra kerüléséről a magyar sajtó napi rendszerességgel tájékoztatta olvasóit. Minden lap kiemelten kezelte a párt megalakulásának folyamatát, amelyben kulcsfontosságú szerepet játszott a szocializmus jegyeinek különleges angol irányvonala. Ahogyan a Pesti Hírlap kiemelte: „[...] ez a munkáspárt nem tévesztendő össze

*más országok ama munkáspártjaival, amelyek kizárólag szervezett munkásokból s nemzetközi szocialistákból vagy kommunistáiból állnak*".<sup>1</sup> A Munkáspárt megalakulásának első jelentős állomása a chartista mozgalom megindulása volt. Az angol munkásosztály első nagy mozgalma 1838-tól 1848-ig játszott központi szerepet a belpolitikában. A chartisták nem forradalmi úton igyekeztek megvalósítani törekvéseiket, hanem a radikális kisiparosok és szakmunkások politikai szervezetként jött létre. A követeléseket a Nép Chartában foglalták össze. A Chartában hat fő pontot fogalmaztak meg, amely már előrevetítette a Munkáspárt alapvető célkitűzéseit.<sup>2</sup>

*„A Labour Party az angol munkásmozgalom több csoportjának összefogó szerve. Beletartozik a többek között a szakszervezetek szövetsége, meg a Független Munkáspárt*".<sup>3</sup> A Népszava tájékoztatása értelmében a Munkáspárt kialakulása különféle szocialista szerveződésekben alapult. Az 1884-ben megalakult Szociáldemokrata Szövetség tekinthető az első országos modern szocialista szerveződésnek Nagy-Britanniában.<sup>4</sup> A Szociáldemokrata Szövetség mellett az 1884-ben megalakult Fabiánus Társaság is nagy hatással volt a Munkáspárt megalakulására.<sup>5</sup> A Társaság tagjai a későbbiekben megalakult Munkáspárt ideológiai alapját fogalmazták meg, amely egy sajátos brit szocializmus szemléletet eredményezett. A Népszava a következőképpen fogalmazta meg jelentőségüket: *„[...] e társaság volt az, amely Angliában a szocializmusnak forradalmi fogát kitörte*".<sup>6</sup> A fabiánus ideológia legfőbb jellemzője volt, hogy a társadalom szocialista átalakítását a demokrácián belül, békés reformok bevezetésével képzelte el, amelyek a racionalitás elvét megtartva mennek

<sup>1</sup> *Pesti Hírlap*. 1923. december 19. 227.

<sup>2</sup> A Hat Pont tartalmazta: általános férfi választójog, egyenlő választási körzetek, a parlamenti képviselőktől megkívánt vagyoni kvalifikáció eltörlése, a képviselők díjazása, titkos választás és évenkénti parlament. Lásd: Vadász Sándor: *19. századi egyetemes történelem*. Bp., 2011. 141.

<sup>3</sup> *Népszava*. 1924. október. 5. 50.

<sup>4</sup> A Szociáldemokrata Szövetség megalakulásáról a Népszava ad bővebb felvilágosítást: *„[...] az 1883. év derekán a Federation egy kiáltványt bocsátott közre, melyben határozottan a nyíltan a szociáldemokratikus alapra helyezkedő pártnak vallotta magát, és ezen időtől fogva mint „Social Democratic Federation” ismeretes*". Lásd: *Népszava*. 1885. december 6. 193–194.

<sup>5</sup> A fabiánusok nevüket egy római hadvezérről kapták, akinek mottója a „lassan, de biztosan” volt. Lásd: Macaulay Trevelyan, George: *British history in the nineteenth century (1782–1901)*. London–New York–Toronto. 1930. 403.

<sup>6</sup> *Népszava*. 1895. május 28. 230–231.

végbe, tartózkodva a radikalizmustól.<sup>7</sup> A társaság tagjai középosztálybeli értelmiségiek voltak, akik a békés átalakulást az értelmiség elit vezetésével képzelték el. Megalakulását követő években a Fabiánus Társaság legfontosabb célkitűzésévé vált egy szocialista vagy munkáspárti politikai párt létrehozása. A Fabiánus Társaság által már kezdeményezett önálló parlamenti képviselőt az 1893-ban megalakult Független Munkáspárt kívánta megvalósítani. Az önálló párt létrehozását az angol szakszervezetek is támogatták. Az 1824-től törvényesen működő szervezetek az 1860-as évekig nem vettek részt aktívan a politikai életben. Fejlődésüket jól illusztrálja, hogy 1868-ban hívták össze első ízben az évi kongresszusukat, a *Trades Union Congress*-t (TUC). A *Népszava* megállapítása szerint: „[...] a szakegyesületek tagjai és a termelőszövetkezetek, amelyek szintén lényeges alkatrészei az angol munkásmozgalomnak, eleinte mit sem akartak tudni a szocialisztikus törekvésekről. De a szocialista föderáció agitációja nagyban hozzájárult, hogy a munkások megismerjék, milyen nagy politikai hatalmat képez a szervezett munkásság”.<sup>8</sup> Az 1880-as években előtérbe került a politikai életbe való bekapcsolódásuk kérdése, amely több okra vezethető vissza.<sup>9</sup> Az események és a szocialista eszmékkel való találkozásuknak köszönhetően kezdetét vette az önálló parlamenti képviselő létrehozása.

A szakszervezetek kezdetben a Liberális Párt segítségével juttathatták be a parlamentbe képviselőiket, vállalva ezzel a liberális parlamenti képviselőt. Az 1885-ös választásokon a szakszervezetek tevékenységének köszönhetően 11 munkásképviselő kaphatott mandátumot a munkások által lakott körzetekben. A független parlamenti képviselő megvalósítását a liberális párt megváltozott politikai érdekeltsége miatt indították el, mivel a helyi liberális szervezetek kezükben tartották a munkáskörzetekben szerzett mandátumuk révén a kereskedelmi, és gazdasági erőket. Ennek következtében az önálló parlamenti képviselő megvalósítása érdekében az 1900. február 26–27-én megrendezett évi kongresszuson, a Független Munkáspárt, a Fabiánus Társaság és a Szociáldemokrata Szövetség a szakszervezetek támogatásával megalapította a Munkásképviselői Bizottságot. Az együttműködés eredményeképp az 1906. januári általá-

<sup>7</sup> Adelman, Paul: *The Rise of the Labour Party 1880–1945*. Routledge, 1996. (Továbbiakban: Adelman, 1996.) 8.

<sup>8</sup> *Népszava*. 1901. február 23. 104.

<sup>9</sup> 1887-ben Trafalgar téren, az ún. véres vasárnapnak nevezett eseményen a katonaság és a rendőrség erőszakkal oszlatták fel a munkásosztály által szervezett demonstrációs tüntetést. A másik jelentős eseménye a dokkmunkások és gázgyári munkások sztrájkja. Lásd: Adelman, 1996. 5. és 23.; ill. Surányi Róbert: *A brit szakszervezetek. = História*, 1988. 5. sz. 5.

nos választásokon a Munkásképviseleti Bizottság jelöltjei 29 képviselőt küldhettek a parlamentbe. Az 1906. év másik fontos eredménye volt, hogy a Munkásképviseleti Bizottság helyett felvették a Munkáspárt elnevezést. A Munkáspárt helyzetét tovább erősítette az 1913-ban hozott törvény, amely lehetővé tette, hogy a szakszervezetek anyagilag támogassák a Munkáspártot. Ezzel legalizálták a szakszervezetek kezdeményező és támogató szerepét, amelynek eredményeképpen megerősödött az angol munkásosztály képviselete.

#### AZ ELSŐ BRIT MUNKÁSPÁRTI KORMÁNY HATALOMRA KERÜLÉSE

Az első világháború megváltoztatta az évszázadok alatt kialakult tory-whig politikai szembenállását Nagy-Britanniában. Az 1916-ban kettéváló liberális párt már nem tudott egységes pártként működni a konzervatív párt ellenében. A liberális párt hanyatlásával párhuzamosan új politikai erőként lépett fel a Munkáspárt. A Munkáspárt előretörése megmutatkozik az 1922-es brit választásokon, amelyen 142 mandátummal a konzervatív párt mögött a második legtöbb szavazatot gyűjtötték össze.<sup>10</sup> Ahogyan a vonatkozó szakirodalom is hangsúlyozza: „Az angolszász történettudomány az első világháború utáni évtized brit belpolitikai életének újjászervezésében két szakaszt különböztet meg: az elsőre a Liberális Párt hanyatlása és Munkáspárt gyors felemelkedése volt a jellemző, majd az 1931-ig tartó második időszakban végérvényesen kialakult és megszilárdult az új típusú kétpártrendszer (Konzervatív Párt-Munkáspárt).”<sup>11</sup>

A konzervatív párt választási győzelmét követően a miniszterelnök, Stanley Baldwin a védővám bevezetésével akarta a világháborút követően kialakult munkanélküliséget megszüntetni.<sup>12</sup> A védővám bevezetésére a felhatalmazást újabb választások kiírásával szándékozott biztosítani. Az 1923. december 6-án megtartott választásokon a konzervatív párt nagyarányú mandátumokat veszített, ennek következtében a három angol párt közül egyik sem szerezte meg a szavazatok abszolút többségét. Az újságok egybehangzóan kihangsúlyozzák, hogy a brit tradíciók felborulása okán politikai krízis alakult ki az országban. A választásokat köve-

<sup>10</sup> A Munkáspárt 142 mandátumot szerzett, szemben a Lloyd George vezette liberálisokkal, akik 62 mandátumot szereztek, illetve Asquith liberális pártjának 54 mandátumával. Lásd: Egedy Gergely: *Nagy Britannia története*. Bp., 1998. (Továbbiakban: Egedy, 1998.) 109

<sup>11</sup> Barta Róbert: A brit Konzervatív Párt 1918 és 1945 között. = *Múltunk*, 2002. 3–4. sz. (Továbbiakban: Barta, 2002.) 111.

<sup>12</sup> 1923 és 1929 között a munkanélküliek száma 10–12% volt. Lásd: Skidelsky, Robert: *Britain since 1900*. London. 197.



tően a miniszterelnökségi posztra továbbra is Baldwin volt a potenciális jelölt. Az 1924. január 21-én a képviselőházban elmondott protekcionista hangvételű beszéde eredményeként, 1924. január 22-én először a brit történelemben a király a Munkáspárt miniszterelnök jelöltjét, Ramsay MacDonaldot kérte fel kormányalakításra.

A magyar hírlapok egyaránt kiemelik a Munkáspárt vezetőjének, Ramsay MacDonald-nak a kiemelkedő szerepét a választások győzelmét illetően. Pozitív megítélése politikai irányultásnak is köszönhető, amely a fabianusok által vallott tanokra épült. MacDonald az 1880-as évektől tagja volt a Fabianus Társaságnak, majd 1894-től csatlakozott a Független Munkáspárthoz. Az 1900-ban megalakult Munkásképviseleti Bizottság titkárává választották meg. 1911–1914 között a párt vezetője lett, amelynek az első világháború kitörése vetett véget. A világháború lezárását követően a párt egységes programjának megalakításában jelentős szerepet játszott. A párton belüli befolyását mutatja, hogy 1922 novemberében a párt vezetőjének választották meg. A közleményekben már a választásokat követő hetekben MacDonald miniszterelnökségének lehetőségét többszörösen felvetették. MacDonald-t a szakszervezeti tanács és a munkáspárti vezetők is egyhangú támogatásukról biztosították és megerősítették a pártvezetésében.<sup>13</sup> Emellett szabad kezet kapott a Munkáspárt politikai irányának kijelölésében és a kormányalakításra vonatkozó tárgyalások lefolytatására.<sup>14</sup>

MacDonald az alsóházban elmondott beszédében kifejtette a munkáspárti kormány politikai célkitűzéseit. A belpolitikában a legfontosabb kérdésnek a munkanélküliség csökkentését tekintette. A világháború után kialakult gazdasági recesszió Angliában is jelentkezett, ezért MacDonald a gazdasági helyzet stabilizációját a kereskedelem helyrehozásában, továbbá a pénzügyi helyzet megoldásában látta. A magyar sajtó külön felhívta a figyelmet arra, hogy kisebbségi kormányként, a liberális párt támogatásával vehették át az irányítást.<sup>15</sup> Ugyanakkor kisebbségi kabinetként körül voltak határolva intézkedésinek elfogadtatásával.

#### A MUNKÁSPÁRTI KORMÁNY BELPOLITIKÁJA

Az első brit munkáspárti kormány legfigyelemreméltóbb belpolitikai lépése az ún. lakástörvény megalkotása volt. A törvény John Wheatley egészségügyi miniszter terjesztette a parlament elé. A törvény révén „[...]

<sup>13</sup> *Pesti Napló*. 1923. december 13. 123.; *Pesti Hírlap*. 1923. december 18. 213.

<sup>14</sup> *Pesti Napló*. 1923. december. 14. 136.

<sup>15</sup> *Pesti Hírlap*: kiemelten foglalkozik a munkáspárt koalíciós kormányként való működésével. *Pesti Hírlap*. 1924. január 19. 228.

*enyhíteni akartak a munkanélküliségen, és a lakásínségen is*”.<sup>16</sup> Ennek érdekében engedélyezte az önkormányzatoknak olcsó bérletű lakások építését. A növekvő lakosság számát figyelembe véve az építési program keretébe a következő évtizedben több mint félmillió új lakás felépítését helyezték kilátásba. Az újonnan felépült házakat a munkáscsaládok is bérbe vehették. Ettől az intézkedéstől hosszú távon várták, hogy ösztönző hatással lesz a gazdasági helyzetre. A lakástörvényen kívül kisebb intézkedések születtek, amelyeknek nem volt számottevő súlyuk. Ezek közé tartozott, hogy megnövelték az egészségügyre és az oktatásra szánt kiadásokat. A párt választási programjában a munkanélküliség megszüntetése érdekében az utak építését, vízi utak létrehozását, olcsó energia termelését szorgalmazták. Továbbá a bányák, vasutak, villamos művek államosítását.<sup>17</sup> Rövid kormányzásuk alatt eredménytelennek bizonyultak a meghirdetett programjuk kerestülvitelében.

#### A MUNKÁSPÁRTI KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJA

A belpolitikai sikertelenségektől eltérően a munkáspárti kormány nagyobb eredményeket ért el külpolitikában. A külügyekben nagyobb szabadsággal rendelkezett a parlamenten kívül. Emellett fontos tényezőnek számított MacDonald külpolitikai irányultsága, melynek négy központi eleme volt: az internacionalizmus, a nemzetközi munkásosztály szolidaritása, az antikapitalizmus és az antimilitarizmus.<sup>18</sup> A négy központi cél elérése érdekében MacDonald a miniszterelnökség mellett a külügyminiszteri tárcát is elvállalta. Kijelentette, *hogy „[...] azért vállalta el a miniszterelnökséget és a külügyminiszteri tárcát is, hogy politikájának evvel a kettős szereppel megadhassa a teljes súlyt*”.<sup>19</sup> A februárban elmondott kormány nyilatkozatában részletesen taglalta a munkáspárti kormány külpolitikai céljait. Kijelentette, *hogy „[...] az Oroszország és Britannia között fennálló összes kérdéseket teljesen el akarja intézni*”.<sup>20</sup> Ennek feltételeként első dolga lesz elismerni a Szovjetuniót. A teljes elismerés attól válik függővé, hogyan alakulnak majd az angol–szovjet gazdasági tárgyalások. Külpolitikájának másik sarkalatos pontja a megbékélés politikájának követése volt. Ennek megvalósítása érdekében a Versailles-i békerendszer fenntartására, és a tartós béke megszilárdítás-

<sup>16</sup> *Népszava*. 1924. február 22. 208.

<sup>17</sup> *Pesti Napló*. 1923. december 2. 12.

<sup>18</sup> Corthon, Paul–Davis, Jonathan: *British Labour Party and the wider world. Domestic Politics, Internationalism and Foreign Policy*. London–New York, 1988. 30.

<sup>19</sup> *Pesti Hírlap*. 1924. február 13. 154.

<sup>20</sup> *Népszava*. 1924. február 13. 111.

ra törekedett Európában. A béke fenntartása érdekében elsődleges feladatának tartotta a francia–német kapcsolatok helyrehozását és Németország mielőbbi felvételét a Népszövetségbe.<sup>21</sup> A tartós béke fenntartása érdekében az országok mielőbbi lefegyverkezését helyezte kilátásba.

#### A LONDONI KONFERENCIA

Külügyminiszteri széke elfoglalását követően legfontosabb feladatának a Ruhr vidéken kialakult konfliktus megoldását tekintette. Ezen kívül nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy Franciaország és Nagy-Britannia közötti egészségesebb atmoszférát teremtsen.<sup>22</sup> Az angol és a francia álláspontok közeledését elősegítette, hogy az 1924. májusi választásokon a baloldali blokkhoz tartozó pártok győztek, az új kormány Eduard Herriot vezetésével alakult meg. Az új francia miniszterelnök a nemzetközi együttműködést, az általános béke megtartását, a francia–német megbékélést és a leszerelést tartotta legfontosabb teendőinek.

A közös külpolitikai célok megvalósítása érdekében Herriot látogatást tett Londonban. A két fél tárgyalása elősegítette a londoni konferencia összehívását, amelyre 1924. július 16-án került sor. A konferencia legfontosabb megvitandó kérdései a „[...] szakértői terv végrehajtása. A jóvátételi bizottság feladata lesz meghatározni azt az időpontot, amelyen a Ruhr-vidék megszállása a terv végrehajtásának következtében megszűnik”.<sup>23</sup> A szakértői tervet az 1924 januárjában, Londonban összeülő nemzetközi szakértői bizottság készítette el. A bizottság vezetőjének Charles Dawes választotta meg. Dawes vezetésével a bizottság április 9-én benyújtotta jelentését, amelyet Dawes-tervnek neveztek el. A jelentés a német fizetőképesség helyreállításával, és a fizetések biztonságának garantálásával javasolta a német jóvátételi kérdés megoldását. A fizetőképesség legfontosabb feltételének a szilárd valutát és a gazdasági helyzet helyreállítását tartotta, amit csak külföldi hitelek folyósításával lehet megvalósítani. A terv a márka stabilitására 800 millió aranymárka kölcsönt írt elő, az áruforgalom helyreállítására milliárdos hiteleket biztosított. A visszafizetések biztosítására állami jövedelmek ellenőrzés alá vételét javasolta.

A magyar hírlapok egyöntetűen kiemelik MacDonald közvetítő szerepét a francia–német tárgyalásokban. A kialakult konfliktus megoldása érdekében Németországot is meghívták a konferenciára, hogy a javaslatokhoz kifejezésre juttassa saját álláspontját. A tárgyalások végül eredmé-

<sup>21</sup> *Pesti Napló*. 1924. február 13. 121.

<sup>22</sup> *MTI*. 1924. február 12. 29.

<sup>23</sup> *Népszava*. 1924. július 10. 97.

nyesen zárultak, aminek köszönhetően a londoni konferencia augusztus 16-án ért véget. A konferencián kötött egyezség értelmében a németek elfogadták a Ruhr kiürítésére szabott határidőt, amelynek értelmében augusztus 15-től számítva egy éven belül a franciák kötelesek kivonni csapataikat a megszállt területekről. A konferencia másik kiemelkedő eredménye a Dawes-terv elfogadtatása volt. MacDonald diplomáciai politikájának köszönhetően sikeresen helyreállították Németország és Franciaország között kialakult ellentéteket.

#### A GENOVAI KONFERENCIA

A francia–német konfliktus megoldását követően MacDonald neki látott külpolitikai célkitűzésének másik lényeges pontjához, az általános európai béke megteremtéséhez. A Pesti Hírlap ekképpen foglalta össze célkitűzéseit: „[...] a Nemzetek Szövetségének garanciális egyezménytervezete helyett, amely csak katonai biztosítást nyújt a le nem szerelt támadó államokkal szemben, MacDonald azt akarja, hogy egy nemzetközi értekezlet, amelyen Amerika, Németország és Oroszország is képviselve volna, közvetlenül foglalkozzék a leszerelési problémával. A leszereléssel párhuzamosan általános döntőbírósi eljárás lépne életbe, amely a garanciális egyezmény katonai biztosításainak helyét foglalná el.”<sup>24</sup> Az európai béke szilárdságát igyekezett biztosítani az 1924 szeptemberében Genovában összehívott népszövetségi gyűlésen. A gyűlésen elmondott beszédében kifejtette, hogy a fegyverkezés nem tud biztonságot nyújtani, hanem védelmet csak a közösen megvitatott álláspontok összeegyeztetése hozhatja el. Emellett kihangsúlyozta, hogy a katonai szövetségek nem jelentik a végső megoldást, hanem a meghatározó lépés egy közös megállapodásokon alapuló fegyveres szövetség létrehozása lenne. Szembeszállt a Népszövetség azon cikkelyével, amely a fegyverkezéstről szól, mivel a leszerelést csak a vesztes államokban kényszerítették ki, a győztes hatalmak magukra nem vonatkoztatták az okmány e cikkelyét. A Genovában elmondott beszéde egyfelől a döntőbírósi szükségességének bemutatására irányult, másfelől pedig a fegyverkezés korlátozásának általános elfogadtatására. MacDonald a Nemzetek Szövetségének bírói döntését kérte minden nemzetközi konfliktus megoldására.

MacDonald felhívta a figyelmet a Népszövetség okmány egy másik fontos pontjára is, amely a tagállamok egyenlőségére vonatkozik. A wilsoni elgondolás szerint a Szövetségbe minden államnak joga lett volna belépni. Erre azonban már a kezdetekről nem került sor.

<sup>24</sup> Pesti Hírlap. 1924. szeptember 5. 50.

Elsősorban Németországot zárták ki lehangsúlyosabban, de ugyanilyen sorsra jutottak a háborúban vereséget szenvedő országok is. MacDonald a béke megteremtésének másik elengedhetetlen feltételének tartotta a Népszövetség tagjainak kiterjesztését. Ennek első feltétele Németország felvétele a Népszövetségbe, mivel „*Németország felvétele nélkül nem lehet semmiféle vitát folytatni a fegyverkezésről, a béke biztosítékairól és a kis államok létéről*”.<sup>25</sup>

#### A SZOVJETUNIÓ FELÉ IRÁNYULÓ BRIT KÜLPOLITIKA

MacDonald külpolitikájának lényeges részét képezte a Szovjetunióval való kapcsolatfelvétel. Kormányalakítása előtt tett nyilatkozatában eszerint vélekedik erről: „[...] *a kapcsolatokat felvétele a legjobb kiteljesedése fog lenni a Népszövetség struktúrájának. Kikötések nélkül fogjuk használni, mint a nemzetközi biztonság parttalanságának legfőbb eszközét azáltal, hogy megteremtjük a körülményeit a nemzetközi békének. Meg fog szünni az orosz kormánytól való távolságtartás ostobasága. Nem azért ér véget, mert elismerjük, amit az oroszok tettek. Ez nem a mi dolgunk. Kereskedelmet, tárgyalásokat és rendezést szeretnék Japán partjaitól Írország partjain át*”.<sup>26</sup> MacDonald álláspontja értelmében vissza kell hozni a Szovjetuniót az európai ügyek folyamatába, mivel a béke és a stabilitás helyreállítása függ tőle. A Szovjetunió elfogadását párhuzamba állította a brit érdekekkel, vagyis a kereskedelmi kapcsolatok felvételével. A kereskedelmi kapcsolatok Kelet-Európában új piacokat biztosítanak azoknak a brit ipari ágazatoknak, amelyekben legnagyobb a munkanélküliség.

A munkáspárti kormány 1924. február 1-jén feltételek nélkül ismerte el a Szovjetuniót. A Szovjetunióval történő tárgyalásokkal kapcsolatban a kormány kijelentette, hogy a teljes elismerést attól teszi függővé, hogy politikai, és gazdasági érintkezések ügyében végleges megállapodás születhessen.<sup>27</sup> Ezért nagy figyelmet fordított az angol–szovjet gazdasági tárgyalásokra. Ennek érdekében vizsgálat alá vették a szovjet kormány kölcsöneit, és kártérítéseit, amelynek megegyezéséről írásos megállapodást kívántak kötni. A tárgyalásokat egy közös angol-szovjet bizottság végezte el Londonban, melynek célja, a gazdasági megegyezés elősegítése volt. A kereskedelmi szerződés megkötését a tárgyalások sikerességének menetétől tették függővé. A londoni tárgyalásokon megvitatták a két ország szerződéseinek érvényességét, a kölcsönös követeléseket,

<sup>25</sup> *Népszava*. 1924. szeptember 5. 37.

<sup>26</sup> *The Guardian*. 1924. január 9. 10.

<sup>27</sup> *Pesti Hírlap*. 1924. február 2. 22.

forradalmi propagandát, és a szovjet kölcsönigényeket. A szovjet kormány február 6-án elfogadta a londoni tárgyalás megindulását. Az április 14-én megnyíló angol–szovjet konferencia augusztus 6-án hagyta jóvá a megállapodásokat. Az augusztus 8-án aláírt általános szerződésben az adósságok kifizetésében sikerült egyezsége jutni, mivel „[...] a szovjetkormány elismeri az angol hitelezők igényeit még akkor is, ha a cári uralomnak adták kölcsön a pénzüket”.<sup>28</sup> A szerződés továbbá előírta, hogy „[...] a szovjetkormány kártérítést fizet azokért a károkért, amelyek angol állampolgárok a politikai események és az orosz kormány intézkedései következtében a háború kitörése óta szenvedtek. A kártérítés jogosultságát és összegét döntőbíróság állapítja meg. Ezzel szemben az angol kormány törvényjavaslatot nyújt be, amellyel pénzübeli kölcsönt biztosít Oroszországnak”.<sup>29</sup> A kölcsön kamatjainak, és törlesztésének garantálását az angol parlament hatáskörébe utalták.

#### AZ ELSŐ BRIT MUNKÁSPÁRTI KORMÁNY BUKÁSA

A megállapodás brit parlament általi jóváhagyása váratott magára. A parlament augusztus 8-tól szeptember 29-ig nyári szünetet tartott, ezért a szovjet megállapodás megvitatását a szünet utánra halasztották. Ezalatt kibontakozott az orosz szerződés iránti ellenszenv a politikai körökben. Az angol–szovjet szerződés körüli bonyodalmak lehetőséget biztosított a konzervatív párt számára a munkáspárti kormány elleni propaganda elindítására. A konzervatív párt kihasználta a felső és középosztálybeli körökben elterjedt bolsevizmussal szembeni félelmet. Ennek következtében a választási kampányukban hangsúlyos szerepet kapott a bolsevik veszély és fenyegetettség híresztelése.<sup>30</sup> A konzervatív vezetők első támadása a feltétel nélküli elismerésben mutatkozott meg. A bírálókat szerint a szovjeteknek tett engedmény az adósságok kérdésben más országok számára jelentene példát. A szerződés aláírása után a liberális párt egyik vezetője, Lloyd George is szembefordult a szerződésekkel. A támadása fő pontját a kölcsön garantálásának viszonyai jelentették, amelynek következtében augusztus 22-én a Liberális Párt másik vezetője Asquith is hátat fordított a munkáspárti kormánynak.<sup>31</sup> Október 1-jén a bírálók közösen a kölcsön teljes elvetése folytán bizalmatlansági indítványt adtak be. Ezzel kifejezésre jutott, hogy a liberális párt megvonta támogatást

<sup>28</sup> *Népszava*. 1924. augusztus 9. 80.

<sup>29</sup> *Népszava*. 1924. augusztus 9. 80.

<sup>30</sup> A korabeli brit konzervatív politikai ideológiáról és választási propagandáról részletesen lásd: Barta, 2002. 116–126.

<sup>31</sup> *Pesti Hírlap*. 1924. október 3. 38.

a munkáspárti kormánytól. A szerződések alsóházi vitájára azonban nem került sor. Még a szerződések megvitatása előtt kirobbant Campbell-ügy miatt október 8-án a munkáspárti kormányt leszavazták a parlamentben.<sup>32</sup> Az uralkodó a munkáspárti kormány leszavazása után október 9-én feloszlatta a parlamentet és október 29-re új választásokat írtak ki. A kormány választási győzelmi esélyeit csorbította a konzervatív párt közreműködésével a Times-ban megjelent Zinovjev-levél. Az október 25-én közétett levelet állítólag Zinovjev küldte a Brit Kommunista Pártnak, azzal a céllal, hogy tájékoztatást adjon arról, hogyan robbanhatnak ki forradalmat Nagy-Britanniában. A forradalom kirobbantásának lehetőségét a szovjet szerződés elfogadásától, és a két ország kapcsolatainak helyreállításától tette függővé. Továbbá utasításokat tartalmazott, hogyan alakítsanak ki a hadseregben és hadüzemekben csoportokat. A magyar lapok megkérdőjelezték a levél valóságát, és veszedelmes, kétélű fegyvernek tartották, amely csak MacDonaldnak árthatott.<sup>33</sup> Kihangsúlyozták annak a lehetőségét, hogy a munkáspárt lejáratása céljából jelentették meg a levelet pár nappal a választások kiírása előtt. A választások bizonyították ennek valószínűségét, mivel a konzervatív párt 419 mandátumot, a Munkáspárt 151 mandátumot, a Liberális Párt 40 mandátumot szerzett.<sup>34</sup> Az első munkáspárti kormány választási veresége után MacDonald november 4-én lemondott. A konzervatív párt kormányalakítása az angol–szovjet tárgyalások megszakadását jelentette.

#### MAGYAR-SZOVJET GAZDASÁGI TÁRGYALÁSOK

Az 1920-as évek magyar külpolitikáját Bethlen István személye határozta meg. „*Gróf Bethlen az ország külpolitikájára vonatkozólag azt mondotta, hogy Magyarország a legkevésbé sem akar kalandokba bocsátkozni, kizárólag arra gondol, hogy a gazdasági újjáépítésre szentelje minden erejét*”.<sup>35</sup> A magyar miniszterelnök legfontosabb feladatának Magyarország bel- és külpolitikai megerősödését tartotta, amellyel a későbbiekben megteremtheti a határok revíziójának lehetőségét. Ennek megvalósítása érdekében az 1920-as évek első felében a beilleszke-

<sup>32</sup> Szeptember elején a koronaügyész és a kabinet tudta nélkül egy háborúellenes kampány számára készült július 25-i cikk miatt a fegyveres erők lázításáért vád alá helyezték John Ross Campbellt, a kommunista *Workers' Weekly* szerkesztőjét. A vádat MacDonald-al és kabinettel való konzultáció után ejtették. Lásd: Surányi Róbert: *A brit Munkáspárt és a Szovjetunió 1917–1924*. Bp., 1993. 194.

<sup>33</sup> *Pesti Hírlap*. 1924. október 29. 514.

<sup>34</sup> Egedy, 1998. 111.

<sup>35</sup> *Pesti Hírlap*. 1924. február 1. 7.

dés és alkalmazkodás politikáját követte. A beilleszkedés lehetőségét Magyarország Népszövetségbe való felvételével akarta biztosítani. Céljai eléréséhez nagy hangsúlyt helyezett a győztes nagyhatalmakkal való jó viszony kialakításához. Nagy-Britannia, Franciaország mellett az európai status quo fenntartására törekedett. A béke biztosításának kérdésében azonban eltért a két nagyhatalom külpolitikai felfogása. Mindezt jól tükrözi a két ország Közép-Európai politikája, míg Franciaország az 1921-ben megalakult kisantant támogatását irányozta elő, ezzel szemben Nagy-Britannia az erőegyensúly európai fenntartása érdekében igyekezett a francia hegemon törekvéseket visszaszorítani a térségben. Ennek érdekében Angliai Magyarország megsegítésére törekedett. Anglia támogatásának elérése érdekében számos magyar küldött megfordult Londonban a megfelelő kapcsolatok kiépítése érdekében. Közéjük tartozott Bánffy Miklós, aki gazdasági és politikai támogatást igyekezett szerezni Magyarországnak. Bethlen tartotta a kapcsolatot a Londonban lévő Bánffyval, továbbá az Antibolsevista Comité által összeköttetésbe lépett angol, amerikai és olasz kormányok képviselőivel is. Bánffy 1920-as londoni útján sikerrel teremtett kapcsolatot többek között az angol Munkáspárttal is. A kialakított kapcsolatok hatása az angol munkáspárt hatalomra kerülése után figyelhető meg. A munkáspárti kormány a Szovjetunióval történő diplomáciai kapcsolatok felvételével hatással volt a magyar–szovjet gazdasági tárgyalások elindulására. „*Ma a kibékülés ideje következett be és ennek alapjára kell helyezni a nemzet jövőjét*”.<sup>36</sup> Bethlen István ezen kijelentése megmutatja, hogy a magyar külpolitika a békeszerződés aláírása után az európai helyzet változására alapozta külpolitikai lépéseit. A munkáspárti kormány hatalomra kerülésével alkalom kínálkozott diplomáciai kapcsolatba kerülni a Szovjetunióval. Mindez lehetőséget teremtett egy olyan országgal felvenni az összeköttetést, amely nem vett részt a Versailles-i békeszerződések meghozatalában. A magyar–szovjet viszony rendezésével lehetővé akarta tenni Magyarország külpolitikai elszigetelésének csökkentését. Továbbá a Szovjetunió határvitája Romániával Besszarábia kérdésében alkalmat kínálhatott Erdély Magyarországi visszacsatolását illetően, mivel Besszarábia Szovjetunióknak ítéletétől Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolását is remélte. A két ország konfliktusa eredményeként a kisantant nem épített ki diplomáciai kapcsolatot Szovjetunióval. A kapcsolat felvétel erősíthette volna Magyarország helyzetét a kisantanttal szemben.

<sup>36</sup> *Pesti Hírlap*. 1924. február 1. 116.



A magyar–szovjet kapcsolatok felvételére 1924. május 26-án Bécsben került sor. A magyar kormány a Szovjetunió elismeréséért cserébe kereskedelmi kedvezményeket várt. A magyar gazdasági helyzet javításának előmozdítása érdekében az augusztus 26 és szeptember 12 között Berlinben folyó tárgyalásokat követően sor került az egyezmények aláírására. A résztvevők két dokumentumot írtak alá. Az egyik tartalmazta a diplomáciai kapcsolatok felvételét, amelyben rögzítették a budapesti szovjet diplomácia képviseletét, illetve kereskedelmi kirendeltséget. A másik szerződés magába foglalta a kereskedelmi forgalom, és a diplomáciai képviseletek felállítását. Az egyezményeket a felek megállapodása értelmében a két ország egyszerre fogja törvénybe iktatni. A szovjet fél megvárja, amíg a magyar kormány elfogadhatja az egyezményt a magyar nemzetgyűléssel.

Az egyezmény elfogadtatása a magyar parlamentben sikertelennek bizonyult. Az angol munkáspárti kormány bukása után a hatalomra került konzervatív párt elutasított minden érintkezést a szovjet kormánnyal. A magyar–szovjet, angol–szovjet tárgyalások párhuzamából levonható annak lehetősége, hogy az angol belpolitikai váltás elősegítette az orosz egyezmények elfogadásának elutasítását. Az angol támogatás megszerzésére irányuló magyar külképviselet számára nem tűnt célravezetőnek, hogy magyar–orosz tárgyalások folytatásaként veszélyeztesse kapcsolatát Európa egyik nagyhatalmával. Másik befolyásolási tényezőnek számított Horthy Miklós kormányzó fellépése az egyezmények elfogadása ellen. A szovjet egyezmények elfogadtatását illetően a kormányzó első ízben nem értett egyet Bethlen külpolitikai céljával. Fellépésének következtében az egyezmény ratifikációjának határidejét 1925. április 5-re jelölték meg, majd újabb hat hónapos haladékot követően novemberben a tárgyalások teljesen megszakadtak.

## ÖSSZEZGÉS

Az első brit munkáspárti kormány bel- és külpolitikájának megvizsgálása után megállapítható, hogy a magyar hírlapok egyöntetűen pozitív véleménnyel írtak a párt hatalomra kerüléséről. A lapok kiemelték annak lehetőségét, hogy kisebbségi kormányként nem sok belpolitikai sikert fognak elérni, mivel a liberális párt támogatását élvezve alakíthattak kormányt. Egyetlen belpolitikai sikerüknek a házépítési törvény bevezetése fogható fel, amely enyhített a lakásínségen. Ezen kívül a sajtóban megjelent cikkek egyértelművé teszik azt a megállapítást, hogy MacDonald a külügyi céljainak megvalósítása közben kevés figyelmet fordított a belpolitikai kérdések megoldására, legfőbbképpen a munkanélküliség megoldására.

A magyar sajtó bizakodóan írta le Ramsay MacDonald szerepvállalását a párt külpolitikai programjának megvalósítását illetően. Többek között kiemelték közvetítő tevékenységét a Londoni konferencián történő tárgyalásokon. A Ruhr-vidéki megszállás megszüntetése, és a Dawes-terv sikeres elfogadtatása a munkáspárti kormány legnagyobb külpolitikai sikerének könyvelhető el. A Dawes-terv elfogadtatásával sikeresen véghez vitték a jóvátétellel kapcsolatos viták elrendezését is. Kevésbé bizonyult sikeresnek a Népszövetség elveinek megváltoztatására irányuló javaslatok véghezvitele. MacDonald lefegyverkezési javaslatának elfogadására nem került sor.

A munkáspárti kormány Szovjetunióval való kapcsolatfelvétele döntő jelentőségűnek bizonyult. Súlyos belpolitikai problémát okozott a Szovjetunió feltétel nélküli elismerése. MacDonald a Szovjetunióval való kapcsolatfelvételt legfőképpen gazdasági szempontból tartotta fontosnak. Azonban a gazdasági szerződés megkötésével súlyos hibát követett el. A liberális párt esélyt kapott arra, hogy kihasználva a szerződés pontjait, megvonja támogatását a munkáspárti kormánytól. Kisebbségi kormányként a támogatás megvonása egyet jelentett az első munkáspárti kormány bukásával. Továbbá a Szovjetunió elismerését a konzervatív párt felhasználta arra, hogy a Munkáspárt kommunizmus iránti elkötelezettségét kihangsúlyozza. A végső lökést a Zinovjev levél nyilvánossá tétele jelentette. Ezzel lehetővé vált a konzervatív párt választási győzelme, és a munkáspárti kormány, mint politikai ellenfél ideiglenes kiiktatása.

Az angol belpolitikai változás nagymértékben meghatározta Magyarország külpolitikai irányultságát. A külpolitikai célok keresztül vitelét az angol politikai változásoktól tették függővé. Ebből fakadóan a munkáspárti kormány hatalomra kerülése elősegítette a Szovjetunióval történő diplomáciai kapcsolat felvételének kezdeményezését. A szovjet diplomáciai kapcsolatok helyrehozásában Bethlen két fontos szempontot emelt ki, a szovjet piac korlátlan felvevő képességét, illetve a revízió elősegítését. A másik fontos álláspontja azon alapult, hogy a Szovjetunió nem ismerte el a párizsi békerendszert.

A szovjet-magyar tárgyalások sikertelenségében szerepet játszott a munkáspárt kormány bukása az októberi választásokon. A hatalomra kerülő új konzervatív párt szovjet kapcsolatok ellenzőjeként lépett fel. Az angol belpolitikai váltás hatása a magyar–szovjet kapcsolatokra jól tükrözte Magyarország Nagy-Britannia felé orientálódó külpolitikáját.

## Kovács Gyula

### Az ínségmunka-szervezés pécsi modellje

*„A szociális gondoskodás hiánya kihatásaiban egyenlő a túlhajtott szociális gondoskodással, éppen ezért a helyesen felfogott szociálpolitika soha sem mehet túlzásba. Ma a fő cél csak az lehet, hogy az egyén az emberi méltóság útján maradjon, s munkakedvét megőrizze. Közellátáshoz csak akkor jusson, ha azt saját erejéből megszerezni önhibáján kívül képtelen.”<sup>1</sup>*

#### BEVEZETÉS

Az 1928-as évben, a középítkezések által kiváltott rövid konjunktúra lezárulása után Pécsen megindult a gazdasági élet hanyatlása.<sup>2</sup> A válság fokozódásával a szociálpolitikai feladatok egyre inkább a városra hárultak, és eljutottak egy olyan szintre, hogy a problémák megoldása már komoly szervezetséget igényelt. A városvezetés 1929-ben mint frissen kinevezett jogügyi-népjóléti tanácsnokot, a későbbi polgármestert, Esztergár Lajost bízta meg a helyi törvényhatósági szociálpolitika megszervezésével. Szervező tevékenysége során mindvégig szem előtt tartotta azokat az elveket, amelyeket a fenti idézet kitűnően összefoglal. A megbízásnak köszönhetően lehetővé vált számára az, hogy a helyi viszonyok vonatkozásában a gyakorlati eredményeket folyamatosan összevetesse az elméleti tételekkel, mivel elméleti szociálpolitikája szorosan a mindennapi tapasztalatokra épülhetett. Viszont nem ment egyik napról a másikra, hogy a pécsi szociális intézményrendszer kiépüljön, és egyfajta mintaként szolgálhasson más települések számára is. Az ismertté válásban jelentős szerepet játszott az, hogy 1931. szeptemberében az egyik belügyminisztériumi értekezleten is megemlékeztek a pécsiek eredményeiről, sőt a lebonyolítási alapelveiket megküldték az összes törvényhatóságnak.<sup>3</sup>

Esztergár a pécsi ínségmunka megszervezésére vonatkozó elképzeléseit és gyakorlati tapasztalatait, valamint az ínségnyhítés eredményeit elsősorban a már említett *„Gyakorlati szociálpolitika”* című beszámolójában, emellett rövidebb tanulmányaiban foglalta össze. Gyakorlati szociálpolitikája két síkon haladt: az „Egri normás” szegénygondozásból

<sup>1</sup> Esztergár Lajos: Egy év szociális munkássága. = *Pécsi Napló*, 1930. 293. sz. 2.

<sup>2</sup> Esztergár Lajos: *Gyakorlati szociálpolitika*. Pécs, 1933. (Továbbiakban: Esztergár, 1933.) 168.

<sup>3</sup> Vargha Dezső: *Pécs törvényhatósági jogú város szociálpolitikai tevékenysége (1929–1935)*. In: *Baranyai Helytörténetírás*. Szerk. Szita László, Pécs, 1982. (Továbbiakban: Vargha, 1982.) 346.

kiinduló „Pécsi normás” szegénygondozás, majd az ezen túllépő, úgynevezett produktív szociálpolitika irányában.<sup>4</sup> Ez alapján elmondható, hogy gyakorlati szociálpolitikának a szociális munkát tekintette, aminek az ínségmunka megszervezése is részét képezte. A helyi ínségmunka megszervezésében a szegénygondozás helyett egyre inkább a produktív szociálpolitika vált vezérelvvé, ami az alkalmi segélyezés korábbi gyakorlata helyett a szegénységet megelőzni, illetve fokozatosan felszámolni kívánó gyakorlatot jelentett. Számára a produktív szociálpolitika egyik lényeges eleme a hatóságok, a társadalmi szervezetek és a segélyezett személyek közötti együttműködés volt. Fontosnak tartotta, hogy ezen együttműködés keretében a szegények állandó megélhetési forráshoz jussanak. Mint írja, „[...] az eszközök megszerzési lehetőségét is meg kell nyitni, melyek segítségével az egyén a nincstelenségből kikerüljön és a legegésőbb hiányok kielégítésén túl abba a helyzetbe jusson, hogy mint önálló existencia a nemzeti vagyon, a nemzeti erő szaporításának alkotó tényezőjévé váljék.”<sup>5</sup> Ehhez a mások által is képviselt gondolathoz kötődött a segélyért végzett közmunka koncepciója. A munkaképes állástalanok nem kaphattak munka nélkül segélyt, a kapott ellátmány ellenszolgáltatásaként útépitésnél, tereprendezésnél, favágásnál és egyéb fizikai munkáknál alkalmazták őket. A jelentkezők nagy száma miatt a foglalkoztatásnak ez a típusa azonban csak időleges lehetett és csak szakaszos formában történhetett. A segélyért végzett munka kötelezővé tételében egyébként az 1930–1931. évi ínségakció iránti óriási érdeklődés, és ehhez kapcsolódva a jelentkezők szűrése iránti igény is szerepet játszott.<sup>6</sup>

Az ínségmunka Pécsen és más városokban történő tömeges alkalmazásában azonban olyan tényezők is szerepet játszottak, mint egyrészt az önkormányzatoknál a segélyezésre rendelkezésre álló pénzügyi kereteinek szűkössége, másrészt pedig az, hogy az élősködő életmód kialakulását elkerülendő és a munkára jelentkezett személyek munkakedvét fenntartandó a segélyezettet munkára kényszerítsék. A nehéz pénzügyi helyzetben lévő önkormányzatok ugyanis nem engedhették meg maguknak, hogy tömegesen részesítsenek hosszú távon segélyben olyan személyeket, akik a rájuk költött összegek legalább egy részét munkájukkal nem térítik vissza. Ezen túlmenően Pécs például az 1930–1931. évi ínségakció vonatkozásában különösen nehéz helyzetben volt, mivel az államtól nem kapott

<sup>4</sup> Molnár Margit: Esztergár Lajos szociálpolitikája főbb műveinek tükrében. = *Pécsi Szemle*, 2002. 4.sz. (Továbbiakban: Molnár, 2002.) 80.

<sup>5</sup> Esztergár Lajos: A szociális munka vázlata. In. *A magyar szociálpolitika feladatai I. kötet*. Szerk. Esztergár Lajos, Pécs, 1940. 9.

<sup>6</sup> Esztergár, 1933. 30.

hozzá anyagi támogatást.<sup>7</sup> Ezzel összefüggésben nem részesült a város az állami ínségmunkákból sem.<sup>8</sup> Mindezek ellenére a pécsi városvezetés a válság éveiben következetesen ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy a munkaképes segélyezetteknek dolgozniuk kell, így amikor 1931 végén országosan felmerült a munka nélkül jutatott munkanélküli segély lehetősége, akkor külön állásfoglalásban ellenezte azt.<sup>9</sup>

#### AZ ÍNSÉGMUNKA SZEREPE A MUNKANÉLKÜLISÉG KEZELÉSÉBEN

Esztergár az ínségmunkára úgy tekintett, mint szükséges rosszra. Alapvetően négy, munkanélküliséget kezelő, prevenciós munkatípust különböztetett meg.<sup>10</sup> Egyrészt a magánvállalkozások által végzett magánmunkákat, másrészt az állam és a települési önkormányzatok által közösségi szempontok figyelembevételével szervezett értéktermelő közmunkákat, a munkanélküliség enyhítése céljával megszervezett, nem feltétlenül indokolt szükségmunkákat, valamint a hatóságilag szervezett ínségmunkákat, melyeknél nem a hasznosság volt a fő szempont hanem az, hogy a törvényhatóság ne legyen kénytelen munkavégzés nélkül segélyt fizetni. Megfogalmazása szerint „[...] az ínségmunkákon csak olyan munkások dolgoznak, akik rendes keresethez nem juthatnak, létfenntartásuk veszélyben van, így ennek a munkának az a célja, hogy a létminimumot biztosítsa”.<sup>11</sup> Az ideális állapot szerinte az lett volna, hogy a munkanélkülieket magánvállalatok foglalkoztatják, a közmunkáknak pedig csak annyi legyen a szerepük, hogy csökkentsék a munkaerőpiacon bizonyos időközönként megnövekvő munkanélküliséget. Ezért tartotta volna szükségesnek a munkaerő piaci kereslet és kínálat vizsgálatát, ami a válság éveiben országos szinten nem létezett. Megjegyezte, hogy országos munkásstatisztikát kell létrehozni annak érdekében, hogy olyan szakmák esetében indítsanak közmunkaprogramokat, amelyeknél munkaerőtöbblet van. A fent említett négy munkatípus központi összehangolása tette volna lehetővé, hogy a munkaerőpiacon csak kisebb és rövidtávú zavarok alakulhassanak ki. Felállított egy sorrendet a hasznosság szempontjából, amely szerint a magánmunka, a közmunka és a szükségmunka után az ínségmunka csak végső megoldásként jöhetett számításba. Úgy gondolta, hogy e munkatípus fogalmában benne van annak segély jellege, és ezért

<sup>7</sup> Pécs városa saját erejéből fogja a munkanélküliség kérdését megoldani. *Pécsi Napló*. 1930. szeptember 5. 201. sz. 1.

<sup>8</sup> A pécsi munkanélküliség enyhítése. *Pécsi Napló*. 1930. november 16. 261. sz. 1.

<sup>9</sup> Vargha, 1982. 349.

<sup>10</sup> Esztergár, 1933. 70.

<sup>11</sup> Esztergár Lajos: *A szociálpolitika tételes jogi alapja*. Pécs, 1936. 437.

a társadalmi megbecsültsége alacsony. Az ínségmunkát végzők minőségi szempontból alatta vannak az átlagos munkaerőnek. Az ínségmunkákat azáltal kell értékteremtővé alakítani, hogy az ínségmunkásokat városi közléstímenyek építésére kell irányítani. Ennek megvalósulása esetén a segély helyére munkabér és 14–16 órás heti munkaidő lépett volna. Egy ilyen közmunkaprogram beindításához azonban egy országos munkaügyi hivatal felállításától nem lehetett eltekinteni.<sup>12</sup>

A pécsi városvezetésnek az ínségmunka-programok elindításánál szintén fontos szempont volt, hogy a munkanélküliek lehetőleg ne kalldójanak el, ne legyenek hosszasan kitéve politikai propagandának és az elzüllés veszélyének. Azt is meg akarták akadályozni, hogy a munkanélküliek tömege tovább nőjön, mert a folyamatos létszámnövekedés esetén egyre mélyülő társadalmi elégedetlenséggel lehetett számolni. A polgármesteri hivatal azonban az anyagi mellett koncepcionális okból sem engedhette meg magának a hosszútávú és folyamatos segélyezést, mivel az ínségnyhítés alapvető célja az volt, hogy az átmenetileg nehéz anyagi helyzetbe került embereket átlendítse a nehézségeken, de nem kívánta őket hosszú távon eltartani.

Esztergár és a törvényhatósági vezetés az ínségmunkának a tömeges munkanélküliség egyik káros következményének, a parazita életmód terjedésének megállításában is szerepet szánt. A városvezetésnek már a válság korai szakaszában foglalkoznia kellett a koldulás megszüntetésének kérdésével.<sup>13</sup> A nagymértékűvé vált koldulás télen a gyakorivá lett városi kéregetésben, nyáron pedig az üdülőövezetek lakóinak tömeges zaklatásában nyilvánult meg.<sup>14</sup> A kéregetők egy része vándorló életmódot folytatott, míg a másik része városokban élt. Felfogása szerint a tömeges parazitizmus felszámolása érdekében a szervezett társadalmi akcióknak fel kell váltaniuk a rendszertelen alamizsnaosztást. Ezen túlmenően a munkaprogramokat úgy kell összeállítani, hogy továbbképzésre, a munkások szaktudásának megőrzésére nyújtson lehetőséget.

#### AZ ÍNSÉGMUNKA MEGSZERVEZÉSÉNEK ALAPJAI

Az ínségmunka szervezésének alapvető kérdése volt, hogy mekkora lehet a munkanélküliek száma, és ezen belül mennyi az ínséges, azaz törvényhatósági ellátásra szoruló személy. Szükség volt tehát egy munkanélküli statisztikára, amely tekintetében a legnagyobb probléma

<sup>12</sup> Esztergár, 1933. 72.

<sup>13</sup> Értekezlet volt ma a városházán a koldulás megszüntetése ügyében. *Dunántúl*. 1930. január 18. 14. sz. 2.

<sup>14</sup> Esztergár, 1933. 76.

az volt, hogy készítéséhez honnan lehet gyorsan használható adatokat beszerezni. Az ilyen statisztikák készítésének módszertana egyébként hazai viszonylatban még éppen kialakulóban volt a válság éveiben. Szádeczky–Kardos Tibor statisztikai módszertannal foglalkozó korabeli tanulmánya szerint a munkanélküliekkel foglalkozó statisztikák készítésénél a következő forrásokat volt érdemes számításba venni: népszámlálások, foglalkozás- és üzemi statisztikai felvételek, önálló munkanélküliségi adatgyűjtések, a szakszervezeteknek a munkanélküli tagjaikról vezetett kimutatásai, a munkaközvetítő hivatalok, valamint a munkásbiztosító- és betegsegélyező pénztárak akkor aktuális adatai.<sup>15</sup> A felsorolt adatforrásokra a pécsi törvényhatóság munkatársai különböző mértékben támaszkodtak.

Az ínségmunkaprogram kiindulópontja az volt, hogy a szegények korábban már említett máshol is elterjedt kategorizálásához (munkaképtelen, munkanélküli, munkakerülő) nyilvántartást készítettek, amelynek összeállításakor számba vették a nagycsaládos dolgozókat is. A kataszter megalkotása alapvető fontosságú volt annak meghatározásához, hogy az ínségmunkaprogramnak a város éves költségvetésén belül mekkora a költségigénye, illetve szükség volt rá a mindennapi adminisztrációhoz is. Mint már említettem, mindenképpen fontos volt a munkanélküli munkaképes szegények, a potenciális „ínségesek” aktuális létszámának meghatározása, ugyanis ők voltak azok, akik bármikor segélykérelemmel fordulhattak a polgármesteri hivatalhoz. Mivel pedig csak akkor kaptak segélyt, ha iskolázottsági szintjüktől függően szükségmunkát vagy ínségmunkát, azaz az utóbbi esetben a továbbiakban elemzett fizikai munkát végeztek, lényeges volt tudni, hogy körülbelül mennyi embernek kell munkát biztosítani. A segélyezés módozatai és eszközei ezen túlmenően a munkanélküliek munkaképességéhez, valamint neméhez igazodtak.

Az ínségakcióra készülve 1930 októberében a városban összeírták a munkanélkülieket, ezzel felmérték azt, hogy a téli időszakban a munkanélküliek közül körülbelül hány ember ellátásáról kell a törvényhatóságnak gondoskodnia.<sup>16</sup> Ezt a gyakorlatban úgy oldották meg, hogy mindenkinek jelentkeznie kellett, aki ínségmunkára és segélyre

<sup>15</sup> Szádeczky–Kardos Tibor: A munkanélküli statisztika módszerei és főbb tanulságai Magyarországon. In: *Kenéz Béla Emlékkönyv*. Szerk. Laky Dezső, Budapest, 1932. 250.

<sup>16</sup> Pécs és a munkanélküliség. Dr. Esztergár Lajos beszámolója az 1930-31. évi ínségakcióról. *Pécsi Napló* 1931. április 22. 90. sz. 2.

tartott igényt.<sup>17</sup> Ezt követően igyekeztek kiszűrni azokat, akik különböző okokból nem szorultak törvényhatósági ellátásra. A munkanélküliséggel kapcsolatos tisztább kép kialakulásában fontos szerepet játszott az 1930-as népszámlálás is, amelynek adatait az 1931-es év elejétől lehetett felhasználni. Erre a két adatforrásra alapozva már lehetett viszonylag használható nyilvántartást készíteni. 1931 januárjától pontos kimutatások rögzítették a havonkénti változásokat.<sup>18</sup> Ez pedig annál is inkább szükséges volt, mivel a munkanélküliek száma és összetétele folyamatosan változott. Úgy lehetett persze sokkal tisztább képet kapni, és a munkanélküliek létszámát napi szinten nyomon követni, hogy nyilván tartották a társadalombiztosításhoz való ki- és bejelentkezéseket is. Így ezen adatok figyelembe vételével például megállapításra került, hogy a városban 1932–1933. évi inségakció 3840 segélyt igénylő, inséges családot érintett és ezek családtagokkal együtt 12690 főt foglaltak magukban.<sup>19</sup> Ez gyakorlatban az jelentette, hogy pécsi lakosság közel ötöde ebbe a kategóriába tartozott, mivel az 1930-as népszámlálás adatai szerint 61808 lakosa volt a városnak.<sup>20</sup> Ezzel kapcsolatban jegyezte meg Esztergár, hogy az inségesek ellátásához szükséges cikkeket saját maguknak kellene előállítaniuk. Ezért lett volna indokolt szerinte az érintett személyek termelő- és fogyasztó szövetkezetekbe való tömörítése. Ez a törekvés azonban csak az 1930-as évek második felében került megvalósításra Baranya megye vonatkozásában.<sup>21</sup>

A potenciális segélyezendők számának meghatározása abban a tekintetben is problémákba ütközött, hogy a válság éveiben jelentős volt a munkanélküliek migrációja. A helyhatóságok illetékességét meghatározó 6000/1931. ME rendeletnek Esztergár szerint nem volt igazán jelentősége, mivel a városi törvényhatóságok kénytelenek voltak munkára beosztani a vidékről beözönlő inségeseket miközben a ledolgozott segély megtérítésére a származási települések anyagi erőforrások hiányában nem voltak hajlandók.<sup>22</sup> A munkanélkülieket a lakóhelyükre sem volt érdemes szállítani, mivel nem voltak rászorulva a folyamatos segélyezésre, emellett tömeges kitoloncolásuk a hatóságok részéről gya-

<sup>17</sup> Október 8-án kezdődik a pécsi ipari munkások, kereskedőségek és napszámosok jelentkezése. *Dunántúl*. 1930. október 8. 228. sz. 3.

<sup>18</sup> Esztergár, 1933. 73.

<sup>19</sup> Esztergár, 1933. 75.

<sup>20</sup> Vargha, 1982. 342.

<sup>21</sup> Molnár, 2002. 80.

<sup>22</sup> Esztergár, 1933. 63.



korlatilag végrehajthatatlan volt.<sup>23</sup> Így alakult ki országosan az a helyzet, hogy egy-egy megyeközpont szerepet betöltő törvényhatósági jogú város szinte az egész megye beköltöző munkanélkülijeinek volt kénytelen az ellátásáról gondoskodni. Pedig már a pécsi illetékességű munkanélküliek ellátása is problémákba ütközött, tekintve, hogy az 1930. szeptemberi közgyűlés a téli időszak vonatkozásában mintegy 1500–2000, az egy évvel későbbi az 1931–32-es téli ínségakcióval kapcsolatban már 6–7000 munkanélkülivel számolt.<sup>24</sup>

A polgármesteri hivatal munkatársainak a másik fontos kiindulási alap nem meglepő módon a már említett 1930-as népszámlálás volt. A népszámlálás adatai alapján a pécsi önkormányzat munkatársai minden munkásról fejlapot készítettek, ez jelentette a kiindulási pontot. A megoldandó probléma ezután az volt, hogy hogyan lehet a változásokról könnyen és gyorsan értesítéseket szerezni. Így a bejelentésre kötelezettekhez köthető adatokat viszonylag egyszerűen meg lehetett kapni az OTI-tól. Az önálló betegsegélyezést folytató vállalatokat viszont külön fel kellett kérni az adatközlésre. Nem voltak nélkülözhetők az önkéntes jelentkezés útján, valamint a programban tevékenykedő szociális szervezők munkája során beszerzett adatok sem, mivel ellenkező esetben például az OTI-nál be nem jelentett napszámosok kimaradtak volna a nyilvántartásból. Ugyan a hatósági munkaközvetítők adatait is felhasználták, de ezeknek nem volt igazán jelentősége, mivel messze nem fedték le az érintett személyi kört. A rendőrséggel és az anyakönyvi hivatalokkal való kapcsolattartás a vándorlásokról, a halálozásokról és a női munkások házasságkötéséről is adatokat szolgáltatott. Az is jelentős segítséget jelentett, hogy az OTI-nál napi szinten megállapításra került a munkanélküliek és a dolgozók létszáma.

A munkanélküli-statisztika távolabbi célt is szolgált a pusztá segélyezésnél. A városi törvényhatóság az ínségmunka programjait az őszi-téli hónapokban bonyolította le az ilyenkor jellemző aggasztó megélhetési viszonyok miatt.<sup>25</sup> Az ínségakciók így csak ideiglenes megoldást jelentettek az egyre súlyosbodó nyomor enyhítésére, de a munkanélküliség okait nem szüntették meg. Tartós eredményt csak országos szervezettel, központilag kidolgozott tervekkel lehetett volna elérni. Ezt azonban addig nem lehetett megvalósítani, amíg a munkanélküliségről központi szinten nem alakult ki teljes kép. Ugyanis nem lehetett tudni, hogy orszá-

<sup>23</sup> Nagyarányú razziát tartott a rendőrség, hogy az idegen illetőségű munkanélküliektől megtisztítsa a várost. *Pécsi Napló*. 1931. szeptember 10. 203. sz. 3.

<sup>24</sup> Vargha, 1982. 352.

<sup>25</sup> Vargha, 1982. 352.

gosan összesen hány munkanélküli volt, azt pedig főleg nem, hogy ezek hogyan oszlottak meg a munkások kategóriái, a termelési ágak, a szakmák és az ország különböző területei között. A hivatalos statisztika jórészt a szakszervezetek és a hatósági munkaközvetítők nyilvántartásaira épült. A szakszervezeti nyilvántartás csak a szervezett munkásságra vonatkozóan tartalmazott adatokat, míg a hatósági munkaközvetítők nyilvántartásaiból a városi munkásságra nézve lehetett következtetéseket levonni.

Esztergár abban a tekintetben is fontosnak tartotta a nyilvántartás kiterjesztését, hogy a kiegyenlített segélyezés érdekében a munkások minden keresetének be kellett volna kerülnie a nyilvántartásba. Ennek céljából jogszabályi előírást várt volna ahhoz, hogy a munkaadók a munkások elbocsátásakor azok keresetét bejelentsék a hatóságoknak. Emellett minden napszámot el kellett volna látni munkakönyvvel. A pécsi ínségeseket az önkormányzat ugyan ellátta igazolvánnyal, de jogszabály hiányában a nem ínségeseknek igazolványt nem lehetett adni. Az ínségesek nyilvántartása pedig önmagában nem volt elég, mivel az csak a segélyezés céljait szolgálta. A munkanélküliség nagyságrendjének és az ínség okainak felméréséhez egy teljeskörű munkásnyilvántartást szeretett volna megvalósítani. Ebből következően a nem ínséges munkanélkülieket és a dolgozó munkásokat is nyilvántartásba kívánta venni. Emellett a munkaadók nyilvántartásba vételét is meg akarta valósítani, mégpedig azért, hogy a munkanélküliség elleni tevékenységekbe bevonhatók legyenek. Mivel teljes körű társadalmi statisztika létrehozása volt a cél a város jómódú lakosait is szándékában állt nyilvántartásba vetetni.

A fentebb vázolt céloknak megfelelően a városi nyilvántartásokat folyamatosan fejlesztették. 1932 októberéig a város két nyilvántartást vezetett, mégpedig a munkanélküli és a dolgozó munkások nyilvántartását. Ebben a hónapban a könnyebb kezelhetőség céljából a munkanélkülieket ínségesekre és nem ínségesekre osztották. 1932 decemberében és 1933 januárjában a törvényhatóság alkalmazásában álló szociális szervezők házról-házra járva összeírták a jómódú polgárokat, és ezzel párhuzamosan elkészült a munkaadók nyilvántartása is.<sup>26</sup> 1933 februárjában aztán felállításra kerültek a kerületi irodák így inentől kezdve központi és kerületi nyilvántartásokat is vezettek. A nyilvántartás mindkét szinten ugyanazokból az elemekből állt, így számontartották az ínséges és nem ínséges munkanélkülieket, a dolgozókat, a közsegélyeseket, a jómódú magánszemélyeket, végül pedig szakma szerinti nyilvántartást is vezettek, ami a munkaközvetítés lehetővé tételét célozta.

<sup>26</sup> Esztergár, 1933. 143.

## AZ ÍNSÉGAKCIÓN SZERVEZETI STRUKTÚRÁJA

Érdeemes egy olyan testülettel kezdeni az áttekintést, amely ugyan nem tartozott az ínségakció-szervezés végrehajtására rendelt szervezet-hez, viszont hatással volt annak működésére. Ez a városi segítőbizottság volt, mely a népjóléti és munkaügyi miniszter rendelete alapján jött létre.<sup>27</sup> A bizottság elnökeként a megyei főispán ellenőrzést gyakorolt az ínség-enyhítés folyamata fölött. Esztergár, mint a szociális ügyek vitelével megbízott városi tanácsnok jelentéstételi kötelezettséggel tartozott a bizottság és így a főispán irányába.<sup>28</sup> A megyei főispáni tisztelet az 1930–1931. évi ínségakció idején Dr. Keresztes–Fischer Ferenc töltötte be, aki később belügyminiszterként a pécsi minta alapján igyekezett országosan a munkanélküliséget kezelni.<sup>29</sup> Ennek keretei között utasította Esztergárt, hogy dolgozza ki az ínségmunka-akció irányelveit.<sup>30</sup>

Az 1930–31. évi ínségakció igen szerény szervezeti keretek között indult, mivel a szervezet kiindulópontját jelentő központi iroda 1930 őszén egy háromszobás épületben kezdte el a munkáját.<sup>31</sup> Amennyiben elfértek, az egyik szobában várakoztak a munkanélküliek, a másikban szellemi szükségmunkások végezték a munkába állítást, míg a harmadikban került sor a bérek számfejtésére és az utalványok kiadására. A válság mélyülésével aztán ez a kezdetben egyszerű szervezet egyre bonyolultabbá vált.

A végrehajtó szervezet az egyébként szűkös, az 1931-es évben mindössze százezer pengős költségkerettel<sup>32</sup> rendelkező jogügyi és népjóléti ügyosztály része volt. A szervezetet Esztergár, mint tanácsnok vezette és hetenként tartott ülések által a törvényhatóság népjóléti bizottsága ellenőrizte. Ezeken az üléseken általában a központi konyha és a háziipari foglalkoztató anyagigényével kapcsolatos költségekről tárgyaltak. Az adminisztratív feladatokat a központi és a neki alárendelt hét kerületi iroda látta el. Ez pedig igencsak nehezen megvalósítható feladat volt tekintetbe véve, hogy az ínségesek száma a családtagokat is beszámítva 1930 és 1932 közötti három ínségakció idején 12750 és 18000 fő között mozgott.<sup>33</sup> Emellett az irodák nem csupán adminisztratív feladatokat lát-

<sup>27</sup> A városi segítő-bizottság ülése. *Pécsi Napló*. 1930. november 25. 268. sz. 2.

<sup>28</sup> Az ínségnyhító bizottság ülése. *Pécsi Napló*. 1931. április 21. 89. sz. 2.

<sup>29</sup> A belügyminisztérium a pécsi rendszer alapján kívánja országosan megoldani a munkanélküliség problémáját. *Pécsi Napló*. 1931. szeptember 13. 206. sz. 1.

<sup>30</sup> A pécsi ínségakció irányelvei. *Dunántúl*. 1931. október 2. 222. sz. 2.

<sup>31</sup> Esztergár, 1933. 128.

<sup>32</sup> Ahol az ínség és a nyomorúság sebeire orvosságot keresnek. *Pécsi Napló*. 1930. szeptember 20. 213. sz. 2.

<sup>33</sup> Esztergár, 1933. 114.

tak el, hanem a gondozás és a szolgáltatási feladatok is a hatáskörükbe tartoztak. Tovább árnyalja a képet, hogy a hét kerületi iroda csak 1933 februárjában jött létre.<sup>34</sup> Korábban kerületi szinten csak önálló hatáskörrel nem rendelkező, egy-egy törvényhatósági taggal és tisztviselővel dolgozó panaszirodák működtek. A központi irodában tevékenykedő két tisztviselő és négy könyvelő elégtelen volt a hatalmas mennyiségű munka megfelelő ellátásához. A gyors ügymenet miatt gyakran keletkeztek hibák és a környezettanulmányokat is felkészületlen szellemi szükségmunkások készítették. A kérelmek jogosultságát idő hiányában a központi iroda dolgozói számos esetben nem tudták ellenőrizni. A váróteremben, illetve az épületen kívül az ínségesek akár fél napokat is várakoztak. A hosszú várakozás elégedetlenséget szült, és egészségügyi szempontból sem voltak ezek a viszonyok megfelelők, tekintve például a tuberkulózis korabeli jelentős elterjedtségét. A kerületi irodák felállításával a helyzet jelentősen javult, a korábbi zsúfoltság eltűnt. A 4–5 ezer ínséges családfőből 400–800 fő jutott egy-egy kerületi irodára, ahol velük 4–5 szociális szervező foglalkozott.<sup>35</sup> Látogatásaik alapján a szervezők környezettanulmányokat készítettek, ugyanakkor ők állapították meg az igényjogosultságot és végezték a segélyezést is. Később a kerületek egy-egy szociális szervezőhöz tartozó körzetekre lettek osztva, amelyekhez külön-külön 150–200 ínséges tartozott, akiknek a képviselői részt vehettek a körzeti tanácskozásokon is.<sup>36</sup>

Mindenképpen fontos szempont volt, főleg a polgármester szempontjából, hogy a polgármesteri hivatal által az ínségeseknek nyújtott segítség és a hozzá kapcsolódó adminisztráció gyors és egyszerű legyen. Az ideális persze az lett volna, hogyha a segítségnyújtás akkor történik, amikor az igény felmerül, azonban az azonnali segítségnyújtást kizárta az ellenőrzés iránti igény. A többszörös segélyezés az arra érdemtelenek támogatásának elkerülése érdekében minden kifizetést könyvelni kellett. A könnyebb ellenőrizhetőség végett 1933 áprilisában az ínségesek személyi igazolványt is kaptak, amelyben fénykép és személyleírás is volt a személyazonosság megállapítása céljából. Az igazolványba belekerült minden olyan adat, ami a munkalapon található fejlapon is megtalálható volt, így a személyi adatokon kívül a kifizetett munkabérek és a kapott adományok is.<sup>37</sup>

<sup>34</sup> Hét kerületre osztották fel a várost az ínségakció lebonyolítására. *Dunántúl*. 1933. február 10. 33. sz. 4.

<sup>35</sup> *Esztergár*, 1933. 115.

<sup>36</sup> A munkanélküliek bevonásával állapítja meg a népjóléti ügyosztály az ínségakció kapcsán szükséges további teendőket. *Pécsi Napló*. 1933. október 11. 231. sz. 1.

<sup>37</sup> *Esztergár*, 1933. 129.

A központi iroda ellenőrizte segélyezési, ügyviteli és számviteli szempontból a kerületi irodák működését. A központi iroda vezetője napi szinten tárgyalt a kerületi irodavezetőkkel, és bizonyos időközönként személyesen is felügyelte a tevékenységüket. A kerületek napi szinten készítettek elszámoló jelentéseket, kifizetési naplóikat pedig szintén naponta ellenőrizték a központi irodában. A kerületek adatai alapján a központi iroda heti, félhavi és havi összesített elszámolásokat készített, majd egyeztette a különböző városi szociális létesítmények (központi konyha, háziipari foglalkoztató) elszámolásaival. Ezen túlmenően a kerületekből érkező adatok alapján egy központi nyilvántartást hozott létre és működtetett. Ennek keretében meghatározták a munkanélküliek és a munkával rendelkezők napi létszámát és ehhez kapcsolódva figyelemmel kísérték a létszámok havi ingadozását. Végül pedig a központi iroda alkalmazottai kezelték a munka- és ebédjegyeket is.

A kerületi irodák szociális szervezői tartották karban a helyi nyilvántartások adatait, azokat a kéthetenkénti családlátogatások alkalmával ellenőrizték, és szükség esetén ki is egészítették. A nyilvántartás változásairól napi szinten a központi irodát értesítették. A segélykérőkről környezettanulmányokat készítettek, és szükség szerint előleggel ellátva ínségmunkára osztották be őket a mérnöki hivatal munkálataihoz. A mérnöki hivatal igazolása alapján megállapított teljesítménybér szerint az elvégzett munkát is ők fizették ki 1933. februárjától.<sup>38</sup> A munkaképteleneket indokolt esetben átmeneti segéllyel látták el, kifizették a pénzbeli és természetbeni munkabéreket és emellett intézték az arra rászorult ínségesek lakhatását is.

#### A SZOCIÁLIS SZERVEZŐK

A kerületi irodákban dolgozó szociális szervezők megfelelő munkájához előképzettség, illetve tapasztalat volt szükséges. A szervezők jórészt munkanélküli diplomások közül kerültek ki, akiknek elméleti képzése és foglalkoztatása érdekében szociális tanfolyamok indultak el először önkormányzati keretek között, majd az 1933/34-es tanévtől kezdve a pécsi egyetemen, ahol oktatásukban maga Esztergár Lajos is részt vett.<sup>39</sup> Ezen túlmenően a tanfolyamok megszervezését a korszak másik nagy szociálpolitikai gondolkodója, Hilscher Rezső is támogatta.<sup>40</sup> Elsősorban kereskedelmi iskolát vagy tanítóképzőt, illetve egyetemet

<sup>38</sup> Esztergár, 1933. 91.

<sup>39</sup> Vargha Dezső: Esztergár Lajos életútja. = *Pécsi Szemle*, 2002. 4. sz. 66.

<sup>40</sup> Budai István–Csoba Judit–Goldmann Róbert: A szociális képzések magyarországi fejlődésének főbb állomásai. = *Esély*, 2006. 2. sz. 50.

személyekből állt a Szociális Szervezők Testülete, amit ötven személy alkotott.<sup>41</sup> A helyi társadalom jómódú részének mozgósításával jelentős szerepük volt abban, hogy az gazdasági hanyatlás ellenére nem haladták meg az 1932–1933. évi téli inségakció törvényhatósági költségei sem az előző akcióét.<sup>42</sup> A szociális szervezők 1932 decemberében kezdték el az önálló keresettel rendelkező személyekkel kapcsolatos adatgyűjtő munkát. Az egyes városi bizottsági tagok a szervezők támogatóiként léptek fel a kerületekben.

A szociális szervezők munkájának eredményeként tiszta képet lehetett kapni mind az adakozókról, mind pedig az inségesekről, még pedig abban a tekintetben, hogy ki adott eleget, illetve ki kapott eleget. Némiképp bonyolította az összképet, hogy az adományozók között voltak olyanok, akik nem pénzbeli vagy természetbeni adományt, hanem önkéntes munkát ajánlottak fel. Így például az orvosok és fogorvosok ingyenes rendelőórákat, az ügyvédek ingyenes jogi tanácsadást, az éttermek ingyenes ebédeket szegény gyermekek számára. Ezeket a felajánlásokat a központi iroda tartotta nyilván, ami úgy volt lehetséges, hogy a szervezők a környezettanulmányokban azt is feltüntették, hogy az inséges család mikor, kitől és mennyit kapott.

Az inségesek gyakran bizalmatlanul fogadták a szervezőket. A bizalom megszerzése érdekében a szervezők rendelkeztek élelem- és tüzelőutalványokkal, amelyeket átadhattak olyan családoknak, amelyeknél megalapozottnak érezték a gyors segítséget. A gyermek- és csecsemőgondozást végző Stefánia Szövetséggel, valamint a tüdőgondozóval is felvették a kapcsolatot, ha azt a család valamelyik tagjának egészségügyi állapota megkívánta.<sup>43</sup> Azért, hogy az együttműködés az inségesekkel és az adományozókkal szakszerű legyen a szervezők kezdetben beosztottként a központi konyhánál, a háziipari foglalkoztatóban vagy a napközi otthonban szereztek gyakorlatot. Miután az adatfelvételt befejezték az inségesek munkába állítása és a munkaközvetítés decentralizálása céljából felállított kerületi irodákban látták el az adminisztrációt. A gyakorlati munka mellett, amint már korábban is említésre került, rendszeres elméleti képzésben is részesültek, mivel a napi kemény munka után felkészítő foglalkozásokon vettek részt, illetve el kellett olvasniuk számukra kiadott olvasmányokat.

---

<sup>41</sup> Esztergár, 1933. 120.

<sup>42</sup> Uo.

<sup>43</sup> Esztergár, 1933. 122.

## A KÖRNYEZETTANULMÁNY KIEMELT SZEREPE

A környezettanulmány a logikusan megtervezett és célszerű segélyezés alapja volt, mivel meghatározta az egyes segélyezett személyek esetében a segítség mértékét és módját. A tanulmány alapján például el lehetett különíteni a munkaképes és munkaképtelen személyeket, meg lehetett állapítani, hogy az ínséges állapot ideiglenes vagy végleges-e, illetve az utóbbi esetben azt is, hogy az illető személy nem tartozik-e a közsegélyesek, azaz azok közé, akiről a szegényellátás körében kellett gondoskodni.<sup>44</sup> A dokumentum által szolgáltatott adatok megszabták az ínségakció pénzügyi kereteit és emellett nagyobb, szociálpolitikai mértékű távlatokat is adtak annak. Azonban ezt a hatását csak úgy fejthette ki, ha szellemi szükségmunkások helyett képzett szociális szervezők készítették el, akik a megfelelő kérdéseket tették fel és ki is tudták értékelni a válaszokat. Fontos volt az is, hogy a szervezők ne csupán adatokat gyűjtsenek az érintett személyekről, hanem meg is nyerjék az ínségesek bizalmát. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy időnként látogatásokat tettek az ínséges családoknál, a tapasztalt változásokat pedig átvezették a kerületi és a központi nyilvántartásokon.

A látogatás során készült környezettanulmányt a segélyezést, a munkába állítást, a kifizetést feltüntető kartotékokhoz csatolták. A karácsonyi és húsvéti akciókban való részesülés is így a környezettanulmányok és a munkalapok fejről-összevetése alapján történt. Ennek az eljárásnak megvolt az az előnye, hogy a rászorultság megállapítása és a tényleges segítség is a polgármesteri hivatal kezében összpontosult.

## AZ ÍNSÉGESEK MUNKÁBA ÁLLÍTÁSÁNAK JELLEMZŐI

A munkába állítás folyamatának kezdőpontját az ínségmunka végzésére való jogosultság megállapítása jelentette, ami a minden munkanélküli részére kiállított fejről-összevetés alapján történt. A fejről-összevetés egyrészt a személyi, másrészt a korábbi foglalkoztatásra és adományokra vonatkozó adatokat tartalmazta. Alapvetően a fejről-összevetés adatai alapján osztották be a jogosultakat különböző munkákra. A munkások a kijelölt munkahelyet feltüntető munkába utalási lapot a munkaközvetítő hivatalban kapták meg. Ezt követően a segélyre jogosult munkanélküliek jegyzékét a munkaközvetítő hivatal az ínségmunka-program megszervezése céljából átadta a törvényhatóság mérnöki hivatalának. A segélyért cserébe kiutalt munkanapok elvégzését a mérnöki hivatal igazolta, mégpedig

<sup>44</sup> Esztergár, 1936. 433.

úgy, hogy kezdetben a napszámber 2 pengő 50 fillérben lett meghatározva. Az igazolás alapján kapták meg az ínségmunkások az utalványokat, amelyeket élelmiszerre, tűzifára, vagy készpénzre válthattak be. A kiadott élelmiszer mennyisége a családtagok számától függött, így akinek nagyobb volt a családja, az több napon át dolgozhatott.<sup>45</sup>

Az ínségakció folyamatában a naponta munkára beosztható személyek száma folyamatosan változott. Amennyiben kevés volt a munkára jelentkezők száma, akkor olyanok is beoszthatók voltak, akiknek sok volt a felvett előlegük. Ebben az esetben a munkalapról rákerült az „Előlegre” bejegyzés és az ínséges keresetnek jelentős része levonásra került. A munkalapon az a megjegyzés is szerepelt, miszerint a munkabér fele készpénzben, a másik fele természetben kerül kifizetésre. Kezdetben a ledolgozandó munkanapok száma volt feltüntetve, később a ledolgozandó összeg. A személyre szabott munkalappal a munkaelosztó helyre ment a munkás, ott kapta meg a közvetlen beosztását. Aki nem jelentkezett munkára, vagy beosztását nem fogadta el, azt kizárták az ínségmunkából. Ugyanígy járt az is, aki a munkáját gondatlanul végezte vagy annak elvégzését a beosztás után megtagadta.

#### A NŐK, A CSÖKKENT MUNKAKÉPESSÉGŰEK ÉS AZ IDŐSKORÚAK FOGLALKOZTATÁSA

Az önkormányzatnak nem csupán a nehezebb fizikai munkát, így útburkolást, favágást, köfajtést végezni képes ínséges férfiak foglalkoztatásáról kellett gondoskodni, hanem a nők, a csökkent munkaképességűek, valamint az időskorúak foglalkoztatásáról is. Alapvetően ezt a célt szolgálta a tíz szakmában és műhelyben működő háziipari foglalkoztató létrehozása 1931 novemberében.<sup>46</sup> A foglalkoztatóban a napi jelentkezők száma 1931. december 1-jétől napi 150–350 fő között mozgott.<sup>47</sup> A foglalkoztatóban mindegyik műhely élén egy nagyobb szaktudású ínséges munkavezető állt, aki fenntartotta a rendet, ellenőrizte a megfelelő anyagfelhasználás meglétét, valamint betanította az új dolgozókat. A betanításban segítségére volt két-három, állandó jelleggel a műhelyben foglalkoztatott ínséges munkás is. A munkába való beosztás fő szempontjai azok voltak, hogy egyrészt lehetőleg mindenki a saját szakmájában dolgozzon, vagy pedig abban a műhelyben kapjon munkát, ahol már korábban dolgozott. A beosztásnál persze az adott személy megjelenése,

<sup>45</sup> Pécs és a munkanélküliség. Dr. Esztergár Lajos beszámolója az 1930–31. évi ínségakcióról. *Pécsi Napló* 1931. április 22. 90. sz. 2.

<sup>46</sup> Esztergár, 1933. 93.

<sup>47</sup> Esztergár, 1933. 31.



intelligenciája és készségei, életkora, valamint egészségügyi állapota is szerepet játszott. Esztergár szerint a „legselejtesebb népréteg” került a háziipari foglalkoztatóba, így az ottani ínségmunkás állomány antiszelektáció eredménye volt.<sup>48</sup> Így velük kapcsolatban az ellenőrzés alapvető célja egyrészt a megfelelő munkateljesítmény és anyaggazdálkodás elérése, másrészt a lopások elkerülése volt. Egy adott személy terhére megállapított pazarlás vagy lopás a munkabér összegét csökkentette.

#### AZ ÍNSÉGMUNKÁSOK JAVADALMAZÁSA

Esztergár álláspontja szerint a béreknek igazodniuk kellett a piaci viszonyokhoz. Azoknál alacsonyabb nem lehetett, mivel a munkaerőpiacon is leszállította volna a béreket. Nagyobb sem, mert akkor mindenki ínségmunkát szeretett volna végezni. A javadalmazás segély jellege azt kívánta, hogy a munkaerőpiaci legalacsonyabb bérekhez igazítsák az ínségmunka bérezését. Ezzel még nem lettek lecsökkentve a rendes munkabérek, de az ínségmunkára jelentkezők már így is szelektálásra kerülnek, mivel így jó eséllyel a legrászorultabbak jelentkeztek. A megkeresett béreknek csak felét fizették ki készpénzben a többit élelmiszerben, tüzelőben, ruhaneműben. Később ebben a tekintetben Esztergár és a pécsi városvezetés álláspontja megváltozott, mivel törekedtek arra, hogy a kényszerjellegű megszüntetendő a munkásokat teljesítmény után, készpénzben fizessék. A napszámért pedig csak a csökkent munkaképességűek és az időskorúak bérezésénél kívánták alkalmazni.<sup>49</sup> Az élelmiszereket, a tűzifát és a szemet az önkormányzat, kérésük ellenére nem adta át a kereskedőknek, hanem a saját alkalmazottjai osztották szét a rászorulóknak között. Ezt a módszert Esztergár „házikezelésnek” nevezte.<sup>50</sup> A kereskedők kiiktatásával ugyanis olcsóbb volt az árut nagy tételben beszerezni. Így egyrészt a beszerzés olcsósága, másrészt az eleve nem kalkulált üzleti haszon miatt az ínségeseknek csökkentett áron lehetett az árut eladni. Abban a tekintetben is jobb volt a kereskedőket kiiktatni, hogy így nem kellett őket ellenőrizni az ínségesekkel szemben elkövetett esetleges visszaélésekkel kapcsolatban. Elképzelése szerint, amennyiben a kereskedői árakat sikerült volna csökkenteni, és a kereskedői tevékenységet pedig ellenőrizhetőbbé tenni, úgy a központi házikezelést meg lehetett volna szüntetni.

<sup>48</sup> Esztergár, 1933. 95.

<sup>49</sup> Esztergár, 1936. 437.

<sup>50</sup> Esztergár, 1933. 106.

Az ínségesek jelentős részének nem tetszett, hogy a bérüknek egy részét nem készpénzben kapták meg. Az ínségmunka célja azonban az alapvető szükségletek biztosítása volt, a készpénzben való kifizetés akár egy család teljes erkölcsi és anyagi romlását is okozhatta volna. Ezért teljes összegű pénzbeli kifizetésre csak kivételes esetben kerülhetett sor, így például lakbérhátralék vagy kilakoltatás veszélye esetén. Ebben az esetben a hatóság megvizsgálta a kérelem megalapozottságát és a kifizetett összeg felhasználását is ellenőrizte. A polgármesteri hivatal teljesítette az ínségesek olyan kéréseit is, amikor élelem helyett tüzelőt vagy fa helyett szenet kértek. A különösen nehéz anyagi helyzetben lévő ínségmunkások a munka ledolgozása folyamán előleget kérhettek. Ebben az esetben az igény sikeres elbírálása után a jogosult személy kevés élelmet és tüzelőt kaphatott. Azok, akiket a kilakoltatás veszélye fenyegetett az előleget készpénzben kapták meg. Előleget azok a sokgyermekes, családfenntartó nők is kaptak, akiket átmenetileg nem lehetett munkába állítani. A kiadott előlegeket kifizetéskor viszont az önkormányzati alkalmazottak következetesen levonták. A levonás maximum a kereset feléig terjedt, ruhanemű esetében azonban ez is részletekben történt. Ugyan az előleg összege már a munkalapról megállapítható volt, ennek ellenére a központ és a kerületi irodák is előlegkönyveket vezettek. Ezekben minden ínséges saját számlával rendelkezett, amire az előleg kiadását és levonását is feljegyezték.

A korábban felvett előlegek elszámolásánál következetesen jártak el, mivel levonták őket a készpénz, illetve élelmiszer járandóságokból. A régebben kiadott és nagyobb összegű előlegeket az egész keresetből vonták le és a fennmaradó összeg felét adták ki készpénzben és felét élelemben. Csak a kereset feléig terjedhetett a levonás. A rendkívüli és nagyobb összegű előlegeket külön „előlegre” jelzésű munkalapokkal dolgoztatták le. Ilyenkor a kereset összegének kb. 90%-át vonták le.<sup>51</sup> Ezt azonban a ledolgozott munkán felül kapta meg az ínséges. A bérfizetésnek ezen módja megint csak kidomborította annak segélyjellegét. A cél hosszabb távon az lett volna, hogy ínségmunka helyett rendes munkát adjanak a munkanélkülieknek, illetve, hogy csökkenő munkaidővel ugyan, de állandó jelleggel foglalkoztassák őket. Ez az elképzelés azonban a válságos évek viszonyai között meglehetősen problémásnak tűnt, tekintve a kismértékű állami támogatást, és ezzel összefüggésben azt, hogy még az ínségmunkában sem tudtak megfelelő mennyiségű munkahelyet létrehozni.

<sup>51</sup> Esztergár, 1933. 108.

Az eddig leírtakból logikusan következik, hogy le nem dolgozandó segélyt az ínségeseknek csak a legritkább esetben adtak. Ez többnyire azokban az esetekben fordult elő, amikor valaki betegség miatt nem tudta elvégezni a havi munkáját, és azt hozzátartozói sem tudták ledolgozni. Az olyan nagycsaládok, ahol csökkent munkaképességű férfi vagy egy nő volt a családfenntartó, gyakrabban tejet, élelmet és tüzelőt kaptak átmeneti segélyként. Az átmeneti segélyeket ugyanúgy könyvekben tartották nyilván, mint az előlegeket. A rendes kifizetési naplókba átmeneti, le nem dolgozandó segély nem kerülhetett. A munkateljesítmény igazolása a munkalap hátoldalán történt. Feljegyzésre került, hogy az ínséges hány napot és hány órát dolgozott, milyen napszám vagy órabér mellett, illetve teljesítménybérezés mellett mekkora volt a teljesítménye. Az igazolt munkalappal a munkás újra jelentkezett a kerületi irodában, ahol sor került a keresmény számfejtésére. Ezt követően a munkalagra feljegyezték, hogy mennyit kap készpénzben, élelemben, tüzelőanyagban, illetve rávezetésre került a levonás összege is. A számfejtés után kapott összegeket naplózták. A naplót a pénztár zárása után ellenőrizte a számvevőség egyik tisztségviselője, majd a dokumentumot a központba küldték, ahol azt újra ellenőrizték és adatait rávezették a központi kartotéklapokra, és az előlegeket, valamint a levonásokat bevezették az előlegkönyvekbe is.

A központi és kerületi irodák tisztviselői a készpénzről, élelelről, szénről, tűzifáról, valamint ruházati cikkekről eltérő jellegű utalványokat állítottak ki. Utalványozási joggal nem csak a központi iroda vezetője, hanem a kerületi irodavezetők is rendelkeztek, ugyanis 1933. március 31-től kezdve a kifizetések a kerületi irodákban is megtörténhettek. Az ínségakció naponta maximum 4000 pengő ellátmányt kapott, ebből minden kerületre 200–300, esetleg 500 pengő jutott.<sup>52</sup> A kifizetés utolsó fázisa az élelmiszerek, tüzelőanyagok kiadása volt. Az élelmiszert kimért adagokban, csomagolva adták ki. A csomagolás a központi konyhán történt, innen autóval szállították a csomagokat arra a helyre, ahol kiosztották. A központi konyhán étkeztek egyébként azok is, akik készételben kapták a munkabérüket, és itt történt a fejenkénti szénadag kiosztása is. A tűzifát viszont a központi irodától távolabb fekvő városi faraktárból adták ki. Ezen túlmenően rőzsaszedési engedélyt kaptak a törvényhatóságtól azok a személyek, akik pécsi laccímet és rászorultságot tudtak igazolni.<sup>53</sup>

<sup>52</sup> Esztergár, 1933. 134.

<sup>53</sup> Gally- és rőzsaszedési engedélyt kapnak a pécsi szegények. *Dunántúl*. 1930. szeptember 24. 216. sz. 6.

## MUNKAKÖZVETÍTÉS

A hatósági munkaközvetítőknek nem volt teljes képük a munkaerő-piac helyzetéről, így nem is tudták irányítani azt. Tőlük függetlenül indult el az ínségmunkák szervezése, és annak később sem voltak részesei, így a munkanélküliség elleni küzdelemben nem lehetett rájuk számítani. Még a szakszervezeti munkaközvetítőkkal folytatott küzdelemben is alulmaradtak, mivel azok teljesen elhódították tőlük a szakmunkások közvetítését. Éppen ezért elindult 1930 őszén a pécsi hatósági munkaközvetítő átszervezése, ami a munkások és munkaadók már említett összeírásával indult.<sup>54</sup> A korábban leírtak alapján viszont városi szinten 1931 elejétől kezdve teljesen tiszta volt a kép a pécsi munkaerőpiac helyzetével kapcsolatban. A kerületi irodák felállításától kezdve a városnak szakmák szerinti nyilvántartása is volt, mivel az irodák létrehozása egyrészt éppen azt a célt szolgálta, hogy a városi munkaalkalmakat felkutassák és betöltsék. A szociális szervezők a kerületben felhívták a munkaadók figyelmét, hogy munkaközvetítési ügyben csak az irodához forduljanak. Igénylés esetén pedig a többi kerületi iroda esetleges bevonásával találtak a munkaadónak munkást. A központi iroda elvárásainak megfelelően igyekeztek minden ilyen ügyet 48 órán belül elintézni. A központnak is volt saját szakmák szerinti nyilvántartása, ami jelentős részben a kerületek által nehéz munkával begyűjtött adatokon alapult.

Esztergár szerint a hatósági munkaközvetítés egész szervezetét át kellett volna alakítani. Az átalakított országos intézmény feladata az egyszerű munkaközvetítés helyett az országos munkaerőpiac megszervezése, az ágazati és területi egyenlőtlenségek kiegyenlítése, ehhez kapcsolódóan országos munkanélküli statisztika készítése lett volna. A munkások felvételét és elbocsátását is ide kellett volna bejelenteni, az adminisztráció megkönnyítése érdekében pedig ez a hivatal minden munkást munkakönyvvel látott volna el. A városi szükségmunkák és ínségakciók megszervezése, valamint a munkásbiztosítás is a hivatal hatáskörébe tartozott volna.

## A VÁROSI EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÓRENDSZER FEJLESZTÉSE

A munkaügyi és egészségügyi miniszter 1932. januárjában kiadott rendelete 1931. szeptember 1-től visszamenőleges hatállyal az ínségakciók során munkát végző személyek betegségi, baleseti, valamint rokkantsági, özvegyeségi, árvasági biztosítási kötelezettségének a szüneteltetését

<sup>54</sup> Megkezdtek a Pécs városi hatósági munkaközvetítő átszervezését. *Pécsi Napló*. 1930. október 2. 223. sz. 2.

rendelte el.<sup>55</sup> Ennek az lett a következménye, hogy az ínségmunkások egészségügyi ellátása teljes mértékben a törvényhatóságokra lett hárítva. Pécs városa azonban felvállalta az ínségesek egészségügyi ellátását a saját lehetőségeinek keretei között, ez viszont a városi egészségügyi ellátórendszer fejlesztését igényelte. Az önkormányzat törekedett arra, hogy az ínségesek is hasonló színvonalú ellátást kapjanak, mint a munkában álló társaik. A korábbi OTI-gyakorlat persze szélesebb körű ellátást tett lehetővé, mivel táppénzben részesítették a keresőképtelen munkást, függetlenül attól, hogy volt-e családja, illetve, hogy családtagjai keresőképtelenek voltak vagy sem. A pécsi városi gyakorlat szerint azonban a keresőképtelenné vált munkás helyét a munka egyszerűsége miatt valamelyik családtagja vette át.<sup>56</sup> Ezt egyrészt a takarékoság, másrészt az a felfogás indokolta, miszerint a munka révén is erősíteni kell a családtagok között a köteléket.

Az állandó jelleggel munkaképtelenné válás esetén az 1927. évi XXI. törvény szerint a gyógykezelés befejeződésétől kezdve rendszeres életjáradék járt az érintett személynek. Az ínségmunkás halála esetén a járadék az özvegyét, illetve a gyermekét illette meg. A pécsi gyakorlat szerint azonban a járadékszerű kártalanítást takarékosági okokból nem tartották célszerűnek, mivel hatalmas teher lett volna a városnak.<sup>57</sup> Az ínségmunka pedig egyébként is egy olyan átmeneti foglalkoztatási forma volt, amely csak a nehéz idők miatt jött létre. Így a város egy magánbiztosító bevonásával egyösszegű kártalanítást fizetett. A városvezetés fontosnak tartotta, hogy az OTI folytassa a korábbi tevékenységét, a folyamatos járadékfizetést, tekintve, hogy a városi eljárás egyébként is ideiglenes és féloldalas szükségmegoldás volt. A helyi törekvéseket jelentősen korlátozta, hogy a központi költségvetés gyakran különböző megszorításokat rótt ki. Ugyanis például a 2/1932. NMN rendelet megszüntette az ínségesek rokkantság és öregség esetére szóló kötelező biztosítását is. Emiatt a Magyar Városok Kongresszusa 1932 őszén egy olyan felterjesztéssel élt a kormány irányában, miszerint a települések által nyújtott anyagi támogatásért cserébe kötelezze az OTI-t az ínségakciók idején az ínségmunkások ingyenes gondozására.<sup>58</sup> Amennyiben ez mégsem történne meg, akkor viszont rendelkezni kell arról, hogy az öregségi és rokkantsági biztosítás esetében az ínségmunkások a korábban szerzett jogukat nem veszítik el. Javaslatuk szerint állami

<sup>55</sup> Esztergár, 1933. 108.

<sup>56</sup> Esztergár, 1933. 110.

<sup>57</sup> Uo.

<sup>58</sup> Esztergár, 1933. 113.

támogatás kellett volna ahhoz is, hogy az ínségmunkások városon kívüli gyógyfürdőkben, üdülőtelepeken, gyógyintézetekben kapjanak kezelést. Ezen szolgáltatások költségeit ugyanis a pécsi polgármesteri hivatal már nem tudta felvállalni.

#### A TÁRSADALMI EGYESÜLETEK, GAZDASÁGI TÁRSASÁGOK ÉS AZ EGYHÁZAK ÍNSÉGENYHÍTÓ TEVÉKENYSÉGE

Az ínségakciók finanszírozása minden téli időszakban problémát jelentett a pécsi városvezetés számára. Ugyan a felettes minisztérium lehetővé tette az ötezer főnél népesebb törvényhatóságok számára, hogy ínségjárulékot vessenek ki a jómódú lakosaikra, valamint a gazdasági társaságaikra,<sup>59</sup> ez Pécs esetében nem bizonyult elégségesnek. Ezért az önkormányzat és a városi közösség nevében Dr. Nendtvich Andor polgármester kénytelen volt a módosabb polgárokat önkéntes felajánlásokra kérni.<sup>60</sup> Az 1930–1931. évi téli ínségakció egyébként csak 1930. december 1-jén indult el.<sup>61</sup> Az ínségjárulék kivetésére a következő évek ínségakciói előtt is sor került, és az adakozásra is gyakran hívták fel a módosabb lakosokat a vármegyei és városi vezetők.<sup>62</sup>

A hatóságok, valamint az adakozók és az ínségesek közötti együttműködés az ínségakciók legfontosabb pillérei voltak. Amint Esztergár írja, „[...] az élet sokoldalú problémáinak egy részét a közigazgatás oldja meg, másik része az egyházi és harmadik része a társadalmi munka keretében megoldandó feladat”.<sup>63</sup> Ebből következően Esztergár és más korabeli szociálpolitikusok fontosnak tartották a társadalom megszervezését, azaz a helyi társadalom jómódú részének mozgósítását is. A kerületi irodák szociális szervezői tartották a kapcsolatot azon társadalmi szervezetekkel és magánszemélyekkel, akik az ínségakciót anyagilag támogatták. A kapcsolattartás egyik fő célja a rendszertelen jótékonykodás rendszeressé tétele, a helyes segélyezés módjának bemutatása volt. Ennek keretében például arra biztatták az adományozókat, hogy a koldusoknak ne készpénzt, hanem munkajegyvet vagy ebédjegyvet adjanak. Ebben

<sup>59</sup> A kormány elrendelte az ínségjárulék kivetését. *Pécsi Napló*. 1930. október 25. 243. sz. 1.

<sup>60</sup> dr. Nendtvich Andor: Nyissa meg mindenki szívét és erszényét az ínségesek számára. = *Pécsi Napló*, 1930. október 18. 237. sz. 1.

<sup>61</sup> Olyan intézményeket kell a hatóságoknak létesíteni, amelyek megelőzik a munkanélküliség következtében előálló nyomort. *Pécsi Napló*. 1930. december 14. 284. sz. 1.

<sup>62</sup> Adakozásra hívta fel a főispán a város tehető polgárait. *Pécsi Napló*. 1933. január 5. 4. sz. 2.

<sup>63</sup> Esztergár, 1940. 10.

az irányban tett jelentős lépés volt, hogy 1932 januárjában a városban élelmiszerutalványokat hoztak forgalomba.<sup>64</sup> Ezen túlmenően sor került később a koldusjegyek bevezetésére is.<sup>65</sup> A szociális hét határozatai alapján arra is biztatták a jómódú családokat, hogy vállalják fel egy-egy ínséges család erkölcsi támogatását, illetve, hogy lehetőség szerint adjanak alkalmi munkákat, Esztergár megfogalmazásában „társadalmi szükségmunkát” a háztartásukban számukra. Fontos volt például az az anyagi áldozat is, amit a lecsökkentett fizetésű közalkalmazottak az ínségesek érdekében hoztak, így például a szociális hét alatt a fizetésük bizonyos százalékát ajánlották fel a számukra. Az iskolák pedig jelentős szerepet vállaltak az ínségmunkások nehéz sorsú gyermekeinek étkeztetésében és ruháztatásában.

A helyi társadalommal való együttműködés megszervezését a városi szociális héten tűzték ki célul, ami 1932. november 21. és 27. között került megrendezésre. Az eseménysorozaton, amelynek keretében több gyűlést is tartottak, az önkormányzat, az egyházak és társadalmi egyesületek és alapítványok, valamint iskolák képviselői vettek részt.<sup>66</sup> A szociális hét hatására, a szociális szervezők segítségével a helyi társadalom az önkormányzat által kibocsátott élelmiszer-, tüzelőanyag- és munkajegyekkel gyakorolta a jótékonykodást. A koldulás megszüntetésére havonként fizetett önkéntes megajánlásokat tettek. Az önkormányzat rendelkezésére bocsátották az egyéni segélyezésre vonatkozó adatokat. Az iskolaigazgatók buzdították a tehetősebb tanulókat, hogy szüleik hozzájárulásával egy-egy iskolatársuk részére vegyék meg a tej- és ebédjegyet, gyűjtsenek számukra használt ruhát. Ehhez kapcsolódik, hogy a helyi közösség rendszeres adakozáshoz való hozzászoktatását célozta a használt ruhák és bútorok összegyűjtése, amit egyházak és egyesületek végeztek, a már korábban kialakult gyakorlat alapján.

#### *Egyesületek és gazdasági társaságok szerepvállalása*

A Pécsi Jótékony Nőegylet vállalta a népkonyhán a főzést és az ételosztást. A népkonyha a szegények segélyezésének eszközéből idővel a munkanélküliek és ellátatlanok konyhájává alakult, mivel a közélmezésre szorulóknak száma folyamatosan növekedett. Az igények pedig

<sup>64</sup> Hétfőn kezdik meg a városi élelmiszerutalványok forgalomba hozatalát. *Pécsi Napló*. 1932. január 17. 13. sz. 2.

<sup>65</sup> Megindul a társadalom szervezése a téli ínség enyhítésére. *Pécsi Napló*. 1933. szeptember 27. 219. sz. 3.

<sup>66</sup> A városi „szociális hét” előkészítő bizottsága mai ülésén megállapította a társadalmi szociális munka alapelveit. *Pécsi Napló*. 1932. november 10. 254. sz. 2.

a segítők teljesítőképességén egyre inkább túlnőttek. A szociálpolitikai együttműködés másik fontos szereplője volt az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, amely ugyan a keresztény-nemzeti gondolat képviselőjére alakult, de a válság éveiben egyre inkább a hatóságok és magánszemélyek adományainak szétosztását koordinálta. Tulajdonképpen azáltal tette ezt, hogy kapcsolatot teremtett a hatóságok és a társadalom különböző csoportjai között. Ezen túlmenően a szervezet az 1930–31. évi inségakció őszi előkészületei idején városi szinten a tíz, környezettanulmányokat és segélyezési javaslatokat készítő körzeti inségenyhítő-bizottság felállításában is segítséget nyújtott.<sup>67</sup> Az Országos Stefánia Szövetség ugyan elsődlegesen anya- és csecsemővédelemmel foglalkozott, de a válság éveiben egyéb feladatokat is felvállalt. Pécs városában négy intézete is működött, ahol az orvosok ingyenesen adtak tanácsokat az érintetteknek, illetve a szegényalap költségére gyógyszereket írtak fel. A szövetség együttműködött a kerületi irodákkal, rendszeresen tájékoztatta őket az általa támogatott személyekről és a segélyezés mértékéről. Hasonlóan szoros volt az együttműködés a Tüdővész Ellen Védekező Egyesülettel is. Ebbe az együttműködésbe a helyi egyetemi belgyógyászati klinika is be volt vonva. Ez a kooperáció jórészt abból állt, hogy a városi önkormányzatnak bejelentették a klinika által megvizsgált tbc-s betegeket. A Pécs Városi Közegészségügyi Mintakerület 1931 szeptemberében kezdte el a működését. A szociális nyomort előidéző betegségek megelőzését tűzte ki fő céljaként. Az általános iskolát elkezdő gyermekekről törzslapot állítottak ki, hogy később is nyomon követhessék egészségügyi állapotukat. Egészségügyi probléma esetén felszólították a szülőket a gyermek orvosi kezelésére. A mintakerület sokáig sokrétű szociális akcióknak volt a kezdeményezője.

A gazdasági válság előtt a bankok és gyárak jobban részt vettek a jótékonyági akciókban. Az 1930–1931-es inségakció idején a Pécsi Bőrgyár 16000, a pénzüzetek 8700 pengőt ajánlottak fel. A pécsi pénzüzetek ezen kívül 20000 pengő kamatmentes kölcsönt ajánlottak fel a fonyódi gyermek nyaralótelep építéséhez, valamint kiskölcsönöket nyújtottak a rászorulóknak.<sup>68</sup> A gazdasági helyzet romlása aztán a magánszemélyeket és a vállalkozókat is a minimumra szorította az adakozásban. Azonban történtek olyan felajánlások is, amelyek szembe mentek ezzel a tendenciával. Például a bányászok a keresetük egy részét az inségeseknek ajánlották fel, ezen felajánlás összege 1932–33 telén 2664 pengő volt,

<sup>67</sup> Pécs és a munkanélküliség. Esztergár Lajos beszámolója az 1930–31. évi inségakcióról. *Pécsi Napló* 1931. április 22. 90. sz. 2.

<sup>68</sup> Esztergár, 1933. 186.



ami azért volt egy rendkívül pozitív lépés, mivel a bányászok jövedelme is jelentősen csökkent a tárgyalt években.<sup>69</sup> A szintén csökkenő jövedelmű városi tisztségviselők is támogatták adományaikkal az ínségeseket.<sup>70</sup>

#### *Az egyházak szerepvállalása*

Az egyházak a válság idején a szegény sorsúak anyagi szükségletei mellett a lelkieket is igyekeztek kielégíteni. A katolikus egyházon belül például a Katolikus Karitás az szociális szervezetek tevékenységének koordinálására jött létre, de természetbeni segélyezést is folytatott. Ezen túlmenően ellenőrizték is a segélyezést, valamint összegyűjtötték és feldolgozták a segélyezés adatait. Az 1931-32-es ínségakció idején 70 000, az 1932-33-as akció idején pedig 94500 pengő összegű segélyt osztottak szét.<sup>71</sup> A Szociális Misszió szintén ínségnyhító szervezet volt a katolikus egyházon belül. Mindkét katolikus szervezet átvette az új módszereket: a környezettanulmányok és kartotékok készítését, családlátogatások folytatását. A pécsi református egyház keretében a „*Regnum Christianum*” nevű szervezet végezte a jótékonyági munkát, ugyanazokkal az eszközökkel, mint a katolikusok. A fentebbi szervezetek szegénykatasztrókat hoztak létre, illetve a szegények mellé pártfogókat jelöltek ki. A parazitizmust megakadályozandó, átadták az önkormányzatnak az általuk támogatott személyek névsorát és tájékoztatták a segélyezés mértékéről. Az egyházi szervezetek emellett igen fontos szerepet a különböző adományok ínségesekhez és más rászorultakhoz való eljuttatásában.

#### ÖSSZEZGÉS

A válság által kényszerítve a pécsi városvezetés egy olyan, szilárd elméleti alapokon nyugvó szociálpolitikai gyakorlatot alakított ki, amely nem csak országosan, hanem még külföldön is ismertté vált. Ezen gyakorlat kialakításában alapvető szerepe volt Dr. Esztergár Lajos városi tanácsnoknak, a későbbi polgármesternek. Széleskörű elméleti felkészültségének köszönhetően számos modern törekvést átvett és a helyi viszonyokra alkalmazva megvalósított. Ez azonban nem lett volna elérhető, hogyha a krízis időszakában folyamatos képzésben részesülő, szociális kérdésekben járatos szakemberek, az úgynevezett szociális szervezők nem vették volna át a korábbi képzetlen szellemi szükségmunkások helyét. A segítségükkel egy olyan társadalmi segítő hálózatot épített ki, amelynek

<sup>69</sup> Uo.

<sup>70</sup> A városi tisztségviselők adományai az ínségakcióra. *Pécsi Napló* 1930. november 5. 251. sz. 3.

<sup>71</sup> Esztergár, 1933. 175.

KOVÁCS GYULA

segítségével reális képet kaphatott a város lakóinak gazdasági helyzetéről. Ennek megfelelően építhette ki azokat az intézményeket, amelyek a segélyezés és a foglalkoztatás folyamatos biztosításához kellettek. Ezen eredmények felmutatásához azonban az ínségesek többségének együttműködése és a jómódú magánszemélyek, valamint a társadalmi szervezetek támogatása is kellett. Tevékenységeiket a városvezetés sikeresen hangolta össze, így nem véletlen, hogy széles körben tisztelettel emlegették a „Pécsi Normá-t”. A válság éveit követően még a kialakított szociálpolitikai rendszer továbbfejlesztésére is futotta Esztergár és a városvezetés erejéből.

## Püski Levente

### Gazdasági válságkezelés Magyarországon az 1930-as évek első felében. Hasonlóságok és különbségek

#### BETHLEN-KORMÁNY

A világgazdasági válság megjelenése, annak következményei jelentős hatást gyakoroltak, illetve számottevő változásokat generáltak Magyarországon. A hazai történetírás főbb elmeiben feltárnak és ismertnek látja a válság főbb területeit, az azokra adott kormányzati válaszleépéseket, olyannyira, hogy a korszak neves kutatója a témát nem is illesztette be az általa vitásnak/problematicusnak tartott kérdések közé.<sup>1</sup> A válságról (is) szóló szakmunkákban a jelenség leírása, elemzése alapvetően két fő tárgyalási módot követett. Amíg a politikatörténészek kronológiai rend szerint haladva, az egymást váltó kormányokhoz, azok válságkezelő intézkedései köré építették mondanivalójukat,<sup>2</sup> addig a gazdaságtörténészek inkább a szélesebb időkeretet és az ágazatok szerinti tagolás helyezték előtérbe.<sup>3</sup> Így viszont kisebb hangsúlyt kapott az egyes kormányok tevékenységének összehasonlító vizsgálata, különösen annak fényében, hogy a Bethlen-, a Károlyi-, majd a Gömbös-kormány gazdaságpolitikája milyen mozgástérrel rendelkezett, illetve a meghozott döntések mennyiben illeszkedtek egymáshoz, vagy jelentettek érdemi előrelépést.<sup>4</sup> Jelen tanulmány éppen ennek vizsgálatát tűzi ki célul, annak tudatában, hogy a fenti okok miatt nem szükséges sem a válságjelenségeknek, sem az azokra adott válaszoknak a részletekbe menő ismertetése.

Jóllehet a mezőgazdaságban számos vonatkozásban már 1928-tól érvényesültek bizonyos negatív jelenségek, a gazdaságtörténeti összefog-

<sup>1</sup> Romsics Ignác: Magyar történeti problémák 1900–1945. In: *Mérleg a XX. századi magyar történelem – Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente–Valuch Tibor, Debrecen, 2002. 17–31.

<sup>2</sup> Romsics Ignác: *Bethlen István*. Bp., 1991. 222–261. (Továbbiakban: Romsics, 1991.)

<sup>3</sup> Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Bp., 2006. 51–68. (Továbbiakban: Honvári, 2006.)

<sup>4</sup> Erre a megközelítésre nézve: Pogány Ágnes: Kormányzati gazdaságpolitika a két világháború közötti Magyarországon. In: *Mérleg a XX. századi magyar történelem – Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente–Valuch Tibor, Debrecen, 2002. 49–58.; Pogány Ágnes: Szentháromság téri változatok költségvetési válságra. In: *Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2017–2018*. Hitel – bank – piac. Szerk. Kövér György–Pogány Ágnes–Weisz Boglárka, Bp., 2018. 305–329. (Továbbiakban: Pogány, 2018.)

lalások egyöntetűen arra helyezik a hangsúlyt, hogy az 1929-ben kiteljesedő világjelenség hazai begyűrűzéséről lehet beszélni, melyet a kicsiny, s a külső hatásokra nagyon is nyitott és ennél fogva érzékeny magyar gazdaság nem kerülhetett el. A válság a mezőgazdaság számára nemzetközi téren hatalmas túlkínálatot, azzal együtt drasztikus áresést, az agrárrolló kiszélesedését, valamint a külső piacok gyors és erőteljes beszűkülését hozta magával. Utóbbihoz tartozott, hogy a magyar agrárélexport részéről kulcsfontosságú országok (Ausztria, Németország, Csehszlovákia, Olaszország) vámpolitikája erősítette a fenti jelenségeket,<sup>5</sup> sőt magyar-csehszlovák viszonylatban 1930-ban egyfajta vámháború robbant ki. A végeredmény nem meglepő: a gabonaneműek és az élőállatok kivitele drasztikusan visszaesett – 1931-ben például az előző évi felére –, s a magyar agrártermelőknek súlyos értékesítési nehézségekkel kellett szembenézniük. Az ipar szempontjából a fordulat valamivel később, 1930-ban következett be és főleg termeléseszköken, valamint azzal együtt a munkanélküliség erőteljes növekedésében vált érzékelhetővé. Pénzügyi téren a külföldi adósságteher nagysága, a törlesztő részletek kifizetése és az államháztartási hiány drasztikus megrugása jelentette az elsődleges kihívást.

Bethlen és munkatársai viszonylag hamar érzékelték a gazdasági folyamatok rosszra fordulását és tettek is számos szükségképpent, különösen a legneuralgikusabbnak ítélt agrárterületeken, jóllehet egy részük utóbb csekély hatásfokúnak bizonyult. Így 1930/31-ben az állam átmenetileg intervenciós gabonavásárlásokkal igyekezett segíteni a gabona-termelőket. Távolatilag a belső árszínvonal csökkentését célozta volna a kartellek megrendszabályozását ígérő törvény, ám számottevő gyakorlati hatása nem volt, így inkább egyfajta hangulatjavító lépésnek tekinthető.<sup>6</sup> A válság felszínre hozta a hazai agrártermelők eladósodottságának és ezzel együtt egzisztenciális sebezhetőségének kérdését is. (A 2 milliárd pengőnyi magánadósság közel fele a földet terhelte.) A kormányzat azonban itt nem kívánt érdemi reformokkal előállni, az 1931-ben felállított Országos Földteherrendező Bizottság (1931: VII. tc.) csak a hitelező és adós magánegyezségének előmozdításába kapcsolódhatott be. Ugyancsak újdonságnak tekinthető, hogy első ízben az 1931/32-es

<sup>5</sup> Honvári, 2006. 53.; Szuhay Miklós: *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*. Bp., 1962. 58–83. (Továbbiakban: Szuhay, 1962.); Romsics, 1991. 224.

<sup>6</sup> Vörös Imre: *Verseny, kartell, ár*. Törvények magyarázata. Bp., 1991. 17. A kartellbíróóság működésének részleteire nézve: Varga Norbert: *A kartellfelügyelet bevezetése Magyarországon*. Az 1931. XX. tc. kodifikációja és gyakorlata. Szeged, 2020. 81–145.

költségvetés kiadási oldalánál jelent meg külön tételként a mezőgazdaság támogatása, jöllehet annak alacsony nagyságrendje egyelőre korlátozta, hogy érdemi hatást fejtsen ki.<sup>7</sup> 1930-ban – a gabonatermelőket megsegítendő – sor került egy ártámogatási rendszer bevezetésére (bolettajegy), melyet a kormányzat végül az egyik fő akciójának tekintett. Ennélfogva a kezdetben mázsánkénti 3 pengős támogatást 1931 júliusában – a csúcsot jelentő 6 pengőre emelve – lényegében megduplázták. A bolettának, bár ellenzéki politikusok és szakértők gyakran támadták, egyes szakemberek szerint volt érdemi hatása, s ennek következtében utóbb már inkább az állati eredetű termékek árcsökkenése lett nagyobb mértékű.<sup>8</sup> A teljesség kedvéért hozzá kell azt is tenni, hogy az 1930. évi XXII. tc. az árutermelésben csupán korlátozottan bekapcsolódni képes kisbirtokosoknak másféle segítséget nyújtott: elengedte a földadóját azoknak, akiknek a kataszteri tiszta földjövédalma nem érte el az 50 aranykoronát.<sup>9</sup>

A bolettához képes kisebb visszhangot kapott, de hosszú távú hatásait tekintve jelentősebbnek tekinthető az, hogy a kormánypolitika az import visszafogása végett erőteljes vámemeléseket hajtott végre, többek között a mezőgazdasági termékek, a szén, vagy a textilipari áruk terén.<sup>10</sup> Valószínűsíthetően a jelzett intézkedéseknek – majd később a devizához való hozzájutás korlátozásának – köszönhetően a behozatal értéke 1930-tól drasztikusan, a kivített meghaladó mértékben csökkent. S amíg korábban, a konszolidációs időszakban a külkereskedelmi egyenleg rendre negatív szaldót mutatott, addig 1930-tól folyamatos exporttöbblet jelentkezett, egészen 1940-ig.<sup>11</sup> Kormányzati részről azzal is tisztában voltak, hogy a mezőgazdasági termelés gondjainak enyhítését elsősorban a külső piacoktól lehet remélni, az 1931-ben Olaszországgal, Ausztriával, és Németországgal tető alá hozott szerződések azonban semmilyen érdemi előrelépést nem hoztak magukkal.

<sup>7</sup> Szuhay, 1962. 109.

<sup>8</sup> Gunst Péter: *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Bp., 1999. 50. (Továbbiakban: Gunst, 1999.)

<sup>9</sup> 1930. évi XXII. tc. 9§. Ennek társadalmi következménye nem csekély lehetett, Kecskeméten például – helyi számítások szerint – az 1–6 holdas gazdák felét érintette. A 9519 kecskeméti törpebirtokosnak körülbelül a fele részesül adóelengedésben. *Kecskeméti Közlöny*. 1930. augusztus 3. 6.

<sup>10</sup> Gunst, 1999. 56.; Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Bp., 2002. 298.

<sup>11</sup> *Magyarország a XX. században* 2. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István, Szekszárd, 1997. 644.

Pénzügyi téren logikus lépésnek tűnt a gazdasági recesszióhoz igazodó, egyfajta takarékosági politika érvényesítése az állami költségvetésekben.

*Költségvetések a Bethlen-kormány utolsó három évében<sup>12</sup>*  
/millió pengő/

<b>kategória</b>	<b>év</b>	<b>év</b>	<b>év</b>	<b>év</b>
	1928/29.	1929/30.	1930/31.	1931/32.
tervezett bevételek	1360,3	1423,9	1401,1	1365,9
zárszámadási bevételek	1483,2	1423,9	1398,6	1208,0
tervezett kiadások	1357,8	1428,2	1398,1	1364,9
zárszámadási kiadások	1472,8	1478,2	1628,1	1387,7

A táblázat alapján jól látható, hogy az 1928/29-es év még nem jelzett rendkívüli helyzetet, bár az a tény, hogy végül a bevételek és kiadások egyértelműen felülmúlták az előzetes számításokat, már ahhoz vezetett, hogy a korabeli sajtóban felerősödtek a kormányzatot pazarló gazdálkodással és túlköltekezéssel vádoló hangok. A következő év költségvetése még mindig a növekedésre alapozódott, de a zárszámadási eredmények már érzékelhető problémákat hoztak a felszínre, elsősorban az egyenleg negatívba fordulása miatt. A fordulatot az 1930/31-es év jelentette. A tervezés ugyan csak annyit jelzett, hogy a pénzügyminisztérium a kalkuláció során valamivel kisebb méretű költségvetéssel számolt, ami azonban menet közben teljesen felborult. A bevételi, de különösen a kiadási rész jelentékenyen eltéréseket és ezzel együtt kiugróan magas mértékű hiányt mutatott. A helyzet a következő időszakban sem javult érdemben. Bár a bevételi oldal az 1929/30-as csúcsról tovább redukálódott, de így is túltervezettnek bizonyult és a kiadásoknál is hasonló trend érvényesült.

A költségvetések a gyakorlat alapján mindig az adott év első hónapjaiban készültek, melyet késő tavasszal-kora nyáron fogadtatott el a kormány az országgyűléssel. Az életbe léptetés időpontja július 1-je volt és a következő év június 30-ig tartott. A jelzett eljárási rend figyelembevételével 1929 első felében még joggal lehetett optimista módon ter-

<sup>12</sup> Állami költségvetések, 1928–1932. Online: Hungaricana, [https://library.hungaricana.hu/collection/allami\\_koltsegetes](https://library.hungaricana.hu/collection/allami_koltsegetes) – 2022. június.; Pogány, 2018. 307.

vezni, egy évvel később pedig némi mentséget jelenthetett az a remény, hogy a gazdasági válság esetleg átmeneti jelenség lesz. 1931-ben azonban egyértelműen súlyos költségvetési válsághelyzettel kellett szembesülni, ami azt jelentette, hogy a közeljövőben nem csupán kisebb kiigazításokkal, hanem egy drasztikus takarékosági politika megvalósításával kellett számolni. A Bethlen-kormány tehát előbb késve reagált az egyensúlyhiányra, majd egyszerűen nem vállalta fel a szigorú restriktív politika érvényesítését. Annak ellenére sem, hogy 1931 tavaszán a Rothschild-Ház, majd pár hónappal később a bázeli pénzügyi központ szakértői is erőteljes takarékosági lépéseket tartottak kívánatosnak.<sup>13</sup> A kormányfő minden bizonnyal pártpolitikai okokból nem volt hajlandó keményebb lépések megtételére, mivel tisztában volt azzal, milyen hatása lehet, ha 1931 nyarán egy megszorító intézkedéscsomaggal a háta mögött, vagy annak az ígéretével vág neki az előrehozott parlamenti választásoknak. Ezt a feltételezést erősíti, hogy kormányzati körök – érzelve a gondokat – tető alá hozták az 1930. évi XXII. tc-et, ami ugyan 10 %-os létszámcsökkenést írt elő a közalkalmazotti szférában, a végrehajtása azonban igencsak hiányosan/részlegesen ment végbe.

A miniszterelnöknek lett volna elképzelése a hiány fedezésére, meghozzá a korábban bevált módszer – külföldi kölcsönök felvétele – alkalmazása. Bethlen eredetileg nagyobb méretekben gondolkodott, melyből 1930 novemberében egy rövid lejáratú, kisebb, 3 millió fontos összegű hitel lett. 1931-ben újabb tárgyalások kezdődtek a Nemzetközi Fizetések Bankjával, melynek részeként július 4-én sikerült egy nagyobb arányú segítségről szóló megállapodást tető alá hozni, a romló nemzetközi helyzet azonban ennek realizálását is megghiúsította. Így végül maradt 1931 augusztusában egy francia közreműködéssel biztosított, 5 millió fontos hitel.<sup>14</sup> A két akció azonban messze nem volt elegendő a súlyos helyzetből való kilábalásra, ráadásul figyelembe véve Magyarország meglévő és nagyarányú eladósodottságát, joggal valószínűsíthető, hogy az esetleges újabb, nagyobb kölcsönfelvétel csupán átmeneti megkönnyebbülést, középtávon ellenben a nehézségek súlyosbodását eredményezte volna.

Az ortodox közgazdasági szemlélet az állam pénzügyi szerepvállalását elsősorban a költségvetési kérdésekre koncentrálna, ám szó sincs arról, hogy a Bethlen-kormány ezt szigorúan követte volna. Már 1925-ben nagyobb mértékű állami támogatási akcióra került sor a hazai

<sup>13</sup> Pogány, 2018. 309.

<sup>14</sup> Romsics, 1991. 224–233.; Ferber Katalin: Lépéshátrányban. A magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930–31-ben. = *Történelmi Szemle*, 1987–1988. 2. sz. 137–147.

malmok működésének védelmében, majd az évtized végén egyes hazai nagybankok válságos helyzete igényelt beavatkozást.<sup>15</sup> A folyamat 1931 júliusában tetőzött a nevezetes három napos bankzárlat meghirdetésével, valamint a kötött devizagazdálkodás bevezetésével. A gazdaságtörténezszer között lényegében konszenzus van abban a tekintetben, hogy ez a lépés egyértelműen egy pénzügyi katasztrófahelyzet kialakulását előzte meg, s nagyban hozzájárult a hazai bankrendszer stabilitásának fennmaradásához.<sup>16</sup> Ugyanakkor azzal, hogy a fenti intézkedéscsomag részeként a kormányzat közvetlenül is segítséget nyújtott a Magyar Általános Hitelbank talpon maradásához, tartós szerepet vállalt a hazai hitelhálózat működtetésében.<sup>17</sup> Közvetett módon a Nemzetközi Fizetések Bankjával kötött megállapodásnak is volt egy, az etatizmus felé mutató eleme. Annak részeként ugyanis Bethlen vállalta, hogy a költségvetési egyensúly majdani helyreállításának megkönnyítésére sor kerül gazdasági-pénzügyi téren a rendeleti kormányzás a visszaállítására. Még hozzá olyan struktúrában, ahogyan azt 1924-ben, a konszolidációs politika részeként keresztül vitték.<sup>18</sup> A kormányzat a maga részéről teljesítette is az elvárást /1931. XXVI. tc./, melynek következtében Bethlen és különösen utódai – a hosszas parlamenti procedúra elkerülésével, könnyebben és gyorsabban tudták keresztül vinni reformelképzeléseiket. Ezt erősíti, hogy a bankzárlat kapcsán kiadott rendeletek voltak azok, melyek utólagos törvényesítése a felhatalmazás révén először megtörtént.

#### A KÁROLYI-KORMÁNY

1931 augusztusára Bethlen Istvánnak azzal kellett szembenéznie, hogy – a közelmúltban elért választási siker ellenére – személye egyre erősebb támadások kereszttüzébe kerül. A hazai közvélemény számottevő része egyszerűen nem fogadta el, hogy Magyarországnak nem áll módjában elhárítani a válság következményeit, s nemcsak a kormány válságkezelő intézkedései, hanem a korábban sikeresnek tűnő bethleni konszolidáció gazdaságpolitikája is erős kritikában részesült. Ormos Mária szerint Bethlen 1931 nyarára azzal szembesült, hogy korábbi pénzügyi politikája nem folytatható, „*új irányba viszont nem akart belefogni, mert*

<sup>15</sup> Pogány Ágnes: A végső menedék. A pénzügyi válságok kezelése Magyarországon. In. *Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2016*. Válság – kereskedelem. Szerk. Kövér György–Pogány Ágnes–Weisz Boglárka, Bp., 2016. 251–256. (Továbbiakban: Pogány, 2016.)

<sup>16</sup> Gunst, 1999. 52.

<sup>17</sup> Pogány, 2016. 251–256.

<sup>18</sup> Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Bp., 2015. 180.



*sem önmagát, sem munkatársait nem volt ínyére megtagadni*”.<sup>19</sup> Ehhez azt lehetne hozzátenni, a kormányváltáskor pénzügyi-szakmai körökben eléggé egyértelmű volt, hogy az új irány gerincét megkerülhetetlenül egy nagyszabású restriktív politika jelentheti. A külföldi közvélemény figyelmét mutatja, hogy a magyarországi helyzetet folyamatosan nyomon követő C. A. Macartney brit történész-diplomata a londoni *Royal Institute of International Affairs*-ben (Chatham House) külön előadást szentelt az akkori magyar viszonyok elemzésének. Ahogyan Barta Róbert hangsúlyozza: „*Macartney három magyarországi útja (1931. 1937. 1946.) után megtartott előadásai izgalmas pillanatfelvételei az ország akkori helyzetének, ráadásul a három időpont összevetésekre is lehetőségeket nyújt. Az 1931. október 12-én megtartott előadás a Bethlen István lemondása utáni időszakkal és a világválság magyarországi hatásaival foglalkozik*”.<sup>20</sup>

Ismert tény, hogy az erdélyi gróf az adott helyzetben a lemondás mellett döntött, és augusztus végén Károlyi Gyula foglalta el a helyét. Károlyi eleve nem számolt hosszú távú szerepléssel és önmagára, illetve kormányára egyfajta válságmenedzserként tekintett.<sup>21</sup> A helyzet egyáltalán nem volt könnyű, hiszen mind nemzetközi, mind hazai téren inkább a krízis súlyosbodásáról lehetett beszélni. Ennek jeleként folytatódott az ipari termelés csökkenése, estek a gabonaárak, szűkültek a külső agrárpiacok, s mindennek következményeként a pénzügyi viszonyok is tovább romlottak.

Talán a legnagyobb horderejű intézkedésre 1931-ben decemberében, a transzfermoratórium meghirdetésével került sor, melynek révén a Károlyi-kormány – kisebb tételeket kivéve – felfüggesztette a külföldi hiteltörlesztéseket. Pontosabban azokat az érintett intézményeknek és magánszemélyeknek pengőben, a Nemzeti Bank elkülönített számlájára, a Külföldi Hitelezők Alapjába kellett befizetniük.<sup>22</sup> Végeredményben egy olyan, egyébként elkerülhetetlen döntés született, melynek segítségével sikerült egy közvetlen krízishelyzet kialakulását elkerülni. Az intézkedés nemcsak csökkentette az MNB valutakészletére nehezedő nyomást, ha-

<sup>19</sup> Ormos Mária: A fortélyos miniszterelnök, Bethlen István gróf. = *Múlt és jövő*, 2013. 4. sz. 19.

<sup>20</sup> Barta Róbert: *A magyarság vonzásában. Válogatás Carlile Aylmer Macartney írásaiból és beszédeiből*. Debrecen, 2021. 63. (Továbbiakban: Barta, 2021.) Macartney 1931-es előadásának teljes szövege: Barta, 2021. 65–79.

<sup>21</sup> Károlyi képviselőházi programadó beszédében egyebek mellett kijelentette: „a mostani kormánynak [...] főfeladata az kell, hogy legyen, hogy úgy pénzügyi, mind gazdasági szempontból rendbehozza az állapotokat.”. Képviselőházi Napló, 1931–35. I. k. 355.

<sup>22</sup> Honvári, 2006. 62.

nem távlatilag bizonyos fokú tehercsökkentésre is lehetőséget nyújtott: egyrészt a fenti fizetési mód során a hitelezők bizonyos fokú veszteségeket voltak kénytelen tudomásul venni,<sup>23</sup> másrészt az alapba kerülő pénzek nem kerültek ki az országból, sőt, felhasználásukra később a kormánynak is lehetősége nyílt. A döntés miatt egyébként az állam pénzügyi gazdálkodása ismét népszövetségi ellenőrzés alá került, – egészen 1937-ig – de a szuverenitás ilyenformán történt korlátozása érdemben nem akadályozta a magyar kormányt válságkezelő politikájának megvalósításában.

Károlyi politikájának kezdettől fogva egyik kulcselemét képezte a költségvetési hiány erőteljes csökkentése, ami tágabb értelemben véve a bevételek fokozását, vagy legalábbis szinten tartását, valamint a kiadások csökkentését jelentette. Utóbbi részeként első ízben 1931 szeptember elején – kihasználva a parlament törvényalkotási jogait szűkítő reformot – látott napvilágot az a rendelet, amely a közalkalmazottak számára jelentős és progresszíven érvényesített, 10–15%-os bércsökkentést írt elő. A továbbiakban még két rendelet kiadására kerül sor, melyek rendre meghosszabbították az első időbeli hatályát és újabb redukciókat is tartalmaztak: a másodiknál és a harmadiknál is további 2–5%-os arányt érvényesítve. Károlyi Gyula különböző módszerekkel próbálkozott népszerűtlen pénzügyi politikája számára némi társadalmi támogatottságot szerezni, melynek részeként rögtön kormányra kerülése után leállította a minisztériumi autók használatát, ezek azonban csak pillanatnyi hangulatjavulás eredményeztek.<sup>24</sup>

A kortársak és részben az utókor szemében Károlyi miniszterelnöki ténykedése szinte egyoldalúan egyfajta szigorú takarékosági politikához kapcsolódott, pedig a helyzet jóval összetettebb volt. A restriktív irány persze kiemelkedően fontos volt és számottevő eredményeket ért el: 1932 közepére a hiány mértékét sikerült 180 millióról 108 millió pengőre lecsökkenteni. Igaz, az 1932/33. évre tervezett költségvetés túlzottan optimista módon, már az egyensúlyi helyzet elérését célozta meg. A kormányzati politika védelmében azt is meg kell jegyezni, hogy ez az irányvonal alapvetően megfelelt a népszövetségi elvárásoknak.

A Károlyi-kormány válságkezelése azonban távolról sem merült ki ennyiben. A népszövetségi szakértők a boletta megszüntetését javasolták, a kormány azonban egyértelműen ellenállt, s a felszámolás helyett csupán annak hatról négy pengőre történő csökkentése következett be.

<sup>23</sup> Ez egyfelől a hitelező országok valutaleértékelésével, másfelől az 1933-ban keresztül vitt nemzetközi adósságmérséklő lépéseknek volt köszönhető.

<sup>24</sup> Pogány, 2018. 317.; Püski Levente: *A Horthy korszak szürke eminenciása Károlyi Gyula (1871–1947)*. Pécs–Bp., 2016. 64–65. (Továbbiakban: Püski, 2016.)

Ugyanezen szakértők az állami üzemként működő MÁV veszteségeinek csökkentése érdekében tarifaemelést szorgalmaztak. Ehelyett 1931 október 1-ével valóban történtek részleges díjemelések, de a legtöbb mezőgazdasági terménynél maradtak a régi árak, egyeseknél pedig számottevő csökkentésekre került sor. (A gabonánál például 20%-os arányban.)<sup>25</sup> Mivel agrárpolitikusok szerint az irreálisan magas kamatlábak jelentősen megnehezítették a termelők számára a tőkéhez való jutást, 1931 október 16-án rendelet jelent meg az Országos Hitelügyi Tanács felállításáról.<sup>26</sup> A testület 1932-ben fokozatosan, számottevő mértékben, 8%-ról 4,5%-ra csökkentette a váltóleszámítolás kamatlábat.<sup>27</sup> Megmaradt a költségvetésben a mezőgazdaság támogatására szánt rovat is.

A rendkívüli helyzetben külföldi, valamint magyar szakértők és politikusok számos egyéb reformjavaslattal is előálltak, melyeket Károlyiék nem tudtak vagy – különböző megfontolások alapján – nem akartak felvállalni. Így a kormányzat végig óvakodott a valutaleértékelés és a fedezetlen papírpénz-kibocsátás alkalmazásától. Utóbbinál viszonylag egyszerűnek bizonyult a helyzet, mivel a kezelhetetlenné váló inflációtól való félelem valóban nagyon erős visszatartó erőt jelentett. Ami a valutaleértékelést illeti, itt egymással ellentétes szempontok feszültek egymásnak: az exportfeltételek javulása jelentette volna az előnyt, míg a külföldi hitelek nagyságának növekedése a hátrányt. A Károlyi-kormány is tisztában volt a piacszerzés fontosságával, de erőfeszítései – Bethlenhez hasonlóan – rendre falakba ütköztek, sőt az 1932-es év egyfajta mélypontot jelentett a mezőgazdasági termékek exportja szempontjából. Ugyanezen év első felére egyértelművé vált, hogy a mezőgazdasági termelők eladósodottsága belátható időn belül tömeges tönkremenetelhez vezethet, melynek megakadályozása állami beavatkozást igényel. Ennek első lépcsőjeként sor került a földárverések felfüggesztésére, az agrárius körök által annyira várt adósságrendezés azonban csak az előkészítő fázisig jutott el.<sup>28</sup> Ez a késlekedés végül súlyos hibának bizonyult és jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy 1932 szeptemberére Károlyi pozíciója teljesen ingataggá vált a kormánypártban, ami a döntő lökést adta a miniszterelnök lemondásához.

<sup>25</sup> Szuhay, 1962. 283.

<sup>26</sup> 5610/1931. ME rendelet. *Budapesti Közlöny*, 1931. október 17. 1–3.

<sup>27</sup> Schlett András: Hitelexpanzió, válság és válságkezelés a Horthy-korszakban. = *Közép Európai Közlemények*, 2015. 4. sz. 75.

<sup>28</sup> Püski, 2016. 79.

## A GÖMBÖS-KORMÁNY

Károlyi lemondásával 1932 októberében új politikus került a miniszterelnöki bársonyszékbe, de a válságból való kilábalás problémájával neki is szembesülnie kellett. Azt persze rögzíteni kell, hogy ez a feladat elsődlegesen egyik esetben sem az aktuális kormányfőre, hanem a gazdasági tárcákat irányító minisztertársaira, különösen a pénzügyminiszterekre hárult. A különböző szakmunkák pedig lényegében egyöntetűen megerősítik, hogy jelen esetben Imrédy Béla pénzügyminiszter volt a központ személyé.

Imrédy pénzügyi politikája elsődlegesen a restriktív vonal folytatására épült. Más megfogalmazásban folytatódott a kiadások csökkentése és a bevételek növelése, melynek részeként 1933-ban határozatlan időre meghosszabbították az addigi bércsökkenések hatályát, ráadásul ismét emeltek annak mértékén.<sup>29</sup> Az eredmény, ha nem is azonnal, de érzékelhető volt a hiány további csökkenésében, sőt az 1936/37-es évben – igaz már nem Imrédy alatt – átmenetileg pozitív szaldót sikerült felmutatni. Ugyanakkor utóbb kiderült, hogy a hiány önmagában véve nem tragikus jelenség, akár hosszabb távon sem. A deficit ugyanis finanszírozható belső hitelekkel (Nemzeti Bank), sőt a külföldi hitelezők számlájára utalt összegek is felvehetőek voltak erre a célra, amint az tényleges bekövetkezett. Ujdonság volt, ellenben, hogy Imrédy nem elégedett meg ennyivel és a szociális szempontokon túl keresletélénkítési céllal elérte, hogy a kormányzat közmunkaprogramokat indítson, illetve finanszírozzon. A pénzügyminiszter igyekezett megoldást találni arra is, hogyan lehet támogatni az exportot a pengő leértékelése nélkül. A végül sikeresnek bizonyuló – egyébként német mintát követő – megoldás a már 1932 végétől alkalmazott felárrendszer bevezetése lett, amely – burkolt leértékelésként – bizonyos exporttermékek esetében plusz támogatást nyújtott, egyfajta premizálási szisztémaként.<sup>30</sup>

A legrosszabb helyzetben lévő agrárszféra megsegítésére összetett, több elemből álló támogatási programot sikerült megvalósítani. Ennek részeként jelentősen nőttek az éves költségvetésekben a mezőgazdaság támogatására fordítható összegek, 1933-ban sikerült keresztül vinni a vasúti szállítási díjak, valamint a hitelkamatok mértékének további csökkentését. A boletta ugyan 1934-ben megszűnt, de 1933 októberében napvilágot látott a gazdaadósságok rendezéséről szóló kormányrendelet,

<sup>29</sup> Pogány, 2018. 318–320.; Püski, 2016. 82.

<sup>30</sup> *Magyarország története 1918–1919. 1919–1945.* I. kötet. Főszerk. Ránki György, Bp., 1984. 648.

amely mentőövet nyújtott a legjobban eladósodott és így szinte kilátástalan helyzetbe került gazdálkodóknak. 1933-ban és 1934-ben pedig olyan kereskedelmi szerződéseket, illetve kiegészítő egyezményeket sikerült kötni Németországgal, valamint Ausztriával és Olaszországgal, melyek széles lehetőséget nyitottak az agrártermékek exportja számára, különösen Németország irányába.<sup>31</sup> Ugyancsak nem tekinthető új gondolatnak – előzményei 1930-ra nyúlnak vissza –, de egyértelműen a Gömbös-érához köthető a szervezett külföldi értékesítés – egyfajta monopolizálás – alkalmazásának kibővítése. Bár az eredeti cél jobb piaci ár elérése volt bizonyos fokú versenykorlátozással, nem állapítható meg egyértelműen, hogy az egykéz-rendszer ténylegesen olyan nagy segítséget jelentett a külső értékesítések terén.<sup>32</sup> Egyébként az említett szerződések elsősorban a mezőgazdasági nyerstermékek exportja számára nyitottak nagy lehetőségeket, s ennyiben az agrártermelés külterjességének fennmaradását erősítették. Ezt ellensúlyozandó a már említett költségvetési támogatások elsősorban a gazdálkodás korszerűsítésére, a termékkínálat szélesítésére, a minőségi termelés erősítésére törekedtek. Modernizációs szempontból persze utóbbi reformtörekvések fontosságához nem férhet kétség, eredményességük azonban csak hosszabb távon mutatkozhatott meg, így aligha sorolhatóak a rendszerint rövidebb időkeretben gondolkodó válságelhárító politikához.

A válságperiódus kiterjedését illetően nincs konszenzus a történeti szakirodalomban. A legtöbb feldolgozás annak időbeli elhúzódsáról és egy viszonylag lassú kilábalásról szól. Utóbbi idejét az 1930-as évek közepére,<sup>33</sup> esetleg későbbre, az 1936/37-es évekre teszik. Honvári János szerint „*a makrogazdaság legfontosabb mutatói 1937-ben azt jelezték, hogy az ország kilábal a gazdasági válság okozta nehézségekből és elindult a lassú növekedés útján*”.<sup>34</sup> Emögött vélhetően olyan érvek fedezhetőek fel, mint hogy az ipari termelés 1937-ben haladta meg az 1929-es szintet és az agrárszféra is számos mutatóban hasonló eredményt produkált. Ráadásul a régebbi, nemzeti jövedelem-számítások is a fenti értelmezést erősítették.<sup>35</sup> Utóbbitól némileg eltérve a legújabb vizsgálatok szerint – az egy főre eső GDP-adatok alapján – a válság csak

<sup>31</sup> A témával foglalkozó szakemberek között lényegében véve egyetértés van az említett külkereskedelmi szerződés kiemelkedő jelentőségét illetően.

<sup>32</sup> Szuhay, 1962. 182–193.

<sup>33</sup> Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp. 1999. 168. (Továbbiakban: Romsics, 1999.)

<sup>34</sup> Honvári, 2006. 64.

<sup>35</sup> Ezekre nézve: Romsics, 1999. 164. és 172.

1930-ban vált érzékelhetővé és a visszaesés 1932-ig tartott. 1933-tól már egyértelmű, de nem egyenletes növekedés tapasztalható és a GDP 1935-ben elérte az 1929-es szintet. Nemzetközi összevetésben pedig Tomka Béla – az említett, Maddison-féle eredményre építve – arra a megállapításra jutott, hogy 1935-től már fellendülésről beszélhetünk, sőt – tette hozzá – „*a depresszióból való kilábalás az egész régióban Magyarországon volt a legsikeresebb*”.<sup>36</sup>

Az utóbbi álláspont, amely kevésbé elhúzódó válságról és gyorsabb fellendülésről szól, még inkább felveti annak a kérdését, hogy milyen szerep jutott benne annak a három kormánynak, amely az évtized első felében az ország élén állt. Az első tényező viszonylag hamar szembetűnik, nevezetesen a külső korlátok ereje. A külföldi hitelek végleges elapadása 1931 nyarán, a mezőgazdaság értékesítési nehézségei, majd a külső piacok sikeres biztosítása, hogy csak a legfontosabb tényezőket emeljük ki, elsődlegesen nem a magyar kormány szándékain, tettekeségén múltak. Egyértelműen fogalmazva, mint ahogyan válság megjelenése, úgy az abból való kilábalás is jelentős részben a nemzetközi környezet függvénye volt, ilyenformán tehát a Gömbös-kormány jelentős helyzeti előnnyel bírt elődeihez képest.<sup>37</sup> Ez abban is megnyilvánult, hogy a későn jövők építhettek a korábbi időszak tapasztalataira, arra, hogy mely válságkezelő metódusok alkalmazása bizonyult sikeresnek, és melyeket kell felülvizsgálni, vagy egyszerűen elengedni. Mellesleg utóbbiak közzé kell sorolni többek között azokat az elképzeléseket is, melyek valamiféle tágabb regionális együttműködésben keresték a kibontakozás útjait. Így például idehaza Hantos Elemér állt elő azzal a gondolattal, hogy Magyarország, Románia és Jugoszlávia a mezőgazdasági kivitelük árszínvonalának emelése érdekében alkosson egyfajta „*regionális kartellt*”, nemzetközi szinten pedig 1931/32 táján éltek virágkorukat a kelet-közép európai térség országainak kapcsolatát szorosabbra fonni szándékozó, közép- és nyugat-európai politikusok által meghirdetett tervek.<sup>38</sup> 1933–34-re egyértelművé vált,

<sup>36</sup> Tomka Béla: Gazdasági növekedés és fogyasztás Magyarországon a 20. században. Szakaszok, dinamika és meghatározók. = *Korunk*, 2010. 4. sz. 32.; Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Bp., 2011. 267–270.

<sup>37</sup> Ormos Mária egyenes úgy fogalmaz: „A Károlyi-kísérlet bukásának legfőbb oka [...] inkább abban kereshető, hogy a korabeli nemzetközi meghatározottságok a kormány gazdaságpolitikája számára alig hagytak mozgásteret.” Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában. 1914–1945*. Debrecen, 1998. 188.

<sup>38</sup> Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja*. Bp., 2004. 86. (Továbbiakban: Ormos, 2004.); Diószegi László: Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világgazdasági válság időszakában. In. *Integrációs törekvések*

hogy a válságból való kilábalásnak a nemzetközi kapcsolatok kitágítása, illetve szorosabbra fonása, és a piaci tényezők előtérbe helyezése helyett az állam fokozódó gazdasági szerepvállalása, az autarchikus törekvések, valamint a kétoldalú kapcsolatok erősítése lesz a meghatározó iránya.

A fenti megállapítás csökkenti ugyan a mindenkori kormányzati politika jelentőségét, de nem közömbösíti azt teljesen. A válságkezelés modellszerű megközelítésében két alapelv gyakorlati alkalmazásának lehetősége merült fel. Az egyik a monetáris és fiskális szigort, a költségvetési egyensúly mindenhatóságát előtérbe helyező koncepció, a másik pedig a gazdasági növekedés elsőbbségét valló, az adóztatás lazítására, a kereslet állami eszközökkel történő növelésére, az állami beruházás élénkítő politikára épülő keynsiánus elmélet. A konkrét lépések áttekintése alapján jól látható, hogy utóbbi egyik kormány esetében sem volt a kilábalás alapja,<sup>39</sup> s Imrédy Béla pénzügyi politikája sem arra épült, jóllehet kisebb volumenű közmunkaprogramjai mutatnak vele bizonyos rokonságot. Fordítva is megállapítható ugyanakkor, hogy a fenti kormányok egyike sem maradt meg egyoldalúan a költségvetési egyensúly keretei között. Bethlen és Károlyi alatt is történtek olyan lépések, melyek túlmutattak az ortodox közgazdasági személeten, mint ahogyan Gömbös idejében is számos ilyen reformintézkedésre került sor. Lényegében véve a Gömbös-kormány válságkezelése, – különösen pénzügyi téren – döntően elődei politikájára épült. Bethlen esetében a vámpolitika, s ennek nyomán a külkereskedelmi mérleg pozitívba fordulása, a bankzárlat és a kötött devizagazdálkodás emelhető ki. Károlyinál pedig a takarékosági politika érvényesítése, a külföldi hitelek felfüggesztése és a kamatlábak csökkentésére irányuló törekvések, valamint a vasúti szállítási díjak felülvizsgálata bizonyultak maradandónak. Ugyancsak a folytonosságot erősítette az inflációs politika és a valutaleértékelés elvetése.

Az persze tagadhatatlan, hogy a Gömbös-éra válságkezelése nem tekinthető a korábbi kormánypolitika egyszerű folytatásának. S bár az agrártermelők fokozottabb védelmét, támogatását célzó intézkedéseknek voltak bizonyos előzményei, ennek érdekében a fajvédő politikus és miniszterei alkalmazták a legsokrétűbb eszközrendszert. Utóbbi kapcsán egyébként a korábbi időszak szakmai/közéleti vitáit, azok tanulságait is hasznosították, melynek eredményeképp, kerülhetett sor 1933-ban

---

*Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Szerk. Romsics Ignác, Bp., 1997. 63–103.; Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939).* Bp., 1981. 179–205.

<sup>39</sup> Megkockáztatható az az állítás, hogy Magyarország adott helyzete alapján nem is lehetett megkerülni a pénzügyi megszorító politika alkalmazását.

a gazdaadósságok rendezésének elindítására, az addigi legfőbb segítségnek tartott boletta megszüntetésére, pontosabban egyes területeken a minimálár bevezetésével történő pótlására, továbbá a költségvetések agrártámogatási elemeinek érdemi bővítésére. Ezzel együtt is túlzás lenne a Bethlen- és különösen a Károlyi-kormányt válságkezelését úgy szembeállítani a Gömbös-érával mintha előbbiek a sikertelenség, utóbbi pedig a sikeresség képviselői lennének.<sup>40</sup> A mondottakhoz azt is hozzá kell tenni, hogy bizonyos kérdéseket – elsősorban a hitbizományok felszámolását, valamint a földbirtokviszonyok átalakítását – nem tartjuk egy gazdasági válságkezelés részének. A nagybirtokrendszer megszüntetését, vagy radikális csökkentését, a hitbizományi kötött földek szabadforgalmúvá tételét lehet ugyan modernizációs jellegűnek tekinteni, de nem jelenthettek megoldást az agrártermelés gondjaira az 1930-as évek első felében. Sarkítottan fogalmazva a földtulajdon-viszonyok radikális átalakítása mögött rendszerint szociális/társadalompolitikai és nem közgazdasági szempontok állnak.

Gömbös miniszterelnökségét, valamint programját, amelynek legszélesebb nyilvános prezentációját a Nemzeti Munkaterv jelentette, a kortársak többnyire megkönnyebbülve, s inkább pozitívan fogadták.<sup>41</sup> A kedvező visszhang mögött azonban nem egyszerűen egy nagyságrendekkel hatékonyabb gazdasági válságkezelés, hanem a közvetlen válságmenedzselésen túlmutató reformpolitika ígérete húzódott meg. S ez volt az a pont, ahol Bethlen az adott körülmények között semmivel nem kívánt előállni, Károlyi javaslatai pedig – a képviselői összeférhetetlenség szigorítása, valamint a részvényjog átalakítása – túlságosan szűkmarkúnak tüntek a kortársak számára. Úgy tűnik, a világválság magyarországi hatásai átcsaptak a szorosan vett gazdasági szférán, s a társadalom széles rétegeiben fogalmazódott meg, vagy tudatosult erőteljesebben egy nagyobb mérvű és szélesebb keretű változás igénye, amibe a választójog átalakításától a földreform gondolatáig sok mindent beletartozott.<sup>42</sup> Megvalósításuk tágabb értelemben véve az állam gazdasági szerepének újragondolását, egy központilag irányított szociálpolitikát, s egyúttal a hagyományos elit csoportok pozícióinak erőteljes visszaszorítását, val mint az alsóbb rétegek életviszonyainak nagyobb mérvű átalakítását is magában foglalta.<sup>43</sup>

<sup>40</sup> Vö: Pogány, 2018. 319.; Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Pécs–Bp., 2018. 277–278. (Továbbiakban: Vonyó, 2018.)

<sup>41</sup> Vonyó, 2018. 289–295.

<sup>42</sup> Utóbbi diskurzusára nézve: Ormos, 2004. 289–331.

<sup>43</sup> Vonyó József szerint már Gömbös kormányra kerülése is – egyfajta jelzésként – megkérdőjelezte a tradicionális hatalmi elit fennmaradását. Vonyó, 2018. 277.



**Cserepár Marcell****Horthy Miklós 1944-es szerepvállalásai**

## BEVEZETÉS

Horthy Miklós 1920. március 1-jétől majdnem 25 évig, 1944. október 16-ig töltötte be Magyarországon a kormányzói tisztséget. Az államfő közel negyed évszázados kormányzóságának eseményeiből kutatásom az utolsó hivatalában töltött évére, 1944-re irányult. Témaválasztásom több szempontból esett erre az évre. Egyrészt ekkor vált bizonyossá Horthy számára is végérvényesen, hogy a második világháborúból nem tud győztesen kikerülni, októberi lemondásával pedig lezárult a kormányzó nevével fémjelzett időszak. Másrészt ebben az évben kerültek sorra azok az országot érintő sorsfordító pillanatok, melyek a mai napig a legnagyobb vitát képezik Horthy Miklós személyével és kormányzóságával kapcsolatban. Hiszen Horthy személye a mai napig megosztja nemcsak az átlagembert, de a szakmában sincs minden esetben teljes egyetértés egy-egy adott kérdést illetően. Dolgozatom során Horthy Miklós politizálását igyekeztem bemutatni a német megszállástól kezdődően egészen 1944. október 16-ai lemondásáig, mindezt abból a szempontból megközelítve, hogy mennyire vonható felelősségre a kormányzó azokban a döntésekben, melyeket ekkor meghozott. Külön kitérve arra, hogy ezek a döntések mennyire voltak egyedül meghozva, vagy éppen ellenkezőleg, mennyire kérte ki Horthy a hozzá közel álló politikusokat, mennyire volt befolyásolható, mennyire támaszkodott az éppen hatalmon lévő kormányra. Hiszen ma is hajlamosak vagyunk súlyos vádakat egyetlen ember nyakába varrni, anélkül, hogy jobban utána járva megnéznénk, esetleg más is elővehető-e a felelősség kérdésében. Én a kutatásom előtt azon az állásponton voltam, hogy Horthy személye és felelőssége sok mindenért vitathatatlan, azonban igyekeztem alátámasztani azt a véleményt, hogy nem lehet a teljes háborús kudarcot kizárólag Horthy Miklósnak tulajdonítani.

Tanulmányom főbb gondolati egysége a német megszállástól egészen Horthy lemondásáig és a hatalom átadásig tart, ezen időintervallumon belül pedig külön kitértem a kormányzó kiugrási kísérletére, valamint a zsidóság deportálásában betöltött szerepére. Mindezeket megelőzőleg azonban fontosnak tartottam, hogy magáról a háborúba való belépésről is írjak, mert Horthy döntései, befolyásolhatósága már ekkor is jelen volt, és ennek eredményei vezettek el odáig, hogy Németország

végül Magyarország megszállása mellett döntött. Akárcsak a háborúba való belépésről, úgy a zsidókérdésről is az a véleményem, hogy lényeges megemlíteni Horthy hozzájuk való viszonyulását az 1944-es esztendő megelőzően is, hiszen nem lehet kizárólag azzal az egy év eseményeivel megértetni és látni, hogy a kormányzó hogyan is viszonyult a különböző vallási felekezetekhez egészen 1920-tól, amikor is az ország államfőjévé választották. A témaválasztás során tisztában voltam azzal, hogy egy már sokszor elemzett témakört vizsgálok, melyet a rendelkezésemre álló szakirodalom is bizonyított. Forráselemzés során a memorandumokra támaszkodtam, főképp Horthy Miklós emlékirataira. Így írásom módszertanilag azt az irányt követte, hogy az adott kérdést illetően a rendelkezésemre álló kutatási eredmények, a korszak kérdéskörében már konszenzusra jutott nézetek ismertetése mellett igyekeztem megfogalmazni saját véleményemet, melyekre a téma alaposabb megismerése után jutottam.

#### MAGYARORSZÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Ahogy a bevezetésben említettem, fontosnak tartom, hogy röviden megemlítssem azokat a főbb eseményeket, melyek odáig vezettek, hogy Németország 1944. március 19-én megszállta Magyarországot. Úgy gondolom, amennyiben Horthy Miklós azon tevékenységét vizsgálom, hogy mennyire felelős az 1944-es eseményekért és gyakorlatilag azért, mert Magyarország elvesztette a háborút, azt is lényegesnek tartom ismertetni, hogy mennyire vonható felelősségre azért, – mint már utólag tudjuk, – hogy az ország a vesztes oldalon szállt be a második világháborúba. Jelen fejezetben azt szeretném alátámasztani, hogy a döntésmeghozatalban Horthy nem kizárólagosan magától cselekedett.

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter hajnal 4 órakor értesítette erről Sztójay Döme<sup>1</sup> berlini nagykövetet. A következő napokban hadat üzent Moszkvának többek között Olaszország, Finnország, Románia, Szlovákia, de még a bábállamként működő Horvátország is.<sup>2</sup> A június 23-án összehívott rendkívüli minisztertanács ülésen Bárdossy László miniszterelnök azzal a javaslattal lépett elő, hogy Magyarország szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatokat

<sup>1</sup> Macartney, C.A.: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1919–1945.* II. Bp., 2006. (Továbbiakban: Macartney, II. 2006.) 29.

<sup>2</sup> Gosztonyi Péter: *A kormányzó Horthy Miklós és az emigráció.* Bp., 1992. (Továbbiakban: Gosztonyi, 1992.) 31.

a Szovjetunióval.<sup>3</sup> A kormány elfogadta a javaslatot, majd Bárdossy erről tájékoztatta is Horthyt, aki jóváhagyta ezt. Arról azonban, hogy Magyarország csapatokat küldjön a keleti frontra, nem született döntés ekkor. Hiszen a kormány szándéka az volt, hogy kimaradjon ebből a háborúból. Horthy Miklós maga is úgy gondolta, hogy az országnak nem szabad beavatkozni katonailag ebbe a háborúba. Teleki Pál miniszterelnök visszaemlékezésében<sup>4</sup> felidézte, hogy Horthy Miklós számtalanszor kijelentette előtte, hogy mások érdekeiért ő sohasem fog háborúzni. 1941. június 26-án azonban megváltozott a helyzet. Délután 1 óra 8 perckor<sup>5</sup> Kassa városát idegen gépek bombázták le. Az azonnal összehívott minisztertanács 1 órán belül összeült. A gépek alatt az általános vélemény alapján szovjet gépeket értettek és már a minisztertanácson Bárdossy véleménye az volt, hogy Magyarországnak ki kell nyilvánítania azt, hogy a Szovjetunióval szemben hadiállapotban lévőnek tekinti magát.<sup>6</sup> A minisztertanácsi ülés eredményéről megállapítható, hogy a képviselők Keresztes-Fischer Ferenc kivételével<sup>7</sup> úgy gondolták, hogy a Kassát ért támadás következtében Magyarországnak hadba kell lépnie a Szovjetunióval szemben.

Mindezen tények ismertetése után meg kell állapítani azt, hogy Magyarország hadba lépését a kormány gyakorlatilag teljes egészében támogatta és úgy látta, hogy ez a jó megoldás. Kérdésként merülhet fel, hogy miért is változott meg Horthy Miklós azon nézete, hogy idegen célokért nem hajlandó háborút indítani. Mindezt úgy, hogy döntő bizonyíték sem állt fenn arra, hogy valóban szovjet gépek végezték a támadást. Sőt, Krúdy Ádám, a Kassai repülőtér parancsnoka azt a jelentést adta, hogy ő német gyártmányú gépeket vélt felfedezni, később pedig arról számolt be, hogy sárga jelzést látott rajtuk,<sup>8</sup> amelyek szintén arra utaltak, hogy a tengelyhatalmokhoz tartoztak. Ez azért volt jelentős, mert akkor a tengelyhatalmakhoz tartozó gépek a felségjelzésük mellett használták ezt a sárga jelzést. Horthy Miklós emlékiratában<sup>9</sup> szintén felidézte Krúdy jelentését. Horthy arról is írt, hogy egy összeesküvés áldozatává vált ekkor, mert Krúdy hiába jelentette írásban Bárdossynak a látottakat,

<sup>3</sup> Macartney, II. 2006. 31.

<sup>4</sup> Macartney, C.A.: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1919–1945.* I. Bp., 2006. (Továbbiakban: Macartney, I. 2006.) 605–606.

<sup>5</sup> Macartney, II. 2006. 35.

<sup>6</sup> Macartney, II. 2006. 38.

<sup>7</sup> Uo.

<sup>8</sup> Macartney, II. 2006. 39.

<sup>9</sup> Antal László–Urai Erika–Glatz Ferenc (et al.) (szerk.): *Horthy Miklós. Emlékirataim.* Bp., 1990. (Továbbiakban: Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990.) 251–252.

a miniszterelnök nem hozta ezt tudomására. Emlékiratában Bárdossyt veszi elő a háborúba való belépés okozójaként. Bárdossy „[...] azokban a válságos napokban eltitkolta előttem moszkvai követünk egyik táviratát, melyről csak három évvel később értesültem.”<sup>10</sup> Horthy itt az úgynevezett Kristóffy táviratra gondolt. A jelentés azt tartalmazta, hogy Vjacseszlav Mihajlovics Molotov, a Szovjetunió külügyminisztere Magyarország semleges magatartása esetére az erdélyi kérdésben szovjet támogatást helyezett kilátásba.<sup>11</sup> Ezenkívül Moszkva nem ismerte el azt, hogy ők követték volna el a Kassai bombázást. Itt fontos megemlíteni, hogy a távirat nem került elő a mai napig sem. A történelmi kutatás azonban elismeri ennek a létezését.<sup>12</sup>

Horthy Miklós visszaemlékezéséből jól kivehető, hogy ő a hadba lépést Bárdossy László hibájának tartja, fő indoka pedig az előle eltitkolt információk, amelyekről valóban nem értesült. Azonban az a kormányzó felelőssége, hogy a Kassát ért bombázás után a rendkívül gyorsan összeült minisztertanácson meghozott döntéseket elfogadta. Hiszen államfőként ő maga sem tudta, hogy valóban kik bombáztak. Nem járt el alaposan, hogy kivizsgálják az esetet, hanem vakon megbízott a kormány döntésében. Úgy gondolom, hiába próbálta felmenteni magát, a gyorsan hozott döntést, mely szerint a hadüzenet beállt a kért ország között ahhoz ő maga is hozzájárult. Elvitathatatlan, hogy legalább annyira a kormányzó felelőssége, mint Bárdossy miniszterelnöké és azon politikusoké, akik szintén a hadba lépést akarták. Mint fentem már megemlítettem, Keresztes-Fischer Ferenc volt belügyminiszter kivételével a hadüzenet mellett álltak. Magyarország hadba lépéséről tehát azt kell megállapítani, hogy a teljes politikai vezetés azon az állásponton volt, hogy Magyarországnak be kell lépnie a Szovjetunióval szemben a háborúba.

#### KÍSÉRLETEK A HÁBORÚBÓL TÖRTÉNŐ KILÉPÉSRE

Horthy Miklós emlékirataiban Bárdossy Lászlót vádolta Magyarország hadba lépésével, hiszen, ha ő időben értesül a tanúvallomásról, valamint a Kristóffy táviratról, akkor a kormányzó feltehetőleg másképp dönt. Arra csak következtetni tudunk, hogy ha Horthy tudomást szerez bármelyik lényeges információról, akkor más döntés születik-e. Felmerülhet a kérdés, hogy az egyre erősödő német nyomás miatt hogyan reagál ezekre az eseményekre, hiszen a többi szövetséges addigra

<sup>10</sup> Uo. 251.

<sup>11</sup> Gosztonyi, 1992. 112.

<sup>12</sup> Uo. 112.

már régen hadat üzent a Szovjetuniónak, kivéve Magyarországot. A kormányzó ráadásul antibolsevista volt, amely erősítette ellenszenvét a szovjetek irányába. A felmerülő kérdés jelen körülmények között számomra az, hogy ha több információval rendelkezik az adott helyzetben, akkor esetleg másképp cselekedett volna-e. Úgy gondolom, hogy nem. Egyrészt ahogy említettem, a többi szövetséges viselkedését látva biztosra vehető, hogy ha nem is akkor, de az erősödő német nyomásnak is köszönhetően Magyarország biztosan hadat üzent volna előbb-utóbb. Másrészt az összeült minisztertanácsi ülésen a kormány is azon a véleményen volt, hogy be kell lépni a háborúba. Magyarország további sorsa ezek alapján elkerülhetetlen volt. Horthy Miklós politikáját azonban innentől az az irány képviselte, hogy Magyarország számára a külpolitikában visszaszerezze a cselekvési szabadságot és az országot kivezesse a számára idegen háborúból.<sup>13</sup> Éppen ezért leváltotta Bárdossy Lászlót, helyére pedig Kállay Miklóst nevezte ki miniszterelnöknek.

A kormányzó Kállay kinevezésével egyértelműen azt tűzte ki célul, hogy Magyarországnak ki kell lépnie a háborúból. Kállay Miklós hivatalosan 1942. március 9-én lett az ország miniszterelnöke. Kállay memorandumában<sup>14</sup> úgy emlékezett vissza arra a pillanatra, amikor a kormányzó felkérte miniszterelnöknek, hogy Horthy csalódott Bárdossyban és ezért nem lehet tovább ő a miniszterelnök. A miniszterelnökséget két évig betöltő politikus feladata tehát egyértelmű volt. Magyarországnak minél előbb, a lehető legkevesebb áldozat árán ki kell válnia a harcokból. Ezzel magyarázható, hogy Horthy Kállayra bízta a külügyminisztériumi vezetést.<sup>15</sup> Kállay miniszterelnökségét az úgynevezett „hintapolitikával” jellemezték. Ez pedig nem állt messze a valóságtól. Ebben pedig Horthy is nagy szerepet játszott. Hiszen a két politikus abban egyezett meg, amit Kállay visszaemlékezéséből tudhatunk,<sup>16</sup> hogy a németekkel szemben óvatos, de következetes ellenállást kell kifejteni. A cél tehát egyik oldalról az volt, hogy a Németországgal fennálló kapcsolatot ne sértse meg semmilyen módon, ne keltsen gyanút a németek szemében, ugyanakkor tegyen meg mindent azért, hogy Magyarország elsősorban a nyugati

<sup>13</sup> Uo. 124.

<sup>14</sup> Antal László (szerk.): *Kállay Miklós Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban. Bp., 1991. (Továbbiakban: Antal, 1991.) 41.

<sup>15</sup> Gosztonyi, 1992. 124.

<sup>16</sup> Antal, 1991. 45.

hatalmakkal különbséket tudjon kötni.<sup>17</sup> Ebből jól levonható az, hogy a kormányzó Kállay kinevezésével egyértelműen azt a célt fogalmazta meg, hogy az ország kilépjen a háborúból.

#### A „KETTŐS POLITIKA” HOZZÁJÁRULÁSA A NÉMET MEGSZÁLLÁSHOZ

Mindezekből felmerül az a kérdés, hogy ez a kettős játszma mennyire járult hozzá ahhoz, hogy a náci Németország 1944 márciusában megszállta az országot. Az kétségtelen, hogy Kállay kinevezésével nem értettek egyet a németek, sőt, ezt többször is tudtára adták Horthynak, mikor arra kérték, hogy menesse őt az elnöki pozícióból. Ez az ellenszenv abból is következett, hogy Kállay a nyugati hatalmakkal 1943. szeptember 8-án megállapodást tudott kötni.<sup>18</sup> Az egyezmény röviden azt foglalta magába, hogy Magyarországnak meg kell nyitnia a határait, ahol a nyugati szövetséges csapatok beléphetnek az országba. Mindez azzal jár, hogy Magyarország kilép a háborúból. Ez azonban nem valósult meg, mert az ország határait először a szovjet csapatok érték el, így ez a megállapodás semmisé vált. Mindezen tárgyalások, a nyugati hatalmakhoz való közeledés egyre inkább felkeltette Hitler figyelmét Kállayra, és Horthyra is.

1943. április 16–18 között Horthy Klessheimben tartózkodott Hitlernél, aki arról tájékoztatta a kormányzót, hogy Kállay Magyarország kiugrását készíti elő, mindezekért pedig a felmentését kívánta.<sup>19</sup> Horthy azonban ezt a kérését visszautasította a Führernek, mondván, hogy az ő hatáskörébe tartozik ez a feladat és ezt nem látja indokoltnak. Mindezeket azért tartottam fontosnak megemlíteni, mert Magyarország német megszállását közelebbről megvizsgálva, nem hagyhattam ki azokat a fontosabb politikai előzményeket, melyek mindezeket az eseményeket előidéztek. Látni kell, hogy mely okok vezettek ahhoz, amelyekről a következőkben írni fogok. Mert egy teljes év vizsgálata során úgy gondoltam, hogy nem kezdhetem el rögtön a megszállással, hisz így Horthy viselkedése, „szerepvállalása” kevésbé lenne érthető és következetes.

Kállay kinevezésével habár Horthy valóban azt akarta elérni, hogy Magyarország kikerüljön a háborúból, végeredményét nézve a sikertelen diplomáciai kapcsolatok felvétele a nyugati hatalmakkal csak azt érte el, hogy Németország még inkább bizonytalannak és nem megbízhatónak könyvelte el az országot. Az azonban nem mondható, hogy kizárólag

<sup>17</sup> Gosztonyi, 1992. 124.

<sup>18</sup> Szakály Sándor: A kormányzó és a kiugrás. = *Rubicon*, 2007. 10. sz. (Továbbiakban: Szakály, 2007.) 62–65.

<sup>19</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 270–271.

a Kállay-kormány működése miatt szállták meg Magyarország területét. A németek valódi véleménye mind az országról, mind a kormányról már hamarabb megvolt. Joseph Goebbels naplójából ugyanis a következőket tudhatjuk meg. „1942. április 1. Kállayt, az új miniszterelnököt, már régen ismerjük a németelleneségről. A fiatal Horthy cégéres zsidóbarát, és nem akar szorosabb kapcsolatot a tengelyhatalmakkal. Hál’ isten, soha nem tápláltunk illúziókat Magyarországgal szemben, s így most csalódnunk sem kell.”<sup>20</sup> Az idézett naplóbejegyzésben Goebbels a kormányzó legidősebb fiáról, Horthy Istvánról írt, akit 1942. február 19-én választottak meg kormányzóhelyettesé.<sup>21</sup> Horthy Miklósról Goebbels 1943. szeptember 23-i naplóbejegyzésében a következőket írta: „Ami mármost a többi csatlósok árulási lehetőségeit illeti, Horthy szívesen kiugrana.”<sup>22</sup> Ebből levonhatók azok az információk, hogy a német vezetés már a megszállás előtti években is tisztában volt mind Horthy, mind Kállay szándékával. Magyarország megszállását tehát nyilvánvalóan befolyásolták ezek a tényezők, de nem mondhatjuk, hogy kizárólagosan a Kállay-kormány működése miatt vonták ellenőrzés alá az országot. Németellenességéről már jóval korábban tudtak, mégis meghagyták Horthy jogának, hogy őt tartsa meg a miniszterelnöki székben egészen 1944. március 22-ig.

#### AZ ORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSA ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEI

Magyarország német megszállása az a pillanat, amikor is a kormányzó Horthy Miklós felelősség vállalása, úgymond politikai „szerepvállalása” a legjobban megkérdőjeleződik. Hiszen a német jelenlét ellenére is hivatalában maradt, ezzel pedig rengeteg vitának adott és ad alkalmat a mai napig a történészek között, hogy akkor és ott, hogyan kellett volna döntenie. Azzal, hogy államfő maradt, kétségtelen, hogy a németek kiszolgálójává vált. Horthyt 1944. március 15-én értesítette Dietrich von Jagow német követ, azzal az információval, miszerint a Führer Klessheimben várja. A kormányzó március 17-én kelt útra, vele tartott Ghyczy Jenő külügyminiszter, Csatay Lajos honvédelmi miniszter és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök is.<sup>23</sup> A Hitlerrel való találkozás során a Führer árulással és a németekkel szembeni lázadással vádolta meg Horthyt. Ezért pedig – indokként Németország biztonságát fogalmazta meg – elrendelte, hogy a Wehrmacht, amely már készen is állt a határon, megszállja Magyarországot. Horthy ezt erélyesen visszautasította,

<sup>20</sup> Antal, 1991. 56.

<sup>21</sup> Nemere István: *Horthy István. A kormányzó fia.* Szeged, 2018. 235–236.

<sup>22</sup> Antal, 1991. 56.

<sup>23</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 280.

nem is került sor 17-én megállapodásra, csak egy nappal később 18-án született meg egyfajta kompromisszum.<sup>24</sup> A német megszállás elkerülhetetlen volt, azonban a kormányzó egy ígéretet is kapott. Amennyiben Magyarországon németbarát kormány alakul, valamint az ország ismét teljesen elkötelezi magát a háborúban való részvétel mellett a győzelem szándékával, akkor Hitler kivonja a német csapatokat az országból. A kormányzó feladatává vált, hogy ezt a nehéz döntést meghozza. Horthy Miklós végül beleegyezett a megszállásba, ezzel kiszolgáltatva az országot, teljesen alárendelve azt a német érdekeknek. A kormányzó emlékiratában a következőkkel érvelt döntése mellett. „Tiszában voltam vele, hogy lemondásom nemcsak Magyarország megszállást nem akadályozza meg, hanem még jó alkalmat is ad Hitlernek arra, hogy százszázalékosan náci-nyilaskeresztes irányú kormányt ültessen nyeregbe. Úgy gondoltam, hogy amíg helyemen maradok, erre legalábbis bizonyos mértékben kénytelenek lesznek a németek tekintettel lenni.”

<sup>25</sup> Ezen kívül amellet érvelt még, hogy kapitányként nem teheti meg, hogy egy ilyen rendkívüli helyzetben ő legyen az, aki elsőként elhagyja a süllyedő hajót. Ezt az elhatározását természetesen pozitív érvként is kezelhetjük, hiszen ezen érvelése a tengernagyként töltött éveire utalnak, amikor szintén felelősséggel tartozott az embereiért. Jelen esetben azonban Horthy cselekedete, mint államfő, további kérdéseket vett fel. Mivel beleegyezett a németek akaratába, 1944. március 19-én a náci Németország megszállta a magyar állam területét.<sup>26</sup> Az ország bekerült a háborús körforgásba. A kormányzó pedig azzal, hogy hivatalában maradt, vitathatatlan a szerepe és a felelőssége abban, ami Magyarországon 1944. március 19 és október 16 között történt. A megszállással ugyanis az ország teljesen elvesztette az addigi szuverenitását.<sup>27</sup> Azzal pedig, hogy továbbra is betöltötte a kormányzói titulust, Horthy Miklós törvényesítette a megszállást.<sup>28</sup> Hiszen továbbra is az addigi államfő maradt az ország élén, így a megszállás is az ő „engedélyével” zajlott le. Döntésével a kormányzat minden területén hozzájárult a németek teljes kiszolgáltatásához. Összegzésként elmondható, hogy Horthy tevékenysége hozzájárult a megszállási rendszer hatékonyságához és biztonsá-

<sup>24</sup> Gosztonyi, 1992. 129–130.

<sup>25</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 284.

<sup>26</sup> Turbucz Dávid: Horthy Miklós: Honmentő és vagy/honvesztő? In. *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Szerk. MTA Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 2020. (Továbbiakban: Turbucz, 2020.) 276–277.

<sup>27</sup> Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Bp., 2005. (Továbbiakban: Romsics, 2005.) 232.

<sup>28</sup> Turbucz, 2020. 277.



gához mely abban nyilvánult meg, hogy az államapparátus részleges elitcserén esett át, a honvédség és a karhatalom a német igényeknek a kiszolgálója lett, megkezdődött az ország katonai és gazdasági mozgósítása, illetve a vidéki zsidóság deportálása.<sup>29</sup>

Kormányzóságának megtartása miatt Horthy Miklós továbbra is gyakorolhatta az alapvető államfői jogait. Ezek közé tartozott a legfontosabb, hogy az ő feladata volt a miniszterelnök kinevezése, miután a megszállás után Kállay távozni kényszerült az elnöki tisztségből. Ő maga visszaemlékezésében is megemlítette, hogy kérte a kormányzót, ne írjon alá semmilyen kompromisszumos iratot. A kormányzónak Hitler azon ígérete, miszerint ha engedelmeskedik, akkor a harcok után kivonja a csapatokat az országból elegendőnek bizonyultak a végleges elhatározáshoz. Elsődleges kérdéssé vált az új miniszterelnök személye, de ezzel kapcsolatban kezdetben nem volt egyetértés. Edmund Veesenmayernek, a német megszállás során Magyarországra küldött teljhatalmú megbízottnak Imrédy Béla volt a javaslata. Teljes bizalommal voltak iránta, hiszen ismert volt a németekkel szembeni elkötelezettsége. Horthy Miklós azonban őt semmilyen körülmények között nem volt hajlandó kinevezni.<sup>30</sup> Horthy azzal indokolta elutasítását, hogy szerinte Imrédy Béla jobbszélső ellenzéki pártja túl kicsiny, ezért nem képes erőre és támogatásra szert tenni.<sup>31</sup> Kellő jelölt híján az a lehetőség is felmerült a minisztertanácsi ülésen, hogy hivatalnokokból álló kormány alakuljon, azonban ezt a lehetőséget maguk a németek vétózták meg. Mindezek miatt olyan személyt kellett találni, aki mindkét félnek megfelelő. Így eset végül a választás Sztójay Döme volt berlini követre. Alkalmasságát azzal indokolta a kormányzó, hogy ő is részt vett a klessheimi megbeszéléseken, valamint, hogy évekig töltötte be a berlini nagyköveti tisztséget.<sup>32</sup> Az ő személyét illetően a németeknek sem volt kifogásuk, hiszen pontosan jól ismerték őt és a németekhez fűződő kapcsolatát, így feltétel nélkül megbíztak benne. Valamint elég szürkének és a magyar belpolitikában járatlannak tűnt ahhoz, hogy Horthy is kezelhetőnek<sup>33</sup> vélje.

Németország 1944. március 19-i megszállásával kétségtelenül megállapítható, hogy egy új időszámítás kezdődött el Magyarország történetében. A háborúból való kilábalás gyakorlatilag és az igazat

<sup>29</sup> Uo. 277.

<sup>30</sup> Romsics Ignác: *A Horthy-korszak*. Bp., 2017. (Továbbiakban: Romsics, 2017.) 262.

<sup>31</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 287.

<sup>32</sup> Uo. 288.

<sup>33</sup> Romsics, 2017. 262.

megvallva lehetetlenségnek tűnt. Horthy Miklós felelőssége az ország élén pedig elvitathatatlan, hiszen azzal, hogy hivatalában maradt, alárendelte magát Németország akaratának. Az országot pedig, hiába akarta minél előbb kivezetni a háborúból, éppen az ellenkező eredményt érte el. Sztójay Döme kinevezésével és kormányalakításával nemcsak engedett a német követelésnek és akaratnak, hanem hozzájárult ahhoz, hogy a magyar kormány Németország valamennyi utasítását tiltakozás vagy az ellenkezés bármilyen formája nélkül teljesítse. Horthy államfőként egészen lemondásáig mindezekhez pedig hozzájárult. A kormány összetételét legnagyobb részt szélsőjobboldali politikusok alkották, kivételt képeztek ez alól a nyilasok, akiknek a részvételéhez a németek nem ragaszkodtak.<sup>34</sup> Felmerül az a kérdés, hogy amennyiben a kormányzó nem járult volna hozzá a megszálláshoz, – vagy amennyiben ezt nem tudja elkerülni – akkor lemondásával milyen lehetőségek merülhettek fel. Úgy gondolom a német megszállást Horthy sehogy sem tudta megakadályozni, akkor sem, ha teljes erejével harcol azért, hogy ez megtörténjen. A német sereg már napokkal előtte felsorakozott a határon és a Führer sem gondolt más lehetőségre. Magyarország megszállása végérvényes döntés volt, amelybe Horthynak már nem volt beleszólása. Esetleg halogatni, de ahogy visszaemlékezéséből látjuk, Hitler ígéretét ő elhitte és elfogadta, bízott a német csapatok idővel való kivonulásában. Ebben a kérdésben úgy gondolom, nagyon nehéz lenne teljesen elítélni azért Horthyt, hogy ezt nem tudta megakadályozni. Mert Hitler döntését nem lehetett megváltoztatni. Klessheimbe érkeztek tehát Horthy megmásíthatatlan döntések elé volt állítva.

Horthy sokkal inkább azért vonható felelősségre a német megszállás kapcsán, hogy nem mondott le a kormányzói tisztségről. Mivel ő volt az államfő, azzal, hogy megtartotta titulusát, kiszolgálójává és segítőjévé vált a németek által létrehozott megszállási rendszernek. Horthy Miklós azon érvelése, miszerint egy kapitány nem hagyhatja el elsőként a súlylyedő hajót abból a megközelítésből elfogadható, hogy nem akarta magára hagyni az országot. Amennyiben ő lemond, – és miután Kállay sem volt már hivatalában – az ország tényleges vezető nélkül maradt volna. Ez az indoklás valóban elfogadható, ugyanakkor ebből nem kellett volna szükségszerűen annak következnie, hogy teljesen alárendeli magát a német érdekeknek. Sztójay kinevezésével egy nyíltan németbarát politikus került a kormány élére és a kormány összetétele is erősen szélsőjobboldali beállítottságúvá vált. Júniusig kormányzósága alatt zajlottak

<sup>34</sup> Romsics Ignác: *Magyarország története*. Bp., 2007. 839.

a zsidó deportálásokat, melyeket csak hónapokkal később állított le. Azt is csak erős nemzetközi nyomásra és a romló katonai helyzet hatására.<sup>35</sup> Akormányzó ugyanis a deportálásokat jóval korábban is leállíthatta volna jogköréből fakadóan, azonban ezt nem tette meg. Mivel nem mondott le, az állam első embereként kísérleteket tehetett volna arra, hogy minél jobban megnehezítse a németek dolgát, hiszen egy hivatalban lévő államfőről volt szó, akinek a jogai továbbra is megvoltak. Amennyiben látszólag is ellenáll, az a nyugati hatalmaknak is jobban szemet szúrhatott volna, így azonban azt a látszatot mutatta és valójában azt is jelentette, hogy a kormányzó kiszolgálója a németeknek. Mindezek alapján úgy gondolom, Horthy Miklós felelőssége a megszállás körülményeitől lemondásáig nem lehet kétséges. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy legalább ekkora felelősség terheli a kormányt, mely alávétve magát szó nélkül hajtott végre a német parancsokat. A deportálásokkal kapcsolatosan pedig a csendőrséget is, mely jelentős szerepet játszott a zsidóság koncentrációs táborokba való szállításában.

#### HORTHY MIKLÓS ÉS A HAZAI ZSIDÓSÁG

Mielőtt részletesebben ismertetném az 1944 tavaszán megindult deportálásokat és ebből kifolyólag Horthy Miklós hozzájárulását és felelősségét a kérdésben, fontosnak tartom ismertetni Horthy Miklós zsidósághoz való hozzáállását és kapcsolatát. Ebben a fejezet részben a kormányzó magatartását igyekszem megvizsgálni a hazai zsidósággal szemben kormányzóvá választásától az 1944. október 16-ai lemondásáig, kiemelve a fontosabb, zsidóságot érintő intézkedéseket. Először, fontosnak tartom azt az alapvető kérdést tisztázni és ismertetni, hogy Horthy Miklós antiszemita volt-e vagy nem. Ebből kiindulva vizsgálhatjuk meg azokat a törvényeket, a zsidóságot érintő korlátozásokat majd végül a zsidók 1944 tavaszán sorra kerülő deportálását, amelyekben a kormányzó is szerepet játszott.

A történettudomány képviselői egyetértenek abban, hogy Horthy Miklós bizonyos mértékben antiszemita volt, ennek kapcsán pedig a numerus clausus-törvényre (1920. évi XXV. törvénycikk) szoktak hivatkozni.<sup>36</sup> A kormányzónak jogköréből adódóan meglett volna a lehetősége arra, hogy vétőjével élve beleszóljon a törvényjavaslatba, azonban ezt végül nem tette meg. Ezzel hozzájárult a hazai zsidóság jogfosztásához. Horthy, és tanácsadóinak többsége, közülük leginkább

<sup>35</sup> Turbucz, 2020. 277.

<sup>36</sup> Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944.* Bp., 2020. (Továbbiakban: Ungváry, 2020.) 104.

Bethlen István is azon a véleményen volt, hogyha a numerus claususnál diszkriminatívabb törvény hoznak, akkor annak külföldön is komolyabb következményei lettek volna.<sup>37</sup> A kormányt komolyan érintette az, hogy az 1920-as években nem léphetett fel a Népszövetségben az utódállamokban élő kisebbségek védelme érdekében. Ezek az országok jogosan mondhatták, hogy Magyarország semmivel sem bánik jobban az izraelita vallású állampolgáraival, mint Románia vagy Csehszlovákia a magyar kisebbséggel.<sup>38</sup> Horthy Miklós antiszemita nézetét a leginkább a Teleki Pálnak 1940 októberében írt levele bizonyítja. Ebben a kormányzó kijelentette, hogy: „Ami a zsidókérdést illeti, én egész életemben antiszemita voltam, zsidókkal sohasem érintkeztem. Túrhetetlennek tartottam, hogy itt Magyarországon minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidókezében legyen.”<sup>39</sup> Horthy levelében saját magát nevezi antiszemitának, emiatt pedig egyetérték Ungvári Krisztián állításával, aki szintén ezen álláspontot képviseli.

Horthy Miklós zsidósághoz fűződő viszonya sorában külön érdemes megemlíteni azt, hogy különbséget tett a „jó” és a „rossz” zsidó között.<sup>40</sup> A „jókhöz” tartozott a gazdasági elit, azaz a felsőbb osztályokhoz tartozó, befolyásos budapesti csoportok,<sup>41</sup> míg a „rosszak” alatt az ennél szegényebb, többségében galíciai eredetű vidéki zsidóságot értette. Ezekből könnyen levonható az, hogy a kormányzó annak ellenére tett különbséget a hazai zsidóság körében, hogy államfőként ilyet nem tehetett volna. Egy felelős államfő számára minden állampolgárnak egyenlőnek kellene lennie. Ő azonban azon kívül, hogy hozzájárult a numerus clausus elfogadásával a zsidóság jogkorlátozásához, még közöttük is jelentős különbségeket tett. Horthy tettét bizonyítja, hogy amikor a zsidótörvények következtében a nagyiparosnak számító és már 1919 előtt kikeresztelkedett Chorin Ferencnek (ő testesítette meg Horthy számára a „jó” zsidót) le kellett mondania a felsőházi tagságáról, Horthy Miklós a kormányzói jogával élve az első megüresedő helyre kinevezte ugyanoda.<sup>42</sup> Ezzel szemben pedig maga Horthy Miklós volt

<sup>37</sup> Karsai László: A magyar holokauszt egyes vitatott kérdései. In. *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Szerk. MTA Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 2020.), 139.

<sup>38</sup> Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva*. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945. Bp., 2012. 268.

<sup>39</sup> Turbucz, 2020. 273.

<sup>40</sup> Uo. 274.

<sup>41</sup> Barta Róbert: Egy memoár margójára. = *Rubicon*, 2001. 1–2. sz. (Továbbiakban: Barta, 2001.) 73.

<sup>42</sup> Ungváry, 2020. 118.

az, aki Bethlen István lemondása után a kormányzói vétőjával élve akadályozta meg Teleszky János miniszterelnöki kinevezését.<sup>43</sup> Teleszky egy kitűnő pénzügyi szakember volt, de mivel zsidó származású is, Horthy nem akarta miniszterelnökként látni.

A zsidótörvények elfogadásával a hazai zsidóság lehetőségei tovább korlátozódtak, azonban a kormányzó ekkor sem lépett fel a törvényhozatal során. Igaz, ezeket nem ő kezdeményezte, de velük egyetértett és támogatta is őket. Az első zsidótörvény során azon a véleményen volt, hogy nem rossz kicsit ráijeszteni a zsidókra, mivel másképp nagyon elbizakodóvá válnak.<sup>44</sup> A zsidókérdés során a kormányzó nem élt azzal az 1937. évi XVII. törvény-cikkkel sem, amely kétszer hat hónapi halasztó erőre emelt fel.<sup>45</sup> Lényeges pont a hazai zsidósággal kapcsolatban, hogy ekkor még Magyarországot nem kényszerítette Németország arra, hogy ilyen törvényeket hozzon, ez kizárólag a magyar kormány „eredményének” titulálható. A Kállay-kormány kinevezésével a németek terve a magyarországi zsidóság sorsáról nehezebb helyzetbe került. 1942 őszén ugyanis a magyar vezetés német mondott arra a német javaslatra, hogy a magyar zsidók is hordjanak sárga csillagot, zárják őket gettókba, majd ezek után szállítsák őket valahova „keletre”, vagyis a haláltáborokba.<sup>46</sup> Magyarország humanitárius okokból nem volt hajlandó a halálba küldeni a zsidóságot. Sztójay Döme 1942 őszén találkozott Ottlik Györggyel, aki egy kormányközeli német nyelvű napilap főszerkesztője volt.<sup>47</sup> A közöttük zajló beszélgetés is a zsidókérdés körül forgott. Sztójay mellett érvelt, hogy a német-magyar viszony javítása érdekében helyesnek találná, hogy a magyar kormány a hazai zsidóság egy nagyobb részét kitelepítenék a megszállt Oroszországba. Sztójay a beszélgetés során nem is titkolta, hogy nem munkatáborba, hanem haláltáborba szállítanák őket.<sup>48</sup> Ez az információ azért kiemelt fontosságú, mert ebből megállapítható az, hogy a közvéleményben már 1942-ben már az újságok is tudták, hogy a zsidó deportálások azok az ő kivégzésüket eredményezné.<sup>49</sup>

<sup>43</sup> Barta, 2001. 73.

<sup>44</sup> Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon*. Bp., 2001. (Továbbiakban: Sakmyster, 2001.) 197.

<sup>45</sup> Ungváry, 2020. 122.

<sup>46</sup> Karsai, 2020. 143.

<sup>47</sup> Uo. 144.

<sup>48</sup> Uo. 144.

<sup>49</sup> Uo. 144.

Horthy Miklós emlékiratában a Hitlerrel való 1943. április 16–18 közötti találkozásáról felidézte, hogy a Führer már akkor rátért a zsidókérdés fejtegetésére.<sup>50</sup> Azt a nézetét adta a kormányzó tudtára, hogy a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy pedig koncentrációs táborokba kell őket szállítani. Azért, hogy ezt a végzetes döntés meghozatalát megelőzze, már 1942 októberében törvénybe foglaltak „hadiköltségekhez való hozzájárulás”<sup>51</sup> címen egy törvényt, mely a zsidóságot külön adóval terhelte. Ezzel együtt pedig a zsidó földbirtokok terjedelmét is törvényileg korlátozta a magyar kormány. Az 1944. március 19. megszállással azonban megváltozott a magyar zsidóság itthoni helyzete is.<sup>52</sup> A Sztójay-kormány hatalomra kerülésével pedig a hazai zsidóság sorsa megpecsételődött, mert a kormány ellenállás nélkül hajtotta végre a németek szándékait. A Sztójay-rezsim első minisztertanácsán ismertették Veessenmayer javaslatát<sup>53</sup>, mely azt jelentette, hogy a zsidókat a városokban gettókban, míg a vidéki zsidókat helyi internálótáborokban helyezték el. A zsidóságot itt két csoportba osztották.<sup>54</sup> A gyűjtőtáborokba kerültek azok, akiket a rendszer politikailag veszélyesnek minősített, a többiek pedig a gettókba kerültek. Március 29-től<sup>55</sup> arra kötelezték őket, hogy viseljék a hatágú sárga csillagot megkülönböztetés gyanánt. A kormány elrendelte a zsidók tulajdonában lévő üzletek és műhelyek bezárását. Ezen intézkedésekkel jogaiknak korlátozása mellett kijelenthető, hogy a zsidókat másodrendű állampolgárként kezelték.<sup>56</sup> Sorsuk azonban innentől fordult drasztikus-sá. Az a feladat, hogy a zsidókat táborokba szállítsák, Adolf Eichmannra várt. Az ő vezetésével a Judenkommando<sup>57</sup> felügyelte és hajtotta végre a feladatot, ehhez pedig nagy segítségükre volt a magyar csendőrség is. Az első vonatok 1944. május 15<sup>58</sup>-én indultak útnak. 1944. június végéig körülbelül 440.000 embert, főleg a vidéki zsidóság nagyobb részét deportálták.<sup>59</sup> A magyar csendőrség és segítők nélkül kétségtelen, hogy a németek nem tudtak volna ilyen könnyen és gyorsan ennyi zsidót depor-

<sup>50</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 269–270.

<sup>51</sup> Uo. 270.

<sup>52</sup> Romsics, 2007. 839.

<sup>53</sup> Macartney, II. 2006. 346.

<sup>54</sup> Macartney, II. 2006. 351–352.

<sup>55</sup> Romsics, 2007. 839.

<sup>56</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 290.

<sup>57</sup> Romsics, 2007. 839.

<sup>58</sup> Uo. 839.

<sup>59</sup> Uo. 839.

tálni. Körülbelül 200.000<sup>60</sup> fő segíthette a németeket. Ennek révén pedig Eichmann a legnagyobb arányban (437.000 fő) tudta a helyi zsidóságot deportálni május 14. és július 9. között Európában.<sup>61</sup>

Horthy Miklóst a mai napig azzal vádolják a legtöbben, hogy segédkezett a hazai zsidóság megsemmisítésében, pedig jogköréből kifolyólag ki is állhatott volna az érdekében. Helyette 1944 júniusáig nem tett érdemben semmit azért, hogy megmentse a deportálásra váró zsidókat. Joggal mondható, hogy kormányfőként felelős több százezer zsidó haláláért. Felmerül a kérdés, hogy miért volt egészen júniusig passzív a kormányzó ezzel a témával kapcsolatban, és milyen körülmények hatására állította le végül a haza deportálásokat. Horthy csak 1944 júniusában élt államfői jogával, mikor is a kormányzó kegyelmi jogkörére hivatkozva indítványozta a deportálások leállítását.<sup>62</sup> Addig azonban nem lépett fel az ő érdekében. Arra, hogy miért nem tett semmit, azt kell megvizsgálni, hogy mit tudott arról, hogy a zsidókat nem munkatáborokba, hanem megsemmisítő táborokba szállítják. A kormányzó felelőssége természetesen akkor sem vitatható. Kormányzósága alatt ugyanis több százezer zsidót deportáltak. Lényeges kérdés azonban, hogy tudott-e arról, hogy mi vár a zsidóságra. Amennyiben tudomása volt róla, akkor kétségtelen, hogy közvetve ugyan, de hozzájárult a zsidóság nagy részének elpusztításához. Sokáig élt az a nézet,<sup>63</sup> mely szerint Horthy egészen a német megszállásig nem kapott és nem is rendelkezett olyan információval, amely a zsidóság megsemmisítését tartalmazta volna. Horthy az első kiadott emlékiratában<sup>64</sup> (Buenos Aires, Cagnasso, 1953. 268.) azt állította, hogy ő maga csak 1944. augusztusában értesült a németek szándékáról. A későbbiekben<sup>65</sup> viszont már 1944. július elejét jelöli meg időpontként. A felmerülő kérdés ugyanakkor az, hogy miért is tartotta magát távol ezektől az ügyektől. Turbucz Dávid véleménye szerint,<sup>66</sup> a kormányzó már a német megszállás előtt tisztában volt azzal, hogy mi vár majd a hazai zsidóságra, így saját lelkiismeretének megnyugtatósa érdekében igyekezett távol maradni amennyire csak lehetett. Ezt támasztja alá, hogy a Sztójay-kormány szabad kezet kapott a zsidókérdés rendezésére, hiszen a kormányzó nem avatkozott bele egészen júniusig. A felmerülő kérdés

<sup>60</sup> Karsai, 2020. 147.

<sup>61</sup> Uo. 147.

<sup>62</sup> Ungváry, 2020. 128.

<sup>63</sup> Sakmyster, 2001. 276.

<sup>64</sup> Ungváry, 2020. 134–135.

<sup>65</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 291.

<sup>66</sup> Turbucz, 2020. 277.

az, hogy miért is tartotta magát távol. Turbucz Dávid véleménye szerint,<sup>67</sup> a kormányzó már a német megszállás előtt tisztában volt azzal, hogy mi vár majd a hazai zsidóságra, így saját lelkiismeretének megnyugtatósa érdekében igyekezett távol maradni amennyire csak lehetett. A magyar állam szuverenitásának visszaszerzése érdekében szükséges rossznak tekintette<sup>68</sup> mindezt. Arra, hogy a kormányzó valóban tudott már a megszállás előtt a németek szándékáról, emlékiratából következtethetünk. 1944 februárjában már tudomása volt arról, hogy mit is hajtanak végre a németek.<sup>69</sup> Horthy 1944. februárjában az úgynevezett német kurzust<sup>70</sup> nem tartotta elfogadhatónak, mely Magyarország hozzájárulását követelte a hazai zsidóság kiirtásához. Ez magában foglalta a „végleges megoldás” tervét, amely kétségtelenül a zsidók megsemmisítését jelentette. Így a kormányzó saját visszaemlékezési nem lehetnek helytállóak, hiszen ezzel cáfolható, hogy nem júliusban értesült leghamarabb a németek tervéről.

Ebből a megállapításból pedig következik, hogy Sztójay Döme miniszterelnöki kinevezésével és kormányalakításával a német érdekek és szándékok lettek végrehajtvá. Okkal feltételezhető, hogy a kormányzó pontosan tisztában volt azzal, hogy mi vár a zsidóságra a deportálásokkal. Mindezt pedig alátámasztja Bakó László és Endre László személye, akik a deportálások hazai irányítói voltak. Horthy Miklós saját emlékiratában fogalmazott úgy róluk,<sup>71</sup> hogy mind Bakó mind Endre kirívóan kérkedett antiszemita nézetükkel. Ráadásul a minisztertanácsi ülésen<sup>72</sup> felszólalásukban kijelentették, hogy eljárásuk során nem lehetnek tekintettel „emberséges szempontokra”. A kormányzó kijelentette, hogy nem ő nevezte ki a deportálások végrehajtására a két politikust, azonban azzal, hogy tisztában volt személyükkel és nézetükkel, tudnia kellett arról, hogy hogyan fognak bánni a zsidókkal. A deportálásokat irányító Endre László államtitkárt 1944. április 17-én fogadta a kormányzó.<sup>73</sup> Ő maga pontosan tisztában volt Endre antiszemita nézeteivel, mégis hozzájárult 50. 000 magyar zsidó deportálásához.<sup>74</sup> Bakó László pedig még a szegedi évek alatt<sup>75</sup> ismerte meg Horthyt, tehát a kormányzónak az ő személyét illetően sem lehetnek kétségei afelől, hogy a deportála-

<sup>67</sup> Turbucz, 2020. 277.

<sup>68</sup> Uo. 277.

<sup>69</sup> Ungváry, 2020. 136.

<sup>70</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 276.

<sup>71</sup> Uo. 290.

<sup>72</sup> Uo. 290.

<sup>73</sup> Ungváry, 2020. 143.

<sup>74</sup> Uo. 143.

<sup>75</sup> Barta, 2001. 73.



sokkal megbízott államtitkárok milyen nézetet vallanak. Azzal, hogy pozícióikban hagyta őket, valamint fel sem szólalt tevékenységük és személyüket illetően, szintén azt kell megállapítani, hogy asszisztált a deportálások végrehajtásában. Felmerül az a kérdés, mi változott meg júniusban, hogy végül a deportálások leállítása mellett döntött.

Horthy Miklós emlékiratában ezen időszakban végzett tevékenységét azzal magyarázta,<sup>76</sup> hogy tehetetlenül állt az eseményekkel szemben. Budapesten és annak közvetlen környékén kívül nem rendelkezett olyan eszközzel, amellyel ellensúlyozni, vagy épp megakadályozni tudta volna a németek és a belügyminisztérium együttes tevékenységét. Ez azonban a kormányzói jogkörből adódóan nem magyarázható. Az elfogadható érve lehetne Horthynak, hogy a németek szándékát nem tudta megakadályozni, azonban azzal, hogy a német megszállás során hivatalában maradt, alárendelte magát és ezzel együtt az országot a német érdekeknek. Amennyiben lemond, vagy jobban megpróbálja megnehezíteni a dolgukat, okkal érvelhetett volna, hogy nem volt eszköze megakadályozni őket. Azonban a rendszer közvetlen kiszolgálójaként gyakorlatilag részévé vált mindazoknak az eseményeknek, amelyek 1944 tavaszától kezdődtek. A belügyminisztérium működésével pedig szintén nem elfogadható a kormányzó álláspontja. Mivel államfőként ő nevezte ki a miniszterelnököt, jelen esetben Sztójay Dömét, pontosan tisztában volt vele, hogy milyen érdekeket szolgál ki az ő kinevezésével és kormányalakításával. Az kétségtelen, hogy a miniszterelnök választásnál nem volt könnyű olyan jelöltet találni, aki jól tudta volna kezelni a helyzetet, hiszen a németek nem voltak hajlandók olyan jelöltet elfogadni, akivel ők maguk nem számoltak. Azzal, hogy Horthy Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnöknek, tisztában kellett lennie a Berlinben töltött diplomata évek miatt Sztójay németekhez fűződő szoros kapcsolatáról és elkötelezettségéről. A kormányzó visszautasította Veessenmayer javaslatát Imrédy Béla személyére, így látható, hogy ő is élhetett vétőjogával. Sztójay kinevezése talán azzal magyarázható, hogy Horthy szerint kevésbé volt ismeretes a magyarországi helyzet kapcsán, így abban bízhatott, hogy jobban tudja majd őt irányítani. Ez azonban, mint tudjuk nem valósult meg. Ezek alapján nehezen fogadható el Horthy azon álláspontja, hogy tehetetlen lett volna. Valóban, 1944. május–júniusban már kiépült a németek irányítása, azonban az azt megelőző időkben végzett, vagy éppen el nem végzett tevékenysége miatt joggal okolható azért, ami 1944 tavaszán történt Magyarországon. Mégis, azzal, hogy a deportálások felfüggesztette, megmentette a buda-

<sup>76</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 290.

pesti zsidóságot. Ahhoz, hogy végül a leállítás mellett döntött, hazai, de főleg nemzetközi események vezettek. Egyrészt egyre erősödtek a hazai és nemzetközi tiltakozások a deportálásokkal kapcsolatosan,<sup>77</sup> Másrészt a németek és szövetségeseik katonai helyzete egyre inkább romlott mind a keleti, mind a nyugati fronton.<sup>78</sup> Budapestet pedig július 2-án komoly bombatámadás érte.<sup>79</sup> Horthy pedig joggal gondolhatta azt, hogy a zsidó deportálások folytatása szintén további negatív eredménnyel fognak járni, esetleg további nyugati bombázásokkal. Visszaemlékezésében attól az időtől fogva említi, hogy ha csak részben is, de visszanyerhette cselekvési szabadságát,<sup>80</sup> amikortól a németek végleges veresége egyre közelebb került. Ennek ellenére a kormányzó nehezen szánta el magát arra, hogy megváltoztassa eddigi álláspontját a deportálásokkal kapcsolatosan. Veessenmayerhez június végén eljuttatott információk szerint először valóban a további deportálások leállítását követelte, azonban Jaross Andor belügyminiszter erélyes fellépésének hatására hozzájárult a főváros körüli városokban élő több tízezer zsidó deportálásához.<sup>81</sup> Így július 6-án a kormányzó végül nem leállította, hanem csak felfüggesztette a deportálásokat.<sup>82</sup> Az új belügyminiszter, Bonczos Miklós augusztus 13-án az Eichmannal folytatott beszélgetés során megállapodott abban, hogy a deportálás folytatását augusztus 20-ig fogják a kormányzó felé előterjeszteni.<sup>83</sup> Augusztus 19-én azt az információt jelentették Berlinbe, hogy a kormányzó hozzájárult korlátozott számú fővárosi zsidó deportálásához.<sup>84</sup> Ez azt jelentette, hogy az első hat vonat összesen 20.000 deportálttal augusztus 27-én indult volna, majd ezt követően naponta további 9000 zsidót akartak elszállítani. Erre azonban Románia augusztus 23-i átállása miatt nem került sor. Ennek hatására összeomlott ugyanis a német délkelet-európai front.<sup>85</sup> A további deportálásokra már nem került sor. Horthy júniusi fellépése valóban hozzájárult körülbelül 200.000 fővárosi zsidó életben maradásához.<sup>86</sup>

<sup>77</sup> Romsics, 2007. 839.

<sup>78</sup> Karsai, 2020. 151.

<sup>79</sup> Uo. 151.

<sup>80</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 290–291.

<sup>81</sup> Benoschofsky Ilona–Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen*. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 3. Bp., 1967. (Továbbiakban: Benoschofsky–Karsai, 1967.) 16.

<sup>82</sup> Karsai, 2020. 151–152.

<sup>83</sup> Uo. 152.

<sup>84</sup> Benoschofsky–Karsai, 1967. 392–393.

<sup>85</sup> Karsai, 2020. 152.

<sup>86</sup> Romsics, 2007. 839.

Az államfő visszaemlékezésében többször is felidézte, hogy miként igyekezett megmenti a zsidóságot. Egyik ilyen emléke, amikor 1944 nyarán sikerrel járt, hogy a zsidókat mentesíteni tudta a „törvényes tilalmak és korlátozások alól”.<sup>87</sup> A kormányzó hozzátette, hogy habár rendkívül nagyszámú kérelem került elé, ő egyet sem utasított ezek közül vissza. Felidézte a Vöröskereszt és V. Gusztáv svéd király megbízásából tevékenykedő úgynevezett Wallenberg-misszió tevékenységének a támogatását, azonban a kormányzó és kabinetirodája nem tudott eredményt elérni a támogatásukra. A Wallenberg-misszió célja az volt, hogy elérjék a németeknél, hogy a zsidók szabadon Palesztinába költözhessenek.<sup>88</sup> Emlékiratában arra is kitért, hogy Veessenmayer azért panaszolta őt be a Sztójay-kormánynak, mert beleavatkozott a zsidókérdésbe. A kormányzó azonban kifejtette, hogy a zsidók elszállítását Budapestről a saját szándéka szerint meg fogja akadályozni. Ennek volt köszönhető Horthy szerint az, hogy a németek végül a további intézkedéseiktől eltekintettek. Mégpedig azért, hogy az ország függetlenségének a látszatát továbbra is fenntartsák a külvilág előtt.<sup>89</sup> Leszögezte, hogy ő maga amennyire csak lehetősége nyílt rá, próbálta segíteni a magyarországi zsidók megmentését, azonban a mozgástere sokáig korlátozott volt. Arról, valójában mi vár a zsidókra csak 1944 nyarán szerzett tudomást visszaemlékezése szerint. Ezt azonban korábbiakban már alátámasztottam, hogy valójában ennél hamarabb értesült erről. Úgy gondolom, egyértelműen alátámasztható, hogy Horthy Miklós pontosan tisztában volt azzal, hogy mi vár azokra a zsidókra, akiket elszállítanak. C. A. Macartney szerint,<sup>90</sup> Horthytól lefelé egy magyar sem kételkedhetett abban, hogy a deportálás a végleges „megoldás” lesz. Azok, akiket elszállítanak már sohasem térnek vissza Magyarországra.

Fontos megemlíteni, hogy Horthy Miklóst a háború után nem vonták felelősségre, mint háborús bűnöst.<sup>91</sup> Így pedig a zsidósággal kapcsolatos hozzáállása miatt sem kellett felelnie. Azt nem lehet vitatni, hogy 1944 júniusában leállította a deportálásokat, ezzel hozzájárult a fővárosi zsidóság megmentéséhez. Államfőként azonban nem menthető fel kizárólag ezzel a tétellel. Mivel már korábban is különbséget tett a zsidók között, államfői feladatának nem tett eleget. Egy állam vezetőjeként minden egyes állampolgárt egységesen kellett volna képviselnie, ő

<sup>87</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 291.

<sup>88</sup> Uo. 292.

<sup>89</sup> Uo. 292.

<sup>90</sup> Macartney, II. 2006. 356.

<sup>91</sup> Barta, 2001. 74.

azonban nem ezt tette. Azzal, hogy különbséget tett abban, hogy az adott illető hol él és mekkora vagyonnal rendelkezik,<sup>92</sup> államfőhöz méltatlanul viselkedett. Mivel a kormányzó hivatalban maradt a német megszállás alatt, nem menthető fel az alól, hogy 1944 tavaszán közvetve ugyan, de hozzájárult a vidéki zsidóság kiirtásához.<sup>93</sup> A kormányzó álláspontja főképp nemzetközi nyomásra változott meg 1944 júniusára, amikor is leállította a deportálásokat. Jogköréből kiindulva ezt megtehetette volna már korábban is. Addig, amíg a háborús helyzet érdemben nem változott, nem tett semmit a zsidóság megmentése érdekében. Tétlenül nézte, hogy a németek a belügyminisztérium segítségével hozzákezdtek a deportálásokhoz. Horthy felelőssége nehezen vitatható, azonban hibás lépés lenne mindazt, ami a zsidósággal történt 1944 tavaszán, kizárólag neki tulajdonítani. A kormányzó mellett felelős volt a magyar kormány, illetve a közigazgatást működtető hivatali apparátus is.<sup>94</sup> Lévai Jenő szerint sem egy személy okolható kizárólag a magyar zsidóság sorsáért.<sup>95</sup> Ő a nácik és nyilasok mellett a német származású magyar politikusokat, katonákat és hivatalnokokat is felelőssé teszi. Karsai László szerint a kollaboráns politikusok, és főleg Horthy Miklós és rezsimje okolható felelősséggel.<sup>96</sup> Összességében megállapítható, hogy Horthy nem felmenthető a hazai zsidóság deportálásának vádjá alól. Erre nem lehet mentség, hogy a fővárosi zsidóságot sikerült megmentenie. Ahhoz, hogy így cselekedjen, kellett az, hogy a nemzetközi és katonai helyzet is megváltozzon negatív irányba.

Horthy Miklós kormányzósága alatt negatív szankciók érték a hazai zsidóságot, mellyel szemben a kormányzó nem lépett fel. Kizárólag akkor, amikor olyan zsidó állampolgár érdekében járt el (ilyen volt a korábban említett Chorin Ferenc) akiket ő maga a „jó” zsidók közé sorolt és szerinte ők az ország hasznára voltak. Azon viták alapjai, melyek Horthy Miklós zsidósághoz való hozzáállásából és politizálásából adódnak valóban helytállóak. Nagyon nehéz megítélni a kormányzó tényleges szerepét a deportálásokkal kapcsolatosan. Ő maga nem vett részt a deportálások előkészítésében, és amikor valóban tett valamit, akkor azok leállítására mellett döntött. Úgy gondolom, államfőként nem felmenthető

<sup>92</sup> Uo.

<sup>93</sup> Turbucz, 2020. 277.

<sup>94</sup> Uo. 277.

<sup>95</sup> Karsai, 2020. 135.

<sup>96</sup> László Karsai: *The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary. 1945–46.* In: *The Second World War and its Aftermath.* Ed. Deák, István–Jan T., Gross–Tony Judt, New York, 2000. 137–151.

Horthy Miklós, mert végig hivatalában maradva a német megszállástól kezdődően végig kiszolgálta a németek érdekeit. Kezdvé a Sztójay-kormány kinevezésével, valamint azzal, hogy a deportálások végrehajtására megbízott Endre Lászlót és Bakó Lászlót feladatkörükben hagyta. Arra nem lehet teljes bizonyossággal választ találni, hogy a kormányzó akkor is a deportálások leállítására mellett döntött volna, hogyha a katonai vereségek, a románok átállása, illetve a nemzetközi tiltakozások nem valósulnak meg. Ennek hiányában nincs okom azt feltételezni, hogy a kormányzó továbbra is engedte volna a deportálásokat.

#### A KIUGRÁSI KÍSÉRLET

1944. augusztus 22-én Horthy azzal bízta meg Reményi-Schneller Lajos pénzügyminisztert, közölje a németekkel, hogy amennyiben megkísérlik deportálni a zsidóságot, ők ellen fognak állni, ha kell, fegyveresen is.<sup>97</sup> Azonban egy nappal később megváltozott az addigi helyzet. Románia átállt a szövetségesek oldalára. 1944. augusztus 23-án a Hohenzollern-dinasztiához tartozó I. Mihály román király letartóztatta Ion Antonescu marsallt, az addigi teljhatalmú diktátort.<sup>98</sup> A román haderő vezérkara hűségesen támogatta a királyt, így sikeresen kiléptek a háborúból, melyet végül a győztesek oldalán fejeztek be. Az, hogy Románia végül kivált a harcokból, érzékenyen érintette Németországot, de legalább ennyire Magyarországot is. Egy csapásra megbomlott az ország határvédelmének nagy része, mind politikailag, mind katonailag.<sup>99</sup> Az a tény, hogy Románia elárulta addigi szövetségeseit és átállt a nyugati hatalmak oldalára, Németországot nagyon nehéz helyzetbe hozta. A Führer 1942-től minden délkelet-európai szövetséges államtól maximális erőfeszítéseket követelt, és a viszonyát az egyes országokhoz az határozta meg, hogy ezen országok milyen mértékben segítik Németországot katonailag a keleti fronton. Valamint az alapvető anyagi forrásokból, különösen élelmiszerből mekkora mértékben tud a rendelkezésükre bocsátani.<sup>100</sup> Ezek mellett további fontos tényező volt, hogy ezen országok milyen mértékben hajlandók saját zsidó lakosságukat kiirtani, illetve kiirtásukban közreműködni és segíteni. Ezen három kritériumban Németország számára mindháromban Románia volt

<sup>97</sup> Macartney, II. 2006. 398.

<sup>98</sup> Online: Múlt-kor.hu, <https://mult-kor.hu/antonescu-arnyekabol-kilepve-hajtott-veg-re-sikeres-kiugrast-a-ii-vilaghaboru-roman-hose-i-mihaly-20210906> – 2022. 03. 12.

<sup>99</sup> Macartney, II. 2006. 399.

<sup>100</sup> Romsics, 2005. 227.

az, amely a legjobban kiszolgálta az érdekeiket.<sup>101</sup> Ezért Hitler legfőbb délkelet-európai bizalmasává Antonescu Marsall vált. Mindezeket figyelembe véve látható, azzal, hogy Antonescu hatalmát megdöntötték, Németország egy addig teljesen elkötelezett szövetségesét veszítette el nem csak katonai, de politikai szempontból is. Románia lépése azonban Horthy számára is egyértelmű jel volt. A kormányzó végérvényesen arra az álláspontra jutott, hogy a háborút Németország elvesztette, Magyarországnak pedig minél előbb meg kell kísérelnie, hogy kilépjen a háborúból.

A cél egyértelmű volt. Horthy azt a lehetőséget is megfontolta, hogy a keleti fronton leteszi a fegyvert, de ezt csak akkor teszi meg, ha ezzel egy időben légi, vagy szárazföldi úton angolszász csapatok vonulnak be Nyugat-Magyarországra.<sup>102</sup> Politizálását a román kiugrás után az jellemezte, hogy keleten mindaddig ellent kell állni, amíg a szövetségesekkel nem sikerül megállapodást kötni a nyugati csapatok magyarországi bevonulásával kapcsolatban. Horthy számára 1944 augusztusában már egyértelmű volt, hogy Németország elvesztette a háborút, ezért nem is képviselte már azt az állásponton, hogy minden áron a németek oldalán folytassa a harcokat. Azonban senki sem volt képes arra, hogy meggyőze a kormányzót, hogy minél előbb bejelentse Magyarország fegyverletételét.<sup>103</sup> A magyar baloldal számára nyilvánvaló volt, hogy mit vártak volna el.<sup>104</sup> Szerintük Horthynak azonnal követnie kellett volna I. Mihály király példáját. Náday István nyugalmazott vezérezredes augusztus 24-én reggel szintén ezt a tanácsot adta a kormányzónak.<sup>105</sup> Mindezen tanácsok és a fokozódó helyzet miatt kérdéses, miért nem lépett Horthy már ekkor, miért várt a fegyverszünet kérésével. C. A. Macartney ezen okokat három tényezővel indokolta,<sup>106</sup> mely Horthy szeme előtt lebeghetett. Első ok lehetett Horthy számára az erkölcsi aggály. Nem tartotta összeegyeztethetőnek Magyarország becsületével azt, ha pont most árulná el szövetségesét és intézne ellene támadást. A kormányzó ez irányú nézete valóban a szilárd egyenességet mutatja, egy valódi katonamegerő magatartását, aki nem akar áruló lenni. Azonban abban a helyzetben, amiben ekkor már az ország volt, kérdésessé válik, hogy ez volt-e a megfelelő magatartás. Jelen esetben Horthy

<sup>101</sup> Uo. 227.

<sup>102</sup> Macartney, II. 2006. 395.

<sup>103</sup> Macartney, II. 2006. 400.

<sup>104</sup> Macartney, II. 2006. 399.

<sup>105</sup> Macartney, II. 2006. 399.

<sup>106</sup> Macartney, II. 2006. 400.

Miklós a hadi becsületre<sup>107</sup> hivatkozhatott. A kormányzó ezt annak ellenére tartotta fontosnak, hogy a németek ezt a fajta bajtársiasságot, a becsületességet egyszer sem alkalmazták a magyar csapatokkal szemben a keleti fronton.<sup>108</sup> Másodszorra a gyakorlati nehézségekkel indokolható Horthy Miklós hezitálása.<sup>109</sup> Az első magyar hadsereg még mindig az ország határain kívül harcolt, így az országon belül pedig a németek csapatok voltak számbeli fölényben a magyar csapatokkal szemben. A harmadik oka az lehetett a kivárásnak, hogy a kormányzó még mindig hitt abban, hogy Magyarország megmentésének útja Kállay politikája.<sup>110</sup> Továbbra is ki kell tartani és harcolni keleten, ezzel egy időben pedig megnyitni nyugaton a határt a szövetséges csapatok számára.

A kormányzó a románok kiugrása ellenére tehát feltehetőleg ezen okokból kifolyólag nem kért azonnal fegyverszünetet. A belpolitikában hamarosan változások következtek be. A román kiugrást követően nem sokkal, augusztus 29-én felmentette hivatalából a Sztójay Döme vezette magyar királyi kormányt,<sup>111</sup> helyére pedig a székely származású<sup>112</sup> Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki. Az újonnan kinevezett kormány elsődleges feladata világos volt. Magyarországot ki kell vezetnie a háborúból.<sup>113</sup> A Lakatos-kormány másfél hónapos működése, habár hozott némi kedvező változást a belpolitikában,<sup>114</sup> a legfontosabb feladatát, – a háború minél előbbi befejezését – késlekedés és sikertelenség jellemezte. Szeptember elején a harcok már Erdély területén folytak.<sup>115</sup> A kormányzó a megoldást továbbra is a nyugati szövetségesek megérkezésében és segítségükben látta. Emiatt a kormányzó csak szeptember végén járult hozzá ahhoz, hogy fegyverszüneti delegáció utazzon Moszkvába.<sup>116</sup> Szeptember 22-én Náday István nyugállományú vezérezredest Horthy Olaszországba küldte a szövetségesekhez, abban a reményben, hogy sor kerül egy tárgyalásra, amely Magyarország háborúból való kilépéséről és a fegyverszüneti feltételekről szólt volna.<sup>117</sup> Az itt kapott válasz azonban igen érzékenyen érintette a kormányzót. A szövetségesek

<sup>107</sup> Barta, 2001. 73–74.

<sup>108</sup> Uo. 73–74.

<sup>109</sup> Macartney, II. 2006. 400.

<sup>110</sup> Macartney, II. 2006. 400.

<sup>111</sup> Szakály, 2007. 64.

<sup>112</sup> Romsics, 2007. 841.

<sup>113</sup> Szakály, 2007. 64.

<sup>114</sup> Romsics, 2007. 841.

<sup>115</sup> Uo. 841.

<sup>116</sup> Turbucz, 2020. 278.

<sup>117</sup> Szakály, 2007. 64.

ugyanis közölték a delegációval, hogy a feltételekről a Szovjetunióval kell tárgyalnia Magyarországnak. Horthy, aki egész életében a bolsevizmus ellensége volt, hosszú katonai és kormányzói pályafutása során most arra kényszerült, hogy segítségül a Szovjetunióhoz forduljon.<sup>118</sup> A Faragho Gábor vezette delegáció 1944. szeptember 28-án indult útnak Moszkvába.

1944. októbere döntő változásokat hozott. Horthy Miklós ekkor megkísérelt sikertelen kiugrási kísérlete azt eredményezte, hogy kénytelen volt lemondani a kormányzói tisztségről és elhagyni az országot a németek foglyaként. Kénytelen volt átadni a hatalmat a nyilaskezeseknek, akiktől mindig távol akarta tartani az országot. Az, hogy a kiugrás sikertelenül zárult, több tényezőtől fakadt, amikre a következőkben igyekszem választ adni.

A Moszkvába érkező delegáció 1944. október 11-én ideiglenes fegyverszüneti megállapodást kötött a nyugati szövetségesekkel, akiket a Szovjetunió képviselt.<sup>119</sup> Horthy csak nagyon nehezen fogadta el a feltételeket. Nyilvánvaló vált, hogy a kormányzó lehetőségei erősen korlátozottak voltak.<sup>120</sup> Kizárólag abban volt választása, hogy a szövetségesek által kínált lehetőségeket feltétel nélkül elfogadja, vagy pedig elutasítja. Ismerve a jelen körülményeket és tudva, hogy Németország számára a vereség elkerülhetetlen, beleegyezett a feltételek elfogadásába. A magyar delegáció tagjai végül 1944. október 11-én 19 óra 57 perckor<sup>121</sup> aláírták a megállapodást a szövetségesekkel. Az aláírással Magyarország vállalta, hogy kiüríti minden 1937. december 31. után megszerzett területet.<sup>122</sup> Ezen kívül leállítja a hadműveleteket és beszünteti a harcokat a szovjet csapatok ellen és hadat üzen Németországnak. Még ezen a napon a szovjet csapatok átkeltek a Tiszán,<sup>123</sup> majd elfoglalták Szegedet. Debrecen környékén pedig sor került a második világháború egyik legnagyobb tankcsatájára is. A fentebbi feltételek Horthy teljes kormányzói pályafutásának kudarcát jelentették. Hiszen államfői működése alapjának<sup>124</sup> tekintette a trianoni békeszerződés során elveszített országrészek, vagy egyes részeinek visszaszerzését. Ezzel szemben most át kellett adnia azokat,

---

<sup>118</sup> Uo. 64.

<sup>119</sup> Gosztonyi, 1992. 134.

<sup>120</sup> Szakály, 2007. 64–65.

<sup>121</sup> Uo. 65.

<sup>122</sup> Romsics, 2007. 841.

<sup>123</sup> Uo. 841.

<sup>124</sup> Szakály, 2007. 65.



amelyeket visszaszerzett, ráadásul a békeszerződésben nem esett szó arról, hogy Magyarország bizonyos területekre igényt tarthatna, és akár tárgyalásra is sor kerülhetne. Mindössze napok és órák alatt kellett az eddigi teljes politikai hovatartozásukat megváltoztatni.<sup>125</sup> A jelenlegi szövetséges Németországot kellett volna ellenségként kezelni, míg a mindig gyűlölt, Horthy számára legnagyobb veszélyt jelentő bolsevista Szovjetuniót pedig szövetségeseként fogadnia. Az átállási kísérletbe azonban sok hiba csúszott, ráadásul a németek is tudomást szereztek Horthy szándékáról.

Bakay Szilárd altábornagyot, aki ekkor Budapest városparancsnoka<sup>126</sup> volt, 1944. október 10-én a Gestapo emberei elrabolták. Nem sokkal utána Aggteleky Béla altábornagyot is letartóztatták.<sup>127</sup> Az előzetes fegyverszüneti egyezmény aláírása után az események még jobban felgyorsultak.<sup>128</sup> Horthy Miklós 1944. október 15-ére időzítette a rádióbejelentést.<sup>129</sup> Szóba került, hogy a rádióbeszédre és átállásra október 20-án is sor kerülhet, azonban a szovjetek a végső határidőt a háborúból való kilépés bejelentésére október 15-ét határozták meg. Lényeges azonban, hogy mind erről Horthy és szűkebb környezete csak részinformációkat osztott meg a kormány és a katonai vezetés megkerülhetetlen tagjaival.<sup>130</sup> Lakatos Géza miniszterelnököt és Vitéz Henney Gusztáv szolgálaton kívüli vezéreztet<sup>131</sup> csak részben tájékoztatták, míg Vörös János vezérkari főnököt alig. Az október 15-i átállásról azonban az ország lakossága és a hadsereg semmit sem tudott.<sup>132</sup> A németek azonban pontosan tisztában voltak Horthy szándékával, ezért, hogy zsarolni tudják, október 15-én elrabolták fiát, ifjabb Horthy Miklóst. Az eközben elhangzott rádióbeszédben<sup>133</sup> a kormányzó kinyilvánította, hogy az ország a háborút elvesztette, valamint, hogy fegyverszünetet kért a nyugati szövetségesektől. Egy nappal később, október 16-án azonban végérvényesen eldőlt Horthy sorsa. Az október 15-i rádióbeszéd után Szálasiék azonnal lépésre szánták el magukat.<sup>134</sup> Elsőnek Horthy Miklós háziezredének azon zászlóalja állt át Szálasiék oldalá-

<sup>125</sup> Uo. 64–65

<sup>126</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 302.

<sup>127</sup> Uo. 302.

<sup>128</sup> Szakály, 2007. 64–65

<sup>129</sup> Gosztonyi, 1992. 134.

<sup>130</sup> Szakály, 2007. 65.

<sup>131</sup> Uo. 65.

<sup>132</sup> Romsics, 2007. 842.

<sup>133</sup> Gosztonyi, 1992. 134.

<sup>134</sup> Uo. 134–135.

ra, amelyet azért rendeltek fel Budapestre, hogy védelmet biztosítson a királyi vár számára.<sup>135</sup> A királyi palota testőrei pedig október 16-án reggel megadták magukat az SS alakulatoknak, akiknek vezetője Otto Skorzeny volt.<sup>136</sup> Október 16-án a várpalotában tartózkodó kormányzóhoz érkezett Lakatos Géza miniszterelnök és Edmund Veessenmayer magyarországi megbízott egy német nyelvű lemondó nyilatkozattal.<sup>137</sup> Ez azt is magában foglalta, hogy a kormányzó járuljon hozzá Szálasi Ferenc miniszterelnöki kinevezéséhez. Horthy először visszautasította mindezt, azonban Veessenmayer olyan célzást tett Horthy számára,<sup>138</sup> amelyből kiderült, hogy fia életéről dönt ekkor. Ekkor arra a döntésre jutott, hogy aláírásával már semmit sem tud megakadályozni, nem tud segíteni. Viszont ha aláírja, még egyetlen életben maradt gyermekét megmentheti. A kormányzó ekkor határozottan kijelentette, hogy ő nem hajlandó lemondani, valamint Szálasi sem nevezi ki miniszterelnöknek, aláírásával kizárólag fia életét kívánja megmenteni. Szavai szerint „Géppisztolyok fenyegetése közben kizsarolt aláírásnak nem lehet és nincs is alkotmányos érvénye.”<sup>139</sup> Lemondásával véget ért Horthy Miklós közel 25 éves kormányzói pályafutása. A Szálasi kormány tagjai október 16-án, délután 4 órakor letették esküjüket.<sup>140</sup> Horthy Miklós végül 1944. október 17-én hagyta el az országot, mint a németek fogja.

Az, hogy Horthy lemondott kormányzói hivataláról, a hatalmat pedig átadta a nyilaskereszteseknek, Szálasi Ferenc pedig nemzetvezetőként ragadta magához a hatalmat szintén felveti Horthy felelősségét. Kétségtelen, hogy a felelőssége elvitathatatlan, azonban itt sem lehet kizárólag őt okolni azért, mert a kiugrás sikertelenül zárult. Ahogyan a német megszállásnál és a zsidóság 1944 tavaszán sorra kerülő deportálása során is említettem, a kormányzó felelőssége itt sem egyedüli. Az átállási kísérlet kudarcát több tényező idézte elő.<sup>141</sup> A kormányzó környezete, akikben az államfő valóban megbízhatott, elszigetelten tevékenykedett, a kormánnyal és a honvédséggel sem voltak meg a megfelelő kapcsolatai.<sup>142</sup> Az október 15-ei államfői kiáltványban nem eset szó arról, hogy az előzetes fegyverszünet megkötésére már

<sup>135</sup> Uo. 135.

<sup>136</sup> Uo. 135.

<sup>137</sup> Antal–Urai–Glatz (et al.), 1990. 314.

<sup>138</sup> Uo. 314.

<sup>139</sup> Uo. 314.

<sup>140</sup> Macartney, II. 2006. 552.

<sup>141</sup> Turbucz, 2020. 278.

<sup>142</sup> Uo. 278.

sor került volna.<sup>143</sup> Így pedig sem a közvélemény, sem pedig a katonaság nem értesült erről. Egy másik nézet szerint<sup>144</sup> sem okolható kizárólag a kormányzó a kudarcért, hiszen a minisztereken és a katonai vezetésen 1944 szeptemberétől a lemondásáig már alig tudott változtatni. Érdekesség, de azzal, hogy ezen már nem tudott változtatni, az abból a hibájából következett, hogy ezeket a személyeket korábban éppen ő maga nevezte ki.<sup>145</sup> Erre jó példaként szolgál az az eset,<sup>146</sup> amikor Lázár Károly testőrségi főparancsnok azt a jelentést adta le a kormányzó számára, hogy László Dezső és Major Jenő altábornagyk titokban látogatják a német követséget. Horthy ezzel szemben azt válaszolta, hogy ő már korábban kivizsgálta ezt, mégpedig úgy, hogy megkérdezte az érintetteket, akik nyilvánvalóan tagadták az állításokat. A kormányzó felelőssége vitathatatlan abban, hogy a németek tudomást szereztek a kiugrási szándékról. 1944. szeptember 7-én ugyanis a Koronatanácson<sup>147</sup> ultimátumot intézett a németekhez, hogy amennyiben egy napon belül nem érkeznek páncéloshadosztályok Magyarország területére, kénytelen lesz fegyverszünetet kérni. Ezzel azonban nem hogy eredményt nem ért el, hanem felhívta a németek figyelmét arra, hogy mi is a szándéka. Ahogy korábban említettem, a magyar hadsereg semmilyen információt és tájékoztatást nem kapott az előzetes fegyverszüneti egyezményről. Ezen kívül az október 15-ei rádióbeszédben nem volt megfogalmazva az sem, hogy mi is a honvédség teendője.<sup>148</sup> Azért is elmarasztalható a kormányzó, hogy a közvetlen vezetés, így a miniszterelnök Lakatos Géza és a vezérkari főnök Vörös János sem értesült időben a tervekről. Horthy megtehetette volna, hogy október 14-én titokban az első magyar hadsereghez utazik, és ott jelenti be a fegyverszünetet.<sup>149</sup> A kormányzó feltehetőleg nem szándékozott fegyverrel szembe szállni a németekkel, igaz, erre az október 11-i egyezményben ígéretét tette.<sup>150</sup> Feltehetőleg bízott egy, a finnekhez hasonló megoldásban.<sup>151</sup> Ez azt jelentette volna, hogy a német csapatok visszavonulnak Magyarországról anélkül, hogy a magyar hadseregnek ebbe a folyamatba komolyabban bele kellene avatkoznia.

<sup>143</sup> Uo. 278.

<sup>144</sup> Ungváry, 2020. 83–84.

<sup>145</sup> Uo. 84.

<sup>146</sup> Uo. 84.

<sup>147</sup> Uo. 84.

<sup>148</sup> Uo. 84.

<sup>149</sup> Uo. 84.

<sup>150</sup> Uo. 84.

<sup>151</sup> Uo. 84.

Abban, hogy Horthy Miklós végül mégis aláírta a lemondását tartalmazó dokumentumot a legnagyobb szerepet az játszotta, hogy fia életével zsarolták. Jelen esetben kétféleképpen ítéelhetjük meg a kormányzó cselekedetét. Amennyiben nem államfőként tekintjük Horthy cselekedetét, hanem mint a fia életéért aggódó apáét, nem lehet elmarasztaló ítélet hozni személye és döntése felé. Különösen úgy, hogy ekkor az ifjabb Miklós volt az egyetlen életben lévő gyermeke az idős kormányzónak. Úgy gondolom, jelen esetben, amennyiben magánemberként vizsgáljuk Horthy döntését, nem lehet elmarasztaló ítéletet hozni. Amennyiben államfőként vizsgáljuk a tevékenységét, nyilvánvalóan másabb a helyzet. Ungvári Krisztián szerint,<sup>152</sup> egy vezető, önmagát teljesen katonának tartó politikus esetében elvárható lett volna, hogy magánérdekeit háttérbe szorítsa az államérdekkel szemben. Ezzel nyilván egyet lehet érteni, és nagyon leegyszerűsítve egyértelmű, hogy egy államfőnek minden egyes állampolgár érdekét kell figyelembe venni, ami az ország számára a legjobb. Bármennyire is nehéz lett volna egyetlen fia sorsáról másképp dönteni, de államfőként nem helyezhette volna az ő és saját érdekét a nép érdeke elé. Úgy gondolom, jelen esetben mégis figyelembe kell venni azt, hogy a kormányzó abban a pillanatban milyen állapotban lehetett. Rögtön kellett döntenie, korából kiindulva, valamint abból, hogy egyetlen életben lévő gyermekével zsarolták nehezen volt elvárható az, hogy Horthy hezitáljon, vagy esetleg valóban elutasítsa a németek szándékát. Ráadásul addigra Szálasiék is megkezdték a hatalom átvételének előkészületeit, a szovjet csapatok pedig egyre közeledtek. Összességében úgy gondolom, hogy nem lehet kizárólag azzal vádolni Horthy Miklóst, hogy a fia zsarolásával érték el a németek a lemondását.

A fentiek kapcsán többször felvetődött a kérdés, hogy azon események során, melyek végig kísérték Horthy Miklós közel 25 éves kormányzását, mennyire tekinthető valódi államfőnek. Turbucz Dávid részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel.<sup>153</sup> Turbucz három okot talált arra, hogy amellet érveljen, hogy Horthy Miklós nem tekinthető valódi államfőnek. Elsőként azért nem, mert szerinte Horthy nem rendelkezett azokkal a képességekkel, tudással és kellő tapasztalattal, amelynek birtokában államférfinak lehet tekinteni valakit. Másrészt szerinte Horthy egyetlenegyszer sem fejtette ki részleteiben, hogy ő maga hogyan is képviseli el az ország jövőjét. Végül pedig azzal támasztotta alá álláspontját, hogy Horthy kormányzói tevékenységéhez csak néhány – bár korántsem

<sup>152</sup> Uo. 92–93.

<sup>153</sup> Turbucz, 2020. 279–280.

lényegtelen – pozitív, elfogadhatónak tekinthető, az ország érdekeit szolgáló döntés kapcsolódik. Mindezen állítás bizonyítható azzal, hogy Bethlen István miniszterelnöksége ideje alatt alig avatkozott bele a belpolitikai történésekbe. Bethlen személyében egy kitűnő és tehetséges politikus vezette a kormányt, így a kormányzónak nem volt különösebb oka és késztetése beleavatkozni a kormány munkájába. Amennyiben Horthy Miklós emlékiratából indulunk ki, akkor megállapítható, hogy egy alapvetően közepes politikai tehetségű, de elveihez mindvégig ragaszkodó államférfi portréja rajzolódik elénk.<sup>154</sup> Ezen állítás végigkíséri Horthy kormányzói pályafutását, hiszen valóban nem volt képes arra, hogy az ország sorsát megváltoztassa és kivezesse a háborúból. Azonban azt sem lehet elvonni tőle, hogy az elveihez valóban ragaszkodott. Erre leginkább az szolgál példaként, amikor a román kiugrás után ő nem volt hajlandó az azonnali fegyverletételre, mondván, nem lenne képes megszegni a hadi becsületet azzal, hogy addigi szövetségét elárulja. Úgy gondolom Horthy Miklós államfői tevékenységével kapcsolatban többféle módon is lehet érvelni, én azonban egyetértve Turbucz Dávid véleményével,<sup>155</sup> mely szerint nem attól lesz valaki államfő, mert mindent jól csinál(t), valamint, hogy az utókor mindenben pozitívan értékeli őt. Mert ha így néznénk, nem lenne olyan vezető, akire mindez vonatkozna. Sokkal inkább abból a szempontból kell kiindulni, hogy az általa irányított ország szempontjából a tevékenysége inkább pozitívan, mintsem negatívan értékelhető.

## ÖSSZEGZÉS

Tanulmányom során arra kerestem a választ, hogy mennyire vonható felelősségre Horthy Miklós 1944-ben végzett tevékenységéért. Kiegészítve mindezt a háborúba való belépés körülményeivel, valamint a magyar zsidósággal kapcsolatos magatartásával, egészen a kormányzóvá választásától lemondásáig. Külön igyekeztem arra a szegmensre kitérni, hogy a döntések meghozatalában mennyire támaszkodott éppen a hatalmon lévő miniszterelnökre, a kormány tagjaira, illetve a katonai vezetésre. Itt lényeges megemlíteni, hogy a kormányzó fontosnak tartotta, hogy időnként a miniszterelnökkel és az egyes miniszterekkel is kapcsolatban legyen.<sup>156</sup> Ezen kívül arra próbáltam rávilágítani, hogy a németek nyomása és akarata milyen mértékben befolyásolta és korlátozta cselekvési képességét. Horthy szerepvállalását és felelősségét

<sup>154</sup> Barta, 2001. 74.

<sup>155</sup> Turbucz, 2020. 280.

<sup>156</sup> Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Bp., 2011. 156.

minden egyes nagyobb témakörben igyekeztem külön ismertetni, mert úgy gondolom, hogy nem lehet a felelősségét minden egyes kérdéssel együttesen vizsgálni, hiszen Horthy felelőssége eltérő mértékben volt jelent. Habár a kormánynak végül nem sikerült elérnie céljait, kétségtelen, hogy politikáját az határozta meg, hogy Magyarországot sikeresen kivezesse a háborúból. Ez azonban a végzetes október 16-ai lemondásával és október 17-ei távozásával nem valósult meg. Az ország Németország szövetségeseként végül a vesztesek oldalán fejezte be a háborút, és ennek következményei határozták meg a magyarság 1945 utáni történetét.

**Kalló Olga Borbála**

**Raoul Wallenberg embermentő tevékenysége és emlékezete**

BEVEZETÉS

A holokauszt minden áldozatának van neve, generációkon átívelő és a sorstársakéval összekapcsolódó története, amelyet helyettük olykor befejezetlen naplók, valamint a túlélők által felelevenített események sorozata örökít meg. Éppen ezért nem vezethet eredményre az áldozatok számszerűsítése és a statisztikákkal tarkított „száraz” eseménytörténet felvázolása, ugyanis kizárólag ezeknek az ismeretében a társadalom jelentős része napjainkban is csupán eltűzött, valótlan adatok halmazának tekinti a vészkorszak történéseit. Az ehhez hasonló mentalitást a „tömegből” kiemelt személyes sorsok elbeszélése lehet képes megváltoztatni, hiszen az olvasóban tartós nyomot csak az hagyhat, ami megérinti, feldühíti, elborzasztja és kiváltja az együttérzését. Az évszámok és a helyszínek felsorolása a főbb események kiemelésével párosulva, az egyéni életutak beemelése nélkül pusztán olyan információk tömkelege, amely nem alkalmas arra, hogy a témát hosszú távon is a gondolataink tárgyává formálja. A múlt érintettek hangján történő megszólaltatása viszont alkalmat teremthet az átélt borzalmak, a túlélésért folytatott küzdelmek, a teljes sötétségben az utolsó kapaszkodókat jelentő reményszikrák feltárására.

A korszak eseményeinek bemutatására irányuló törekvéseket végigkísérő, a kutatás kereteit behatároló jelenségként vetődik fel az áldozatiság kérdésköre, amellyel kapcsolatban hangsúlyozandó, hogy a megpróbáltatásokat túl nem élő zsidóság mellett a lényegesen kisebb arányt képviselő túlélőket is a holokauszt áldozatainak kell tekintenünk. Az ő elszántságuk és bátorságuk révén nyílik a történésznek módja arra, hogy egyéni életutakon keresztül tegyen kísérletet a történetek személyesebbé tételére és átfogóbb prezentálására.

Ennek ismeretében köszönettel tartozunk azoknak a személyeknek, akik a saját biztonságuk kockáztatása árán is vállalták, hogy segítséget nyújtanak a zsidóságnak vidéken főként egyéni megmozdulások révén, míg Budapest tekintetében akár intézményesített formában is. A fővárosban megvalósuló embermentés egyik központi alakjaként nevezhető meg a svéd követségi titkár, Raoul Wallenberg, akinek a sorsa több ezer zsidóéval fonódott össze. Ebből következően a tanulmány célja

az ő alakjának és tevékenységének a feltárása a megmentett személyek visszaemlékezései, a sajtóvisszhang és a Wallenberg helytállása előtt tisztelgő emlékművek, rendezvények és egyéb megmozdulások áttekintésén keresztül.

#### RAOUL WALLENBERG ÉLETRAJZA

Raoul Wallenberg<sup>1</sup> 1912. augusztus 4-én született a svédországi Lidingö szigetén.<sup>2</sup> Világra jöttének körülményei nagy sikereket jövendöltek a számára, ugyanis a vasárnapi napon, még hozzá burokban történő születése következtében a svéd néphit szerint rendkívüli szerencsével áldotta meg a sors. A család öröme azonban nem lehetett teljes, mivel az előre vizionált szép jövőt idejekorán beárnyékolta a fiú édesapjának, a mindössze 23 éves tengerésztisztnek, Raoul Oscar Wallenbergnek a tragédiája, aki három hónappal korábban rosszindulatú daganat következtében hunyt el.<sup>3</sup> Az édesanya, a 21 éves korában megözvegyült Maj Wising már fiatal kora ellenére kemény megpróbáltatásokon ment keresztül, így fájdalmát enyhítő körülményként tekintett már arra is, hogy a kis Raoul nem pénteken született, hiszen az



örökre a férje elvesztésének gyásznapja maradt. Maj igyekezett helytállni egy olyan társadalomban, amelyben férjzett nőként minden vonatkozásban csak alárendelt szerepet tölthetett be. Ebben a tekintetben ugyanis formálisan még kiskorú volt, otthonán kívül csak végszükségben vállalhatott munkát és Svédországban a férfi számított a felesége, valamint gyermekei gyámjának, a család képviselőjének. A fia neveléséről nem szívesen mondott volna le, de meglehetősen rossz anyagi helyzete miatt érlelődni kezdett benne az a gondolat, hogy idővel a családi Stockholms Enskilda Bank vezetőségéből kiszorult, diplomataként tevékenykedő nagyapa, Gustaf Wallenberg lesz a gyermek gyámja, akitől bizonyos mértékű támogatásra is számíthatott.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Raoul Wallenberg. Online: Raoul Wallenberg, <https://www.raoul-wallenberg.eu/> – 2023. augusztus 24.

<sup>2</sup> Bern Andrea: *Wallenberg eltűnése*. Bp., 2016. (Továbbiakban: Bern, 2016.) 6.

<sup>3</sup> Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Bp., 1948. (Továbbiakban: Lévai, 1948.) 15.

<sup>4</sup> Carlberg, Ingrid: „*Itt egy szoba, és rád vár[...]*” Raoul Wallenberg története. Bp., 2020. 30–34.



Gustaf nemzetközi nevelést kívánt biztosítani Raoul számára, támogatta az önálló tapasztalatszerzésben, így már a középiskolai évei alatt rendszeresen hosszú, külföldi nyaralásokra utazhatott Svájcba, Angliába és Németországba, melynek következtében több idegen nyelvet is sikerült elsajátítania. Tanulmányi eredményei nem számítottak kiemelkedőnek, így a tengerentúli intézmények közül csak a Michigani Egyetem jöhetett szóba, amelynek végül az építészhallgatójává vált. Az ifjú Wallenberg azonban olyan rendkívüli képességekkel is rendelkezett, amelyekről akkor még nem hitte volna, hogy a jövőben emberek tízezreinek sorsát befolyásoló szerepet töltenek majd be. Kiváló volt a vitakészsége, széles körű, de nem elméleti, hanem inkább gyakorlatias jellegű érdeklődés jellemezte. Probléma megoldási javaslatai olykor mások számára értelmetlennek és szokatlanok voltak, pedig egy meghatározott rendszer alapján bontakoztak ki és a törekvéseit általában siker koronázta.

Egyetemi tanulmányait 1935-ben fejezte be, melyeket követően nagyapja jóvoltából Dél-Afrikában és Haifában is a bankáréletre felkészítő szakmai gyakorlatot teljesíthetett. 1937 márciusában, Gustaf halálát követően a két nagybátyja, Jacob és Marcus megakadályozták, hogy komolyabb banki pozícióba kerülhessen, de végül 1941-ben Jacob beajánlotta őt a magyar-zsidó származású Lauer Kálmán által irányított Mellaneuropeiska Handels AB, élelmiszer-kereskedelmi céghez, melynek külkereskedelmi igazgatójaként gyakran járt Svájcban, Franciaországban, Ausztriában, Németországban, sőt két alkalommal Magyarországra is eljutott.

Magyarország német megszállását követően, 1944 áprilisában indult meg a vidéki magyar zsidóság gettósítása, majd deportálása, amelyben Lauer, valamint az Egyesült Államok Kongresszusának számos zsidó származású döntéshozója is családirag érintett volt. A zsidóság megsemmisítésére irányuló tervekről való előzetes értesülés következtében az elnöki hivatali apparátus részeként, a Zsidó Világkongresszus támogatásával alakult meg 1944 januárjában a Háborús Menekültügyi Hivatal (War Refugee Board). Az intézmény stockholmi megbízottjával, Iver C. Olsennel sikerült Lauernek is megismerkednie, így 1944. július 9-én Raoul Wallenberg a WRB megbízásából, titkári minőségben érkezett a budapesti svéd követséghez és látott hozzá az embermentés megszervezéséhez.<sup>5</sup>

Raoul Wallenberg további sorsáról, halálának körülményeiről, a letartóztatását és a Moszkva irányába tartó vonatra való felkerülését követően csupán egy ködös kép bontakozik ki előttünk. A rejtélyeket

<sup>5</sup> Bern, 2016. 6–15.

övező fátyol konkrét tények és az esetleges szemtanúk vallomásai alapján némiképp fellebbenthető, így ezek összevetése révén kísérlet tehető a másokért az életét is feláldozni képes embermentő utolsó pillanatainak a feltárására.

#### AZ EMBERMENTÉS MEGSZERVEZÉSÉNEK FŐBB ÁLLOMÁSAI

A Budapestre történő megérkezését követően Per Anger követségi titkár tájékoztatta Wallenberget az addigi történésekről és beszámolt egy már korábban megalakított kisebb szervezet működéséről is. A mentési törekvések szigorú korlátok közé szorultak, beavatkozás ugyanis csak azok javára történhetett, akik svéd állampolgárok voltak vagy azon országok polgárainak köréhez tartoztak, akik érdekeit Magyarországon a háború miatt Svédország képviselte. Átmeneti megoldást kezdetben az ideiglenes svéd útlevelek kibocsátása jelentett, amelyeket nem svéd személyek is megkaphattak abban az esetben, ha szoros családi vagy üzleti kapcsolatok fűzték őket Svédországhoz. Eleinte ezek az okmányok nem jelentettek nagyfokú védelmet, viszont a magyar hatóságokkal folytatott tárgyalások révén a követségnek sikerült kiharcolnia, hogy az említett okiratok tulajdonosait tekintsék svéd állampolgárnak és így mentesüljenek a sárga csillag viselésének kötelezettsége alól, melynek következtében a deportálást is elkerülhették.

Wallenbergnek közel két hónap alatt sikerült megszerveznie a svéd követség humanitárius (embervédelmi) osztályát,<sup>6</sup> majd hozzáfogott a védőútlevelek kiállításához, amelyek kék-sárga, három koronás emblémával és a védett fényképével<sup>7</sup> ellátott, a későbbiekben több tízezer zsidó életét megmentő személyi okmányok voltak. A mentési akciók jelentős pénzt igényeltek, melyet nagyrészt a washingtoni Háborús Menekültügyi Hivatal biztosított, de önkéntes adakozók révén, Magyarországon is jelentős pénzadományok folytak be.<sup>8</sup> Wallenberg tevékenysége egyre szélesebb területre terjedt ki, számos iroda nyílt a város különböző részein, melyek személyzetének száma a 400 főt is elérte.<sup>9</sup>

Nem riadt vissza speciális expedíciók szervezésétől sem, melyek keretében árja kinézetű, nyilaskeresztes egyenruhába öltöztetett zsidók közreműködésével rohantak le táborokat és börtönöket, így szabadítva

<sup>6</sup> Lévai, 1948. 75.

<sup>7</sup> Uo. 85.

<sup>8</sup> Anger, Per: *Raoul Wallenberggel Budapesten*. Visszaemlékezések a háborús évek Magyarországra. Bp., 1999. (Továbbiakban: Anger, 1999.) 46.

<sup>9</sup> Uo. 55.

ki a zsidókat a deportálás ürügyével. Több ezer zsidó deportálását akadályozta meg továbbá svéd házakból, vasútállomásokról, de az osztrák határ irányába közelítő halálmenetből is.<sup>10</sup>

#### A MENTÉSI AKCIÓKAT NEHEZÍTŐ KÖRÜLMÉNYEK

A mentési akciók korántsem zajlottak egyszerűen. Az adott helyzetben Wallenbergnek és az őt támogató személyeknek minden pillanatban résen kellett lenniük, széles körű szervezésre, folyamatos tárgyalásokra volt szükség, de az útvonalat keresztező nehézségek következtében a biztos siker így sem volt garantálható.

Elsődleges problémát a védlevelekért folyamodók nagy száma jelentette. Segítség reményében a követséget teljesen ellepték azok a zsidók, akik tudomást szereztek a várható történésekről. A segítő szándék önmagában azonban nem diadalmaskodhatott, mivel különböző jogi előírások vetettek gátat a megmozdulásoknak. Szükségessé vált az ideiglenes svéd útlevelék számának korlátozása annak érdekében, hogy azok ne veszítsenek az értékükből. Újabb próbálkozásként jelent meg a zsidók számára a svéd állampolgárság svédországi rokonok által történő kérvényezése, de egy későbbi rendelet értelmében már nem ismerték el a német megszállást követően megszerzett külföldi állampolgárságot.

Ezek után az időhúzás szándékával kerültek kiállításra hasonló dokumentumok a svéd utazási vízumot kapott zsidók részére, amelyek a Wallenberg-féle Schutzpass-ok előfutárainak tekinthetők. Közülük azonban csak kevesen tápláltak igazán reményt aziránt, hogy valóban lehetőségük nyílhat Magyarország elhagyására, viszont ezek birtokában többen megmenekültek különböző razziaáktól és házkutatásoktól.<sup>11</sup>

A svéd követség hirtelen népszerűsége az akció sikertelenségével fenyegetett. Az általános túljelentkezésnek gátat kellett szabni, így a német szövegű kérdőíveket egyre lassabb tempóban adták ki, majd bejelentették, hogy kifogytak az űrlapokból, viszont a jelentkezőket ez sem állította meg, ugyanis hozzáláttak a kérdőívek egymásról való lemásolásához és sokszorosításához. Wallenberg utasítást adott ugyan arra vonatkozóan, hogy a lehetőségekhez mérten egy család csak egy védőútlevelet kapjon, ami az egy fő számára engedélyezett kijárást követően már összességében könnyíthetett a helyzetükön és így több személy megsegítésére is alkalom adódhatott volna, azonban ennek az elgondolásnak az érvényesülését a közeli családtagok elszántsága húzta keresztül, mivel a maguk számára is elintézték a Schutzpass megszerzését.

<sup>10</sup> Uo. 84.

<sup>11</sup> Anger, 1999. 41–42.

A követség a védőútlevél kiállításáért ugyan nem kért pénzt, csupán néhány pengő illetéket követelt meg, ez viszont nem akadályozta meg azt, hogy a kijárók és a helyzettel visszaélők jelentős összegek fejében ne vállalják el az útlevelek beszerzését.<sup>12</sup>

A Schutzpass-ok egyre növekvő mennyiségének és hamisított formában is előforduló voltának következményei a Szálasi-kormány döntése alapján, a külföldi menlevéllel rendelkezők számára kijelölt „nemzetközi gettóval”<sup>13</sup> kapcsolatban bontakoztak ki, mivel az átköltöztetés megvalósítása jelentős akadályokba ütközött. A rendelkezésre bocsátott házakban nem lehetett megoldani az összes védett elhelyezését, ugyanis a védőútlevelek száma már jóval meghaladta azt, amennyit a követség bevallhatott a nyilas hatóságoknál. A kilátástalan helyzetet Wallenberg közbenjárása oldotta meg, akinek sikerült elérnie, hogy újabb tizenkilenc házat jelöljenek ki a svéd védettek részére, melyek már jóval kisebbek voltak és nem is álltak teljes mértékben az érintettek rendelkezésére, de a korábbinál mégis jobb elhelyezést biztosítottak a számukra.<sup>14</sup>

A mentési akciókat lehetetlenítették el a nyilasok kegyetlen visszaélései is. Kezdetben a védett házakba történő szállítás ígéretével csalták el a lakásukról az érintett személyeket. Ennek a módszernek esett áldozatául az ismert budapesti bukméker, Bauer Aladár, akit a nyilasok lőttek agyon.<sup>15</sup> Későbbi akcióik a védett házak kezdetben biztonságot nyújtó falait sem kerülték el, ugyanis ezek egyikéből ragadták ki és hurcolták el a Duna-partra a hároméves Lovass Marikát és rokonait. A kislánnyal azonnal végzett a sortűz, míg nagynénjét a Hungária Szálló közelében, sebesülten emelték ki a Dunából.<sup>16</sup>

A svéd védett házak fokozatosan állandó célpontokká váltak, ugyanis a nyilasok abban a hitben voltak, hogy az ott tartózkodó személyek jobb módúak lehetnek, így a támadások főként a kifosztásra irányultak, amelyet sok esetben gyilkosságok követtek. Erre szolgál példaként a svéd védett, Kertész Miksa esete is, akit a Pozsonyi út 15. számú ház előtt fogtak el, vertek össze és lőttek le, a kirabolt holttestét pedig a kapualjban hagyták hátra. Míg a Katona József utca 10/a. számú védett házában igazolattal ürügyével megjelenve fosztották meg értéktárgyaiktól a bentlakókat.<sup>17</sup>

<sup>12</sup> Lévai, 1948. 87–91.

<sup>13</sup> Domonkos István: *Önvédelem és humanitárius tevékenység a pesti gettóban*. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, Bp.: HDKE 2011.1011.1. 2.

<sup>14</sup> Lévai, 1948. 120–122.

<sup>15</sup> Magyarországi H-I-R-E-K. *Délamerikai Magyarság* 17. 1945. október 4. 2406. sz. 3.

<sup>16</sup> Egy pesti asszony fantasztikus halálugrása a felhőkarcólóról. *Alföldi Újság* 2. 1946. március 22. 65. sz. 3.

<sup>17</sup> Lévai Jenő: És megrohanták a védtelen „Védett házakat”[...] *Képes Figyelő* 3. 1947. augusztus 16. 33. sz. 11.

A vérengzések sorából kiemelkedik a Jókai utca 1. szám alatti svéd követségi ház lakóinak a tragédiája. Wallenberg utasítására már 1945 januárjának elején a tábori csendőrség öt embere őrizte a házat egy Szabó nevű csendőrzászlós irányításával, aki január 7-én este megakadályozta, hogy a csendőrei szolgálatba lépjenek. A kapu őrzését ekkor két védett és egy rendőr vette át, aki nyíltan kijelentette, hogy a nyilasok érkezése esetén nem fog ellenállást tanúsítani. Éjfél után a rémálom valósággá vált és a nyilasok bármiféle szembeszegülés nélkül lephették el az épületet. Megrohamozták a pincét, valamint az emeleti lakásokat és elfogták az ott talált védetteket. Kallós Gyulának, a ház járnai nem tudó lakójának az életét a helyszínen kioltották. Elrejtőzni mindössze nagyjából húsz embernek sikerült, így a Városház utca 14. szám alatti nyilas ház irányába közel 266 védettet tereltek, akik nagy részét, körülbelül 180 férfit és nőt a Duna-parton és a belvárosi utcákon lőttek agyon.<sup>18</sup>

#### RAOUL WALLENBERG TEVÉKENYSÉGÉNEK KORABELI MEGÍTÉLÉSE

Wallenberg odaadása, fiatal kora ellenére a saját biztonságát is feláldozni képes magatartása a tevékenységét támogatók és a megmentett zsidók körében is elismerésre került, de a kiemelkedő képességei sem maradtak rejtve, melyeknek számos, kilátástalannak tűnő helyzetben vette igen nagy hasznát. Rendelkezésünkre áll ugyan Wallenberg részletes életrajza, olvashatunk rendkívüli adottságairól, de ezek alapján nem ismerhetjük meg magát a furfangos, kockázatot vállaló, magabiztos, de mégis mélyen együtt érző személyt, hiszen erre csupán a vele kapcsolatban állók visszaemlékezései és a róla adott leírások teremthetnek lehetőséget. Ebben a fejezetben így Raoul Wallenberg jellemvonásainak a feltárására történik kísérlet a túlélők benyomásai és lejegyzett észrevételei alapján.

*„Wallenberg az igazán nagy emberek önzetlenségével, fáradhatatlan lendületével, kitartó munkájával veti magát a zsidóság megmentéséért folytatott küzdelembe. Példaadása és lelkes agitációja nyomán több más semleges követség [...] is munkába áll az üldözöttek védelmére. [...] fáradhatatlanul az éjszakát is nappallá téve dolgozik, örökösen úton van, embereket ment, alkudozik a kormánnyal, a németekkel, egyezségeket köt, [...] a diplomáciai viszony megszakításával fenyegetőzik, ha kell, olyan munkát végez, amely a legendák világába emeli alakját.”<sup>19</sup>*

<sup>18</sup> Lévai, 1948. 212–213.

<sup>19</sup> 3627. DEGOB-jegyzőkönyv, S. S. visszaemlékezése. Online: Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság – Visszaemlékezések a holokausztról, <http://www.degob.hu/index.php?showjk=3627> – 2023. augusztus 18.

Leleményességével és elszántságával számos ember életét sikerült megmentenie. Egy erre vonatkozó esetet Földi Pálné is kiemelt a visszaemlékezésében:

*„[...] akkor járt Wallenberg körbe az autóival. Megjelent egy kis fekete autó, állítólag egy Skoda volt, és akkor jött, és elkezdett kiabálni „Weisz Róbertné meg a lánya, Weiszné, Schwarzné”, és akárki odament, nem kértek tőle semmi iratot, csak fölrakták egy teherautóra, s menekítették. Most már tudom, hogy csak úgy találomra mondta a zsidó neveket. Ott csak úgy rohangu a menet élén, és kiabált mindenféle neveket.”<sup>20</sup>*

A svéd védett házakban lakók életkörülményeinek javításán is fáradhatatlanul dolgozott, az ilyen jellegű cselekedetei pedig Haskó Györgyike emlékezetébe is szilárdan bevészték magukat:

*„Hát a Wallenberg nagy szervező volt. Kaját hozott a házba, kaját! Életemben először akkor láttam mirelitárut, addig nem is tudtuk, hogy létezik fagyasztott. [...] Wallenberg és csapata be is oltatott minket. Volt orvos is a házban, egy fiatal férfi. Oltást kaptunk a szegycsontra, tifusz meg én nem tudom, milyen fölléphető betegség ellen, amit az éhezéstől meg a kosztól kaphattunk.”<sup>21</sup>*

Többen kiemelték kivételes tárgyalóképességét, ami hozzájárult annak a nyilaskeresztes rezsimmel kötött megállapodásnak a létrejöttéhez, amely az 5000 svéd védleveníen túl, más semleges követségek hasonló jellegű dokumentumait is elfogadottnak tekintette.<sup>22</sup>

*„Okos tárgyalópartner és szervező volt, eredeti, rendkívül kreatív és józan, és időként rámenős.”<sup>23</sup>*

Legfőbb célja az volt, hogy annyi embert megmentsen, amennyit csak lehetséges, ennek érdekében pedig bármilyen eszközt képes volt bevetni, így például nyilaskeresztes hivatalnokokat fizetett le, kivégzéssel fenyegetőzött vagy éppen kegyelmet ígért az oroszok bejövetele után. A felesége befolyásolása révén pedig még Kemény Gábor külügyminisztert is sikerült rábírnia a védlevelek elismerésére. A „nemzetközi gettóért” folytatott küzdelmén túl a budapesti „nagy” gettó lakóinak védelme érdekében is töretlenül

<sup>20</sup> Földi Pálné *oral history* interjúja. Bp., 2004–2005. Online: Centropa Alapítvány – Megőrzött emlékek interaktív könyvtára, <https://www.centropa.org/hu/biography/foldi-palne> – 2023. augusztus 18.

<sup>21</sup> Haskó Györgyike *oral history* interjúja. Bp., 2005. Online: Centropa Alapítvány – Megőrzött emlékek interaktív könyvtára, <https://www.centropa.org/hu/biography/hasko-gyorgyike> – 2023. augusztus 18.

<sup>22</sup> Anger, 1999. 86.

<sup>23</sup> Uo. 45.

munkálkodott. Élelmiszerszállítmányokat szervezett és gátat szabott a nyilaskeresztesek tombolásainak, sőt amikor azok tömeggyilkosságot akartak végrehajtani a gettóban, azonnal felvette a kapcsolatot a német parancsnokkal, Schmidhuberrel. Megfenyegette a tábornokot, ha nem akadályozza meg a készülő mészárlást, akkor az oroszok megérkezése után tesz róla, hogy akasztófán végezze. Wallenberg szavai és erőt sugárzó fellépése végül célt ért, így újabb hetvenezer ember menekülhetett meg a biztos haláltól.<sup>24</sup>

#### RAOUL WALLENBERG EMLÉKEZETE

Raoul Wallenberg embermentő tevékenységének, valamint kockázatos vállalkozásainak elismerése és személyének tisztelete az eltűnését követő időszakban sem szorult háttérbe. A társadalom számtalan módon igyekezett emléket állítani és az utókor számára is megőrizni ezt a szinte felfoghatatlan történetet.

1945-ben került sor Budapesten a Phönix utca Raoul Wallenberg utcára történő átnevezésére,<sup>25</sup> majd 1989. augusztus 4-én a Bottos Gerő Gábor által készített bronzból öntött domborműves emléktábla felavatására, amely a svéd követségi titkár nyilas uralom alatti bátor fellépéséről és tetteiről tesz említést, melyekkel üldözöttek tízezreit mentette meg.<sup>26</sup>

1945. június 19-én Wallenberg emlékére egy díszhangverseny is megrendezésre került a Zeneművészeti Főiskola nagytermében,<sup>27</sup> amelyen a magyar politikai és szellemi élet kiemelkedő alakjai, valamint Wallenberg barátai, megmentettjei és tisztelői egyaránt részt vettek. Az összeállított műsorban a magyar zeneművészet legtehetségesebb képviselői kaptak szerepet, így a hangverseny minden egyes előadása rendkívüli élményt nyújtott és magas színvonalú művészi teljesítményt tükrözött.<sup>28</sup>



<sup>24</sup> Uo. 86.

<sup>25</sup> Fényszóró. *Demokrácia* 5. 1946. május 5. 18. sz. 2.

<sup>26</sup> Vajda Zsófi: *Raoul Wallenberg domborműves emlék- és utcatábla*. Bp., 2010. Online: <https://www.kozterkep.hu/3304/raoul-wallenberg-dombormuves-emlek-es-utca-tabla#> – 2023. augusztus 24.

<sup>27</sup> J. S.: Raoul Wallenberg emlékhangverseny. *Világosság* 2. 1946. június 25. 140. sz. 8.

<sup>28</sup> Sz. F.: Hangversenyek. *Új Szó* 2. 1946. június 25. 140. sz. 6.

1957-ben Dr. Hámori László javaslatára Stockholmban megalakult a „Raoul Wallenberg Erdő-Bizottság”, melynek fő célkitűzése a Wallenberg emlékére történő erdőültetés volt a jeruzsálemi hegyekben. A kezdeményezés keretében tíz fa árát 50 svéd koronában határozták meg, amely 10 dollárral volt egyenértékű. A tervezett akció eredményes módon élénkítette a svéd közvélemény izraeli országépítés iránti rokonszenvét. A Bizottságnak rövid idő alatt sikerült egy jelentősebb összeget gyűjtenie a kitűzött céljai megvalósítására.<sup>29</sup>

Sorra alakultak a Wallenberg számára emléket állítani kívánó bizottságok, melyek egyike azzal a kéréssel fordult a fővároshoz, hogy adjon engedélyt egy Wallenberg-emlékmű felállítására a Szent István Parkban, tehát azon a helyen, ahol a zsidók a védett házakban a nyilasok támadásaitól való félelem árnyékában töltötték a mindennapjaikat, ahonnan ok nélkül hurcolták el őket és ahol Wallenberg igyekezett nap mint nap gátat vetni a kegyetlenkedéseknek és jobb körülményeket teremteni a védettjeinek.<sup>30</sup> Az emlékmű tervét Pátzay Pál szobrászművész készítette el, amely egy kígyóval viaskodó férfi alakját elevenítette meg és Wallenberg domborképének a szobor oszlopában szánt helyet.<sup>31</sup> A talapzatra pedig azok a személyek, akik az életüket Wallenbergnek köszönhették a következő sorokat vésették:

*„1944. július elejétől 1945. januárig vezette a budapesti Svéd Királyi Követség bátor és nemes emberbaráti tevékenységét a romlásnak ama sötét korszakában. Legendás hősnökké lett. Hirdesse ez az emlékmű múlhatatlan hálánkat annak a városnak a középpontjában, amelynek üldözötteit az ő rendületlenül virrasztó embersége oltalmazta egy embertelen kor éjszakájában.”<sup>32</sup>*

Az avatóünnepséget 1949. április 9-ére tervezték, azonban az azt megelőző hajnalon a kivezényelt munkások ledöntötték és elvitték a szobrot. A Wallenberg-emlékmű ügyéről valószínűleg ekkor szerezhetek tudomást a szovjet hatóságok, ezért azt haladéktalanul le is bontatták.<sup>33</sup> Így vette kezdetét a szobor kalandos útja, amely felújítását követő-

<sup>29</sup> Raoul Wallenberg nevére erdőt ültet a jeruzsálemi hegyekben a svéd nép. *Új Kelet* 38. 1957. augusztus 23. 2758. sz. 2.

<sup>30</sup> Sz. I.: *A svéd – aki hős volt*. Wallenberg svéd követségi titkár szobrot és utcát kap Budapesten. *Képes Figyelő* 1. 1945. október 20. 8. sz. 14.

<sup>31</sup> Művészet a Demokráciában. *Demokrácia* 5. 1946. május 26. 21. sz. 8.

<sup>32</sup> Schöner Alfréd: *Emlékművek – Emlék művek*. Bp. 2009. Online: MAZSIHISZ, <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/emlekmuvek-emlek-muvek> – 2023. augusztus 19.

<sup>33</sup> Uo.



en 1950-ben a budapesti Képzőművészeti Kiállításon került bemutatásra *Kígyóölő* néven a talapzat és a Wallenberg-relief nélkül. 1953 decemberében Debrecenben került felállításra, majd 1974-ben Budapesten, a SOTE Radiológiai Klinikájánál is helyett kapott egy másolata, amely minden Wallenbergre történő utalást mellőzött. A zsidómentés szimbóluma így végül a betegségekkel szembeni küzdelem jelképévé formálódott. Az 1980-as években változtatásokra került sor, ugyanis a szobor kiegészült egy Wallenbergre emlékeztető táblával, de eredeti formájában történő felavatása a Szent István Parkban végül csak 1999. április 18-án valósulhatott meg.<sup>34</sup>

A „*Wallenberg-ügy*” fokozatosan tömegmozgalommá nőtte ki magát és az eltűnését követő bizonytalan sorsa ellenére<sup>35</sup> annak a legmagasabb kitüntetésnek, a Nobel-békedíjnak a jelöltjévé vált, amellyel a nemzete rendelkezett. Ez a megmozdulás magyar részről is elismerést váltott ki, amit az *Új Ember* katolikus hetilap közvetített:

„*Mi magyarok, akik oly sokat köszönhetünk neki, csak azt kívánhatjuk, hogy ezt a nemcsak erkölcsi, de anyagi tekintetben is gazdag kitüntetést meg is kaphassa és annak jól megérdemelt előnyeit élvezhesse is.*”<sup>36</sup>

## ÖSSZEGRZÉS

Raoul Wallenberg alakja és tevékenysége rávilágít arra, hogy pusztán egyéni kezdeményezések is képesek elvetni egy szebb jövő ígéréssel kecsegtető világ magját, de ahhoz, hogy az megerősödjön és nemzeteket összekapcsoló erővé cseperedjen, széles körű összefogásra van szükség. Egy másokért küzdő és a saját életét is feláldozni képes személy leírhatatlan ereje szólíthatja fel a közösséget az együttműködésre, amely erőt kölcsönözhet a segítségre szorulóknak is. A zsidóság számára Wallenberg elszántsága és odaadása szolgált példaként, ő jelentette az utolsó reménysugarat a borzalmakból történő kiszakadásra. Elméjükbe beférkőzte magát az a gondolat, ha egy fiatalember ilyen mértékű változásokat volt képes elérni, akkor nekik sem szabad feladniuk a harcot, hanem egymást támogatva, közös erővel és a végsőkig kitartva kell szerepet vállalniuk a mentési akciók sikerességének elősegítésében.

<sup>34</sup> Dr. Pernecky László: Hungarikák nyomában. Raoul Wallenberg (1912–1947?) születése 105., feltételezett halála 70. évfordulójára (3. rész). *Bélyegvilág* 70, 2017. 11. sz. 26.

<sup>35</sup> A Nobel-békedíj odaítélése csak élő személy számára történhet.

<sup>36</sup> W. E. : Nobel-díjat Raoul Wallenbergnek. Svédországi levél. *Új Ember* 4. 1948. április 11. 15. sz. 7.

A Budapesten lezajlott események azonban arra is rámutatnak, hogy a jelentős összetartás ellenére a furfangos és alaposan megszervezett mentési kísérletek nem érthettek el minden esetben pozitív eredményeket. A nyilasok visszaéléseinek, a szorult helyzetet kihasználni vágyók anyagi javak szerzésére irányuló törekvéseinek még Wallenberg határozott és minden területre kiterjedő fellépése sem volt képes határokat szabni. Fontos azonban leszögezni, hogy próbálkozások hiányában csupán kevesek megmentésére sem kínálkozott volna alkalom.

Raoul Wallenberg tevékenységének ismeretében viszont kijelenthetjük, hogy az ifjú svéd követségi titkár nem volt híján a terveknek és minden egyes alkalommal ugyanolyan elszántsággal vetette bele magát a mentési munkálatok megszervezésébe és lebonyolításába, mintha csak az első alkalommal tette volna ugyanezt. Minden helyzetben és minden egyes pillanatban képes volt egyre meglepőbb ötletekkel előállni és végrehajtani azokat, még akkor is, ha csak egyetlen ember életét menthette volna meg a sajátja feláldozása révén. Éppen ez a jellemvonása teszi értelmezhetővé annak a határokon átívelő mozgalomnak a kialakulását és jelentőségét, amely minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy méltó emléket állítson Wallenberg hősi cselekedeteinek.

**Anikó Prepuk**

## **The Jewish and Non-Jewish Reconciliation in the Context of Changing Frame of Jewish Identity in 20<sup>th</sup> Century Hungary**

### INTRODUCTION

In Hungary, in the history of Jewish and non-Jewish coexistence the 20<sup>th</sup> century was a series of traumas that destroyed and changed the framework of Jewish identity developed in the 19<sup>th</sup> century.<sup>1</sup> In East Central Europe, in the countries of Soviet block, the political and social climate did not allow Jews to experience their religious, cultural and ethnic identity in a positive way until the fall of Communist regimes. The reconciliation between Jews and non-Jews could start only since the 1990s with the development of democratic political systems which allowed Jews to redefine their cultural and religious identity. However, the frame of this process, the successes and failures were determined by historical background as well as by contemporary conditions.

This study deals with the opportunities of reconciliation between Jews and non-Jews in the context of changing frame of Jewish identity in Hungary.<sup>2</sup> The first part of analysis describes the characteristics of Hungarian Jewish identity developed in the 19<sup>th</sup> century, then discusses how the successive dictatorships of the 20<sup>th</sup> century hindered to exercise the identity of Hungarian Jewry. The second part deals with the opportunity of reconciliation focusing on contradictory elements of process started in the 1990s, after the fall of Communist regime. In particular, the article has sought to find out whether the political and social changes have helped the reconciliation, and whether they have provided

---

<sup>1</sup> The study is based on a presentation given in a panel entitled “Searching for the Middle – Historical Reconciliation in the Age of Populism” at the IPSA World Congress of Political Science (Virtual) conference, 10–15 July 2021. It was supported by the OTKA grant K 143231 “Jewish identities in Hungary from the end of the 18<sup>th</sup> century to 1918”.

<sup>2</sup> For a theoretical approach to reconciliation, see Kriesberg, Louis, “Reconciliation: Aspects, Growth, and Sequences”, *International Journal of Peace Studies* 12, 2007/1, 1–21.; Maddison, Sarah, “Can We Reconcile? Understanding the Multi-level Challenges of Conflict Transformation”, *International Political Science Review / Revue internationale de science politique* 38, 2017/2, [Special Issue: Reconciliation, transformation, struggle] 155–168.; On individual and social paths to reconciliation, see Ruttenberg, Danya, *On Repentance and Repair: Making Amends in an Unapologetic World*. Boston, MA, 2022.

an opportunity to redefine the Hungarian Jewish identity. The analysis is based on the latest research findings.

“THE LIBERAL TREATY FOR ASSIMILATION”

By the turn of the 19<sup>th</sup>–20<sup>th</sup> century Jewish population of Hungary became one of the largest communities in Europe. In contrast to Russia, Romania and the eastern territories of Austro-Hungarian Empire (Galícia, Bukovina, Bohemia), Hungary provided good conditions for the settlement of Jews. The Hungarian political leadership did not restrict Jewish immigration, which flourished from the second half of the 18<sup>th</sup> century and came from two directions. Some of the immigrants came from the western territories, from Bohemia, Moravia and Austria, while the other large group of immigrants came from the eastern parts, mainly from Galícia, especially after the partition of Poland started in 1772. The immigration continued until the 1870s, which, together with natural increase, led to an intensive growth in the Jewish population. Within a century, the Jewish population had increased tenfold, and by 1910 it was close to one million (911,000), accounting for 5% of the total population.<sup>3</sup>

In Hungary the aristocracy and the nobility were main supporters of Jewish presence. They created the liberal concept of modern, secular nation, which was also inclusive towards the Jews.<sup>4</sup> Besides the conceptual reasons, according to which all members of society are worthy of human rights, Hungarian liberals supported the emancipation of Jews because they believed that these groups could contribute to economic modernisation of the country. On the other hand, they also hoped that the assimilation and *Magyarisation* of Jews would enrich the Hungarian population, which was in a minority compared to Slavs and other ethnic groups from the late 18<sup>th</sup> century. Therefore, in exchange for equal rights, they expected the linguistic and cultural *Magyarisation* of Jewish population, and the implementation of religious reform to promote na-

<sup>3</sup> Kovács, Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* [The overgrowth of Jews in Hungary]. Bp., 1922. [Hereinafter: Kovács, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, 1922.] 9–12.; On the demographic trends, see Don, Jehuda–Magos, Georg, “A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése” [The demographic development of Hungarian Jewry], *Történelmi Szemle* 28, 1985/3, 434–469. [Hereinafter: Don–Magos, *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése*, 1985.]

<sup>4</sup> Kecskeméti, Károly, “A liberalizmus és a zsidók emancipációja” [The liberalism and the emancipation of Jews], *Történelmi Szemle* 25, 1982/2, 185–210.; Prepuk, Anikó, “A zsidóemancipáció a reformkorban” [The Jewish emancipation in the Hungarian Age of Reform], *Történelmi Tanulmányok* 3, 1994, 15–35.

tional loyalty and social integration. Indeed, the vast majority of liberals hoped that not only would Jews integrate, but they also would assimilate and disappear into the host society. Historians have created the concept of “liberal treaty for assimilation” to describe how the programme of Jewish emancipation was linked to the expectation of integration and assimilation in 19<sup>th</sup> century liberal programme.<sup>5</sup>

#### WERE THE EXPECTATIONS OF THE HUNGARIAN LIBERAL ELITE FULFILLED AFTER EMANCIPATION?

In 1867, during the compromise between Austria and Hungary when the modern constitutional framework was established, Jewish emancipation was enacted into law.<sup>6</sup> Jews were granted equal civil and political rights as individuals, while the Jewish denomination became equal to the Christian churches in 1895.<sup>7</sup>

There is no doubt that, with equal rights and free choice of occupation, the Jews have been integrated into modern economic sectors successfully and enriched the bourgeoisie middle-class groups. By the second half of the 19<sup>th</sup> century a large part of the Jewish population had settled in the dominant sectors of capitalist economy.<sup>8</sup> Their fast integration can be explained by the fact that in free market conditions the disadvantages

<sup>5</sup> The concept was formulated by Viktor Karády: “Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. Marjanucz László interjúja Karády Viktorral a magyar-zsidó társadalomtörténet kutatásának kérdéseiről” [Jewish identity and assimilation in Hungary. László Marjanucz’s interview with Viktor Karády on the issues of Hungarian-Jewish social history research], 1–2. rész. *Mozgó Világ* 14, 1988/8, 26–49.; 1988/9, 44–57.; For a critique of the concept, see Gyáni, Gábor, “Polgárosodás mint zsidó identitás” [Civilisation as Jewish identity], *Budapesti Könyvszemle* 9, 1997/3, 266–276.

<sup>6</sup> “Act XVII of 1867, On civic and political equality of the Jews” [in Hungarian], In. Márkus, Dezső (ed.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1836–1868. évi törvénycikkek* [Collection of Hungarian Laws, 1836–1868]. Bp., 1896. 354.

<sup>7</sup> “Act XLII of 1895, On the Jewish religion” [in Hungarian], In. Márkus, Dezső (ed.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1894–1895. évi törvénycikkek* [Collection of Hungarian Laws, 1894–1895]. Bp., 1897. 305–306.; “Act LIII of 1895, On free practice of religion” [in Hungarian], *Ibid.*, 313.; Prepuk, Anikó, “Incomplete Emancipation: The ‘Jewish Schism’ in the Context of Confessional Equality in Hungary”, *Jewish Culture and History* 21, 2020/3, 307–321.; Péter, László, “Church-State Relations and Civil Society in Hungary: A Historical Perspective”, In. *Idem, Hungary’s Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*. Leiden, 2012. 405–437.

<sup>8</sup> Silber, Michael K. (ed.), *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 1992.; Lengyel, György, *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében* [Entrepreneurs, bankers, traders: the Hungarian economic elite in the 19<sup>th</sup> century and the first half of the 20<sup>th</sup> century]. Bp., 1989.

of previous, medieval exclusion often became an advantage in starting out, and the skills acquired in the fields of trade and finance facilitated their integration into modern economic sectors. Social historians even speak of unequal modernisation, which was manifested in the fact that Jewish groups often had a better chance of competing in the economic and cultural modernisation than their Christian counterparts.<sup>9</sup> In Hungary the descendants of merchant classes involved in the agricultural trade were most likely to participate in the Hungarian industrialisation. The capital accumulated in the agricultural trade provided a good basis for money lending activities, but in many cases also for industrial enterprises. One of Hungary's first public commercial institutions, the Hungarian Commercial Bank of Pest, founded by Sámuel Wodiáner and Mór Ullmann, was started in 1841 with capital from the tobacco trade.<sup>10</sup> Jewish entrepreneurs were also represented in main branches of modern large-scale industry. The Hatvany-Deutsch family in milling industry and sugar production, the Krausz-Mayer family in distilling industry, the Popper family in wood industry, and the Weiss family in iron and machine industry were leading entrepreneurs of this era.<sup>11</sup> A considerable proportion of Hungarian Jews were active in small-scale industry and retail trade, as well. In addition to the urban petty bourgeoisie of tailors, shoemakers and watchmakers, there was also a large number of general retailers serving the needs of rural population in the villages. Jewish population also made up a large proportion of the industrial and commercial workforce. At the turn of the century, the proportion of Jews among the total earners in industry and commerce exceeded 30%. Their presence in the bourgeois intelligentsia was even greater and they had a significant role in the renewal of culture, the arts and science. Their participation was highest in the liberal professions, their share was close to 50% among doctors, lawyers and journalists.<sup>12</sup>

<sup>9</sup> Karády, Viktor, "A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben" [The main factors of the civilization and modernization of Jewry in Hungarian social history], In: Karády, Viktor, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok* [Jewry, modernization, civilization: studies]. Bp., 1997. [Hereinafter: Karády, Zsidóság, modernizáció, polgárosodás, 1997.] 78–113.

<sup>10</sup> Bácskai, Vera, *A vállalkozók előfutárai*. Nagykereskedők a reformkori Pesten [The precursors of the entrepreneurs: wholesale traders in reform era Pest]. Bp., 1989. 77–110, 140–170.

<sup>11</sup> McCagg, William O. Jr., *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York, 1972.

<sup>12</sup> *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat*. [Hungarian Statistical Bulletins: new series]. 56. Bp., 1915. 346–361.

In the midst of era of national homogenisation Jewish groups were acculturated in many ways, learning the language of host community and acquiring its cultural values.<sup>13</sup> Regarding the linguistic Magyarization, in the 1890 census, 63.8% of the Jewish population in the country were registered as Hungarian native speakers, and 75.7% in 1910.<sup>14</sup> The ratio of linguistic acculturation was higher in Budapest, where in 1880, 61% of predominantly progressive-Neolog Jews declared themselves Hungarian, by 1890 this proportion had risen to 74.9%.<sup>15</sup> The Hungarian language did not, of course, completely supplant German and Yiddish, which remained the language of family contact and confessional group communication. A similar willingness to integrate is indicated by the Magyarisation of family names which frequency has increased particularly by the turn of the century.<sup>16</sup>

However, despite the intensive acculturation and integration the Jews did not fulfil the requirements of assimilation, i.e. they did not disappear or blend into the host society, but became a modern community with visible social and cultural characteristics and created their modern group identity.<sup>17</sup> Among the factors that have sustained Jewry as a modern group in the era of capitalist modernisation, it is important to highlight three elements. Paradoxically, it is precisely the emergence of bourgeois religious tolerance and, in conjunction with it, Jewish religious modernisation and the emergence of Reform Judaism, that has enabled groups that have successfully integrated and acculturated to maintain their religious-cultural ties. The civil era, based on the principle of tolerance, gave Jews equal rights individually and collectively. This created the legal framework for the survival of Jewish religious identity, a kind of double allegiance, which was greatly facilitated by the emergence of Reform Judaism. In Hungary the progressive-Neolog reform movement emerged from the beginning of the 19<sup>th</sup> century responded to the challenges of modernisation by seeking to transform religious rituals and in-

<sup>13</sup> Karády, Viktor, "Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?" [Unequal Hungarianization, or how did Hungary become a Hungarian-speaking country?], In: Karády, Zsidóság, modernizáció, polgárosodás, 1997. 151–195.

<sup>14</sup> Ibid. 161.

<sup>15</sup> Ibid. 171.

<sup>16</sup> Karády, Viktor–Kozma, István, *Név és nemzet. Családnév-választás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig* [Name and nation: surname choice, name politics and nationalities in Hungary from feudalism to communism]. Bp., 2002. 49–114.

<sup>17</sup> Katz, Jacob, *Kifelé a gettóból* [Out of the ghetto]. Bp., 1995. 223–227.

itiating mainly aesthetic changes, aimed at adopting the religious norms of surrounding Christian society.<sup>18</sup> Such changes included the introduction of piety, silence and splendour, the introduction of organ and choir into synagogues, the moving of the Torah reading table from the centre of synagogue to the front of nave, and the installation of wedding canopy in the synagogue. The innovative spirit also brought a change in the language and content of sermons, with most of the prayers being recited in the language of surrounding society. The religious renewal provided an opportunity for integrating groups of Jews not to lose their religious and communal ties and to experience social integration as a double bond, rather than a complete change of identity. By the 1870s, as a result of religious modernisation, the Israelite denomination has split into three religious tendencies: the progressive-Neolog tendency, the Orthodoxy that adhered to the unchanged religious tradition and the moderately orthodox status quo ante tendency.<sup>19</sup> By the end of the 19<sup>th</sup> century approximately half of Hungarian Jews belonged to the progressive-Neolog movement.<sup>20</sup> The retaining power of modernised religious tradition is clearly demonstrated by the fact that the overall proportion of Jewish converters and apostates remained negligible in the 19<sup>th</sup> century.<sup>21</sup> Within the Jewish community, which was divided between three religious tendencies, the proportion of Zionists, supporters of secular Jewish nationalism, remained also low.<sup>22</sup>

The fact that the Jews did not assimilate into the surrounding society was also due to the phenomenon that in reality there was no homogeneous host society as envisaged by bourgeois ideologies, and that modern national communities existed only at the level of abstraction, comprising ethnically, religiously, culturally and socially fragmented groups inherit-

<sup>18</sup> Katz, Jacob, *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-Century Central European Jewry*. Hanover NH–London, 1998. [Hereinafter: Katz, *A House Divided*, 1998.]; Katzburg, Nathaniel, “Jewish Congress of Hungary 1868–1869”, In. Braham, Randolph L. (ed.), *Hungarian–Jewish Studies*. New York, 1969. Vol. 2, 1–33.

<sup>19</sup> Katz, *A House Divided*, 1998.

<sup>20</sup> Zeke, Gyula, “Szakadás után ...” [After the split], In. Lendvai L., Ferenc–Sohár, Anikó–Horváth, Pál (eds.), *Hét évtized a hazai zsidóság életében* [Seven decades in life of Hungarian Jews] . Bp., 1990. Vol. 1, 145–161.

<sup>21</sup> Konrád, Miklós, *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig* [Within and beyond Jewry: the religious transformation of Jews in Hungary from the Reform Era to the First World War]. Bp., 2014. [Hereinafter: Konrád, *Zsidóságon innen és túl*, 2014.]

<sup>22</sup> Schweitzer, Gábor, “Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak?” [Why did Hungarian Jews not want Herzl?], *Budapesti Negyed* 2, 1994/2, 42–55.; Haber, Peter, *Die Anfänge des Zionismus in Ungarn 1897–1904*. Köln–Weimar–Wien, 2001.



ed the earlier reflexes of separation.<sup>23</sup> The full assimilation of Jews was greatly hindered by prejudices which were perpetuated in the bourgeois era and formed a “stigma system” of various superstitions and fantasies. Negative judgements of the Jewish past, which formed a serious prejudice complex against contemporary Jewish groups, were particularly strongly transmitted in the Central European societies that had experienced modernisation with great loss.<sup>24</sup> The persistence of distance between Jewish and Christian societies, on the other hand, stemmed from the distance between traditional and modern strata in these societies. The persistence of traditional values and social stratification, the mentality of traditional noble and petty bourgeois classes placed serious obstacles in the way of contact with modernising groups and also limited the approach of emerging Jewish classes towards them. Under such social conditions the complete abandonment of Jewish identity could not be associated with social inclusion. The persistence of prejudices against Jews who had left the denomination is evidence of this; the non-Jewish environment took account of the origin of Jewish converters generally.<sup>25</sup>

Thirdly, the persistence of social and cultural diversity among the integrating strata was also linked to the dominant middle-class role of Jewish groups. The historical specificity of Jewish population has meant that it has been a bourgeois middle class throughout Europe, but in Western and Central Europe this role has taken on different dimensions. In the states of Western Europe, which had a strong bourgeoisie and where Jews were small in number from the early modern period onwards, the Jewish middle classes merged in the middle class as a whole. In some countries of Central Europe, however, where the Christian bourgeois middle class was weak or absent, or where there were large numbers of Jews, a significant proportion of Jews themselves became bourgeois middle classes, not only developing a distinct group identity but also becoming a force for integration. This phenomenon is particularly well studied in the context of urbanisation in Central Europe. The Jewish population belonged to the most dynamically urbanising stratum of Central and Eastern European societies. While at the beginning of the

<sup>23</sup> Gellner, Ernest, *A nemzetek és a nacionalizmus* [The nations and the nationalism]. Bp., 2009.

<sup>24</sup> Kubinszky, Judit, *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890* [Political antisemitism in Hungary 1875–1890]. Bp., 1976.; Kövér, György, *A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek* [The drama of Tiszaeszlár: social historical perspectives]. Bp., 2011.

<sup>25</sup> Konrád, Zsidóságon innen és túl, 2014.

19<sup>th</sup> century only a few urban communities numbered more than 10,000, by the end of the century Jewish communities of over 100,000 had developed in the region's major cities.<sup>26</sup> In particular, there was rapid and spectacular urbanisation in Hungary, where the half of the Jewish population lived in urban settlements by the turn of the century and the urbanisation rate of Jews was two and a half times higher than that of non-Jews.<sup>27</sup> Budapest has got the second largest urban Jewish community in Europe, which numbered 169,000 and accounted for 23.6% of the city's population in 1900.<sup>28</sup> Jewish groups were prominent in the society, economy, high and popular culture of the city, and metropolitan modernisation was inseparable from the strong involvement of Jewish middle classes.<sup>29</sup>

#### INVALIDATING “THE LIBERAL TREATY FOR ASSIMILATION” AFTER WWI

The stagnation of assimilation process was also linked to the fact that 19<sup>th</sup> century liberalism was forced into a defensive position by the beginning of the 20<sup>th</sup> century. In the midst of rise of neoconservatism, voices criticising the successful integration became stronger and stronger. They created an ideology that interpreted the progress of Jews as a conquest of space at the expense of Christians.<sup>30</sup> However, despite the rise of neoconservatism, the “liberal treaty for assimilation” prevailed until the end of WWI.<sup>31</sup> The first break in Jewish and non-Jewish co-existence occurred after the war, when the Horthy regime invalidated the liberal programme of inclusive, modern secular nation-state, and advocated instead the conservative concept of Christian nation and el-

<sup>26</sup> Ruppin, Arthur, *Soziologie der Juden*. Berlin, 1930–1931. Band 1, 101–129.

<sup>27</sup> Don–Magos, A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése, 1985. 445–447.

<sup>28</sup> Kovács, A zsidóság térfoglalása Magyarországon, 1922. 64.

<sup>29</sup> Frojimovics, Kinga– Komoróczy, Géza– Pusztai, Viktoria et al (eds.), *Jewish Budapest: Monuments, Rites, History*. Bp., 1999. Vol. 1–2.; Gluck, Mary, *The Invisible Jewish Budapest: Metropolitan Culture at the Fin de Siècle*. Wisconsin, 2016.

<sup>30</sup> Szabó, Miklós, “Középosztály és újkonzervativizmus” [Middle class and neoconservatism], In. Idem *Census of 1949., Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986* [Political culture in Hungary 1896–1986]. Bp., 1989. 177–190.; Szabó, Dániel, *A Néppárt története 1895–1914* [The History of the People's Party 1895–1914]. (Kandidátusi disszertáció–Kézirat) Bp., 1985.; Prebuk, Anikó, “Zsidó polgárosodás és »zsidókérdés« a 19. századi Magyarországon” [Jewish civilization and the “Jewish Issue” in 19<sup>th</sup> century Hungary], *Korall* 23, 2022/87, 5–41.

<sup>31</sup> On the controversial views about the role of Jews, see *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése* [The Jewish issue in Hungary: the survey of journal Huszadik Század]. Bp., 1917.

evated anti-Semitism to the level of government policy.<sup>32</sup> I do not have space to go into detail about the changes, but there is no doubt, that the dissolution of Austro-Hungarian Monarchy, the bourgeois democratic revolution in 1918, the subsequent failure of proletarian dictatorship and the Trianon peace treaty of 1920 which deprived Hungary of two-thirds of its territory and made the country ethnically homogeneous, are events in 20<sup>th</sup> century Hungarian history that influenced the fate of Jews in a negative way.<sup>33</sup>

In Central Europe, Hungary was the first state to question the emancipation and introduced the “*numerus clausus*” in order to restrict the admission of Jewish students to universities and colleges in 1920.<sup>34</sup> As a consequence of political right-wing shift in domestic and foreign policy that began in the late 1930s, from 1938 to 1942, in the spirit of programme of “Christian changing of the guard” aimed at replacing the Jewish middle-class with Christians, the autonomous Hungarian parliament passed five anti-Jewish laws, implementing the total economic, social and cultural exclusion of Jews.<sup>35</sup> The first act capped the partic-

<sup>32</sup> Ormos, Mária, “Politikai ideológia a két világháború között” [Political ideology between the two world wars], In. Vonyó, József (ed.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 20. században* [Society and culture in Hungary in the 20<sup>th</sup> century]. Pécs, 2003. 75–86.; Mendelsohn, Ezra, “Trianon Hungary, Jews and Politics”, In. Strauss, Herbert A. (ed.), *Hostages of Modernization: Studies on Modern Antisemitism 1871–1933/39. Austria–Hungary–Poland–Russia.* (Strauss, Herbert A.–Bergmann, Werner (eds.), *Current Research on Antisemitism. Vol. 3/2.*) Berlin–New York, 1993. 893–915.

<sup>33</sup> For an analysis of the involvement of Jews in the proletarian dictatorship, see McCagg, William O., “Jews in Revolutions. The Hungarian Experience”, *Journal of Social History* 6, 1972, 78–105.; As a result of the Trianon peace treaty, the number of Jews in Hungary had shrunk from 911,000 in 1910 to 473,000 in 1920, while the proportion of Jews in the population had risen from 5% to 5.9%. Kovács, A zsidóság térfoglalása Magyarországon, 1922. 60–61.; On demographic trends started after the world war, see Don–Magos, A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése, 1985. 434–469.

<sup>34</sup> “Act XXV of 1920, On the rules for enrolment at universities of sciences, universities of applied sciences, the Budapest University Faculty of Economics and Law” [in Hungarian], In. Dr. Téryf, Gyula (ed.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar, 1920. évi törvénycikkek* [Collection of Hungarian Laws, 1920]. Bp., 1921. 145–146.; N. Szegvári, Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről* [Numerus clausus provisions in counter-revolutionary Hungary: on the admission of Jewish and women students to colleges]. Bp., 1988.

<sup>35</sup> On the steps taken by the anti-Jewish legislation, see Katzburg, Nathaniel, *Hungary and the Jews: Policy and Legislation 1920–1943*. Ramat-Gan, 1981. [Hereinafter: Katzburg, Hungary and the Jews, 1981.] 85–190.; Pelle, János, *Sowing the seeds of hatred: Anti-Jewish laws and Hungarian public opinion, 1938–1944*. New York, 2004.

ipation of Jews in intellectual careers and liberal professions at 20%.<sup>36</sup> The second act lowered the upper limit of professional restrictions to 6%. It reinstated the racial numerus clausus in colleges and universities, completely closed the civil service to Jewish citizens and abolished the representation of the Israelite denomination in the upper house. The second anti-Jewish law defined Judaism on a racial basis, considering a Jew to be one whose parent or two or more of whose grandparents belonged to the Israelite denomination.<sup>37</sup> The third law passed in 1941, aiming at the complete elimination of personal and social contact between Jews and non-Jews, prohibited mixed marriages and severely punished extramarital sexual intercourse.<sup>38</sup> In 1942 the Israelite denomination was removed from the list of established religions and all state support was withdrawn.<sup>39</sup> The disenfranchisement was completed by the confiscation of Jewish agricultural property, leaving only Jewish owners of less than 100 acres.<sup>40</sup>

The drastic change in the political climate caused the first great trauma and resulted in a crisis of Jewish identity developed in the 19<sup>th</sup> century. Anti-Jewish laws invalidated the “treaty for assimilation”, however, in contrast to German or Polish Jews who sought to escape in the 1930s, the majority of Hungarian Jews did not change their national attitude and did not redefine their identity. In spite of their systematic economic and social exclusion they considered themselves equal members of the Hungarian nation and the majority of them stayed in Hungary. Many

<sup>36</sup> “Act XV of 1938, On ensuring a more effective balance in social and economic life” [in Hungarian], In. Degré, Miklós–Várady-Brenner, Alajos (eds.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1938. évi törvénycikkek* [Collection of Hungarian Laws, 1938]. Bp., 1939. 132–144.

<sup>37</sup> “Act IV of 1939, On the restriction of the public and economic dominance of the Jews.” [in Hungarian], In. Degré, Miklós–Várady-Brenner, Alajos (eds.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1939. évi törvénycikkek* [Collection of Hungarian Laws, 1939]. Bp., 1940. 129–148.

<sup>38</sup> “Act XV of 1941, On the supplementation and amendment of Act XXXI of 1894 on Marriage Law and on the necessary provisions for the protection of races in this connection” [in Hungarian], In. Degré, Miklós–Várady-Brenner, Alajos (eds.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1941. évi törvénycikkek* [Collection of Hungarian Laws, 1941]. Bp., é. n. 56–66.

<sup>39</sup> “Act VIII of 1942, On the regulation of legal status of the Israelite denomination” [in Hungarian], In. Degré Miklós–Várady-Brenner, Alajos (eds.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1942. évi törvénycikkek* [Collection of Hungarian Laws, 1942]. Bp., é. n. 39–42.

<sup>40</sup> “Act XV of 1942, On the agricultural and forestry property of Jews” [in Hungarian], *Ibid.* 89–109.

of them had no possibility to leave the country, while others trusted the protection of Hungarian state. Jewish organisations, the leadership of progressive-Neolog communities represented this attitude when consistently rejected the moves by foreign Jewish organisations to relax anti-Jewish laws.<sup>41</sup> They used 19<sup>th</sup> century liberal phraseology and referred to human rights and the patriotism of Jews when they protested against the anti-Jewish laws, however it was ineffective.<sup>42</sup> Only the modest growth of Zionist movement offered an alternative. It is no coincidence that the Zionists were most active in self-defence during the Holocaust.<sup>43</sup>

Although, during WWII the Hungarian governments rejected consistently Hitler's demands for the deportation, in March 1944 the German invasion of the country removed the obstacle to *Endlösung*.<sup>44</sup> The extermination of Hungarian Jews took place in the summer of 1944 as the final chapter of European Holocaust.<sup>45</sup> Adolf Eichmann's Commando arrived in Hungary with barely two dozen of SS-members, so the deportations were prepared and carried out by the Hungarian authorities, who cooperated fully with the Germans. In a record time of seven weeks, the Hungarian police and gendarmerie deported Jewry of the countryside, 437,000 people, most of whom perished in Auschwitz.

The fact that the extermination of Hungarian Jews took place during the German occupation later provided an opportunity to absolve the Hungarian government and authorities from responsibility, and to minimise their complicity in the deportations. However, in reality, the new Hungarian government was appointed in March 1944 by the governor Miklós Horthy, who did not resign but collaborated with the Germans

<sup>41</sup> Katzburg, *Hungary and the Jews*, 1981. 69–73, 104–113.

<sup>42</sup> Stern, Samu, *A zsidókérdés Magyarországon* [The Jewish issue in Hungary]. Bp., 1938.; Katzburg, *Hungary and the Jews*, 1981. 94–99.

<sup>43</sup> Szita, Szabolcs, *A budapesti Zsidó Segély és Mentőbizottság küzdelme az életekért (1942–1945)* [The struggle for lives of the Budapest Jewish Aid and Rescue Committee (1942–1945)]. Bp., 2002.; On the activities of the Zionist youth movement, see Cohen, Asher, *A haluc ellenállás Magyarországon, 1942–1944* [The haluc resistance in Hungary, 1942–1944]. Bp., 2002.

<sup>44</sup> Braham, Randolph L., *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon* [The politics of genocide: the Holocaust in Hungary]. Vol. 1–2, Bp., 1997. [Hereinafter: Braham, *A népiértés politikája*, 1997.]; Braham, Randolph L. (ed.), *A magyarországi holokaust földrajzi enciklopédiája* [A geographical encyclopaedia of the Holocaust in Hungary]. Bp., 2007.; Aly, Götz–Gerlach, Christian, *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944–1945* [The final chapter: realpolitik, ideology and the killing of Hungarian Jews 1944–1945]. Bp., 2005.

<sup>45</sup> Kádár, Gábor–Vági, Zoltán, *A végső döntés – Berlin, Budapest, Birkenau 1944* [The Final Decision –Berlin, Budapest, Birkenau 1944]. Bp., 2013.

himself. Hungary did not have a Quisling-government until the takeover of extreme-right Arrow-cross Party in October 1944. Therefore it is undeniable that the Hungarian state bears a heavy responsibility for the deportations.

Although, on 6 July 1944 Horthy suspended preparations for the deportation of Budapest Jewry and prevented the destruction of one of the largest urban communities in Europe, the victims of genocide also include those who died in the force labour camps, as well as those who perished in the partial deportations, in the ghettos of Budapest and as a result of the murders committed by the Arrow Cross troops. The total loss of Hungarian Jews was 564,000. At the end of 1945, 190,000 Jews survived the war in territory of Hungary according to Trianon treaty, and 255,000 in the territory of 1944 included the re-annexed territories. The majority of survivors lived through the persecutions in Budapest, with nearly 70,000 in the ghettos of Pest, 25,000 in shelters and 25,000 in hiding elsewhere; 20,000 forced labourers were freed in the labour camps, while the number of returnees from the deportations is estimated at 116,000.<sup>46</sup>

#### THE POST-WAR ERA: “UNWRITTEN TREATY” BETWEEN 1945–1949

After the war the relationship between Holocaust survivors and European states was governed by an “unwritten treaty”, under which the survivors placed themselves under the protection of European states.<sup>47</sup> The victims of persecution expected the new European order to guarantee that there would be no repeat of their social exclusion and mass destruction. They demanded compensation for their suffering and losses, help to reintegrate into society and rebuild Jewish community life, and that the European states should maintain a special relationship with the Jewish state founded 1948. This unwritten treaty was essential if the

<sup>46</sup> Braham, A népirtás politikája, 1997. Vol. 2, 1246.; Stark, Tamás, *Zsidóság a vész-korszakban és a felszabadulás után 1935–1955* [Jewry in the emergency era and after liberation 1935–1955]. Bp., 1995. 46–47, 74–76.; Varga, László, “A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944–1945” [The extermination of Hungarian Jewry, 1944–1945], In. Scheiber, Sándor (ed.), *Évkönyv, 1983/84*. Bp., 1984. 389–420.; Pach, Zsigmond Pál, “A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembetűnő jelenségei” [Striking phenomena in the statistics of Hungarian Jewry today], In. Benoschofsky, Imre (ed.), *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban*. [Remaining Jews: the Jews in Hungary in 1945–46]. Bp., 1946. 22–33. [Hereinafter: Pach, A magyarországi zsidóság, 1946.]

<sup>47</sup> Kovács, András, “A szerződés elévült” [The treaty has expired], In. Idem, *A Másik szeme* [The eye of the other]. Bp., 2008. 167–168.

survivors were to undertake a new beginning on the continent where the concentration camps once stood and where some of the population collaborated with their persecutors. The reopening of life required public and collective legitimacy, which this unwritten contract provided.

Most Western European states fulfilled this treaty, however the Soviet bloc countries had much more limited possibilities, where the relationship with surviving Jewry was influenced by a number of regional social and political factors. In Hungary the unwritten treaty was enforced to some extent in the democratic transition between 1945 and 1949, before the communist, one-party system.

The chances of a new beginning for the survivors were largely determined by the fact that between 1945 and 1948 a real moral coalition was formed among the political forces regarding the possible future of Jews.<sup>48</sup> The Holocaust had compromised all forms of political anti-Semitism, therefore the elimination of Nazi-typed discrimination was an integral part of most minimal anti-fascist programme. The people's democratic establishment sought to break all continuity with the Horthy regime by declaring the anti-Jewish laws contrary to the constitutional sensibilities of the Hungarian people. The anti-Jewish laws and decrees were repealed in March 1945 and equality of civil and political rights was declared.<sup>49</sup> In 1946 a special law was passed to stigmatise the persecution of Jews, declaring the anti-Jewish laws "to be contrary to the eternal ideals of humanity, the moral concept of the Hungarian people and the spirit of Hungarian law".<sup>50</sup> The accepted status of Israelite denomination was restored in 1947.<sup>51</sup>

These laws attempted to remedy the injuries, including the repossession of abandoned property, the restitution of some property, shops

---

<sup>48</sup> Karády, Viktor, "Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére" [Sociological attempt to analyse the situation of Hungarian Jewry between 1945 and 1956], In: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* [The Jews in post-1945 Hungary]. Párizs, 1984. 40–49. [Hereinafter: Karády, Szociológiai kísérlet, 1984.]

<sup>49</sup> "Decree of the Provisional National Government No. 200/1945 M. E. on the repeal of Jewish laws and decrees" [in Hungarian], *Magyar Közlöny* 9, 17 March 1945, 4.

<sup>50</sup> "Act XXV of 1946, On the stigmatisation of the persecution of Hungarian Jewry and the mitigation of its consequences" [in Hungarian], Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94600025.TV> – Accessed: 4 March 2023.

<sup>51</sup> "Act XXXIII of 1947, On the elimination of differences between accepted and recognised religious denominations to the detriment of recognised religious denominations" [in Hungarian], Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700033.TV> – Accessed: 29 March 2023.

and stocks, the lifting of prohibitions on public and private employment, membership of chambers and other bodies, and the rehabilitation of anti-Jewish lawbreakers.<sup>52</sup> However, the legislation left a number of issues unresolved, some of which stemmed from the failure to establish the state's liability for damages. Survivors have rightly criticised the failure of authorities to distinguish between the treatment of war criminals who fled to the West and the abandoned property of deportees. A legitimate demand was made that no inheritance tax should be paid on the property of the deceased. The implementation of land reform decree also created serious problems.<sup>53</sup> Land distribution left estates of less than 100 acres to their owners, but deported Jews were not allowed to benefit from the advantages of the land they had held. Since they had been deprived of their holdings earlier, they usually did not get their land back. The benefits of landed estates also applied to shops and larger movable properties, which could not be reclaimed if the new owner had obtained them through the courts and continued to be dependent on them. On the whole, the survivors could not be satisfied with the return of stolen properties. The state authorities justified the refusal to pay full compensation by deteriorating economic situation of the country, and also emphasised that too large proportion of population would be affected by the obligation to return the properties.<sup>54</sup>

Because of the dramatic impoverishment of Jewish people, the burden of caring for the survivors and rebuilding denominational life fell primarily on the traditional denominational institutions, which could not cope with it alone.<sup>55</sup> The most urgent tasks included the repatriation and spiritual and physical care of deportees, reckoning with the dead and the survivors, exhuming and identifying the forced labour deportees, tracing survivors and caring for orphans. State and international aid agencies

<sup>52</sup> Csorba, László, "Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészorszaktól a nyolcvanas évekig" [Israelite denominational life in Hungary from the emergency period to the 1980s], In: Lendvai L., Ferenc–Sohár, Anikó–Horváth, Pál (eds.), *Hét évtized a hazai zsidóság életében* [Seven decades in life of Hungarian Jews]. Bp., 1990. Vol. 2, 73–80. [Hereinafter: Csorba, Izraelita felekezeti élet Magyarországon, 1990.]

<sup>53</sup> "Act VI of 1945, On the enactment of the government decree on the abolition of the large estate system and the land distribution to the peasantry" [in Hungarian], Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500006.TV> – Accessed: 29 March 2023.; On the implementation of the Act, see Lévai, Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* [Black book on the sufferings of Hungarian Jewry]. Bp., 1946. [Hereinafter: Lévai, Fekete könyv, 1946.] 269–270.

<sup>54</sup> On the grievances and petitions, see Lévai, Fekete könyv, 1946. 265–270.

<sup>55</sup> Csorba, Izraelita felekezeti élet Magyarországon, 1990. 64–72.



such as the Office of People's Welfare, the Government Committee on Repatriation and the National Committee for the Care of Deportees, as well as the Red Cross, the World Jewish Congress and the Statistics and Research Office of Jewish Agency for Palestine were involved in solving these problems.<sup>56</sup> The Holocaust also caused immeasurable material losses, with only 14 of the hundreds of synagogues remaining intact, almost 50% of the community buildings and 90% of the equipment destroyed. The material conditions needed to rebuild religious life were unthinkable without the help of foreign Jews. Among the international Jewish organisations the American Joint Distribution Committee provided the greatest support, carrying out extensive relief work, organising the repatriation of deportees, and running 42 orphanages. It also helped to rebuild the school network, resulting in the resumption of classes in 17 elementary schools, 3 civil schools, 5 high schools and one teacher training college in 1946.<sup>57</sup> In March 1945, one of the first scientific institutes, the National Rabbinical Seminary opened again. In 1946 the National Jewish Museum was also opened, and with the launch of the weekly *New Life*, the denominational press was also regenerated.<sup>58</sup>

Between 1945 and 1948 a serious public debate emerged on the issue of persecution of Jews, in which the following main questions were formulated: whether only the active participants in the persecution were responsible for the deaths of half a million people, or whether those who stood by and watched the events unfold, could the responsibility of the nation be raised, since the deported suffered violent deaths as a result of the Jewish laws?<sup>59</sup> However, instead of calm introspection,

<sup>56</sup> Horváth, Rita, *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története* [History of the National Committee for the Care of Deportees of Hungarian Jews (DEGOB)]. Bp., 1997. (MAKOR »Magyar Zsidó Levéltári Füzetek« 1997. no. 1.); On the activity of Joint, see Lévai, Fekete könyv, 1946. 263–264.

<sup>57</sup> “Zsidó kulturális élet Magyarországon 1945/46-ban” [Jewish cultural life in Hungary in 1945/46], In. Benoschofsky, Imre (ed.), *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban*. [Remaining Jews: the Jews in Hungary in 1945–46]. Bp., 1946. 64.

<sup>58</sup> Naményi Ernő, “Megmaradt kultúrjavaink” [Our remaining cultural assets], In. Benoschofsky, Imre (ed.), *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban*. [Remaining Jews: the Jews in Hungary in 1945–46]. Bp., 1946. 70–73.; Csorba, Izraelita felekezeti élet Magyarországon, 1990. 64–72.

<sup>59</sup> Some participants in the debate, see: Darvas, József, “Őszinte szót a zsidókérdésben!” [An open word on the Jewish issue!]. *Szabad Nép*, 25 March 1945. 5.; Kovács, Imre-Illyés, Gyula–Szakasits, Árpád, “Az új antiszemitizmus” [A new antisemitism]. *Képes Figyelő* 4, 22 September 1945.; Parragi, György, “Vigyázat! Csempészárú!” [Attention! Contraband!], *Ibid.*; Hámori, László, “Antiszemitizmus és monopóliacio-

the debate was dominated by emotions, leading to extreme responses without meaningful dialogue. Among Jewish survivors, the demand for accountability became an accusation of the “collective responsibility of the nation”, while on the other side, defensive reactions degenerated into a complete denial of responsibility and even into demagoguery about Jewish desire for revenge and domination.

Despite all this, political environment during the coalition years helped to shape the different strategies of Jewish identity. The left-wing coalition governments, following the Soviet foreign policy which initially supported the foundation of an independent Jewish state, have shown benign neutrality towards the question of Jewish identity, leaving the survivors free to choose between assimilation and dissimilation for a short period.

Regarding the opportunity for assimilation and dissimilation, the majority of Jews, despite the persecution, insisted on the attitude of assimilation, largely due to changes in demographic characteristics and social structure.<sup>60</sup> The enormous loss changed the position of the Jews in Hungarian society. As the most striking sign of this change, in contrast to its pre-war participation of 5–6%, after 1945 Jewish population shrank to a fragmented group of just over 1.5% of the total population.<sup>61</sup> The deportations almost completely annihilated rural and traditional Jewry, including such long-established communities as Szeged, Miskolc, Kecskemét and, to some extent, Debrecen, and reinforced the absolute predominance of Budapest in the settlement structure of Jewish population, and increased the proportion of highly educated middle-class. The Holocaust also drastically changed the composition of sexes and age groups: the greater mortality of men, especially in reproductive age, resulted in a significant surplus of women, forcing some of them into mixed marriages, while the large mortality of children and young

---

nalizmus”. *Népszava*, 2 September 1945. 5.; Zsolt, Béla, “Még egyszer és utoljára: Veres Péter” [Once again and for the last time: Péter Veres]. *Haladás* 10, 21 March 1946. 1.; Molnár, Erik, “Zsidókérdés Magyarországon” [The Jewish issue in Hungary], *Társadalmi Szemle* 1, 1946/5, 326–334. [Hereinafter: Molnár, Zsidókérdés Magyarországon, 1946.]; Horváth, Márton, “Zsidóság és asszimiláció” [Jews and assimilation], *Társadalmi Szemle* 1, 1946/7, 495–501.; Bibó, István, “Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” [Jewish issue in Hungary after 1944], *Válasz* 8, 1948/10–11, 779–877.

<sup>60</sup> Karády, Szociológiai kísérlet, 1984. 61–71.; Pach, A magyarországi zsidóság, 1946. 26–32.

<sup>61</sup> The census of 1949 recorded 133,862 Israelites. *1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények*. [The Census of 1949. 9. Demographic results]. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1950. 322.

people led to a drastic ageing of the population and a distortion of age pyramid. The possibilities for self-reproduction were further reduced by the break-up of extended and nuclear family and the large number of orphans and widows. According to Viktor Karády's assessment, after 1945, demographically, the remaining Jews were doomed to assimilation, the pre-war vestiges of demographic separation having been completely dissolved by the persecutions.<sup>62</sup>

A similar effect was caused by changes in the social status of Jews. Before 1945 they were a stratified and distinct group in Hungarian society, describable by so-called hard sociological indicators.<sup>63</sup> They were over-represented in the bourgeoisie strata, their level of education and urbanisation differed from the rest of society, and their occupational aspirations, cultural values and lifestyle were different. However, after 1945 the nationalisations of private property, the abolition of old administration and changes in Hungarian society following the industrialisations removed the previously separate stratification of Jewish society. The abolition of private economic sector, private civil service system and free careers of intellectuals meant that many of those who lost their jobs had to find a new place in the society. One way of finding a place was to seek careers that had been closed off previously and opened up after the war, for example in the political-power structures, the state administration and the army, where competence and moral-political integrity were considered, and these criteria were easily met by former persecuted persons with sufficient education and who had not been compromised by the previous regime. Overall, after 1945 the stratification factors that had defined the place of Jews in the pre-war social structure disappeared, but were not replaced by similar strong stratification features. The blurring of boundaries within the occupational structure was also helped by a general levelling out and lack of alternatives in lifestyle that characterised society as a whole, blurring the differences that had previously existed between the lifestyles of Christian and Jewish middle classes.

In addition to these hard demographic and sociological factors, the persistence of assimilationist attitudes was also helped by the more prevalent leftist ideology after the war, which glorified for some survivors

---

<sup>62</sup> Karády, *Szociológiai kísérlet*, 1984. 71.

<sup>63</sup> Kovács, András, "A zsidókérdés a mai magyar társadalomban" [The Jewish issue in contemporary Hungarian society], In: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* [The Jews in post-1945 Hungary]. Párizs, 1984. [Hereinafter: Kovács, *A zsidókérdés a mai magyar társadalomban*, 1984.] 4–6.

a new form of integration and assimilation.<sup>64</sup> The fact that the Hungarian state had abandoned its citizens during the Holocaust negated the results of bourgeois form of assimilation. In contrast, not only did the visions of the leftist, socialist-communist ideology promise political emancipation but they also offered human emancipation through the elimination of social injustice and the hope of ending anti-Semitism. Attraction of leftist ideology was enhanced by the fact that it was proclaimed by a dynamic movement and party that promised its adherents protection and security.

Although there is still a stereotype in popular imagination that the period up to 1956 unfolded as a kind of Jewish domination, in reality only a minority of Jews took advantage of new opportunity for integration.<sup>65</sup> As it is estimated, in 1945 around 10,000 people joined left-wing, social-democratic and communist parties, while for the majority of Jews, the post-war changes brought mainly loss of livelihood and insecurity.<sup>66</sup> The fact that some were placed in important positions in the political and state organisations did not exempt the majority from disadvantages during nationalisations, the liquidation of private careers or later during expulsions. On the other hand, in contrast to bourgeois integration which allowed the emergence of a modern group identity that included religious traditions, the specific relationship with the left-wing parties did not form a Jewish group consciousness, and integration into the new elite presupposed a radical abandonment of Jewish identity, since Jewish consciousness was considered as forbidden as any other ideology outside Marxism-Leninism.

Another alternative was represented by the Zionist movement, whose prestige was greatly enhanced by its involvement in organised rescue work during the persecutions.<sup>67</sup> Relatively accurate data on the rapid rise of Zionism show that in 1946, about two-thirds of the survivors were sympathetic to the movement, and in 1948 there were 15,000 regis-

<sup>64</sup> Karády, Szociológiai kísérlet, 1984. 110–154.

<sup>65</sup> Kovács, A zsidókérdés a mai magyar társadalomban, 1984. 8–15.

<sup>66</sup> Karády, Szociológiai kísérlet, 1984. 178.

<sup>67</sup> Novák, Attila, *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon* [In transition: four years of the Zionist movement in Hungary]. Bp., 2000. [Hereinafter: Novák, *Átmenetben*, 2000.]; Kovács, András, “Magyar zsidópolitika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig” [Hungarian Jewish politics from the end of the war to the fall of the Communist regime], In. Idem, *A másik szeme*, [The eye of the other]. Bp., 2008. [Hereinafter: Kovács, *Magyar zsidópolitika*, 2008.] 93–106.; Csorba, Izraelita felekezeti élet Magyarországon, 1990. 86–111.

tered members, representing more than 10% of Jewish population.<sup>68</sup> The diversity of organisations was matched by the dominance of left-wing parties: beside the communist Hasomer Hacair, the social-democratic Ichud Mapai and the Achdut Avoda, the General Zionist Bloc represented the bourgeoisie, and the Mizrahi Party organised the religious Zionists.

Growing weight of Zionism was also reflected in its institutions.<sup>69</sup> In 1946 the Zionist orphanages cared for 6,000 surviving children, their industrial and agricultural collectives had 3,500 members in 1947, and more than 800 children were studying in Tarbut schools. The Zionists also reacted to the new anti-Semitism, a change in the mentality of Jewish people was demonstrated by the street demonstration organised by the right-wing Zionist Betar in protest against the Kunmadaras pogrom of May 1946.<sup>70</sup> Zionists also took on a role in the management of communities, with a strong emphasis on development of community school network, cultural work, support for youth movements and organisation of emigration to Palestine and then to Israel. They sought to develop a kind of autonomous Jewish cultural identity that could offer an alternative to the fading bourgeois integration.

However, the dismantling of Zionist movement began with the communist takeover.<sup>71</sup> In the summer of 1948 the Jewish schools were nationalised, and as a result of years of deliberate external and internal disruption, the Hungarian Zionist Federation dissolved itself in March 1949. Between 1949 and 1954 a series of political trials were held on charges of Zionist activity. Some of the leaders were imprisoned, some of the left-wing Zionists, renouncing the movement, joined or rejoined the Communist Party, many went into internal exile, others left the country. The abolition of movement and attempt to establish an autonomous cultural identity contributed to the post-war wave of Jewish emigration, which peaked in 1949, with some 40,000 Jews leaving the country between 1945 and 1949, 15,000 to 18,000 of whom emigrated to Palestine and then to Israel.<sup>72</sup>

<sup>68</sup> Novák, *Átmenetben*, 2000. 43, 154.

<sup>69</sup> Novák, *Átmenetben*, 2000. 26, 116–144.

<sup>70</sup> Pelle, János, *Vérvád, hisztéria, népitélet. "Zsidókérdés" Magyarországon 1945-ben és 1946-ban* [Blood accusation, hysteria, populist judgement: the "Jewish issue" in Hungary in 1945 and 1946]. Bp., 2020. [Hereinafter: Pelle, *Vérvád, hisztéria, népitélet*, 2000.]; Standeisky, Éva, *Antiszemitizmusok* [Antisemitisms]. Bp., 2007. [Hereinafter: Standeisky, *Antiszemitizmusok*, 2007.] 159–173.

<sup>71</sup> Novák, *Átmenetben*, 2000. 145–174.

<sup>72</sup> Karády, *Szociológiai kísérlet*, 1984. 97–109.; Novák, *Átmenetben*, 2000. 38.

## THE STALINIST DICTATORSHIP

In the post-war history of Hungarian Jewry 1949 marked the end of the period when the unwritten contract between the Hungarian state and the survivors was more or less fulfilled, and when Jews had a choice among different identity strategies. The one-party system which had abolished political pluralism, left no room for the expression of particularistic interests, and left open only the alternative of communist-style integration.<sup>73</sup> With regard to the Jews, the party leadership took the position formulated by the leading ideologist, Erik Molnár, in 1946, as follows: “In Hungary, the progressive way of resolving the Jewish issue leads to the complete assimilation of Jews.”<sup>74</sup> Political repression made Jewish religious and communal life completely impossible. With the abolition of Zionist organisations, any forum for autonomous advocacy was eliminated. In December 1948 an agreement was signed between the Jewish denomination and the Hungarian state, which provided for the nationalisation of schools and made religious education optional. In 1950 the traditional separation of progressive-Neolog and Orthodox communities was abolished and their institutions were forced into a single organisation under the name of National Representation of Hungarian Israelites.<sup>75</sup>

While the party-state policy towards the denomination was no different from the policy towards Christian churches, the Jews were also subjected to specific forms of repression. The authorities also punished secular expressions of Jewish identity, and Jewish origin was often used as a pretext for cracking down on political opponents. The registration of Jewish ancestry and the attempt to limit the number of cadres of Jewish origin proved to be a specific form of intimidation.<sup>76</sup> After 1945 a minority of Jews took advantage of the career opportunities that opened up in the state and party apparatus, as well as in the police and the army. However, this was a visible minority, therefore the communist leadership pursued a policy of “silent numerus clausus”, i.e. promoting the promotion of cadres with peasant or worker origins and marginalising those of Jewish origin, mainly in order to attract lower-class intellectuals sympathetic to anti-bourgeois and anti-Semitic rhetoric.

---

<sup>73</sup> Kovács, *Magyar zsidópolitika*, 2008. 106–115.

<sup>74</sup> “A zsidókérdés megoldásának progresszív útja Magyarországon a zsidók teljes beolvasása felé vezet.” Molnár, *Zsidókérdés Magyarországon*, 1946. 333.

<sup>75</sup> Csorba, *Izraelita felekezeti élet Magyarországon*, 1990. 111–123.

<sup>76</sup> Ständeisky, *Antiszemitizmusok*, 2007. 15–48.

Communist policy, although it sometimes exploited the mobilising power of anti-Jewish sentiment,<sup>77</sup> was not fundamentally an anti-Semitic policy. People were not punished by the various provisions because they were Jews, but because they were “citizens” who believed in the political and cultural pluralism, the democratic values and the importance of a national-religious-cultural community. The sociologist András Kovács uses the term of “reverse emancipation” to describe this situation, i.e. Jews became equal to the rest of society in terms of disenfranchisement.<sup>78</sup> This “reverse emancipation” prevailed particularly during the displacements of the 1950s. Besides the former ruling classes, the deportation order was also applied to many Jews who had been entrepreneurs, traders or private officials in higher positions before the war. It has been estimated that Jewish deportees numbered between 2,000 and 3,000, which means that there was hardly a family that was not affected by the expulsions.

In 1956, during the Hungarian revolution some of the Jews who remained in the country said no to the lack of alternatives. In the wave of emigration accompanied the revolution, approximately 20–30 thousand Jews left the country, about 9 thousand of them settled in Israel.<sup>79</sup> Fears that the upheaval caused by the revolution could reignite anti-Semitism contributed to the emigrants’ departure. In many cases, these fears were confirmed: in the north-eastern region of the country in particular, several anti-Semitic incidents took place in the days of the revolution.<sup>80</sup> The emigres left the country in the hope that they would find it easier to implement the identity strategies in the Western democracies or in Israel.

#### THE KÁDÁR REGIME

Although the post-revolutionary Kádár regime established a soft dictatorship, it did not change the life conditions of Jews fundamentally. The new regime continued to tolerate only a communist-type identity,

<sup>77</sup> Pelle, Vervád, hisztéria, népítélet, 2000.; Ständeisky, Antiszemitizmusok, 2007. 159–173.

<sup>78</sup> Kovács, Magyar zsidópolitika, 2008. 110–112.

<sup>79</sup> Karády, Szociológiai kísérlet, 1984. 103–108.

<sup>80</sup> Among those who previously considered that the revolution was not marked by anti-Semitism, see Kovács, A zsidókérdés a mai magyar társadalomban, 1984. 31.; Karády, Viktor, *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után* [Survivors and restarters: chapters from the sociology of Hungarian Jewry after 1945]. Bp., 2002. 26.; Romsics, Ignác, *Magyarország története a XX. században* [History of Hungary in the 20<sup>th</sup> century]. Bp., 1999. 390.; The latest research questions that the number of anti-Semitic incidents was negligible. Ständeisky, Antiszemitizmusok, 2007. 174–212.

defining the Jewish community exclusively as a religious denomination. It did not allow Jews to exercise their historical, cultural and ethnic heritage. The official Jewish denominational institutions, the National Representation of Hungarian Israelites or the leadership of Jewish Community of Budapest, were under the control of State Church Office. They were forced to collaborate with the Communist regime and were unable to represent their interests autonomously. They also failed to preserve the Jewish religious and cultural heritage, selling or abandoning the crumbling synagogues, cemeteries and other historical properties.<sup>81</sup>

The leadership of the Hungarian Socialist Workers' Party insisted that the only alternative for Jews was total assimilation into non-Jewish society and insisted that there was no "Jewish question", no so-called Jewish issue in Hungary, and in this spirit suppressed any public manifestations of anti-Semitism.<sup>82</sup> After 1956 the party leadership did not bother to investigate the causes of anti-Semitism during the revolution, because in many atrocities anti-Jewishness was linked to anti-communism. Moreover, as a defence against anti-Semitism, efforts were made to minimise the proportion of people of Jewish origin among state and party leaders. Consistently continuing the policy of the previous era, which had no communion with the Horthy regime, it did not even address Hungarian responsibility for the Holocaust, blaming the Nazis and their Hungarian fascist collaborators alone for the extermination of Jews. The reaction of the Hungarian Socialist Workers' Party to the Eichmann trial in 1961 clearly reflects this view. The party leadership stated that the trial should be used as a propaganda against West German neo-fascism and Hungarian fascist emigration, and to expose the collaboration between the Zionist movement and the fascists during the war. János Kádár, the party's General Secretary, said that "it is not good to make these miserable fascist cases into a Jewish issue only. If we take action in this matter, the decisive factor should be that Eichmann murdered thousands of Hungarian citizens. [...] Let us not make a Jewish issue out of this case. Eichmann murdered not only Jews, but there were others. This is not a Jewish question, it is a question of fascism and anti-fascism."<sup>83</sup>

<sup>81</sup> Kovács, *Magyar zsidópolitika*, 2008. 116–136.

<sup>82</sup> On the manifestations of Kádár-era anti-Semitism, see Standeisky, *Antiszemizmusok*, 2007. 79–127, 212–220.

<sup>83</sup> For the quotation, see Kovács, András, "The Eichmann-Case: Introduction and 12 documents from Hungarian Archives", In. Idem, (ed.), *Jewish Studies at the Central European University 2003–2005*. Bp., 2006. Vol. 4, 218.



No wonder that the Eichmann trial has not had a positive impact on historical analysis of Holocaust. While in the Western democracies the Eichmann trial triggered Holocaust research, in Hungary neither the Holocaust nor the modernisation of Jewry became a subject of historical research.<sup>84</sup> Moreover, government agencies have directly impeded historical analyses on the Holocaust, just as public debate on the topic was not allowed to develop. Until the downfall of Communism, the only scholarly work on the subject was published by a Transylvanian-born American historian Randolph L. Braham in the USA in 1981.<sup>85</sup>

In a political and social atmosphere that confined the experience of Jewish identity within narrow boundaries, the trauma of Holocaust was also much more difficult to come to terms with. A clinical psychologist Teréz Virág, who has treated survivors, emphasises in her conclusions that the fact that survivors (the deportees and those who survived the persecution in Hungary) were not allowed to talk about their experiences was a major obstacle to their ability to process the trauma.<sup>86</sup>

The culture of silence also determined the socialisation of next generation. Sociologist András Kovács used Erving Goffmann's model of stigma management to describe how survivors tried to confront the fact that Jewish identity, as well as the facts of persecution, could only be expressed in the private sphere and not in public space and communication, and that the Jewish identity was a stigmatised identity.<sup>87</sup> He uses the term of "passing" to describe how people tried to make it easier to live with stigma by developing their own patterns of behaviour and rules of communication. The most radical form of passing was the deni-

<sup>84</sup> Until the 1980s, Hungarian historiography was limited to the publication of sources relating to the Holocaust. Karsai, Elek (ed.), *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”*. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon* [“They stood unarmed on the battlefields...”: documents on the history of labour service in Hungary]. Vol. 1–2, Bp., 1962.; Benoschofsky, Ilona–Karsai, Elek (eds.), *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* [Accusations against Nazism: documents on the history of the persecution of Jews in Hungary]. Vol. 1–3, Bp., 1958., 1960., 1967.

<sup>85</sup> Braham, Randolph L., *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Vol. 1–2, New York, 1981.

<sup>86</sup> Virág, Teréz, “A holocaust-szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban” [The Holocaust syndrome in the practice of psychotherapy], *Thalassa* 5, 1994/1–2, 129–138.

<sup>87</sup> Goffmann, Erving, *Stigma*. Middlesex, 1968.; Kovács, András, “Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon” [Identity and ethnicity: Jewish identity problems in post-war Hungary], In: Kovács M., Mária et al. (eds.), *Zsidóság, identitás, történelem* [Jews, identity and history]. Bp., 1992. 97–113.

al of Jewish identity and a complete break with the communal past. As a consequence, by the 1970s and 80s a generation had grown up, many of whom knew nothing about their origins because their parents had tried to protect them from their experiences by denying it, or because they themselves wanted to break with the communal past. These children were often confronted with their Jewish origins by strangers or friends, which usually caused another severe trauma. According to interviews conducted in second generation by András Kovács's research team, denial was common in families where parents had followed the communist ideology and where they did not live with the grandparents who still practised some of the Jewish religious traditions.<sup>88</sup>

Under these circumstances only informal forms of resistance to this policy could develop. Occasionally, groups formed around a few young rabbis who tried to remove themselves from the formal institutional network. However, they attracted soon the attention of political police.<sup>89</sup> In the 1970s, a group of young people formed around Alexander Scheiber, the renowned scholar and professor at the Rabbinical Seminary.<sup>90</sup> They regularly attended Scheiber's Friday night kiddushes and then continued their discussions elsewhere. However, these self-organizations were more subcultural than political. The formulation of autonomous Jewish goals could only come from a position of open opposition to the system. This was the case in 1984, when a political programme appeared in the illegal press of democratic opposition which addressed the need for a sovereign Jewish policy for the first time. The Salom Manifesto rejected the definition of Jewish community on purely religious grounds and declared that Jewry was also a group defined by historical, cultural and ethnic factors.<sup>91</sup> It reinforced the loyalty of Jewry to the Hungarian nation and also indicated that it did not mean loyalty to any government or regime. The communist system cannot claim loyalty from Jews because the lack of civil liberty is the main obstacle to the expression of Jewish consciousness, which is the main characteristic of party-state system.

<sup>88</sup> Erős, Ferenc–Kovács, András–Lévai, Katalin, "Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" [How did I find out that I was a Jew?], *Medvetánc*, 1985/2–3, 129–144.

<sup>89</sup> Csorba, Izraelita felekezeti élet Magyarországon, 1990. 160–166.

<sup>90</sup> Kovács, Magyar zsidópolitika, 2008. 127–130.

<sup>91</sup> "Salom. Nyílt levél a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz" [Salom: an open letter to Hungarian society and Hungarian Jewry], *AB Hírmondó*, 1984/6–7, May–June, 23–37.

THE JEWISH AND NON-JEWISH RECONCILIATION IN JEWISH IDENTITY  
AFTER THE FALL OF COMMUNIST POLITICAL SYSTEM: A CONTROVERSIAL  
JEWISH REVIVAL

It is no coincidence that at the end of the communist era it was mainly the young generation who became burdened by their parents' stigmatised identity and hiding. They were the ones who expressed the desire to develop a positive identity and to free themselves from stigma. All this played a major role in the Jewish revival began after 1989, when democratic frameworks were established everywhere in East-Central Europe.<sup>92</sup> However, while in Poland, the Czech Republic or Slovakia, where only a minority of Jewish population survived the Holocaust, this was fuelled by the interest of non-Jewish society and unfolded more or less without Jewish participation, in Hungary, where the Jewish population was estimated at 80–140,000 around the time of the fall of Communism,<sup>93</sup> it was done with the active involvement of Jewish population.

The Jewish revival unfolded primarily in Budapest, where the vast majority of Jews lived, and here the revitalisation of religious and cultural elements and community spaces of Jewish identity began, mainly through the renovation of synagogues, the historic Jewish quarter and cemeteries.<sup>94</sup> It is also thanks to growing interest in Jewish history and culture that the National Rabbinical Seminary, which was founded, in 1877 and also continued to operate under the Communist regime, expanded its activities when it became a Jewish university and, in addition to training rabbis, also provides secular education for Jews and non-Jews who wish to gain a deeper knowledge of Jewish history, culture and religion. Since 1998 the annual Jewish Summer Festival, which has been operating under the name of Jewish Cultural Festival since 2015, has been held in the Dohány Street Synagogue and has contributed to the presentation of cultural elements of Jewish identity to the non-Jewish society.<sup>95</sup>

---

<sup>92</sup> Gruber, Ruth Ellen, *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley–Los Angeles, 2002.

<sup>93</sup> Kovács, András, “Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon” [Jewish groups and identity strategies in contemporary Hungary], In: Idem, *A másik szeme* [In the eye of the other]. Bp., 2008. 164.

<sup>94</sup> Perczel, Anna, “Pest régi zsidónegyede” [Old Jewish quarter of Pest], *Múlt és Jövő* 16, 2005/2, 100–131.; Percze, Anna, “Pest régi zsidó negyedének sorsa, jelenlegi helyzet” [Fate of the old Jewish quarter of Pest, current situation], *Múlt és Jövő* 18, 2007/2, 37–58.

<sup>95</sup> Jewish Cultural Festival, Online: <https://www.zsidokulturalisfesztival.hu/> – Accessed: 10 April 2023.

The history of Jewry and the Holocaust have also become a legitimate subject of Hungarian historiography. In 1990, the Hungarian Auschwitz Foundation was established dedicating its activities to Holocaust research. In 1994, on the 40<sup>th</sup> anniversary of deportations a comprehensive exhibition was held in Buda Castle. The plan for a permanent Holocaust exhibition grew from this exhibition and was realised with the establishment of Holocaust Memorial Centre in 2004.<sup>96</sup> Over the past thirty years a large number of books have been published on the role of Jews in Hungarian modernisation and urbanisation.<sup>97</sup>

The Holocaust also appeared in the memory policies of democratic governments. In 2000, under the first government of Fidesz Party, the date of 16 April, the beginning of 1944 deportations, was declared Holocaust Memorial Day.<sup>98</sup> Holocaust denial became a punishable offence in 2010, under the left-wing government.<sup>99</sup>

All in all, the millennium saw the beginning of a redefinition of Jewish identity, which was largely determined by the fact that under the democratic system there was no longer any pressure to assimilate. The Jewish identity clearly ceased to be a hidden and stigmatised identity,

<sup>96</sup> Dési, János, “Holokausztmúzeum Budapesten” [Holocaust Museum in Budapest], *Múlt és Jövő* 13, 2002/ 4, 67–79.

<sup>97</sup> Prepuk, Anikó, “Nézőpontok, kutatási irányok a magyar zsidóság történetének feldolgozásában” [Research trends in the history of Hungarian Jewry], In: Demeter, Gábor–Schrek, Katalin (eds.), *Az eszmetörténettől a nemzetközi kapcsolatokig. Ünnepi kötet Bodnár Erzsébet 70. születésnapjára* [From the history of ideas to international relations: festive volume for the 70<sup>th</sup> birthday of Erzsébet Bodnár]. Debrecen–Bp., 2023. 225–236.

<sup>98</sup> In contrast to the Day of Remembrance of the Victims of Communism, which was decided by Parliament, Holocaust Memorial Day was introduced as an amendment to a ministerial decree, when Zoltán Pokorni, as Minister of Education, amended the decree on the order of the school year in 2000. “2. § (11) Days of commemoration in schools a) in schools on the martyrs of Arad (6 October), b) in secondary schools and vocational schools, in memory of the victims of the Communist dictatorships (25 February) and in memory of the victims of the Holocaust (16 April).” For the quotation, see “OM Decree No 9/2000 (31 May 2000) on the order of the 2000/2001 school year”, Online: <http://www.nefmi.gov.hu/kozoktatás/2002/2001-2002-tanev-rendje> – Accessed: 1 March 2023.

<sup>99</sup> “Whoever denies, doubts or trivialises in public the fact of genocide and other acts against humanity committed by national socialist or communist regimes commits a crime and is punishable by imprisonment for up to three years.” For the quotation, see “Act LVI of 2010, Amending Act IV of 1978 on the Criminal Code, § 269/C” [in Hungarian], Online: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1000056.TV> - Accessed: 1 March 2023.; Nyerges, András, “Tagadók és másrólbeszélők” [Deniers and those who say otherwise], *Mozgó Világ* 36, 2010/4, 100–102.

and emerged in a more visible way, with the outlines of a possible ethnic group identity, including the elements of Jewish religious and cultural traditions, memory of Hungarian-Jewish co-existence and persecution, as well as spiritual and cultural links to Israel. However, despite the promising beginnings, in the following years the hopes and expectations for the consolidation and strengthening of ethnic identity were not fulfilled. The failure was largely compounded by the fact that the emerging ethnic group identity could not be institutionalised, and the Jewish advocacy organisations proved to be incapable to articulate and represent the autonomous goals of Jewish community. On the other hand, the failure to create an ethnic identity and strong and autonomous Jewish representative bodies is inseparable from the conservative transformation of Hungarian nationalism and the strengthening the exclusive concept of nation.

Regarding the organisations of representation, under Communist era the National Representation of Hungarian Israelites was the only organisation represented the Jewish communities. Its successor, the Federation of Jewish Communities in Hungary (Mazsihisz) was established in 1991, which also represented the communities as a single organisation.<sup>100</sup> However, the legitimacy of this organisation was questioned by many, because it represented mainly the progressive-Neolog tendency which was in the majority, and did not give a place to Orthodoxy which had few adherents. The non-religious Jews also did not consider the Mazsihisz to be their representative. In 1993, the Orthodox section within the Mazsihisz was re-established under the name of Hungarian Autonomous Orthodox Jewish Community – the only member of the association is the Budapest Autonomous Orthodox Community, due to its small population. In 2004, the Unified Hungarian Israelite Congregation (EMIH) was founded, which is a national organisation independent of the Mazsihisz, but its philosophy represents the status quo ante tendency (inspired and mentored by the Chabad Lubavitch international Jewish movement in Hungary).<sup>101</sup> The Autonomous Orthodox Jewish Community of Hungary became a state-recognized, “accepted” historical church in 2011, and as a result, it became fully independent from the Mazsihisz in 2012. With the independence of the Orthodox congregation, the Israelite denomination was once again divided into three tendencies, re-creating the split that emerged after the Jewish Congress of 1868 between the Neolog, the

<sup>100</sup> The Federation of Hungarian Jewish Communities, Online: <https://mazsihisz.hu> – Accessed: 10 April 2023.

<sup>101</sup> Online: <https://zsido.com/emih/bemutakozas> – Accessed: 10 April 2023.

Orthodox and the status quo ante tendencies. However, while in the 19<sup>th</sup> century the Jewish population was almost equally divided between the Neolog and the Orthodox tendencies, today the traditional tendencies have only few followers.

To determine the number of followers of the three Jewish denominations, only existing tool we have is the 1% of the personal income tax Hungarians can donate to an “accepted” church or denomination. According to the government-issued data, 15,035 people gave 1% of her/his tax voluntarily to one of the three “accepted” Jewish denominations for the 2019 tax year.<sup>102</sup>

Mazsihisz (Neolog):	80.01% (12,030)
EMIH:	17.73% (2,665)
Orthodox:	2.26% (340)

These proportions clearly show the predominance of Neolog tendency. Nevertheless, in recent years, the United Hungarian Israelite Community (EMIH) has become more active. The low number of donors also indicates that these organisations represent a small fraction of Hungarian Jewry, as the majority do not maintain contact with religious institutions, either because they are not religious or because they feel that these organisations are not able to represent their interests.

#### THE COMPENSATION

The fragmentation of Jewish denomination and the low legitimacy of its leading organisations have contributed to their inability to take a strong stand on the issue of compensation to Jews for the mental and physical damage suffered during the persecutions.

According to the calculations of statisticians, economists and historians Hungarian Jews owned about 20–25% of the national wealth before the World War II.<sup>103</sup> From 1938 onwards, this wealth – from the

<sup>102</sup> Balogh, Eva S., “The attack against the Neolog Jewish organization by »tappanch«”, *Hungarian Spectum*, 24 April 2021. Online: <https://hungarianspectrum.org/2021/04/24/the-attack-against-the-neolog-jewish-organization-by-tappanch/> – Accessed: 4 May 2021. [Hereinafter: Balogh, The attack against the Neolog Jewish organization, 2021.]

<sup>103</sup> For the calculations of statisticians Frigyes Fellner and Alajos Kovács and economist Mátyás Matolcsy, see Kádár, Gábor–Vági, Zoltán, *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* [Dispossession: the economic destruction of Hungarian Jews]. Bp., 2005. 15–30.

factories of the big capitalists to citizens' homes, land, shops, furniture and wedding rings – was gradually expropriated from the Jews, while the Hungarian state and the non-Jewish citizens benefited from the property before and after the war.

In 1945, a Prime Ministerial Decree set up the Government Commission for Abandoned Property, which, in addition to the search for and management of abandoned property, was responsible for helping individuals who had lost their means of subsistence, tracing those who had been deported and for the compensation of victims for the property left without heirs.<sup>104</sup> However, the Office failed to fulfil its task, as the new owners of Jewish property had sold or improved it in the meantime, and most of them were not at all willing to return it. Thus, many of the survivors had to seek help from international and national self-help organisations (e.g. American Jewish Joint Distribution Committee, National Jewish Relief Committee).

In 1947, with the signing of the Paris Peace Treaty, Hungary undertook to pay compensations to the Jewish Restitution Fund, an organisation set up to compensate European Jewry. In 1947 the National Jewish Restitution Fund (OZSHA) was established, however, it only had access to Jewish assets that had been left without heirs.<sup>105</sup> This did not solve the problems of many survivors who knew well where their property was but could no longer access it. By 1954 the OZSHA had reviewed 18,000 probate cases, acquired 366 properties from ineligible heirs. However, as soon as the communist takeover took place, its assets were gradually nationalised, leaving not any money for needy survivors, and from 1955 the fund lost its institutional autonomy. In 1978 the OZSHA finally handed over its 25 remaining properties to the state by a gift contract, i. e. without any compensation.

Under the Communist era survivors only received small amounts of compensation from German sources.<sup>106</sup> In 1965 West Germany paid a one-off reparation of 17 million marks to Hungarian victims of pseu-

<sup>104</sup> Csorba, *Izraelita felekezeti élet Magyarországon*, 1990. 77–80.

<sup>105</sup> Klacsmann, Borbála, “»Elhagyott« zsidó javak: 75 év kárpótlás és jóvátétel” [“Abandoned” Jewish property: 75 years of reparations and restitution], *Mérce*, 1 January 2021. Online: <https://merce.hu/2021/01/01/elhagyott-zsido-javak-75-ev-karpotlas-es-jovattetel/> – Accessed: 1 March 2023. [Hereinafter: Klacsmann, *Elhagyott zsidó javak*, 2021.]

<sup>106</sup> Gadó, János, “Magyarországi holokauszt-túlélők: mennyit kaptak?” [Holocaust survivors in Hungary: how much did they get?], *HVG*, 10 December 2007. Online: [https://hvg.hu/velemeny/20071209\\_holokauszt\\_karterites](https://hvg.hu/velemeny/20071209_holokauszt_karterites) – Accessed: 1 March 2023. [Hereinafter: Gadó, *Magyarországi holokauszt-túlélők*, 2007.]

do-medical experiments. Around a thousand people received an average of 12,000 marks in compensation for that their health had been destroyed by the Nazis. In 1971, thanks to an intergovernmental agreement, the National Organisation for the Protection of the Interests of Persecuted Persons of Nazism was supposed to distribute 100 million marks in compensations to individual applicants. However, in reality it did not receive the full amount, as the money was exchanged by representatives of the Hungarian state, who deliberately used a depressed exchange rate, thus sharing in the compensation for survivors. The majority of applicants received compensation of between 15 and 30 thousand forints (in the early 1970s the average income was 1,600–2,000 forints). Between 1960 and 1980 many of the German companies employed slave or forced labourers tried to improve their image by offering individual compensation schemes. Under such schemes, some 1200 former Hungarian workers received compensation averaging 3,000 marks.

Most of the compensation opportunities were only opened up after 1990, however, a large percentage of Hungarian society received some forms of compensation for the oppression of various regimes.<sup>107</sup> In the early 1990s, as a first step, the state compensated victims of agrarian collectivisation and Communist dictatorship. The first Compensation Act of 1991 only provided for compensation for property damage (nationalisation of factories, collective farms, loft sweeping) after 1949.<sup>108</sup> However, the Constitutional Court ruled that the condition that arbitrarily set the starting date for compensation claims at 8 June 1949 was unconstitutional.<sup>109</sup> Therefore the second Compensation Act of 1992 extended this to cover property damage suffered between 1939 and 1949.<sup>110</sup> In the

<sup>107</sup> Peresztegi, Ágnes, “Történelmi bizottságok és a megbékélés – avagy amit a magyar zsidóknak még meg kell tanulniuk” [Historical commissions and reconciliation – or what Hungarian Jews still have to learn], *Szombat*, 1 April 2003. Online: <https://www.szombat.org/archivum/peresztegi-agnes-tortenelmi-bizottsagok-es-a-megbekeles-avagy-amit-a-magyar-zsidoknak-meg-meg-kell-tanulniuk-1352774057> – Accessed: 1 March 2023. [Hereinafter: Peresztegi, Történelmi bizottságok, 2003.]

<sup>108</sup> “Act XXV of 1991, On partial reparation for damage unjustly caused by the State to the property of citizens in order to regularise property relations” [in Hungarian], Online: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99100025.TV> – Accessed: 1 March 2023.

<sup>109</sup> “Constitutional Court Decision No 28/1991 (VI. 3.)” [in Hungarian], Online: <http://jogszabalyfigyelo.hu/index.php?id=34zgrf576s7ngtutu&state=19920430&menu=view> – Accessed: 1. March 2023.

<sup>110</sup> “Act XXIV of 1992, On partial compensation for damage unjustly caused to the property of citizens by the State in the application of the laws enacted between 1 May 1939 and 8 June 1949, in order to regularise property relations” [in Hungarian] Online: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99200024.TV> – Accessed: 1 March 2023.



same year, a third law offered reparation to people imprisoned after the Concepcion trials, including those convicted in 1956.<sup>111</sup>

Due to lengthy legal and political debates, the majority of actual payments to Jewish survivors were only made after 1995. Jewish survivors were first entitled to a pension supplement under Compensation Act XXIX of 1997,<sup>112</sup> which is still in force today, referring to the Paris Peace Treaty of 1947. It means that after the persecutions, the survivors had to wait half a century for compensations which most of them could not live to see. Under this law an annuity may be paid to persons who have reached the age of 60 on 1 January 1997 or in subsequent years. Some 25,000 survivors have been awarded an annuity under the law. According to the Hungarian Jewish Heritage Public Foundation (Mazsök) register, in 1999 the registered number of Holocaust survivors entitled to compensation, i.e. those born before 8 May 1945, was about 18,000, but only 14,000 of them were still alive in 2014.<sup>113</sup>

The Compensation Act of 1997 also provided for a one-off compensation obligation to be paid to the relatives of those killed in camps or during forced labour as a result of the involvement of Hungarian authorities, but did not set the amount. The 1999 Budget Law fixed it at 30,000 forints,<sup>114</sup> which caused a general outcry in the Jewish community, therefore the Constitutional Court annulled the provision. Finally, a 2003 decree fixed the amount at 400,000 forints.

<sup>111</sup> “Act XXXII of 1992, On compensation for those unjustly deprived of their life and liberty for political reasons” [in Hungarian] Online: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99200032.TV> – Accessed: 1 March 2023.

<sup>112</sup> “Act XXIX of 1997, Amending Act XXXII of 1992 on the compensation of persons unlawfully deprived of their life and liberty for political reasons” [in Hungarian], Online: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700029.TV>; “Government Decree 103/1997 (VI. 13.), On the implementation of Act XXIX of 1997 amending Act XXXII of 1992 on the compensation of persons unlawfully deprived of their life and liberty on political grounds” [in Hungarian], Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700103.KOR>; “Act XLVII of 2006, On the reopening of the time limits laid down in the Act on compensation for persons deprived of their life or liberty for political reasons and on the closure of the compensation procedure” [in Hungarian], Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0600047.TV> – Accessed: 1 March 2023.

<sup>113</sup> Kovács, András–Barna, Ildikó (eds.), *Zsidók és nem zsidók Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei* [Jews and non-Jews in Hungary in 2017: results of a sociological research]. Bp., 2018. [Hereinafter: Kovács–Barna, *Zsidók és nem zsidók Magyarországon 2017-ben*, 2018.] 15.

<sup>114</sup> “Act XC of 1998, On the 1999 Budget of the Republic of Hungary, § 58” [in Hungarian], Online: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99800090.TV> – Accessed: 1 March 2023.

In parallel, it was only in 1997 that the Hungarian government set up the Hungarian Jewish Heritage Public Foundation (Mazsök), fulfilling its obligation under the Paris Peace Treaty just 50 years later.<sup>115</sup> According to the peace treaty, the property of the persecuted was to be used to support the communities and their surviving members. However, the Mazsök did not receive the remaining property of victims. When it was set up, it received only a tiny fraction of this – seven properties, a few museum objects and compensation tickets amounting to 4 billion forints – to provide an annuity for Holocaust survivors and to maintain the Jewish cultural heritage.

In 1998, after lengthy negotiations with the Claims Conference, the international representative body for Holocaust survivors, Germany agreed to pay 200 million marks into a fund specifically for Jews in Central and Eastern Europe. Through the Claims Conference, pensions of 250 marks a month (28,250 forints at 1998 exchange rates) could be claimed by those who could prove that they had been in a concentration camp or forced into labour camps for six months or more; or spent 18 months or more in a ghetto; or were forced into hiding for 18 months or more under a false identity; were under 18 years of age at the start of persecution and were separated from their family. This pension, paid from 1999 onwards, was the first compensation generally available to Hungarian Jews. In addition, survivors could claim one-off compensation from German, Austrian and Swiss funds – the latter set up by Swiss banks because of the large amounts of property stolen from Jews by the Nazis during the war.<sup>116</sup>

Disputes between Jewish organisations and reparation payers continue to this day over who is entitled to compensation. Even more controversial is the distribution of perpetuity to be paid to Jewish denomination for the unreturned properties.<sup>117</sup> In 1990 the Hungarian government restored the right of church institutions to perform functions useful to society: education, social services, sports, health care, child and youth protection.<sup>118</sup> However, church organisations did not have sufficient financial means to support these activities. Therefore the government offered partial compensation to the churches for their nationalised property. This is known as perpetuity, in

<sup>115</sup> “Act X of 1997, Implementing Article 27(2) of Act XVIII of 1947 on the Paris Peace Treaty” [in Hungarian], Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700010.tv> – Accessed: 10 April 2023.; Klacsmann, Elhagyott zsidó javak, 2021.

<sup>116</sup> Gadó, Magyarországi holokauszt-túlélők, 2007.

<sup>117</sup> Peresztegi, Történelmi bizottságok, 2003.

<sup>118</sup> “Act IV of 1990, On freedom of conscience and religion and on churches” [in Hungarian], Online: [https://jogkodex.hu/jsz/eh tv\\_1990\\_4\\_torveny\\_8855566](https://jogkodex.hu/jsz/eh tv_1990_4_torveny_8855566) – Accessed: 10 April 2023.

return for which the churches give up the properties they have left in state ownership. The churches had to indicate until 30 June 1998 which of their former properties they wished to reclaim and which they wished to claim a perpetuity on.

The list of Jewish properties was drawn up by the Mazsihisz, which had to find out not only what properties they had owned before nationalisation, but also what the community had sold out over the past 40 years. In the end, the Mazsihisz reclaimed less than 20 properties, and converted most of the reclaimable properties into perpetuity. For 153 properties, whose assessed value was 13,511 billion forints in 1998, the Mazsihisz received perpetuity of over 700 million forints in 2002. However, the new Church Law of 2011 listed two other “accepted” Jewish denominations, the EMIH and the Orthodox.<sup>119</sup> The Mazsihisz had been receiving an annual perpetuity of 1,8 billion forints, which was its largest source of income, however the EMIH and the government pressured the Mazsihisz to give up its monopoly to the perpetuity. According to the 2012 agreement between the Hungarian government and the three Jewish denominations, the Mazsihisz gets about 80% of the perpetuity every year; the remaining 20% is split between the EMIH and the Orthodox (54% and 46%) since 2017.<sup>120</sup>

Although, it is impossible to compare the injuries of various social groups suffered throughout history, Hungarian society is characterised by an attitude of competitive victimhood, which also approaches compensation and restitution from a competitive perspective, and there are many misconceptions in the public mind. Let me mention a few of them: Hungarian Holocaust survivors have been compensated continuously since the end of World War II; Hungarian governments apply double standards to victims of Nazism and Communism, and compensation for victims of Communism has not been paid; only Jews have been compensated, not other persecuted victims of Nazism; more and more people receive Holocaust compensation every year. The most common misconception is that the second generation also receives compensation. In reality, only victims and their spouses can receive compensation, not their descendants.

<sup>119</sup> “Act CCVI of 2011, On the right to freedom of conscience and religion and on the status of churches, religious denominations and religious communities” [in Hungarian], Online: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100206.TV> – Accessed: 1 March 2023.

<sup>120</sup> Calculations by Éva Balogh based on “Government Decision 1120/2012 (IV. 21.) on the approval of the cession agreement between the Federation of Jewish Communities in Hungary and the Autonomous Orthodox Jewish Community of Hungary and the United Jewish Community of Hungary (Status quo Ante)” [in Hungarian], *Magyar Közlöny* 48, 2012, 8537–8539.; Balogh, The attack against the Neolog Jewish organization, 2021.

In addition to making the victims compete, the confusion of victims of different regimes also characterises the attitude of the Hungarian public opinion, which is also fuelled by official remembrance policy. One spectacular manifestation of this is the establishment of the House of Terror, a Museum dedicated to all the victims of 20<sup>th</sup> century dictatorships in 2002, which commemorates the victims of Nazism and Communism together.<sup>121</sup> The concept of museum is based on the principle of “everyone suffered in the same way” and has rightly provoked opposition from those who have seen its creation as a belittling of suffering of victims, in particular that of Jews. It is also clear that a narrative that does not distinguish between victims of different dictatorships, or between different groups of victims under the same dictatorship, provides an opportunity to avoid the question of responsibility.

#### CHANGING THE CONCEPT OF HUNGARIAN NATION

After decades of suppression of autonomous national aspirations on behalf of internationalist agenda, in the 1990s there was a great expectation of an inclusive, ethnically and religiously pluralistic concept of nationhood which gives an opportunity to express the aspirations of ethnical and religious groups, as well. However, the first democratic governments tended to return to the traditions of inter-war period, when Hungary became a homogeneous nation-state under the Trianon peace treaty. Although these tendencies were pushed into the background under the left-wing, socialist and liberal coalition governments, the conservative Fidesz Party took advantage of the fact that left-wing governments did not pay enough attention to strengthening national feeling and formulating their ambitions as a national agenda. Already the first government of Fidesz Party between 1998 and 2002 saw itself as the sole advocate of national idea, but its programme was completed during its second government from 2010. Over the past decade the Fidesz government has governed under a national concept based on the conservative, ethnocentric and exclusionary traditions of Hungarian nationalism which was mediated to society through populist means of power. The most important manifestation of this is the 2011 Basic Law of Hungary, whose preamble, the so-called National Creed, defines Hungary first and foremost as a Christian state.<sup>122</sup>

<sup>121</sup> Ungváry, Krisztián, “A káosz háza” [The house of chaos], *Magyar Narancs*, 7 March 2002. Online: [https://magyarnarancs.hu/konyv/a\\_kaosz\\_haza-59381](https://magyarnarancs.hu/konyv/a_kaosz_haza-59381) – Accessed: 14 April 2022.

<sup>122</sup> “The Basic Law of Hungary” [in Hungarian], 1. Online: <https://www.parlament.hu/irom39/02627/02627.pdf> – Accessed: 4 March 2023.

Regarding the prospects for Jewish life in this political and social climate, there is no doubt that defining Hungary as a Christian state is a far-reaching insult to the sensibilities of Jews whose ancestors have been living in the country for generations. This is compounded by the fact that the 2011 Constitution traces the loss of state sovereignty in Hungary back to 19 March 1944, the date of the German occupation of the country.<sup>123</sup> However, this date is highly questionable, as at the beginning of the German occupation the Hungarian governor Miklós Horthy did not resign, but appointed a government that collaborated with the Germans and served Nazi demands. In fact, the German occupation cannot be interpreted as an end to Hungarian sovereignty, since Hungary did not have a Quisling government until October 1944. It is not difficult to see the intention behind the attempt to do so, which was to reduce the complicity and responsibility of the Hungarian state for the atrocities committed during the German occupation, such as the deportation of Jews.

The government has built a special commemorative policy around this date. As a manifestation of this, it erected a memorial to all the victims of Nazism on Szabadság Square, in Budapest in 2014. The erection of monument was preceded by widespread social debate and civil protests, as well as demonstrations by liberal and democratic groups.<sup>124</sup> The *Mazsihisz* was one of the first to protest, arguing that the concept seemed to imply that Hungary was an inactive and innocent victim of the German occupation, as if the Hungarian authorities had not provided effective assistance in deporting nearly half a million Jews to death camps during the occupation.<sup>125</sup> Although, the civil protests did not achieve their aim, the monument was finally erected at night, without being unveiled and without the public being present. And protesting people staged an “alternative exhibition” in protest by placing around the memorial their memorabilia they or their relatives had brought home from the concentration camps and the ghettos.

---

<sup>123</sup> Ibid. 2.

<sup>124</sup> Czenkli, Dorka, “Támad a Krétakör – Éjszakai akció a megszállási emlékműnél” [The Chalk Circle attacks – Night action at the Occupation Memorial], *Magyar Narancs*, 21 Juny 2014. – Online: <https://magyarnarancs.hu/belpol/tamad-a-kretakor-ejszakai-akcio-a-megszallasi-emlekmunel-91006> – Accessed: 10 April 2023.; “Felállították az emlékművet, az ellenzék tiltakozik” [The memorial has been erected, the opposition protests], *Magyar Nemzet Online*, 20 July 2014. Online: <http://mno.hu/belfold/felallitottak-az-emlekmuvet-az-ellenzek-tiltakozik-1238190> – Accessed: 10 April 2023.

<sup>125</sup> Online: <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/a-nemet-megszallasra-emlekezo-emlekmu-helyett-a-tarsadalmi-megbekeles-elomozditasara- lenne-szukseg> – Accessed: 29 March 2023.

## THE CIVIL AND ACADEMIC SPHERES FOR THE RECONCILIATION

At the same time, it is undeniable that a number of non-governmental civil initiatives are working to bridge the gap between Jews and non-Jews. In the academic sphere cooperation between Protestant Theology and Rabbinical Seminary in education and research is taking place. The Hungarian branch of International Christian-Jewish Council, with participation by representatives of religious groups is working to renew relations between the Jewish and Christian religious communities and to preserve shared cultural heritage. The Council regularly holds events and conferences where scholars discuss various issues.<sup>126</sup> There are many examples of universities and local Jewish communities working together to shape remembrance policy. Let me cite the example of Debrecen, where the largest provincial community and the university work together to celebrate major anniversaries and organise joint conferences.

The international “Stolpersteine” project has also found strong support in Hungary.<sup>127</sup> The project aims to commemorate individual victims of Nazi terror by placing small copper plaques into the pavement in front of their last places of residence prior to being taken away and killed. The “stumbling stones” were invented and created by German sculptor Günter Demnig in the 1990s, who said that a person was only completely forgotten when his name was forgotten. The “stumbling stones” are still transported and placed by him as part of his artistic concept, and stop for a short while and, by presenting personal stories, encourage passers-by and those who stumble upon them to remember and reflect. The artistic project creates a growing memorial, a decentralised giant monument made up of a network of individual stones. Of 70, 000 such “stumbling stones” memorialising mostly Jewish victims 448 have been placed on sidewalks in Hungary by individuals, members of civil and academic organisations working with local authorities.<sup>128</sup> The Hungarian Jewish Cultural Association (Mazsike) is working to raise funds for the placement of the stones.<sup>129</sup> Among others, famous people such as the

<sup>126</sup> “Nemzetközi zsidó-keresztény konferencia Budapesten, 2018. május 18.” [International Jewish-Christian conference in Budapest]. Online: <https://reformatus.hu/vilagban/hirek/nemzetkozi-zsido-kereszteny-konferencia-budapest/> – Accessed: 14 March 2023.

<sup>127</sup> Online: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Botlatókő> – Accessed: 14 March 2023.

<sup>128</sup> Online: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Botlatókövek\\_Budapestén.](https://hu.wikipedia.org/wiki/Botlatókövek_Budapestén.); [https://www.debreciner.hu/cikk/2012\\_botlokovek\\_debrecenben](https://www.debreciner.hu/cikk/2012_botlokovek_debrecenben) – Accessed: 4 March 2021.

<sup>129</sup> Online: <https://mazsike.hu/projektek/botlatokovek/> – Accessed: 10 April 2022.

writer Jenő Rejtő, the literary historian Antal Szerb, the poet Miklós Radnóti and others have been given stumbling stones. The placement of the stones becomes a meaningful commemoration.

## CONCLUSION

Reconciliation is both an individual and a communal process, which can be greatly aided by a social and political environment that dares to confront the sins of the past. Considering the conditions for reconciliation between Jews and non-Jews in Hungary, it is clear that in the case of Hungarian Holocaust this has not happened until today. Assessing the possibilities for the transformation of Hungarian Jewish identity after 1989, it can be concluded that the promising developments that began after the fall of communism failed to fulfil their potential. Overall, they did not help to redefine the Hungarian Jewish identity and to find the place of Jewish population in a democratic society. Neither the process of compensation nor the conservative transformation of Hungarian nationalism contributed to consolidate the emerging ethnic identity, and reconciliation, if it has begun at all, is therefore fraught with serious contradictions.

Since 1949 there are no data available on the denominational or ethnic composition of the total Hungarian population, so the current number of Jews can only be estimated. According to the latest survey conducted in 2017, the number of Hungarian Jews is estimated to be between 73,000 and 138,000,<sup>130</sup> of whom no more than 1% claim to be members of the Jewish denomination. The decreasing trend in the number of Jews is indicated by the data estimated on the basis of maternal descent. According to these, the number of Jews in the year 1990 was between 74,000 and 134,000; in 2000 between 64,000 and 118,000; and in 2015 between 59,000 and 110,000.<sup>131</sup> The overwhelming majority of Jewish population lives in Budapest and belongs to the most qualified

<sup>130</sup> Kovács–Barna, *Zsidók és nem zsidók Magyarországon 2017-ben*, 2018. 13.; In estimating the number of Jews, the research used the criteria that describe the adult population whose members would be eligible for Israeli citizenship under Israel's "Law of Return". That is, anyone who has at least one grandparent who can be counted as Jewish by religion or origin and who self-identifies as Jewish in any sense is considered Jewish. *Ibid.* 8.

<sup>131</sup> *Ibid.* 13.; Stark, Tamás, "Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között" [Attempt to estimate the Jewish population between 1945 and 2000], In: Kovács, András (ed.), *Zsidók a mai magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése* [Jews in contemporary Hungary: analysis of the results of sociological survey conducted in 1999], Bp., 2001. 101–128.

ANIKÓ PREPUK

strata of Hungarian society. Recently, in addition to the religious organisations, there are more than 50 registered Jewish civil organisations which perform public, educational and social functions. However, these organisations have a low social weight, which is reflected in the low number of their supporters.<sup>132</sup>

---

<sup>132</sup> Kovács–Barna, *Zsidók és nem zsidók Magyarországon 2017-ben*, 2018. 17–18.



## Kovács Ramóna

### A Chinoin gyógyszergyár története, 1914–1945

#### BEVEZETÉS

Az igény a fájdalom megszüntetésére, a sérülések begyógyítására, évszázadok óta foglalkoztatja az embereket. Módszerei, „főszereplői” azonban mindig a kor általános műveltségéhez, tudásszintjéhez igazodtak. Mindig a legnagyobb szükség idején derült ki, hogy hol érdemes, hol kell ennek a tudománynak fejlődnie. A járványok és a háborúk egyetlen pozitívumaként lehet talán tekinteni a korszakoként bekövetkező orvostudományi fejlődést.

A világháborúk során rengeteg katona és civil halt meg. Nemcsak a különböző frontokon és a környékén, hanem a hátszágokban is. Éhezés, járvány, megszállások – rengeteg borzalom, erőszak, melyet a ma embere már képtelen felfogni. Magyarország különleges helyzetben volt abból a szempontból, hogy nem sok támadás érte a többi európai országhoz képest. De itt is több ember küzdött a mindennapi megélhetésért és valószínűleg a magánnyal, a tehetetlenség érzetével.

A gyógyszerek a mai napig nagyon fontosak az emberek életében. Sokan bele sem gondolnak, hogy háborúk idején nemcsak a fegyvergyárak futószalagjai pörögtek gyorsan, hanem a gyógyszergyáraké is. A 20. században is nagyon fontos volt a szerepük, mert olyan betegségek jelentek meg, amikre akkor még nem volt ellenszer. A hétköznapi emberek pánikba estek, és csak a tudósok jelentették számukra az egyetlen mentsvárat. Hasonló helyzet állhatott fent, mint manapság, amikor kirobbant a COVID járvány.

Általánosan jellemző, hogy az első világháború idején a vegyipar inkább a hatalmas léptékkel fejlődő lőpor-, harcanyag- és robbanóanyag-gyártásban képviselte magát. A hadiiparban működő meghatározó ágazatokat uraló gyárak hatalmas jövedelmekre tettek szert. A jövedelmüket részben visszaforgatták a termelésbe, részben a jól jövedelmező és biztosnak tűnő államkötvényekbe, az úgynevezett hadikölcsönökbe fektették.<sup>1</sup>

A gyárak elsődleges célja volt, hogy képesek legyenek ellátni az országért harcoló katonákat. A hátszágban az elhúzódó háború hatására rákényszerültek nők és gyermekek dolgoztatására is, miközben

---

<sup>1</sup> Germuska Pál (szerk.): *A magyar hadiipar története. A kezdetektől napjainkig 1880–2015.* Bp., 2017. 56. (Továbbiakban: Germuska, 2017.)

kapkodtak a szakemberek után. Ennek azért később pozitív hatása is lett, abból a szempontból, hogy a nők emancipációja megkezdődött és szerepük megváltozott a városokban.

A Monarchia megszűnésével a haderő ellátási rendszerének megroppanása magával rántotta a hadiipari vállalatokat is. A megrendelések hiányában munkások tömegei kerültek utcára, akik a visszaáramló katonatömegekkel együtt súlyos problémákat generáltak, mint például a szociális helyzet romlása.<sup>2</sup> Így csak azok a gyárak maradtak életben, amelyek korábban nem csak hadiiparral foglalkoztak, vagy amelyek megtakarításukkal hajlandóak voltak más gyártásra átállni. Mint például a Chinoi gyár.

A második világháború idején a gyógyszergyárak többsége a hadiiparnak köszönhetően volt sikeres, mert velük túl tudtak élni és ezáltal, amennyiben leleményesek voltak, biztosítani tudták a jövőjüket. A fejlesztések és az előállítások eredményesnek bizonyultak, amennyiben rajtuk kívül álló okokból nem is tehettek eleget maradéktalanul a velük szemben állított és folyamatos növekvő követelményeknek. Abban különbözött helyzetük az első világháborútól, hogy míg az előbbiben a sokkhatás és kapkodás miatt egy-egy gyárban mást is előállítottak, addig az utóbbiban el tudott különülni pontosan az, hogy melyik gyárnak mi a fő profilja, így keveredés nem volt észrevehető.

A gyári munkások is a mindennapi megélhetésükért dolgoztak, és biztosan olyan dolgokat is tettek, ami példaértékű – és ezt nem szabadna elfelejteni. Mert nemcsak azok voltak a hősök, akik a fronton harcoltak, hanem azok is, akik biztosították a háború utáni jövőt. Nem szabad elfelejteni, hogy minden akkor élt embernek hatalmas trauma volt a háború – akadtak olyanok, akik fizikálisan, míg mások mentálisan sérültek, illetve mindkét eshetőség is megtörténhetett.

#### A GYÁR LÉTREJÖTTE

Az ALKA vegyészeti gyárat két fiatal vegyészmérnök, Dr. Wolf Emil és Dr. Kereszty György alapította 1910-ben „*sok merészséggel és lelkesedéssel*”, amely sok kezdeti nehézség leküzdése után vált a Chinoi gyógyszergyárrá.<sup>3</sup> Magyarország szempontjából történelmi pillanat, hiszen ez volt az időrendben másodikként megalakuló hazai gyógyszergyár.

<sup>2</sup> Kovács Vilmos: A Weiss Manfréd Lőszer -, Acél- és Fémművek Részvénytársaság fejlődése 1918-ig. = *Hadtörténelmi Közlemények* 125, 2012. 3. sz. 602.

<sup>3</sup> Issekutz Béla: A magyar gyógyszerkutatás története. In. *Az MTA Orvosi Tudományok Osztályának Közleményei*. XI. Szerk. Issekutz Béla, Bp., 1960. 5–18. 6. (Továbbiakban: Issekutz, 1960.)

Krausz Simon magánbankár így emlékezett vissza memoárjában az eseményre: „Egy napon dr. Reichenhaller Kálmán volt vegytanárom felkeresett és két ifjút mutatott be, nem hiszem, hogy 25 évesnél idősebbek lehettek [...] Jelezte, hogy ezek a legkiválóbb tanítványai, nagy tudású vegyészek. Gyógyszervegyészeti gyárat kezdeményeztek, amelyet szeretnének naggyá tenni [...]”<sup>4</sup>

1912. februárjában megalakult „dr. Kreszty, dr. Wolf és társa Vegyészeti gyár Részvénytársaság” ötszázezer korona alaptőkével, melyből egyből megvették az újpesti Tó utca 1–3. szám alatti kilencezer négyzetméternyi telket gróf Károlyi Lászlótól.<sup>5</sup> Azonnal gyors építkezésbe kezdtek, aminek hatására még azév júniusában már meg is indult a gyártás. Ez azért elképesztő, mert manapság hazánkban nagyon sokáig elhúzódik egy tervezés, engedélyezés, majd az építkezés, nemhogy még a gyártás megszervezése és elindítása egy éven belül. Száz évvel ezelőtt, meg mondhatni varázsütésre megszületett, pedig akkor még a munkagépek, a technika még nem volt olyan fejlett, mint manapság. De azért úgy gondolom, hogy itt nem nagyüzemű gyártást kell érteni, hanem kis laboratóriumszerűt.

1910-ben 589 gyógyszerkülönlegesség volt forgalomban, ezek közül csak 25% magyarországi előállítású, amelynek túlnyomó része teakeverék, pirula és szirup volt.<sup>6</sup> Wolfék küldetésüknek tekintették, hogy saját kutatósokon alapuló, eredeti gyógyszerkészítményekkel álljanak elő. 1912-ben kutatócsoportot szerveztek, de ettől eredményt csak hosszú távon lehetett remélni. Nagy nehézséget jelentett az első években a gyógyszer-alapanyagok hiánya; ezeket a gyár jórészt külföldről szerezte be, svájci és német területről.<sup>7</sup> A beszerzést a konkurencia harc nehezítette és drágította.

A fő profiljukat a gyógyszerek és laboratóriumi vegyszerek adták. A gyógyszerkészítményeket öntéssel, extrakcióval, desztillálással és tabletázással állították elő. Új termékeik sikere miatt sikerült korszerűsíteniük a gyárat és új részvényeket szerezniük. A „Chinoín” fantázianevet 1913-ban vették fel. Magát a nevet eredetileg egy chinin tartalmú gyógyszernek szánták, de a jó és könnyen megjegyezhető hangzása miatt inkább a vállalati termékek márkajelzésére használták.<sup>8</sup>

<sup>4</sup> Koroknai Ákos (szerk.): *A Chinoín története*. Bp., 1996. (Továbbiakban: Koroknai, 1996.) 15.

<sup>5</sup> Koroknai, 1996. 15.

<sup>6</sup> Uo.

<sup>7</sup> Uo.

<sup>8</sup> Uo.

A gyár számára a legnagyobb konkurenciát a németek jelentették. Folyamatosan ment a versengés közöttük például, hogy ki adja olcsóbban ugyanazt a hatóanyagú terméket hazai és közép-európai szinten. A magyarok hátrányban voltak a Monarchia vámpolitikája miatt is, így sokkal nehezebb volt nekik nyersanyagokat beszerezniük. A döntő lökést a világháború kitörése adta meg számukra.

#### A CHINOIN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Az Osztrák-Magyar Monarchia iparának egyik legjelentősebb ágazata a hadiipar volt. Feladatuk a haderő ellátása és felfegyverzése volt, melyet nyújthattak gyárak, kisebb üzemek, valamint haditechnikai kísérletekkel foglalkozó intézetek is. Ezek közül egyre több alakult a Magyar Királyságon belül. A hadigépezet ellátásban kiemelkedően fontos fejlődésen esett át a vegyipar. A világháború előtti évtizedben végrehajtott nagyszabású korszerűsítések ellenére az osztrák-magyar haditechnika fejlettsége nem vált egyenrangúvá a többi nagyhatalomhoz, így az utánpótlásban vállaltak nagyobb szerepet.

A háború első hónapjaiban történtek azt igazolják, hogy a diplomáciai feszültség az egész magyar gazdaságot érintette. Teljes volt a tájékozatlanság mind a gazdasági, mind a legfelsőbb hatóságok körében. Minden szervezetlen volt. Nem volt ütemterv, munkaterv, a tisztviselők kapkodtak, megfelelő információkat nem kaptak. A gyárak nagyon kis százaléka volt felkészülve egy olyan opcióra, hogy mi a feladat egy háború esetén.

A vegyipar fejlődése lehetővé tette különféle, a hadiipart kiszolgáló üzemek létrejöttét, amelyek lőport és robbanóanyagokat állítottak elő, például Pozsonyban. Emellett ekkor erősödött meg a magyarországi gyógyszergyártás is, amely a hadi egészségügy bázisát építette ki. Kiemelkedő példáját adták: Dr. Wander Gyógyszer- és Tápszergyár Rt., a Richter Gedeon és nem utolsósorban a Chinoin Rt. gyógyszervegyészetek.

A legtöbb gyár munkaerőhiánnyal küzdött, ezért soknak a vezetősége a frontról, a lövészárkokból hozatta haza a szakképzett embereket, miután az első években a bevonult szakemberek többsége hősi halált halt. Mások a hiányt kirendelt női munkásokkal és hadifoglyokkal próbálták stabilizálni. Az iskolai szünidőkben tanulókat vettek fel dolgozni. A háború utolsó éveiben, mikor már tudatosodott mindenkinben, hogy mégsem egy rövid háborúra kell számítani, egy bizonyos kornál idősebb szakmunkásokat kivonták az arcvonalból és eredeti foglalkozásukba helyezték őket.<sup>9</sup>

<sup>9</sup> Fucsek László: A magyar ipar a világháborúban. = *Magyar Katonai Szemle* 5, 1935. 2. sz. 175–177.

A szakképzett munkaerőhiányt az okozta, hogy a háború kitörése után a tudományegyetemek fokozatosan elnéptelenedtek, különösen annak orvosi fakultása. Nemcsak a hallgatókat hívták be hadiszolgálatra, de a tanárok is nagy számban vették ki a részüket, sokan önkéntesként. Az orvostanhallgatókat és szigorló orvosokat a hadiszolgálatért cserébe a kar igyekezett kárpótolni részben a tanulmányi idő egy részének elengedésével, illetve a szigorlatok megkönnyítésével. A tudáshiány pótlására a tanártestület rendszeres tanfolyamokat is tartott. Budapesten nagyon sok hadi kórházat alakítottak ki, ezekben az orvosi teendőket főleg a tanárok látták el. A bakteriológiai és közegészségtani intézetek a hadsereg számára kolera, tífusz és vérhas elleni oltóanyagokat gyártottak.

Amellett, hogy a szakképzett orvosok száma jelentősen csökkent, a helyzetet tovább súlyosbította a háború alatti orvosképzés egyre nehézkesebbé válása. A háború okozta gazdasági válság – amit az ország területi megcsonkítása tovább rontott – az egyetemeket az addig nem tapasztalt anyagi gondok elé állították, és a hallgatók száma is csökkent.

Éppen ezért úgy gondolom, hogy azért tudtak felvirágozni a gyógyszergyárak, mert hatalmas lett a szükséglet „csodaszerekre” „csodaemberek” hiányában. Hiszen a sok képzetlen vagy nem terület-specialista személy, aki orvosnak lett odaállítva egy pánikszerű helyzetben, sokszor nem biztosan tudott egy-egy esetet megoldani. Eközben ismét az otthoni praktikák kezdtek el terjedni, igény lett egy gyors és könnyű megoldásra, ami nem feltételez kórházi vagy rendelői látogatást. A be nem vonult, ehhez értő emberek elkezdtek tűnődni, hogy hogyan segíthetnének. Ezáltal egy olyan folyamat vette kezdetét, ami hatására olyan gyógyszerek jelentek meg, melyek korábban nem léteztek, és a mai napig nemcsak az orvosok használnak, hanem ott lapul az egyszerű emberek táskájában is.

#### A CHINOIN ÉS A VEGYI HADVISELÉS

A háború együtt járt különböző járványok és betegségek megjelenésével, amely a tudományos életet szintén arra ösztönözte, hogy fejlődjenek. Az egyik nyertes ipar a gyógyszeripar lett, hiszen óriásira nőtt a kereslet. Ezen kívül a hadviselő országokban azonnal megszűnt a gyógyszerimport, így minden állam rá lett kényszerülve, hogy saját tudósaira támaszkodva találjanak fel, fejlesszenek termékeket, és minél többet gyártsanak. Ez Magyarországon is így volt: rákényszerültek népszerű külföldi gyógyszereket hazaival helyettesíteni. A saját termelésre kedvezően hatott a német ipar bénultsága is. A háború előrehaladtával

egyenesen arányosan megjelent a centralizáció a nyersanyagok beszerzésében és elosztásában, illetve sorban jelentek meg különféle központok és bizottságok, melyek célja az volt, hogy minél több nyersanyagot gyűjtsenek össze a hadiipar számára.

Az első világháború alatt a Chinoin-gyár jóformán kizárólag hadianyagok, lőszeres és vegyszerek előállításával foglalkozott.<sup>10</sup> Vegyigyárként jelentős szerepet játszott különféle fertőtlenítőszeres gyártásában. A háborús körülmények (beleértve a lövészárkoktól kezdve és a tábori bordélyházakig) alapján logikusnak mondható az ilyen szeres előállítása. Szigorú előírásokkal – a fertőtlenítőszeres és tisztálkodási eszközök használatának megkövetelése, alapos orvosi vizsgálatokon való rendszeres részvétel – elérték, hogy a nemi-, illetve az élőködők által terjesztett betegségek, harcokban szerzett fertőzések ne terjedjenek.<sup>11</sup>

A Monarchia fokozatosan, egyre nagyobb erővel lépett be a vegyi hadviselésbe. Megalkották a gáztöltettel alkalmazható, átalakított repeszgránátokat és kidolgozták a tüzérségi gázlövés elveit. A gyár igyekezett kivenni részét ebből is, busás haszon reményében. 1916-ban a Monarchia hadügyminisztériuma gázgránátokat rendelt, és a Chinoinban megkezdődött a harcigázok (brómaceton, brómcian) gyártása is.<sup>12</sup> Ezáltal a gyógyszergyár olyan vegyipari szektorrá vált, amely magába foglalta nehézipari objektumokat és szerelőüzemeket. Azért számított egyedülállónak, mert a Monarchián belül csak a Chinoin rendelkezett saját vegyiharcanyag-gyártással és töltési kapacitással. 1917-ben a vállalat összes beruházásának ötven százalékát a harcigáz gyártás fejlesztésére fordították. A Monarchia ebben az évben az olasz arcvonalon vetette be először a vegyi lövedékekkel felszerelt tüzérségét. Az ott szerzett tapasztalatok alapján elrendelte a tömeggyártást. A honvédtüzérség számára, a könnyű és közepes tüzérség részére készítették őket.<sup>13</sup>

A központi hatalmak a háború folyamán három különböző jelzést alkalmaztak a gázlövédék azonosítására. Ezeket a gázlövédékekre is ráfestették. Ennek megfelelően kékkeresztet ingerlő, a zöldkeresztet fojtó és a sárgakeresztet hólyaghúzó hatású harcanyaggal töltöttre fes-

<sup>10</sup> Kristyóry Aladár: Adatok a szem gázsérüléseihez. = *Orvosi Hetilap* 63, 1919. 35. sz. 406.

<sup>11</sup> Koroknai, 1996. 17.

<sup>12</sup> Móra László: Zemplén Géza ipari kutatásai. In. *Technikatörténeti szemle*. XV. Szerk. Debreczeny Ágnes, Bp., 1986. 107–118. (Továbbiakban: Móra, 1986.)

<sup>13</sup> Kovács Vilmos: A honvédtüzérség és a magyar ipar részvétele a vegyi hadviselésben 1916–1918. = *Honvédségi Szemle*, 1994. 1. sz. 47–48.

tették rá.<sup>14</sup> Chinoin 1917-től 'C' és 'B' típusú anyagot is gyártani kezdtek, melyeket összekeverve töltötték meg a lövedékeket. A brómaceton ('B') az egyik legismertebb könnygáz. Bőrre kerülve nehezen gyógyuló hólyagokat, szembe kerülve pedig vakságot okoz. Ha zárt helyiségben nagy töménységben jön létre, tüdőmégékként hat, azaz tüdővízenyőt okoz. Egyből érezni lehetett a hatásukat. „*Gőzeik a szemet, a felső légutakat, a nyálkahártyákat ingerlik*”.<sup>15</sup> Az ingerlés hatására könnyezés, esetleg szemhéjgörcs jött létre, gyakran erős köhögés kíséretében. A tünetek a szabad levegőn néhány perc, esetleg néhány óra múlva – a mérgezés súlyosságától függően – maguktól is elmúltak.<sup>16</sup> A brómcian ('C') az általános mérgezési tüneteken kívül a légzőszervekben okoz elváltozásokat. Bizonyos mennyiség belégzése azonnali halálhoz vezet. Cianhidrogén mérgezéskor elviselhetetlen ingerhatás történik. A cianhidrogén már testsúly kilogrammonként egy mg mennyiségben azonnali halált okoz. „*Kissé keserű mandula illatú*”<sup>17</sup>, amely nemcsak belélegzéssel kerülhet, a szervezetbe, hanem a nedves bőrfelületen át is felszívódik. A sejtlegzést bénítja, tehát hatására a szervezet minden sejtje elveszti oxigénfelvevő képességét. Így elsősorban a légzőközpont bénul meg, ami fulladásos halált okoz.<sup>18</sup>

Fentiekből azt szűröm le, hogy nagyon sok baleset történhetett ezek töltésével, hiába dolgoztak az előírt védőfelszerelésekkel. A vonatkozó források hiányából arra következtettek, hogy vagy eltussolták ezeket az ügyeket, vagy akkoriban nem okoztak nagy botrányt, hiszen mindennaposnak számított a hadiiparban.

A megrendelő 1917 áprilisától napi hatezer darab gránát töltését írta elő a gyár számára. Ez az elégtelen beszállítások (lőszeralkatrészek) miatt történt. Bár a megfelelő gyártási kapacitás kiépítése, a munkáslétszám és a töltőanyag mennyisége lehetővé tette a folyamatos működést, de sokszor napokig állt a termelés a beszállítási hiány miatt. Sokszor nem volt elég például a lövedéktest, a gyújtó, vagy egyéb alkatrész. Így az előállítás alig érte el a havi harmincezer darabot. A „csúcsteljesítmény” is csak ötezer darabvolt naponta. A gyártási nehézségek állandó gázlőszer hiányt okoztak a Monarchiának, ami komolyan befolyásolta a hadműveleteket.<sup>19</sup>

<sup>14</sup> Germuska, 2017. 56.

<sup>15</sup> A vegyi fegyver. *Igaz Szó*. 1964. 22. sz. 68.

<sup>16</sup> Uo.

<sup>17</sup> A vegyi fegyver. *Igaz Szó*. 1964. 23. sz. 70.

<sup>18</sup> Uo.

<sup>19</sup> Germuska, 2017. 56.

A hadi megrendelések jól jövedelmeztek, a tulajdonosok számítása bevált: 1916-ban a gyár részvényenként 12 korona osztalékot fizetett, 1917-ben pedig már 30 koronát.<sup>20</sup> A közös hadügyminisztérium fedezte az újabb építkezéseket és a berendezések költségeit, ingyen szállította a nyersanyagokat, vállalta a teljes rezsiköltségeket, megtérítette a veszteségeket és nyereséget is fizetett.<sup>21</sup> Mindemellett nemcsak a Monarchia számára állítottak elő, hanem Németországnak is.

#### A NŐI MUNKAERŐ

Az 1914. évi L. törvénycikk értelmében a munkaerőhiány miatt bér munkára kötelezték a 18–50 éves korú, arra alkalmas személyeket. A nőket csak a lakóhelyükön vagy a szomszédos falvak területén alkalmazhatták, férfiak nem dolgozhattak a szomszédos járásnál messzebb. A törvény arról is határozott, hogy legelőször a fiatalabbakat kell foglalkoztatni és az idősebb korúakat később. Nőket pedig csak akkor lehetett bér munkára fogni, ha mellette el tudták látni becsületesen háztartásbeli feladatukat.

1917-ben 177 munkás dolgozott a Chinoiban (közülük 61 nő volt és 4 hadifogoly). Összevetve a többi hadiipari üzemek munkáslétszámával, láthatjuk, hogy ez a szám nagyon kevés.<sup>22</sup> A nyereséges üzlet miatt egyre több embert tudtak dolgoztatni. 1918-ban már 1050 munkás dolgozott, amelynek több mint a fele – 530 fő – nő volt.<sup>23</sup> A férfiak attól tartottak, hogy a nők kiszorítják őket a munkahelyekről és sok esetben ez így is történt. A társadalomnak nem csak a háború következményeivel, de a megjelenő nőellenes hangulattal is számolnia kellett. A nők megtanulták a legnehezebb munkákat elvégezni, miközben a korábban felmentett férfiakat egyre nagyobb számban küldték a frontra a veszteségek pótlására. A nők átlagos munkaideje 10–11 óra volt, de éjszakai munkára is kötelezhették őket.<sup>24</sup>

A munkáltatók túlórát vezettek be háború idején, s mindezt plusz kereseti lehetőségként tüntették fel a nők számára. Az ipar felügyelőséget utasították, hogy akkor se tegyenek feljelentést, ha az üzemek nem tartják be a munkaidő korlátozására vonatkozó jogszabályokat. Így a munkásnők amellet, hogy ellátták otthoni háztartási teendőiket is, még akár napi 10–12 órát is dolgozhattak.<sup>25</sup> Valószínűleg sokan korán elhunytak.

<sup>20</sup> Móra, 1986. 107–118.

<sup>21</sup> Koroknai, 1996. 18.

<sup>22</sup> Germuska, 2017. 36.

<sup>23</sup> Koroknai, 1996. 18.

<sup>24</sup> Molnár Zoltán: A nők szerepe a háborús háttérben Magyarországon, 1914–1918. = *Hadtudományi Szemle*, 2020. 2. sz. 143–154. (Továbbiakban: Molnár, 2020.)

<sup>25</sup> Uo.



A munkát vállaló anyák száma jelentősen megnőtt a háború alatt. A gyermekek felügyeletét jobb esetben a nagyszülők végezték. Ebben az időszakban a munkásnők csak kis része engedhette meg magának, hogy saját háztartást vezessen. Sokan felszámolták azt, miután férjük bevonult, jó néhány a hozzátartozóihoz költözött. Lakást kevesen tudtak bérelni, a körülmények pedig borzasztóak voltak. A közös hadügyminiszter rendeletben engedélyezte a katonai irodák számára, hogy nőket – főként hadiözvegyeket és árvákat – alkalmazzanak megfelelő napidíjért.<sup>26</sup> A hátország mindennapjaira alapvetően nyomta rá a bélyegét a nők tömeges munkába állása. Mindez kihatott a nők társadalmi helyzetére, a férfi-nő kapcsolatra és átformálta magukat a nőket is. Míg korábban az volt az elfogadott és az elvárt, hogy a nő maradjon otthon, nevelje a gyerekeket és lássa el asszonyi kötelességét, hirtelen „férfivá” váltak: dolgozniuk kellett, eltartaniuk a családot, ki kellett lépniük megszokott környezetükből. Ez a világháború után a nők egyenrangúvá válását eredményezte.

Jövedelemelosztás tekintetében az országban mindenhol munkás panaszbizottságok működtek. Ennek hatására nagyarányú eltolódás indult meg a munkásság előnyére a tisztviselőkkel szemben. A magyar munkások többsége csak azért volt nehéz helyzetben, mert hiába dolgoztak, ha nem volt elegendő élelmiszer az országban. Legtöbbször az egyik megyéből a másikba való szállításáért is külön engedély kellett. 1916-ban bevezették a kenyérjegyet és korlátozták az egyéb élelmiszerek, valamint ruházati cikkek piacát is. Később már mindent jegyhez kötöttek – szappantól a petróleumig.

Kevés adat és tudósítás maradt fent arról, hogy milyen lehetett annak idején a gyárban dolgozni. Annyi bizonyos, hogy a Chinoinban dolgozók egy fokkal jobb helyzetben voltak fizetésük szempontjából, mint más gyárak dolgozói. Sőt, még az is jellemző volt akkor a hadiipargyár dolgozóira, hogy jobban élt, mint egy középosztálybeli személy. Általánossá vált országszerte a háborúellenesség, aminek egyik oka, hogy a hadiiparon kívül dolgozók fizetése nagyon alacsony volt. Ezek az emberek már nyomorogtak. Mindemelllett a nők „felemelkedése” is konfliktusokat szült. Irigykedés és társadalmi feszültség bontakozott ki az emberek között. Ezen a békediktátum valószínűleg nem segített.

---

<sup>26</sup> Uo.

## ÚJ GYÓGYSZERFEJLESZTÉSEK

A Chinoin nemcsak a hadsereg vagy a gyógyszeripar számára volt ismert, hiszen az akkor híres Filin gyermektápszert is itt fejlesztették ki.<sup>27</sup> A nők tömeges munkába állása átalakította a babatáplálási szokásokat is. Ebben a korszakban jelentek meg a tápszerek világszerte, lecserélve a szoptatós dajkákat. Ezzel rengeteg anya és gyermekeik életét megkönnyítve.

Ezenkívül még gyártottak Promptot (Anysol) hintőport is, melyet a *Borsszem Jankó* így hirdetett: „*Nincs senkije a harctéren? Akkor Önt ez a hirdetés nem érdekli. De van olyan polgára ma hazánknak, akinek nem kell aggódnia egy drága életért? Golyótól, szuronytól óvja meg az Isten, de a golyónál, szuronymál is veszedelmesebb kiütéses tifusztól megóvhatja Ön is, ha küld neki egy-két doboz Promptot hintőporból.*”<sup>28</sup> A hintőport használták a katonák izzadás ellen lábukra, hónaljukra, nemszervükre, hogy a gombásodást megelőzzék, illetve élösködők, például tetvek ellen is jól szolgált.

A gyár sokszínűsége az is mutatja, hogy 1916-ban állították elő azt a gyógyszert, amelyből később a legnagyobb export forgalmat bonyolították le. Különlegessége az, hogy ezt nem emberek számára, hanem az állatoknak készítették. A Distol nevű készítmény filicin hatóanyag-tartalmú, amelyet Dr. Marék József állatorvos és professzor<sup>29</sup> találmánya alapján erdei páfrányból készítették, és amely a juh- és szarvasmarha mételegyógyítására szolgált.<sup>30</sup> 1917-ben került forgalomba. A mételegyógyítás okozott az állatoknál, például: lesóványodást, tejhozamcsökkenést, rossz takarmányértékesítő képességet, fejlődésben való visszamaradást, igavonó állatok munkateljesítményének csökkenését, valamint súlyos fertőzés esetén az állatok elhullását.<sup>31</sup> Nagyon fontos volt, hogy megoldást találjanak a problémára, hiszen sok területen hatalmas veszteség következett be, mely élelmezés ellátási nehézséget jelentett, felülte fejét az éhínségnek.

A korszakban forradalmian új ötletek is születtek az emberek gyógyítása kapcsán. Meghonosították a szalicilsav gyártást 1916-ban, mivel szalicilsavat korábban csak külföldről lehetett beszerezni. Ez óriási áttö-

<sup>27</sup> Koroknai, 1996. 18.

<sup>28</sup> *Borsszem Jankó* 48, 1915. 17. sz. 11.

<sup>29</sup> Issekutz, 1960. 7.

<sup>30</sup> Sipos Antalné: *Az államosítás előtt működött gyógyszeripari vállalatok repertóriuma*. Bp., 2004. 4. (Továbbiakban: Sipos, 2004.)

<sup>31</sup> Dr. Nemeséri László: Adatok a mételegyógyítás elleni védekezéshez. = *Magyar Állatorvosok Lapja* 7, 1952. 9. sz. 279.

rest jelentett, hiszen ez volt az első gyulladáscsökkentő Magyarországon. Szalicilsav lázcsillapító, gyulladás- és fájdalomcsillapító hatása már ősidők óta ismeretes volt, régen azonban csak a fűzfák kérgét használták e célra.<sup>32</sup> Ekkor építették fel Újpesten azt a gyárat,<sup>33</sup> mely 1918-ban Közép-Európa egyik legnagyobb szalicilsav gyártó üzeme lett.

Az ekkor kifejlesztett görcsoldó hatású Novatropin hazánk legrégebbi, napjainkban is forgalomban lévő készítménye. 1916-ban került a polcokra Issekutz Béla fejlesztésével. A különböző növényekből nyerhető atropin alkaloid fiziológias, tónuscsoökkentő hatású. Ebből fejlesztette ki Issekutz metilezett származékát. Jó a gyomorbél ártalmak, asztma ellen és a szemészetben is.<sup>34</sup> Ez a gyógyszer még ma is sok országban önálló készítményként vagy kombinációban van forgalomban. A hatvanas években ebből és a Perparinból fejlesztették ki itt a No-Spa-t, ami még napjainkban is kapható a gyógyszertárakban.

A Vöröskereszttel együttműködve, a Rokkant Utókezelő Intézeteknek is szállítottak úgynevezett Cholin injekciókat, melyeket hegek felpuhítására használtak.<sup>35</sup> Ebből látszik, hogy nemcsak a fronton harcoló katonákat támogatták, hanem azokat is, akik már hazatértek.

Ezekon kívül a következőket is gyártották: Cadogel (colloidális kátrány-készítmény akut és krónikus bőrbántalmakra – ekcémára) Arsonin (methylidnatrium arzén izotóniás oldat) és Sulfotin (kálium „szörp”).<sup>36</sup> A Sulfotin egy magyar guajacol-készítmény és hatásában teljesen megbízható, felettébb olcsó gyógyszert juttat a betegeknek. A Cadogel és Arsonin bevált és ismert készítmények, melyek az orvosok bizalmát bírják „megleppő eredményük” folytán már régóta.<sup>37</sup> Az atropin, káliumszulfogujajakol és sztrichnin gyártásában a vállalat egész Európában vezetett és az aszpirin egyik alkotórészét, az ecetsavanhidridet is maga állította elő. A szulfotin nevű és főként káliumszulfogujajakolból álló terméket a gyár új és igen költséges eljárással készítette. Közismert mérgező növényeink: a nadragulya, a maszlag és a beléndek fontos orvosságokhoz adott alapanyagot. Legfontosabb ezek közül az atropin.<sup>38</sup> Az egész kon-

<sup>32</sup> Kempler Kurt: Az Aszpirin és jövője. = *Élet és Tudomány* 41, 1986. 52. sz. 1644.

<sup>33</sup> Koroknai, 1996. 18.

<sup>34</sup> Koroknai, 1996. 97.

<sup>35</sup> Vanyó Mihály–Engel Miklós: Kísérleti daganatok bakterium-mentesítése új chemotherapeuticumok segítségével. = *Orvosi Hetilap* 61, 1917. 4. sz. 49. (Továbbiakban: Vanyó–Engel, 1917.)

<sup>36</sup> *Gyógyászat* 56, 1916. 40. sz. 464.

<sup>37</sup> Hírek. *Budapesti Orvosi Újság* 13, 1915. 39. sz. 312.

<sup>38</sup> Dr. Páter Béla: A gyógynövénytermelés és a világháború. = *Új Idők* 22, 1916. 11. sz. 267.

tinensen nem termeltek annyi atropint, mint a Chinoin-gyár egymaga.<sup>39</sup> E termék kivitele tilos volt, ami miatt nagy készletek gyűltek fel belőle.

Új készítményként fájdalomcsillapítókat is gyártottak a katonák részére. Köztük volt a Domopon, amely tisztított ópiumos szalkaloida-készítmény volt állandó (50%) morfiumtartalommal.<sup>40</sup> Az első világháború idején a morfin (a mák alkaloidja) volt az egyetlen hatásos fájdalomcsillapító, ami komoly hiánycikknek számított a háborús években. Egyrészt a rengeteg sérült miatt, másrészt, mert köztudottan a gyógyszergyáraknak a feketepiaccaal kellett harcolniuk a nyersanyagért. A hadi események miatt rengeteg volt a sérült, és a frontokon nem volt elegendő orvosság. Amikor hazavitték a sérülteket, a kórházakban is elfogytak a fájdalomcsillapítók. Ráadásul a súlyos sérültek hazaszállítása hetekbe telt, ezalatt pedig, ha volt morfium, azt kapták fájdalomcsillapítóként, de a rendszeres adagolás miatt sokan egy életre függővé váltak tőle. Ma már a morfium kábítószernek minősül, ezért már csak nagyon súlyos állapotban lévő betegeknek és szigorú ellenőrzés mellett írhatják fel az orvosok a fájdalom csillapítására.

A háborús szükséglet és a Dakin-oldat példája készítette a Chinoint hipoklorit tartalmú fertőtlenítő szerek előállítására. 1918-ban új „termék-specialitás” került a piacra: Magnosterin. Először Gróh professzor közreműködésével a Magnosterint állították elő, amely „*magnéziumhipokloritot és -hidroxidot*” tartalmazó kenőcs, Manninger vizsgálatai szerint kiválóan alkalmas kézfertőtlenítésre.<sup>41</sup> A fertőtlenítőszer a spanyolnátha járvány<sup>42</sup> idején igen keresett szer volt.

#### A GYÁR HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1918 után nyilvánvalóvá vált, hogy a hadi megrendelések hatására megnövekedett gyári termelőképesség kapacitása messze meghaladta a belföldi szükségleteket. Az országterület lecsökkenésével és a beszűkült, fizetőképességben gyengélkedő hazai gyógyszerpiaccal kellett szembenéznie. Emellett Magyarország gazdasági potenciáljának drámai csök-

<sup>39</sup> Közgazdaság. *Végyészeti Lapok* 11, 1916. 23. sz. 230.

<sup>40</sup> *Gyógyászat* 80, 1940. 16. sz. 204.

<sup>41</sup> Issekutz, 1960. 7.

<sup>42</sup> A spanyolnátha a történelem egyik legnagyobb világháborúja volt. Már 1918-ban több áldozatot követelt, mint az első világháború összesen. A spanyolnátha a villámgyors terjedése mellett azzal fokozta az emberek rettegését, hogy lefolyása is rendkívül gyors volt, és látszólag teljesen kiszámíthatatlanul választotta ki áldozatait. Sem az antant, sem a központi hatalmak nem engedhették meg, hogy az influenza által okozott veszteségeket feltárják ellenfelek előtt. A vírus igen jól terjedt a lövészárkokban, katonai táborokban, illetve a hosszú küzdelemben kimerült civil lakosság körében. Lásd: A spanyolnátha elindul világpusztító útjára. *Háromszék* 28, 2016. 7743. sz. 8.

kenésével is számolni kellett. A gazdaság forrásainak részleges elzárása különösen negatív változást hozott. Ipari szempontból számítani lehetett rá, hogy valamilyen mértékben Magyarországon a Monarchia iparszerkezetéből származó hátrányok, a békediktátum és a gazdaság átalakításának hatására visszaveti a fejlettségi szintet. A gyógyszergyárak az 1920-as években túlnyomóan úgynevezett uszálypolitikát<sup>43</sup> folytattak, anyagi lehetőségeik korlátozottak volt, emiatt nem tudtak nagyszabású, új utakon járó kutatói munkát végezni, ezért meg kellett elégedniük a külföldön bevált gyógyszerek itthon történő gyártásával.<sup>44</sup> Szükséghelyzet segítette elő a már meglévő hazai gyógyszerek nagyobb megbecsülését is; az orvosok rákényszerültek, hogy a nagyon népszerű külföldi gyógyszerek helyett a fiatal magyar gyógyszergyárak készítményeit használják, és meggyőződjenek ezek egyenrangúságáról. Az első világháború után a gyógyszergyárak a hadianyag termelésből visszamaradt vegyszerek és melléktermékek értékesítésével fenn tudták tartani a gyártás rentabilitását.<sup>45</sup>

Még be sem fejeződött a háború, amikor a Chinoin már tervezte a jövőjét, melyet a háborús hulladék anyag értékesítésére alapoztak. A brómaceton és brómcian előállításából keletkezett hidrogénbromidot még a háború idején nátriumbromiddá alakították, amelyet elástak, majd a háború után hatalmas haszonnal adtak el Európában.<sup>46</sup> A nátriumbromid igen fontos idegcsillapító gyógyszer, de fotografiai célokra is lehet használni.<sup>47</sup> Csak a Distol és annak külföldi kereslete miatt tudták fenntartani magukat a háború után. Azokban az országokban, ahol piacot tudtak teremteni, ott több Chinoin készítményt is forgalomba tudtak állítani. Ezzel olyan szövetséget és hírnevet szereztek (például Törökországban és Görögországban), hogy évtizedekig nem tudták a márkát kiszorítani az ottani piacról.<sup>48</sup> A Distolt a húszas–harmincas években mind az öt világrészben forgalmazták. Legnagyobb siker a németországi marhaállomány megmentése volt 1927–1928-ban.<sup>49</sup> A Distolhoz szükség van páfrányra<sup>50</sup>, melynek gyöktör-

<sup>43</sup> A környezeti feltételektől, más irányzattól teljesen függő, s ahhoz alkalmazkodó politika.

<sup>44</sup> Issekutz, 1960. 7.

<sup>45</sup> Sipos, 2004. 4.

<sup>46</sup> Koroknai, 1996. 19.

<sup>47</sup> Gerő Lajos (szerk.): *A Pallas nagy lexikona*. XII. Magyar–Nemes. Bp., 1896. 1015–1016.

<sup>48</sup> Koroknai, 1996. 19.

<sup>49</sup> Koroknai, 1996. 95.

<sup>50</sup> A páfrányok a virágtalan növények legmagasabb fejlettségű csoportja. Gyökerükben, szárukban, leveleik szárában valóságos edények vannak. Ez tette lehetővé, hogy ellentétben a többi virágtalan növényvel (gombák, zuzmók, mohok) szárát, sőt törzset

zsét használják fel. 1924-ben nagy akció keretében „páfránybeszerzést” hajtottak végre, hogy minél több Distolt tudjanak gyártani. Ehhez több ország is csatlakozott. 1927-ben több mint egymillió kilogramm nyersanyagot tudtak beszerezni, melyből a legtöbbet Ukrajna (kb. 522 ezer kg) és Bosznia (kb. 263 ezer kg) adott el a gyárnak.<sup>51</sup> Később Erdélyből évenként 80–100 ezer kilogramm mennyiséget tudtak beszerezni. Ebben az ügyben írt a gyár a Magyar Királyi Erdőigazgatósághoz, hogy „*Kárpátalja visszacsatolásával meg van adva a lehetőség, hogy ezt a gyógynövényt immár itthon szerezzük be*”, ezáltal „*sok száz magyar munkás nyerhet a páfránygyűjtéssel kereseti lehetőséget*”.<sup>52</sup> Egy fennmaradt levelezésből megtudhatjuk, hogy a páfránygyűjtők felügyeléséért 200 pengő járt havonta.<sup>53</sup> Később kiderült, hogy a szarvasmarhák métegykorának gyógyítására a hexaklóretán jobban megfelel és ezért a Distolban a filicint is ezzel kombinálták.<sup>54</sup>

#### A GYÓGYSZERFEJLESZTÉSEK ÚJABB HULLÁMA

A magyar gyógyszeripar a húszas évektől látványos fejlődésen ment keresztül és ekkor a világ gyógyszertermelésében a hatodik helyen állt. A Chinoin termékeinek hatvan százalékát exportálta.<sup>55</sup> A növekvő bevételből egyre több kitűnő szakembert tudtak alkalmazni és megtakarításukat növelni. Jól mutatja, hogy a háborús évek után is nagy szükség és kereslet volt a gyógyszerekre, így az élet nem állt meg, ahogy az előállítás sem. Azonban új problémák és kihívások jelentek meg az országban, ami szintén segítségül hívta a tudósokat, vegyészeket és orvosokat. Az 1920-as években vált közhasználatúvá a terápiában a Papaverin, mint simaizomgörcs-oldó gyógyszer. Használata annyira megnövekedett, hogy az ópiumból kinyerhető természetes Papaverin a világ szükségletét már alig fedezte. Dr. Wolf, Dr. Földi, Dr. Hoffmann, Dr. Weisz és Dr. Kónig vegyészeknek sikerült először megoldani a Papaverinnek szintetikus úton történő nagy volumenű gyártását. Sikerüket tetézte, hogy hasonló úton állították elő a Perparint, amely a Papaverinnél 2–3-szor erősebb hatású.<sup>56</sup>

---

fejleszthettek, és páfrányfákká is fejlődhettek. Lásd: Vajda László: A páfrányokról. = *Élővilág* 4, 1959. 2. sz. 33–34.

<sup>51</sup> Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Gazdasági Levéltár (Továbbiakban: HU–MNL–OL–Z) 1275. *Anyagosztály*. 1/2.

<sup>52</sup> Uo.

<sup>53</sup> Uo.

<sup>54</sup> Issekutz, 1960. 7.

<sup>55</sup> Koroknai, 1996. 25.

<sup>56</sup> Issekutz, 1960. 8.

A dánokéval és a németekével szinte szinkronban kezdődött el Magyarországon is az inzulin gyártása. A Chinoinban dolgozták ki a gyártási technológiáját<sup>57</sup> Dr. Földi Zoltán vezetésével, és 1928-ban már gyártották is.<sup>58</sup> Az inzulin üzemi mértékű gyártása a világon másodikként a Chinoinban valósult meg. Ennek fontosságáról a Pesti Napló így írt: „*A legelterjedtebb betegségek közé tartozik a cukorbetegség, amely ellen már évtizedek óta próbálnak különböző eszközökkel, különböző módszerekkel az orvostudomány pionírjai küzdeni. [...] Csakhogy az inzulin drágasága súlyos, akadályokat gördít az elé, hogy a gyógyítás éppoly hatalmas tömegekre gyakorolja befolyását, mint a pusztító betegség maga.*”<sup>59</sup> Az inzulin készítmények forgalomba kerülése nemcsak a terápia feladatait elégítették ki, hanem lehetővé tették az inzulin hatásmechanizmusának kutatását is.<sup>60</sup> 1920-ig a cukorbetegség halálos kórnak számított, amire akkor még nem volt ellenszer és manapság is sajnos rengetegen küzdenek vele.

A gyár további új gyógyszerei közül kiemelkedik a ma is forgalomban lévő Sevenal, a Troparin (Novatropin fejlesztett változata) és a Neomagnol. A Sevenal hatóanyaga a phenobarbital, ami elsősorban altató hatású, de jelentős antiepileptikus hatása is van, a Troparin görcsoldó. A Neomagnol mikrobaölő hatású fertőtlenítőszer<sup>61</sup> és főleg hólyaghúzó vegyületek elroncsolására használtak.<sup>62</sup> Szintén említésre méltó az 1935-ben kifejlesztett és forgalomba került Rubrophen.<sup>63</sup> Bár a tengerimalac és egyéb állatkísérletek teljesen negatív eredményt mutattak, feltételezték, hogy a Rubrophen a szervezet védekezési képességének növelésével tud a lassú lefolyású extrapulmonaris tbc-nél jótékony hatást kifejteni. Sok külföldi klinikán is kedvezőnek ítélték a Rubrophen hatását, melyet azonban csaknem egy évtizedig tartó használat után az igazán hatékony antituberkulotikumok tettek feleslegessé.<sup>64</sup>

Az 1929-es gazdasági válság a gyógyszeripart is megrázta, a vállalatok kénytelenek voltak kölcsönt felvenni valamelyik banknál. Nagy erőfeszítésükbe került a külföldi piacok biztosítása. A gyógyszergyá-

<sup>57</sup> Az inzulin sertés hasnyálmirigyből történő előállítására, amellyel nagy hatékonyságú és tisztasági fokú inzulint állítottak elő. Lásd: Issekutz, 1960. 8.

<sup>58</sup> Koroknai, 1996. 103.

<sup>59</sup> Ráskay László: Tudományos misztifikáció a cukorbetegség legújabb „csodaszere”. *Pesti Napló* 79. 1928. 250. sz. 44.

<sup>60</sup> Issekutz, 1960. 8.

<sup>61</sup> Sipos, 2004. 4

<sup>62</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagostály*. 1/9.

<sup>63</sup> Koroknai, 1996. 101.

<sup>64</sup> Issekutz, 1960. 10.

rak ugyanis forgótőke hiányában nem tudtak hosszú lejáratú áruhitelt nyújtani; így pl. Bulgáriában a Chinoin készítményei visszaszorultak a konkurenciával szemben. 1933 után azonban fokozatos fellendülés következett be, a bel- és külföldi piacokon egyaránt megerősödött a gyógyszergyárak pozíciója.<sup>65</sup> A gyár vezetői folyamatos külső és belső gondokkal küzdöttek. A Chinoinnak is többször kellett kölcsönt felvennie. A második világháború kitöréséig főleg csak a növényvédő szerekből tudtak profitot előtermelni. Előállításuk csak 1939-től szorult fokozatosan háttérbe az agrárgazdasági helyzet háború alatti romlása miatt.<sup>66</sup>

1937-től kezdték el gyártani a Deseptyl gyógyszert, amelyet a világháború alatt is több országba szállítottak. A mátészalkai nemi-beteg-gondozó intézetben szerzett tapasztalatok szerint a Deseptyl tabletta és injekció „egyszerű és szövődmenyes kankós fertőzésnél, valamint nem-gonorrhoeás vizeletű fertőzéseknél” jól bevált.<sup>67</sup> Sőt, fertőzött daganatok fertőtlenítése, vagyis a daganattörzs csírátlanítása teljes biztonsággal sikerült Deseptyl és Elektyl egyidejű alkalmazásával, anélkül, hogy a kezelés után akár a daganatok, akár a belőlük készített szövettenyészetek fejlődésében a rendestől a legkisebb eltérést is tapasztalták volna.<sup>68</sup> 1939-ben negyven gyógyszergyár, illetve gyógyszerket előállító nagyobb laboratórium működött Magyarországon, s így a második világháború kezdetéig a gyógyszeripar a magyar nemzetgazdaság jelentős tényezőjévé vált. A Chinoin gyár vezetősége előrelátó volt: a háború első évében egymillió pengő folyószámlahitelt vett fel a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál, amit nyersanyagvásárlásra fordított, felkészülve az előrelátható hiányra. A Chinoin termelése a háború idején a duplájára nőtt, és kiszorította a Balkánról a német gyógyszeripart.<sup>69</sup> A gyár háború előtti népszerűségét jól mutatja, hogy 1939-ben több Európán kívüli országba is exportáltak küldeményeket és orvosi mintákat, például Szíriába és Irakba is. Minden szállítmányt a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara láttamozott, illetve igazolta, hogy az összeg a valóságot fedi és hogy számlahiteles. A gyár dunai, vasúti és postai küldeményként is exportált.<sup>70</sup>

<sup>65</sup> Koroknai, 1996. 29.

<sup>66</sup> Koroknai, 1996. 29.

<sup>67</sup> Dr. Bogdisán Pál: A deseptyl hatása a húgyszervek lobos folyamatainál. = *Budapesti Orvosi Újság* 35, 1937. 48. sz. 1069.

<sup>68</sup> Vanyó–Engel, 1917. 978.

<sup>69</sup> Sipos, 2004. 4

<sup>70</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagosztály*. 1/1.



## A GYÁRBAN DOLGOZÓK MINDENNAPJAI

A gyárban átlagosan négyszáz ember dolgozott a 1930-as években, de kampányidőszakban ennek többszöröse is lehetett. A nyolcórás munkanapot csak 1937-es törvényrendelet után vezették be, előtte napi tíz órát kellett dolgozniuk.

Ahogy a háború idején, úgy utána sem mondott le a gyár sem a női alkalmazottakról, sem a gyermekeikről. A dolgozó gyermekes anyák gyermekmegőrzési nehézségeinek megkönnyítése érdekében 1937-ban építették meg az első csecsemő- és gyermek napközi otthont. Emellett 1936-tól a munkások gyermekeit rendszeres karácsonyi ruha- és cipősegélyben részesítették. Nyaranta gyermeknyaraltatási akciókat szerveztek. Sok gyermek ekkor tudott csak otthonától távolra utazni. 1938-tól alapot létesítettek a munkások tehetős gyermekeinek továbbtaníttatására.<sup>71</sup> Ez ösztönözte nemcsak a gyerekeket a tanulásra és a művelődésre, hanem a szülőket is, hogy a gyárban dolgozzanak.

Szórakozás és kikapcsolódás céljából a gyári sportegyesület, a Chinoín Sport Club 1934-ben alakult meg és együttműködött az Újpesti Torna Egylettel. Gyári futball szakosztály, énekkar, sakk-kör és turista szakosztály is működött benne. Legsikeresebb a labdarúgó-szakosztály volt, mely a Cégliga-bajnokságban az élen küzdött. Már az első évben a II. osztály második helyén, a következő évben az I. osztály második helyén végzett. A csapat megnyerte 1939-ben az „Autóbusz”-serleget és a Bírói Testület „Sportszerűség”-díját is.<sup>72</sup>

A művelődés érdekében 1939-től háromezer kötetes munkáskönyvtár állt rendelkezésükre az ott dolgozók számára. A Chinoín fizette az alkalmazottak német és francia nyelvóráit, valamint támogatta a polgári iskola esti tanfolyamán résztvevőket is.<sup>73</sup> Példaértékűnek számított, hiszen nem sok gyár, de még vállalat sem mondhatta el magáról azt, hogy segítettek a szegényebbek előrébb jutásában, akik nem engedhették meg maguknak sem az oktatást, sem a művelődést.

## A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATTI VISZONYOK

A második világháború az előző háborúhoz hasonlítva „szabálytalan” volt. Különbözött az előző háborúktól méreteiben, a résztvevők számában, a veszteségekben és a gazdasági erőfeszítésekben egyaránt.<sup>74</sup> A magyar gyógy-

<sup>71</sup> Koroknai, 1996. 32.

<sup>72</sup> Pluhár István (Szerk.): *Magyarországi sportegyesületek története*. Bp., 1942. 396.

<sup>73</sup> Uo.

<sup>74</sup> Erről bővebben lásd: Horváth Csaba: *Bombázások és rombolások a második világháborúban*. Bp., 2002. Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/2vhSzak-konyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/bombazasok-es-rombolasok-a-masodik-vilag->

szeripar egyszerre több válsággal szembesült: gazdasági, társadalmi és politikai válsággal is. Minden gyár a maga módján próbálta kezelni, megoldani a helyzetet. A hátországok nagy része – néhány kivételtől eltekintve – a háború bizonyos szakaszaiban maguk is hadszíntérré váltak. Az ország védelmében jelentős szerep jutott az egészségügynek, s ezen belül a gyógyszerészeknek is. A gyógyszerészet képezte bázisát az egészségügyi anyagellátásnak.

Másik különbség az első világháborúhoz képest az volt, hogy nem várta a gyárakat felkészületlenül a helyzet. Nem volt akkora háborús sokk, mint az elsőben, hiszen már léteztek olyan tervek és opciók, amik a korábbi válsághelyzetkor már működtek. Emellett a legtöbb gyár élén lévő vezető és a munkások többsége már az első világháború idején is ott dolgozott. Így kapkodás és szervezetlenség nem volt észrevehető. A hazai gyógyszerészet a második világháborút megelőző évtizedben európai ismeretségnek örvendett, amelyhez jelentős mértékben hozzájárult a gyógyszeripar első világháború utáni fejlődése és növekvő gyógyszerexport is. A háborús egészségügyi anyagellátásra való felkészülésnél a következő két tényezőt tekintették elsődlegesnek: egyrészt a hátország veszélyeztettségének és a légierő támadóerejének megnövekedése, másrészt a vegyi fegyver tökéletesítése, várható tömeges alkalmazása a hadszíntereken és a hátország ellen.<sup>75</sup>

Általánosan az a jellemző a gyógyászatban, hogy mindenhol egyre nagyobb teret nyertek a szintetikus készítmények, és a hagyományos növényi és állati hatóanyagokat is egyre tisztább formában izolálták, hatásukat pontosabban megismerték, és szigorodtak a minőségügyi követelmények is. A bejelentések (szabadalmakra beadott termékek) tárgya még ebben az időszakban is változatos képet mutatott. A magánfeltalálók bejelentései leginkább gyógykenőcsökre, tápszerekre, természetes hatóanyagokat tartalmazó készítményekre, míg a cégek bejelentései különböző hatóanyagokra és szintézisekre vonatkoztak. A hatóanyagok széles kémiai skálát öleltek fel. A terápiás hatás pedig igen változatos képet mutatott, természetesen a fertőtlenítőszer mellett a kor valamennyi betegségére próbáltak hatóanyagot, gyógyszert alkotni (pl. vérszegénység, skorbut, tuberkulózis). Megjelentek a gyógyvizek, a gyógykenyerek<sup>76</sup> és az egyéb

---

[haboruban-6C79/nehany-osszehasonlito-adat-az-első-es-második-világháborúból-6E8F/](#) – 2023. december 17.

<sup>75</sup> Benkő György–Kurucz Tibor: A gyógyszerészet helyzete Magyarországon a második világháború alatt. = *Orvostörténeti Közlemények*, 1974. 71–72. sz. 113.

<sup>76</sup> A cukorbetegnek részére a rendes kenyér pótlására előállított, szénhidrátban csökkentett és orvosi célokra alkalmas kenyérszintetizátumok. Lásd: Lyka Károly (szerk.):

gyógyhatású készítmények is. Ez azt mutatja, hogy a népi-, a hagyományos gyógyítás még akkor sem ment ki a divatból és rengeteg ember olyan szereket használt, melyet az orvosok nem igazoltak.

A világháború kitörése a gyógyszeripart egyfelől válsággal fenyegette, másfelől viszont konjunktúrát ígért a gyógyszerészükséglet megsokszorozódása. Már a harmincas évek vége felé a háborús feszültség miatt veszélybe kerültek a németországi, ausztriai és a tengerentúli piacok, és fenyegető volt a nyersanyag-import visszaesésének veszélye is. A Chinoin gyár vezetősége előrelátó volt: a háború első évében egymillió pengő folyószámlahitelt vett fel a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál, amit nyersanyagvásárlásra fordított, berendezkedve az előrelátható hiányra. Emellett felkészült a be nem szerezhető nyersanyagok pótlására, nagyobb súlyt helyezve az alapanyaggyártásra. Átalakították a Papaverin gyártását, és gyártani kezdtek az Ultraseptylhez eddig készen vett alapanyagokat.<sup>77</sup> A gyárat hadiüzemmé nyilvánították, élükre katonai parancsnokokat neveztek ki. Az export egyre inkább a közeli európai országokra korlátozódott. A Chinoin még nehezebb helyzetben volt, hiszen még a szomszédos országokba sem vihettek ki új gyógyszereket. A vállalat nyersanyagot egyre többször és egyre több országból csak előfizetéssel vagy meghitelezéssel importálhatott.

A németországi gyárak és exportőrök 1941. nyarán nyersanyag szállítási bojkott alá helyezték a vállalatot. Nemcsak az új rendelkezéseket nem fogadták el, hanem a folyó megrendeléseket is visszavonták. A Chinoin elleni fő kifogás német részről az volt, hogy „*a Chinoin zsidó vállalat*”. Miután azonban a vállalat kimutatta, hogy végrehajtották az úgynevezett zsidótörvényeket, a bojkottot szeptemberben beszüntették.<sup>78</sup> Ennek esett áldozatul Wolf Emil is, aki lemondani kényszerült vezérigazgatói állásáról. Bár továbbra is a vállalat szolgálatában maradhatott, helyére kutatótársát, Dr. Földi Zoltán egyetemi tanárt nevezték ki. „*Látszólag semmi nem változott.*”<sup>79</sup> *A Magyarság* így emlékezett meg az eseményről: „*Dr. Wolf Emil vezérigazgató fajilag százszázalékos zsidó, de a törvény értelmében – Isten tudja miért – kivételezett.*”<sup>80</sup> Az újság ezután nagyon kirekesztően beszél róla és minden még ott dolgozó zsidó munkásról név szerint. Jól mutatja, hogy az antiszemitizmus milyen hamar felütötte

---

*Uj Idők Lexikona.* XI–XII. French–Herczegh. Bp., 1938. 2871.

<sup>77</sup> Koroknai, 1996. 33.

<sup>78</sup> Uo. 34.

<sup>79</sup> Uo. 33.

<sup>80</sup> Szabó Gyula: Ahol huszonnyolc éve semmi sem változott. = *Magyarság* 22, 1941. 18. sz. 7.

a fejét az országban, nem kímélve senkit sem. Szomorú belegondolni, hogy olyan embereket támadtak és rekesztettek ki, akiknek a találmányaik több ezer ember életét megmentették, vagy jobbá tették.<sup>81</sup>

1941-ben egy levelezésben hivatalosan így nyilatkozott a faji kérdésekről a gyár: „*Vezető főpapok, mint például Verdier párisi érsek úr őeminenciája, rendelettel tiltották el a keresztlevelek kiszolgáltatását a származás (faj) bizonyítása céljából. A származási (faji) kérdés nálunk az ország gazdasági és közéleti fejlődésének egy étape-ját jelenti, azonban egyes külföldi országokban, amelyeket éppen gazdasági szempontból legelsősorban kell tekintetbe vennünk, már olyan világnézeti kérdésnek a része, amely ellen fegyveresen harcolnak. Ilyen körülmények mellett nemcsak nem ajánlatos [...] egyenesen veszélyes, származási (faji) kérdéseket külföldi alattvalókkal tisztázni akarni. A felelősség olyan nagy, hogy arra külön is rá kell mutatnom a t. Bizottság előtt, mert az Exportosztály nem vállalhatja magára.*”<sup>82</sup>

Arról sajnos nincs fennmaradt anyag, hogy az ott dolgozók hogyan viszonyultak a faji kérdéshez. Azonban fennmaradtak olyan iratok, amelyek azt igazolták, hogy egy-egy dolgozó zsidónak tekinthető-e. Ez az bizonyítja, hogy egy átlagembert is megmozgatott a kérdés és volt véleménye a helyzetről, csak nem merték hangoztatni, legalábbis a Chinoin gyárban biztosan nem. Az ott dolgozók helyzete sem volt hasonló az első háború alatt tapasztaltakhoz. A haditermelés szigorú munkarendben folyt. Gyári fogdát állítottak fel a fegyelem fenntartása érdekében. Ezek alapján a korábbi szabad gyár, hirtelen börtönszerűvé vált. A háborúellenes hangulat mindinkább teret nyert. Mint máshol, ott is egyre jobban terjedt a kommunista eszme, így azok, akik már akkor bekapcsolódtak ebbe a mozgalomba, a háború után magas pozíciókat tölthettek be.<sup>83</sup>

## ÚJ GYÓGYSZEREK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A második világháborús években a külföldi piacokról a vállalat nem tudta beszerezni a papaverin- és Perparin-gyártás egyik nélkülözhetetlen nyersanyagát, a pirokatechint, ezért igen szellemesen, a barnaszén-kátrányvíz feldolgozásával önellátásra rendezkedtek be. Erre a célra külön üzemet létesítettek Diósgyőrben. A Chinoin legkitűnőbb vegyészei egymással versenyezve foglalkoztak ez időben

<sup>81</sup> Erről bővebben lásd: Prepuk Anikó: A kirekesztéstől a deportálásig. = *História*, 2004. 2–3. sz. 32–38.

<sup>82</sup> HU–MNL–OL–Z 549. *Exportosztály*. 1/6.

<sup>83</sup> Koroknai, 1996. 34.

a pirokatechin kinyerésének látszólag egyszerű problémájával: Dr. Wolf az ólomsós kicsapást, Dr. Földi és Dr. Kőnig a kátrányvíz bepárlását, míg Dr. Gerecs inkább valamilyen oldószeres extrakciót javasolt. Végül az utóbbi két módszer kombinációja vezetett eredményre, melyet hosszú évekig alkalmaztak a háborút követően is.<sup>84</sup> A Chinoin legfontosabb exportcikke ebben az időben az Ultraseptyl volt.<sup>85</sup> Ez egy (szívműködést szabályozó) antibakteriális gyógyszer, melyet Dr. Földi Zoltán talált fel. Gyártását 1939-ben kísérletezték ki, a Chinoin eredeti szulfonamidja volt. Minősége és olcsósága miatt hamar keresett gyógyszer lett egész Európában. Pneumococcus (fül- és arcüregfertőzést, tüdőgyulladást és a véráramfertőzést okozó baktérium), meningococcus (agyhártyagyulladás és vérmérgezés okozó baktérium), gonococcus (nemibetegséget okozó baktérium) fertőzések és influenza terápiás gyógyszere.<sup>86</sup> A külföldi vizsgálatok közül akkoriban a németeké volt a legjelentősebb, mely az Ultraseptylt a leghatásosabb és a legkevesebb mellékhatással rendelkező terméknek minősítette. Ezen kívül kiváló kemo-terápiás hatása és csak minimális mellékhatása volt.<sup>87</sup> A készítmény a második világháborúban harcoló felek között mindkét oldalon nagyon elterjedt. A németeken és a szövetségeseken kívül eljutott a semleges Törökországon keresztül a brit hadsereghez, az USA-ba, sőt még a Szovjetunióba is. A gyógyszerből a háború idején évi ötven tonnát termeltek, majd utána a gyártása száz tonnára emelkedett.<sup>88</sup>

Komoly stratégiát és logisztikát igényelt annak megtervezése, hogy hogyan juttassák el messzi országokba úgy a terméket, hogy ne sérüljön meg szállítás közben, és időben érkezzen meg, hiszen mindenhol szükség volt rá. Így például a Törökországba szállítást Bulgárián keresztül oldották meg, melynek költségét a törökökkel fizettették ki.<sup>89</sup> Mindazonáltal 1940-től a Nemzeti Bank úgy határozott, hogy az Európába szóló küldeményeket valuta-spórolás céljából pengőben kell biztosítani. Kár esetén a Bank mentesítette őket a valuta beszolgáltatási kötelezettség alól. Tengerentúli küldeményeknél és olyanoknál, melyeknél Magyarországon székelő biztosító társaságok nem vállalták a kockázatot, jogukban állt külföldi társaságot is igénybe venni.<sup>90</sup>

<sup>84</sup> Koroknai, 1996. 98.

<sup>85</sup> Fehérvári Anikó: A magyar gyógyszeripar fejlődése az 1920-as évektől. = *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle* 114, 2009. 1. sz. 76. (Továbbiakban: Fehérvári, 2009.)

<sup>86</sup> *Gyógyászat* 80, 1940. 12. sz. 137.

<sup>87</sup> Koroknai, 1996. 102.

<sup>88</sup> Uo. 34.

<sup>89</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagosztály*. 1/1.

<sup>90</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagosztály*. 1/1.

1939-ben minimum hat vállalatnak fejenként minimum „18. 067 *dispositiókon*” kiírt Chloraethyl mennyiséget küldtek, melynek ellenértékét amerikai dollárban kérték el. Ebből csak két cég vállalta be azt, hogy a küldemények háborús kockázat elleni biztosítását számlájukra terhelik.<sup>91</sup> A Chloraethyl egy érzéstelenítő, amelyet cseppekben használtak kezdetben, később gőzölési formában, főleg szájsebészek és fogorvosok. A csepegtetés egyszerűen az altatókosárra vagy gézrétegre történvén, a Chloraethyl közvetlenül érte az orrszájnyílás területét. Ezáltal „erősen érvényre jut kellemetlen, helyi izgató és hűtő hatása”. Hátránya a Chloraethyl-bódításnak az, hogy a Chloraethylt a vért sokkal gyorsabban abszorbeálja, így fokozott óvatosságot igényel, annál is inkább, mert a bódulat beálltához szükséges narkoticum mennyisége egyénenként igen különböző.<sup>92</sup> Mindezek mellett nagyon népszerű készítmény volt és még Indiából is rendeltek a gyártól.<sup>93</sup>

Igazán áttörés, egyfajta forradalmi változás következett be a Chinoin gyár életében, miután B-, D-, K-vitamint és az ekkor felfedezett C-vitamint is gyártani kezdték 1940-től. Az orvos, biokémikus Szent-Györgyi Albert 1928-ban a mellékveséből, majd 1932-ben a paradicsompaprikából is előállította az aszkorbinsavat, és bebizonyította a biológiai oxidációban való jelentőségét. Eredményeiért 1937-ben orvosi Nobel-díjat kapott. Kutatásai alapján, védett szabadalom oltalma alatt a világon először megindult a C-vitamin üzemi gyártása a budapesti Chinoin gyárban. A C-vitamin gyártási jogát szinte mindegyik gyárnak átengedte Szent-Györgyi Albert. Emellett kiemelkedő termékük volt még a Nikron-Chinoin (nikotinsav), amelyet vitaminkészítményként árultak tableta formában, majd injekcióként. Agyi problémák, gyógyszerek és mérgek okozta májártalom és anaemiák kezelésére használták.<sup>94</sup>

A B1 vitamint 1941-ben állították elő, ami segíti a növekedést, szénhidrátok emésztését. Javítja a szellemi tevékenységet. Fenntartja az idegrendszer, az izmok és a szív normális működését. Segít leküzdeni a légi- és tengeribetegséget. Az agresszív viselkedés és a szenvedélybetegségek, valamint más személyiségzavarok és elmebetegségek gyakran B1 vitaminhiányra vezethetők vissza. Sok orvos depresszió ellen is felírja. Egy fronton harcoló, vagy onnan hazakerült katonának elengedhetetlen vitaminja volt ez. A hormon-kutatás terén is igen intenzív munka folyt.

<sup>91</sup> Uo.

<sup>92</sup> A chloraethyl-narkózis hátrányai és az ezeket megszüntető veszélytelen narkotizáló készülék. *Fogorvosi szemle* 31, 1938. 12. sz. 577.

<sup>93</sup> HU-MNL-OL-Z 1275. *Anyagostály*. 1/1.

<sup>94</sup> *Gyógyászat* 80, 1940. 46. sz. 538.

Igazán átütő sikerek nem születtek, de a gyártási eljárások finomításával (biológiai titrálással) fokozták a gyógyszerek hatékonyságát, önálló szabadalmazható eljárásokat dolgoztak ki, lépést tartottak a külfölddel.<sup>95</sup>

#### A KÜLFÖLDI KAPCSOLATOK

A háború megnehezítette a posta dolgát is. A Chinoinnak is szembeülnie kellett azzal, hogy néhány szállítmánya eltűnt, vagy odaveszett mind itthon, mind külföldön, és sorsukról semmit sem lehetett tudni. Például 1941 szeptemberében feladott körülbelül 135 kg szállítmányuk New York-ba nem érkezett meg. A küldeményben 25 kg injekciós és 25 kg supp. higanyosó volt. Ennek akkori gyártási költsége 2 625 amerikai dollár volt.<sup>96</sup> Annak ellenére, hogy már javában folyt a háború, 1942-ben több országgal is szerződést kötött a gyár, többek között Norvégiával, Dániával, Hollandiával és Belgiummal. Sőt, már javában együttműködtek a Bolgár Vöröskereszttel is.<sup>97</sup> Azonban nagyon nehéz dologgá vált a szállítás, ugyanis a Magyar Nemzeti Bank „*új bizalmas rendelkezés következtében*” bejelentette, hogy a postai szállításokat ezentúl nem engedélyezi. Az ok az volt, hogy a Banknak a postai szállításokat „*effektív arányban kellett*” kifizetnie. A szállításokat innentől vasúton expressz-árúként, vagy légipostával bonyolíthaták le. A Spanyolországba irányuló szállítások Svájcot és Németországot kikerülték. Egy évvel később már komoly futárposta szolgálatok működtek Európa-szerte.<sup>98</sup> Ebben az évben, még maga a pápa is rendelt Görögország számára gyógyszereket, bár nyersanyaghiány miatt ezt nehézkes volt megoldani.<sup>99</sup>

1942-re Olaszországban is nyersanyag problémák jelentkeztek. Az olaszokat a magyar gyár próbálta kiségiteni. A phenol gyártási nehézsége azért állt elő „*mert az olasz katonaság nem utalt ki nekik egy bizonyos mennyiségű alumíniumot*”.<sup>100</sup> A gyárnak szüksége volt két *wagón* nyersanyaghoz, hogy ebből az általuk kért 400 kg Papaverint elő tudják állítani. A-vitaminból nem tudtak megfelelő minőségűt és mennyiségűt felajánlani a magyaroknak, így kénytelenek voltak 1942 szeptemberében 50 ezer kilogrammal gazdálkodni, pedig minimum 200 ezerre lett volna szükségük. Ellenben sikerült a Chinoin Milano részére Distol gyártás-

<sup>95</sup> Koroknai, 1996. 34.

<sup>96</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagosztály*. 1/1.

<sup>97</sup> HU–MNL–OL–Z 549. *Exportosztály*. 1/8.

<sup>98</sup> HU–MNL–OL–Z 549. *Exportosztály*. 1/8.

<sup>99</sup> Uo.

<sup>100</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagosztály*. 1/6.

hoz 500 kg mésznitrogént lekötöni.<sup>101</sup> Érdekes megemlíteni, hogy ebben az évben a gyár ajándék-küldeményt juttatott el a pápához. A vatikáni lap megállapítja, hogy a magyar vegyészeti gyár nagy tudományos és orvosi értékű küldeménye teljes méltánylásra talált. A Szentatya köszönetét és apostoli áldását juttatta el a küldőknek.<sup>102</sup>

1943-ban megkötötték a német-magyar gazdasági szerződést, mely szerint több ezer kg gyógyszerekhez szükséges alapanyagot fognak küldeni Magyarországra. Köztük a legtöbb a hexaklóretán volt, melyből húszezer kilogrammot ígértek leszállítani.<sup>103</sup> A hexaklóretán nem gyúlékony, de tűzben irritáló vagy mérgező füstök (vagy gázok) keletkeznek belőle. Szerbia óriási megrendelést intézett a gyár felé, melyben többek között vitaminok (B1, D1, C); 500 kg Ultraseptyl és ezer kg szőlőcukor volt.<sup>104</sup> Erre az évre sikerült annyi pénzt kigazdálkodnia a gyárnak, hogy új gépeket tudott rendelni. Például Svájcból 160 ezer svájci frankért „*emailirózott*” keverőgépeket azzal a feltétellel, hogy a Chinoin vállalta a gyártáshoz szükséges vasmennyiséget rendelkezésükre bocsátani, ami 35 ezer kg volt.<sup>105</sup> A gyárnak a háború idején sajátos igényei is voltak. Franciaországból importáltak levendula-esszenciákat, melynek főimport címéért több francia gyáros is megküzdött, voltak, akik ajándékokkal látta el a gyárat.<sup>106</sup> Németországból kátrányfestőanyagot, lakkot, krétát, festékeket, tintát rendeltek.<sup>107</sup>

#### A DOLGOZÓK HELYZETE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ HÁBORÚ IDEJÉN

A Chinoin meghálálta a nehéz időkben is kitaró dolgozók munkáját. A kötelező legkisebb béreknél jóval több fizetést kaptak. Amíg 1940-ben a gyári munkások „*átlagos évi keresete 1.370 Pengő*” volt, addig a Chinoin átlagban „*több, mint 1.500 P-t fizetett*” ki. 1940-ben rendkívüli segélyként munkásainak 50. 000 P-t juttatott. Halál, betegség, születés esetén a rászorulóknak külön segélyben részesültek. A szükséges tüzelőt gyári önköltségen kapták a munkások, 20 heti részlettörlesztésre. A honvédelmi szolgálatukat teljesítő munkások katonai szolgálatuk alatt a gyárban töltött idejüknek megfelelően bérük 25–100%-át kapták.<sup>108</sup>

<sup>101</sup> Uo.

<sup>102</sup> Hírek. *Esti Újság* 7, 1942. 240. sz. 5.

<sup>103</sup> HU–MNL–OL–Z 549. *Exportosztály*. 1/8.

<sup>104</sup> Uo.

<sup>105</sup> HU–MNL–OL–Z 549. *Exportosztály*. 1/8.

<sup>106</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagosztály*. 1/7.

<sup>107</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagosztály*. 1/7.

<sup>108</sup> Pártos Szilárd (Szerk.): *A magyar gyáripár évkönyve és címtára*. Bp., 1941. 1286. 131. (Továbbiakban: Pártos, 1941.)



Családtámogatás céljából a karácsonyi felruházási akció alkalmával a Chinoin több évben is minden munkásgyermeket (mintegy ötszáz főt) ruhával, télikabáttal látott el. Az akció befejezéséül bensőséges hangulatú ünnepségen látták vendégül a gyermekeket, akik ugyanakkor karácsonyi szeretetsomagot is kaptak.<sup>109</sup> Ezzel próbálták a nehéz időkben a gyerekeket felvidítani és egy kis fényt vinni az életükbe. Sajnos nagyon sok család nemhogy ajándékot, de forró ételt sem tudott a családi asztalra tenni karácsonykor. Munkás csecsemő- és gyermekotthon építése mellett munkáslakótelep létrehozása is tervbe volt véve, amely Újpesten nagyon jellemző volt, hiszen kezdetben csak ezek alkották a várost. Az első ház már fel is épült addigra „*kétszoba-konyhás*” lakásokkal.<sup>110</sup> A gyár csak azzal a rendeltetéssel vállalta el, hogy öt munkásház lakója a gyár ama munkásainak sorából kerüljön ki, akiknek legalább négy gyermekük van.<sup>111</sup> Így lényegében támogatták a nagycsaládosokat. A vérszegény és rosszul táplált munkásnők minden reggel a gyárba való belépésükkor egy-két liter tejet kaptak. Nagyon sokan csak így tudták a napi szükséges zsiradékot bevinni a szervezetükbe. Szükség esetén a kisebb gyermekeknek a vállalat külön juttatott tejet. Modern orvosi rendelő is állt az ambulatóriumban kezelhető betegek rendelkezésére.<sup>112</sup>

A Chinoin azonban nemcsak munkásai elsőrendű szükségletein akart segíteni, hanem kulturális és szórakozási igényeiket is támogatta. Ehhez kapcsolódott egy program, amely egyrészt a munkások továbbképzését, másrészt a munkásgyermekek magasabb fokú iskoláztatását segítette elő. A munkások szellemi emelkedését célozták a gyárban megrendezett népművelési kurzusok, melyek sikerét a gyárvezetőség jutalomdíjak kitűzésével mozdította elő. A munkásság szórakozásának kulturális irányba való terelését igyekeztek előmozdítani a munkáskönyvtár és a dalkör is.<sup>113</sup> A munkások és tisztviselők testi kultúráját a közös sportegyesület szolgálta, amelynek számos sportágban (labdarúgás, tenisz stb.) figyelemreméltó neve volt. A vállalat a sportegyesületet is rendszeres támogatásban részesítette. Míg a benzinkorlátozások nem álltak fenn, a Chinoin teherautói a nyári hétvégeken a Balatonhoz vitte le dolgozóit. A kirándulás összes költségét a vállalat állta.<sup>114</sup>

<sup>109</sup> Karácsonyfaünnepség. 8 *Órai Újság* 28, 1942. 287. sz. 2.

<sup>110</sup> Pártos, 1941. 131.

<sup>111</sup> Mi újság a városokban? *Városok Lapja* 36, 1941. 22. sz. 266.

<sup>112</sup> Pártos, 1941. 131.

<sup>113</sup> Uo.

<sup>114</sup> Uo.

A Chinoin gyár dolgozóinak levante és sport egyesülete nagyszerű műsoros estet, rendezett a munkás hősi halottak hozzátartozóinak megsegítésére 1943-ban. Az esten az igazgatóság részéről megjelent Dr. Földi Zoltán vezérigazgató is. Az előadás után az egyesület ötven sebesült katonát látott vendégül. Az előadás után Holt Tibor igazgató a következőket nyilatkozta: „Az egész estét, csak a munkások csinálták, nem engedtem senkit beleszólni. Nagyon örülök, hogy kedves vendégeink, a sebesült katonák jól érezték magukat itt nálunk.”<sup>115</sup>

A korábban már említett Chinoin Sportegyesület, sok barátságos focimérkőzést szervezett a szürke hétköznapi megtörésére. 1942-ben az Újpest-Phöbus sporttelepen műsoros zászlószentelési ünnepélyt is tartottak. A Chinoin munkászászlóalj az ünnepség után századonként díszfelvonulást rendezett egy megszentelt zászló előtt. A díszmenetben részt vettek hadirokkantak, tűzharcosok, levették és cserkészek is<sup>116</sup> a háborúban harcoló katonák tiszteletére.

Ami a tisztviselőket illeti, megemlíthető a gyári kávézó, melyben a vállalat tisztviselői csekély összegért ízletes, három-fogásos ebédet kaptak. A tisztviselők nyelvtanulása érdekében a vállalat a nyelvórák költségeit megtérítette. Ezen kívül szükség esetén segélyt osztott ki kisebb fizetésű tisztviselői között.<sup>117</sup>

Bár a gyár virágzott, az újpesti lakosok évekig panaszkodtak a Chinoin-gyárból áradó rettenetes bűz miatt. A Chinoin bűzáradatát különböző kémiai gyártmányok előállításakor csövekben lerakódott és az időszaki szellőztetéskor felszabadult értékes vegyszerek párolgása okozta. Ha a Chinoin nem közvetlenül a levegőbe párologtatta volna el ezeket az anyagokat a csövekből, hanem egy szűrőbetétes szívó ventilátoron keresztül, a szűrőben lerakódott volna az anyag, így az újpestiek megszabadultak volna a Chinoin bűzétől.<sup>118</sup> A gyárban dolgozni nem volt kellemes élmény a tényleges munkakörülmény szempontjából. A *Magyarság* így írta le az ottani körülményeket: „A vastartályoknak nincs mindegyike lefedve. Nem nehéz elképzelni, hogy itt milyen bűz van. A munkások ebben a bűzös levegőben dolgoznak naphosszat, sőt itt fogyasztják el az ebédjüket is. Védőruházatot nem kapnak, így a bűz beveszi magát a munkaruhájukba is. Fürdőjük egy csap. Öltözőjük közvetlenül a lóvizelet-tartály mellett van: egy közönséges deszkabódé.”<sup>119</sup>

<sup>115</sup> A Chinoin levante egyesület a sebesült honvédekért. *Képes Sport* 5, 1943. 27. sz. 11.

<sup>116</sup> Sporthírek. *Új Magyarság* 9, 1942. 144. sz. 9.

<sup>117</sup> Pártos, 1941. 131.

<sup>118</sup> Illatorgia a Chinoin-gyár körül. *Ludas Matyi* 7, 1951. 40. sz. 6.

<sup>119</sup> Szabó Gyula: Ahol huszonnyolc éve semmi sem változott. = *Magyarság* 22, 1941. 18. sz. 7.

A gyárban továbbra sem kizárólag gyógyszereket gyártottak. Például a nők körében igen híres volt a Chinoin-szalicil, amelyről többször is írt a Magyar Nők Lapja, miszerint „*Gyümölcs- és jam-eltevésnél nélkülözhetetlen*”. A „*mindenütt kapható*” termék a befőtteket és jameket a megromlástól óvta.<sup>120</sup>

A gyár igazgatósága harmincötezer pengőt adományozott az arra érdemes orvos-, állatorvos- és gyógyszerészhallgatók, valamint vegyészmérnökjelöltek tudományos munkásságának elismerésére. Ezzel a fiatal tehetségek felkarolása mellett a lakosság pozitív véleményét is elnyerték, sőt kiváló magyar értelmiségi utánpótláshoz is jutottak.<sup>121</sup> A vállalat vezetősége a budapesti és vidéki egyetemek illetékes dékánjait felkérte a jutalomdíjak szétosztására (főleg a rászorulók kapták meg). Ezekből tizenegy vegyészmérnök-, húsz orvostan-, kettő állatorvos- és kettő gyógyszerészstan hallgató részesült.<sup>122</sup>

1943-ban és 1944-ben újabb nyersanyag problémával küszködött a gyár. Szükség volt vanillinre, amelyből a tuberkulózis (egyetlen odáig ismert) kemoterápiás szerét, a Rubrophen-t tudták volna előállítani. A németekkel kötött szerződések ellenére semmit sem szállítottak a magyaroknak.<sup>123</sup> Hiánycikk volt még a chlorsulfonsav, amelyet a Neomagnol, az Ultraseptyl és a Deseptyl gyógyszerekhez használtak. Ezekre mind égetően nagy szükségük volt, hiszen ahogy a hivatalos leveleikből is ismeretes, „*legszorosabb kapcsolatban*” álltak a „*honvédelmi szükségletekkel*”.<sup>124</sup> A Chinoin – hasonlóan más gyárakhoz – több bombatalálatot kapott a második világháborúban, főleg annak vége felé. A kárt 4–5 millió svájci frankra becsülték. 1944 nyarán 78 százalékos termelés kiesést okozott a vegyipari telepeket ért támadás.<sup>125</sup> A bombázások során a gyártelep egy része elpusztult, megrongálódott. Általánosan elmondható, hogy a háború ebben az iparágban is komoly veszteségeket okozott. Minden nagyobb gyógyszervegyészeti mű bombatalálatot kapott, és súlyos gépkárokat szenvedett. Ennek ellenére a gyógyszeripar a háború befejezése után elég hamar talpra állt, hiszen több évre elegendő nyersanyagkészlettel rendelkezett.<sup>126</sup> Nem melleleg az első világhá-

<sup>120</sup> Befőzés. *Magyar Nők Lapja* 1, 1939. 17. sz. 28.

<sup>121</sup> Hírek. *Vegyipar és Kereskedelem* 5, 1943. 7. sz. 5.

<sup>122</sup> A Chinoin gyár 35 ezer pengőt adott a tehetséges egyetemi hallgatók jutalmazására. *Debreczeni Újság* 45, 1941. 134. sz. 3.

<sup>123</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagosztály*. 1/11

<sup>124</sup> HU–MNL–OL–Z 1275. *Anyagosztály*. 1/10

<sup>125</sup> Horváth Miklós (Szerk.): *Budapest története*. V. A forradalmak korától a felszabadulásig. Bp., 1980. 574.

<sup>126</sup> Fehérvári, 2009. 76.

borúból szerzett tapasztalatok alapján nagyon okosan tudtak félretenni pénzt, spórolni és a jövőt megtervezni.

A zsidóság helyzetét tekintve Magyarországon a német megszálláskor a megmaradt, vagy már menesztett zsidó munkásokat azonnal deportálták. Köztük a kiváló tudóst, a gyár alapítóját: Dr. Wolf Emilt is, akit koncentrációs táborba hurcoltak. De más munkás, kiváló szakember is erre a sorsra jutott. Az elhurcoltak közül a háború után nagyon kevesen tértek vissza és még kevesebben vállaltak közülük ismét munkát a Chinoinnál.<sup>127</sup>

### ÖSSZEGZÉS

A Chinoin gyárnak a története is tükrözi, hogy az első és a második világháborúban nemcsak a fronton voltak hősök, hanem a hátszágban is. Az otthon maradt nők, férfiak és gyermekek ugyanúgy küzdöttek a mindennapi túlélésért, és rengeteget dolgoztak, hogy a katonák több ezer kilométerrel távolabb ellátáshoz jussanak. A munkás réteg kimondottan szegénységben élt, a napi megélhetéséért küzdött. Az állam nem sokat törődött velük, mindent megtett, hogy a lehető legtöbbet kiszípolozza az olcsó munkaerőből. De eme sötét időszakban is sok helyen fény gyúlt: új találmányok és ötletek születtek, melyek mai napig forradalmi jelentőségűek.

Újpestnek közel harminc gyára volt az elmúlt száz év alatt, melyek közül mára a legtöbb bezárt. Elhagyatottan, rozsdásan, betört ablakkal, szellemházakként állnak szerte a kerületben. Az emberek elfelejtették, mennyi minden köthető hozzájuk, hiszen nemcsak egyszerűen gyárak voltak, hanem több ezer ember mindennapi élete, támasza. A Chinoin azért kiemelkedő a többi közül, mert a mai napig „él”, Sanofi néven. Jelentőségét jól tükrözi az, hogy a legtöbb ma ismert és népszerű gyógyszer dobozán ott szerepel a cég logója. Mai napig gyógyítják és segítik az embereket, amiért minden elismerést megérdemelnek. Dr. Wolf elképzelését, hogy olyan gyárat szeretett volna létrehozni, amely saját kutatásokon alapuló, eredeti készítményeket állít elő, az idő igazolta, mert sikeresen teljesült. Mi sem mutatja jobban, minthogy a Chinoin az elmúlt száz évben számos olyan fejlesztést tett, amely óriási jelentőséggel bírt a gyógyszerészet történetében. A gyárat mai napig a magyar szintetikus gyógyszergyártás bölcsőjének tekintik.

---

<sup>127</sup> Koroknai, 1996. 36.

## Lengyel Ádám

### Szovjet geopolitika és terjeszkedési kísérletek 1945 után

#### BEVEZETÉS

A második világháború következményei teljesen átformálták az addig ismert világ képét. A gyarmattartó nagyhatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország) végleg elvesztették befolyásukat a világpolitikában, Németország a szövetséges hatalmak által feldarabolt állammá alakult, Európa keleti fele pedig teljesen a Szovjetunió közvetlen befolyása alá került. A változások természetesen nem csak az „öreg kontinenst”, hanem az egész világot érintették. A gyarmattartó hatalmak meggyengülése miatt az afrikai és ázsiai gyarmatok sorra kiáltották ki, valamint ismertették el függetlenségüket és elszakadásukat az anyaországuktól. Az úgynevezett harmadik világ megfelelő versengési helyszínül szolgált a szuperhatalmak számára, hogy technológiájukat, katonai erejüket, infrastruktúrájukat, kémtevékenységüket összemérhessék egymás ellen.<sup>1</sup> A Szovjetunió, mint a második világháború egyik nagy győztese igyekezett minél nagyobb befolyást szerezni a világban. Természetesen a függetlenedő államok megfelelő lehetőséget kínáltak a szovjetek számára ahhoz, hogy a hidegháborús versengés Európán kívülre, az újonnan létrehozott államokban is elterjedjen. Az európai szocialista államok rákényszerültek arra, hogy különféle eszközökkel, személyekkel (orvosok, tanácsadók, ipari berendezések, élelmiszerek stb.) segítsék a Szovjetunióval szövetségben lévő harmadik világbeli államokat és rezsimeket.

A tanulmányban azt vizsgálom, hogy az 1945 utáni szovjet terjeszkedés milyen eredményekkel, törekvésekkel, ellentmondásokkal ment végbe az afrikai kontinensen. Ezen belül a volt portugál gyarmatokon (Angola, Mozambik) és az Afrika szarvának államain (Etiópia, Szomália) keresztül mutatom be a szovjet jelenlétet (és ennek eredményeit) a harmadik világban. A dolgozat bemutatja ezen államok rövid történetét, valamint helyzetüket a világpolitikában. A választás főképpen azért esett Afrikára, mert ez a kontinens vált leginkább olyan területté, ahol a nagy-

<sup>1</sup> Első világ alatt az Egyesült Államok által vezetett kapitalista világrendet értjük, a második világ alatt pedig a Szovjetunió és Kína által vezetett tömböt. A harmadik világbeli államok sokszor nem csatlakoztak egyik világrendhez sem (pl.: el nem kötelezettek mozgalma), hanem külön utasként maguk határozták meg politikai orientációjukat (nem egyszer váltogatva szövetségeseik között). Természetesen arra is bőven akadt példa, hogy egy állam nyíltan elhatározta magát valamelyik szuperhatalom mellett.

hatalmak befolyási övezetet szerezhettek a hidegháború során, ugyanis Latin-Amerika, néhány kivételtől eltekintve (Kuba, később Nicaragua) az Egyesült Államok érdekszférája maradt. Ázsia egyes részei (Vietnam, Kambodzsa, Délkelet-Ázsia) vita tárgyát képezték Kína és a Szovjetunió között, valamint az ázsiai kontinens legtöbb állama már elnyerte a függetlenségét és saját, külön utas (számtalanszor el nem kötelezett) politikát folytatott. Ezen okok miatt a dekolonizációs folyamatokon áteső Afrika maradt a fő versengési terület a nagyhatalmak számára. Elemzésem során az alábbi kérdésekre keresem a választ:

- Mennyire volt sikeres a szocialista rendszer exportja Afrikában?
- Milyen következményei lettek a szovjet beavatkozásnak egy-egy államon belül?
- Milyen érdekek húzódtak meg a szovjet terjeszkedési törekvések mögött?
- Milyen hatásai lettek a harmadik világbeli konfliktusoknak a Szovjetunióra nézve?
- Mik voltak az okai annak, hogy a kommunista befolyás ezekben az államokban terjedt el?

#### AFRIKA SZEREPÉNEK MEGNÖVEKEDÉSE

Az Afrikáért folyó versenyfutás nem a hidegháborúban kezdődött el. A 19. század második felében (amelyet a történetírás az „imperializmus koraként” aposztrofál) szinte a teljes afrikai kontinens fel lett osztva az európai gyarmattartó hatalmak között. Afrika azért került a gyarmatosítás célkeresztjébe, mert az újonnan létrejövő nemzetállamok (Németország, Olaszország) is gyarmatokat akartak szerezni. A világ gyarmatainak nagy részét Nagy-Britannia és Franciaország birtokolta; Kína megegyezés alapján gazdaságilag fel lett osztva a nagyhatalmak között; Latin-Amerika államai pedig már elszakadtak anyaországuktól (Spanyolország, Portugália), így az új nemzetállamok csupán Afrikában (esetleg Óceániában) juthattak területekhez. Afrika nagy része viszont a briteké és a franciáké lett.<sup>2</sup> Németország és Olaszország csak kisebb területeket tudtak maguknak kiharcolni a kontinensből, így számítani lehetett a viszonyok elmérgesedésére. Olaszország főképpen Tunézia miatt került konfliktusba Franciaországgal, míg Németország a Szaharán túli afrikai területeken szeretett volna egy gyarmatbirodalmat kialakítani, ezáltal Franciaországgal, Belgiummal és Nagy-Britanniával került össze-

---

<sup>2</sup> A britek befolyási övezete főképpen Afrika Észak-Déli részén, míg a franciáké Nyugat-Keleti irányban helyezkedett el.

tűzésbe. Érdekesség, hogy Afrika miatt a később szövetségessé váló Nagy-Britannia és Franciaország között is majdnem háború bontakozott ki (fashodai incidens – 1898). 1911-ben is előtérbe került Afrika az agadiri válsággal, amely során Németország Marokkó kérdésének rendezetlensége miatt lefoglalt egy marokkói kikötőt, majdnem háborút robbantva ki.<sup>3</sup>

Az első világháború kirobbanásával értelemszerűen Afrika is belebonyolódott a harcokba, ugyanis az antant államainak (Nagy-Britannia, Franciaország) a gyarmatok jelentették a legfőbb gazdasági tartalékokat. A harcok Afrikában is folytak, valamint számos, gyarmatokról származó katona harcolt az európai hadseregekben. A központi hatalmak közül egyedül Németország rendelkezett (nem túl számottevő) gyarmattal, és ezeknek a területeknek az elvágása az anyaországtól szinte a háború első felében végbement. Togo 1914. augusztus 27-én került a franciák kezére; Kamerun 1916. február 18-án; Német Délnyugat-Afrika 1915. július 09-én; míg utolsóként Német Kelet-Afrika 1918. november 14-én tette le a fegyvert az antant előtt.<sup>4</sup> A versailles-i békében Németország összes tengerentúli gyarmatát elveszítette. A kevés Afrikában lévő német gyarmatot így osztották el egymás között a győztes hatalmak: Togo és Kamerun Franciaország és Nagy-Britannia között került elosztásra; Német Kelet-Afrika angol-belga-portugál felségterületté vált; Német Délnyugat-Afrika pedig a Dél-Afrikai Unió igazgatása alá került.<sup>5</sup> Az első világháború nem járt jelentős változással az afrikai kontinensen, de Afrika továbbra is fontos szereplője maradt az európai politikának. A fasiszta Olaszországnak az 1935-ös abesszíniai (etióp) agressziója révén sikerült (nem túl tartósan) elfoglalni az addig függetlennek számító Etiópiát. A második világháborúban is fontos szerepe volt Afrikának, ugyanis a területén volt az egyik legfontosabb front, ahol az Erwin Rommel vezette német-olasz csapatok harcoltak a britekkel.

A második világháború következtében Nagy-Britannia és Franciaország még inkább meggyengült, aminek köszönhetően megerősödtek a függetlenségi mozgalmak. Ennek csúcspontja az 1960-as évtized volt, amelyet gyakran neveznek „Afrika évtizedének”. Az 1960-as évek során jött létre a legtöbb független afrikai állam a kontinensen. Az 1970-es években tovább folytatódott az államok elszakadása (pl.:

<sup>3</sup> Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Bp., 2003. (Továbbiakban: Ormos–Majoros, 2003.) 196.

<sup>4</sup> Németh István–Juhász Dániel: *Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján*. Grotius, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének Tudományos Folyóirata, 48. sz. 2012. 59–63.

<sup>5</sup> Búr Gábor: *Afrika-történeti tanulmányok*. Bp., 2011. 35.

1975: Portugália gyarmatai). Bár sikerült a függetlenség elérése, de az újonnan létrejött államoknak továbbra is szükségük volt az anyaország, az ENSZ, vagy éppen a szuperhatalmak támogatására. A Josip Broz Tito által létrehozott el nem kötelezett országok mozgalma igyekezett tömöríteni az új államalakulatokat több-kevesebb sikerrel. Az államok fejlődését megnehezítette a gyarmattartók kivándorlása az országból, ugyanis gyakran ők jelentették egy-egy gyarmat szakképzett munkaerejét. A szakképzett munkaerő hiánya mellett óriási probléma volt az analfabétizmus aránya, az infrastruktúra kiépítettsége, az egészségügy minősége, az élelmezés, a törzsi-vallási hagyományok, etnikai feszültségek stb. Nyilvánvalóvá vált, hogy az új afrikai államalakulatok nem képesek saját erőből a modernizáció útjára lépni, ezáltal továbbra is erős volt a függés a szuperhatalmaktól és a volt anyaországoztól.

A szuperhatalmak egyre érdekeltbobbé váltak a volt gyarmatok „támogatásában”, ugyanis ezen országok egy része fontos nyersanyagkészletekkel rendelkezett (pl.: kőolaj, réz, gyémánt stb.), valamint olyan területen helyezkedtek el, ahol lehetővé vált a hidegháborús kémkedés és az olajszállítmányok feletti ellenőrzés. Bérleti szerződések alapján a szuperhatalmak kisebb területeken létesítményeket, megfigyelőállomásokat hoztak létre, hogy egy-egy térség feletti ellenőrzés lehetővé váljon. Az egyezményeken és támogatásokon kívül a szuperhatalmak nem riadtak vissza a kontinensen dúló fegyveres konfliktusok támogatásától. Számos esetben előfordult, hogy egy-egy konfliktusban résztvevő felszabadító mozgalmat, személyt, pártot nyíltan támogatta valamelyik szuperhatalom fegyverekkel, tanácsadókkal, műszaki berendezésekkel és egyéb eszközökkel. A szocialista tábor tagjai közül nemcsak a Szovjetunió és kelet-közép-európai szövetségesei, hanem a Fidel Castro által vezetett kommunista Kuba is kivette a részét az afrikai szocializmus megvalósításában. Az Afrikáért folyó terjeszkedési kísérletek harmadik legnagyobb részese a Mao Ce-Tung által létrehozott Kínai Népköztársaság volt. Az 1960-as évektől kezdve a szovjet-kínai viszony közel sem volt barátnak tekinthető. A Szovjetunió és Kínának számos határvitája volt, amelyek a 19. századi viszonyokra voltak visszavezethetőek.<sup>6</sup> A rossz szovjet-kínai viszony az 1969-es Usszuri-folyó mentén vívott incidensekben csúcspontot ért el. Kína, mint megerősödött, független hatalom befolyási övezeteket szeretett volna szerezni magának a világban. Az USA mellett Kína vált a másik legnagyobb riválisává a Szovjetunió és az Afrikáért

---

<sup>6</sup> Kína nagyhatalmak általi felosztásának köszönhetően Oroszország befolyása alá került Mandzsúria területe, emiatt voltak rendezetlenek a határok a két ország között.



folytatott küzdelmekben. Afrika mellett Délkelet-Ázsia volt a másik olyan terület, ahol leginkább megfigyelhető volt a szovjet-kínai ellentét.

Összességében megállapítható, hogy az 1960-as és az 1970-es évek során Afrika újra a nagyhatalmak összecsapási területeként szolgált, hasonlóan a 19. század második feléhez, amikor a területekért folyó verseny volt a legfőbb cél minden állam számára. Az Orosz Birodalom nem vett részt Afrika felosztásában a 19. század során, valamint a kommunizmus eszméje elítélte a népek gyarmati sorba taszítását, ezáltal a Szovjetunió bizonyos tekintetben az afrikai államok jóindulatát élvezhette.

#### A SZOVJET JELENLÉT AZ AFRIKAI KONTINENSEN

A Szovjetunió a baloldali afrikai mozgalmak támogatása mellett barátsági és együttműködési szerződésekkel próbálta pozícióját megszilárdítani a kontinensen. Többek között például Kongóval; Beninnel; Bissau-Guineával; Angolával; Mozambikkal; Etiópiával; Madagaszkárral; Egyiptommal született barátsági szerződés.<sup>7</sup> A szovjetek nemcsak a barátsági és együttműködési szerződéseket kötötték meg az afrikai államokkal, hanem a különféle baloldali mozgalmakat is támogatták mind fegyverrel, mind közvetlen katonai tanácsadással. Fontos viszont azt megemlíteni, hogy a megkötött szerződések nem minden esetben jelentettek sikeres kapcsolatot a Szovjetunió és az afrikai államok között. Ezt leginkább Egyiptom példáján keresztül lehet bemutatni: Egyiptommal 1971-ben kötött a Szovjetunió barátsági és együttműködési szerződést,<sup>8</sup> viszont pár évvel később 1976 folyamán Szadat egyiptomi elnök felbontotta az együttműködést a Szovjetunióval.<sup>9</sup>

Ez a példa jól jelzi azt, hogy az afrikai államoknak nagyon eltérő kapcsolataik voltak a Szovjetunióval. Egyes államoknak a kapcsolata kimerült a kereskedelmi és gazdasági ügyekben. Viszont azoknak az államoknak, amelyek rezsimjei szovjet segítséggel kerültek hatalomra értelemszerűen szorosabb diplomáciai, gazdasági, katonai, kulturális együttműködéssel rendelkeztek a Szovjetunióval (pl.: Mozambik, Angola). A fenti példák alapján intenzívebb harmadik világbeli szovjet politiká-

<sup>7</sup> Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1941–1991.* Bp., 1993. 313. 23. táblázat

<sup>8</sup> Freedman, Robert O.: Soviet Policy toward the Middle East. = *Proceedings of the Academy of Political Science* 36, 1987. 4. sz. 176–197.

<sup>9</sup> Vas Korinna Nóra: Az egyiptomi-szovjet viszony 1967 és 1976 között, különös tekintettel Nasszer és Szadat elnök hatására a két ország kapcsolatára. = *Grotius, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének Tudományos Folyóirata*, 2008. 17.

lás az 1970-es években vette kezdetét. Az Egyesült Államok számára az egyre elhúzódó vietnami háború rengeteg problémát okozott, ezért 1975-ben megtörtént a végleges kivonulás a délkelet-ázsiai országból. Az USA egészen Vietnamiig egyetlen háborút sem veszített el, így a kudarccal végződő konfliktus óriási presztízsveszteség volt a szuperhatalom számára. A Vietnam okozta sokk következtében az amerikai közvélemény hallani sem akart arról, hogy az Egyesült Államok a jövőben bármilyen harmadik világbeli konfliktusban részt vegyen. A Szovjetunió Amerika presztízsveszteségét kihasználva szeretett volna minél inkább teret nyerni a harmadik világban (azon belül Afrikában). Az Afrika felé történő szovjet politizálás másik legjelentősebb oka Kína volt. A *détente*<sup>10</sup> folyamán a két kommunista nagyhatalom között elhidegültek a viszonyok. A szovjet-kínai szakítás egyik legnagyobb oka a Délkelet-Ázsia feletti ellenőrzés volt. Kína minél inkább meg akarta őrizni fölényét a térségben a Nyugat kivonulása után, viszont a vietnami rezsim (történelmi okokra visszavezethetően) rossz szemmel nézte Kína törekvéseit, ezáltal a délkelet-ázsiai ország a Szovjetunió irányába orientálódott. Pol Pot kambodzsai (Kína-barát) vezetőt a vietnami betörés eltávolította a hatalomból, és helyére egy szovjetbarát bábregsimet ültettek.<sup>11</sup> A feszült szovjet-kínai viszony háborút is okozhatott volna a két ország között, ezért Moszkva más befolyási övezeteket akart szerezni, így az új államalakulatokkal teli Afrika lett a célpontja.

Az 1970-es években valóban sikeres volt a szovjetek harmadik világbeli terjeszkedése: a szovjetek 8 országban rendelkeztek légi és vízi létesítményekkel; 34 harmadik világbeli országnak nyújtottak fegyveres támogatást; 10 állammal kötöttek barátsági és együttműködési szerződést.<sup>12</sup> Az intenzívebb szovjet világpolitizálásnak köszönhetően a *détente* folyamata egyre inkább gyengülni kezdett az Egyesült Államok és a Szovjetunió között. Washington szemében egyre nagyobb szálka lett Moszkva, amely sorra terjesztette ki befolyását az arab világra, Afrika számos területére, Indokínára, Indiára, Kubára stb. Az USA ezért a szovjetellenes államok barátságát kereste: a Szadat által vezetett Egyiptomot; a kommunista világon belüli, riválissá vált Kínát; a szovjetbarát India

<sup>10</sup> A hidegháborúban az 1962 és 1975 közti időszakot enyhülésnek (*détente*) nevezi a történetírás.

<sup>11</sup> Katz, Mark N.: *The Soviet Union and the Third World*. = *Current History* 85, 1986. 513 sz. 329. (Továbbiakban: Katz, 1986.)

<sup>12</sup> *The USSR and Third World*. 3. Online: CIA Historical Review Program – Release as Sanitized (1984. szeptember 19.), [https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC\\_0000518056.pdf](https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000518056.pdf) – 2022. szeptember 25.

ellen fellépő Pakisztánt, valamint a szintén szovjetbarát, Szomáliával szembenálló Etiópiát. Az 1970-es években létrejött az ún. „szovjet afrikai stratégiai négyyszög”, amelyet a szocialista orientációjú államok csoportja alkotott: Bissau-Guinea; Angola; Mozambik és Etiópia.<sup>13</sup> Ezzel a „stratégiai négyyszöggel” a szovjetek jelen voltak az Atlanti-óceán partvidékén (Angolának és Bissau-Guineának köszönhetően); az Indiai-óceán partvidékén (Mozambiknak köszönhetően); valamint a Vörös-tengeren, Báb el-Mandeb-szoroson és az Ádeni-öbölben. Ezeknek köszönhetően Moszkva ellenőrizhette az olajszállítmányokat a világtengereken, a Szezi-csatornát, valamint a legfontosabb hajóutakat. Lehetővé vált továbbá az erőteljesebb megfigyelés, kémkedés stb.

A hidegháborúban a Szovjetunió elérte azt, amit az orosz cárok nem tudtak: melegtengeri kikötők elnyerését. Természetesen a nyereségek kötelezettségekkel is jártak: a szocialista orientációjú államok rendkívül elmaradottak voltak, mind gazdasági, mind technológiai téren; az oktatás, egészségügy, infrastruktúra nem, vagy csak alig volt kiépítve; valamint az erőteljesebbé váló amerikai-kínai segítséget élvező antikommunista mozgalmaknak köszönhetően nem alakulhatott ki valódi belpolitikai konszolidáció ezekben az államokban.

#### SZUBSAHARAI AFRIKA (ANGOLA, MOZAMBIK)

Szubszaharai Afrika a 19. században az a terület volt a kontinensen, ahol a legtöbb gyarmattartó nagyhatalom osztozott (Portugália, Németország, Belgium, Anglia, Franciaország). 1919 után a németek kiszorulásával Nagy-Britannia és Franciaország vált a térség meghatározó hatalmává. A britek és a franciák mellett megmaradt a portugálok befolyása a térségben Mozambikban és Angolában. Az 1960-as években a portugál gyarmatokban megkezdődött a háború a függetlenség elnyeréséért. Az egyébként is sok problémával küzdő anyaország nem tudta megakadályozni a gyarmati függetlenségi törekvéseket, ezért a Portugál Gyarmatbirodalom elszakadó részei egyre inkább a hidegháborús, stratégiai törekvések célkeresztjébe kerültek. Ezekben az államokban több felszabadító mozgalom jött létre, amelyek vagy a Szovjetunió, vagy a Kínai Népköztársaság, vagy az Egyesült Államok támogatását élvezték. Végül 1974-ben megbuktatták Caetano diktátort és rezsimjét, amellyel véget ért a portugál gyarmatbirodalom.<sup>14</sup> A portugálok kiszorulásával

<sup>13</sup> Fischer, 1993. 312.

<sup>14</sup> Kennedy-Pipe, Caroline: *Russia and the World 1917–1991*. International Relations and the Great Powers Series. NY: Arnold, 1998. (Továbbiakban: Kennedy-Pipe, 1998.) 154.

a felszabadító mozgalmak egymás ellen kezdtek el harcolni azért, hogy a gyarmattartók utáni hatalmi űrt betöltsék. A nagyhatalmak a mozgalmak támogatásával akarták pozíciójukat megszilárdítani a kontinensen.

Angola esetében három nagyobb felszabadító mozgalom harcolt egymás ellen: a szovjetek által támogatott, marxista érzelmű Népi Mozgalom Angola Felszabadításáért (MPLA<sup>15</sup>); a jobboldali, amerikai támogatást élvező Nemzeti Egység Angola Teljes Függetlenségéért (UNITA<sup>16</sup>); valamint az amerikai-kínai segítséggel rendelkező, szintén jobboldali érzelmű Angola Felszabadításának Nemzeti Frontja (FNLA<sup>17</sup>).<sup>18</sup> A Szovjetunió a kelet-közép-európai szövetségeseire, valamint Kubára támaszkodva igyekezett pozícióját szilárdan tartani szubszaharai Afrikában. A szovjetek legnagyobb ellenfele az Egyesült Államok és Kína mellett a Dél-afrikai Köztársaság lett a térségben, amely leginkább támogatta az antikommunista gerillákat az afrikai államok közül.<sup>19</sup>

1975. november 11-én Angola hivatalosan elszakadt Portugáliától és Angolai Népköztársaság néven független állammá vált Dr. Agostinho Neto marxista MPLA-vezérrel az élén.<sup>20</sup> Bár sikerült az elszakadás az anyaországtól, de a három felszabadító mozgalom között folytatódtak a harcok, amelyek miatt az ország polgárháborúba sülyedt. A későbbiekben az FNLA megszűnt, valamint Kína is kiszorult az angolai konfliktusból, de a megmaradt FNLA-tagok az UNITA sorait erősítették, ezáltal még inkább elnyújtva a polgárháborút az országban. Angola számos nyersanyag és stratégiai pont miatt volt fontos a szubszaharai térségben: vasérc-, kőolaj-, gyémántkészletei számottevőek voltak, valamint területén halad(t) keresztül a Benguela vasútvonal.<sup>21</sup> Elhelyezkedését tekintve Angola egy hosszú partszakasszal rendelkezik az Atlanti-óceán felé, ezáltal megfelelő lehetőséget kínálva a különféle tengeri létesítmények, megfigyelőállomások, repülőterek stb. létrehozására. A partszakasznak köszönhetően lehetővé vált az

<sup>15</sup> Movimento Popular de Libertação de Angola (portugál)

<sup>16</sup> União Nacional para a Independência Total de Angola (portugál)

<sup>17</sup> Frente Nacional de Libertação de Angola (portugál)

<sup>18</sup> Az MPLA vezetője Agostinho Neto volt; az UNITA élén Jonas Savimbi állt, míg az FNLA vezetése Holden Roberto volt. In: Kennedy-Pipe, 1998. 154–156.

<sup>19</sup> Katz, 1986. 332.

<sup>20</sup> Porter, Bruce D.: *The USSR in Third World conflicts. Soviet Arms and Diplomacy in Local Wars 1945–1980*. Cambridge, 1984. (Továbbiakban: Porter, 1984.) 147–149.

<sup>21</sup> Neto elnök 1968. június 6-án tartott rádióbeszédében beszámol arról, hogy mely dolgok miatt fontos Angola a nyugati hatalmak számára. Online: Speech by Agostinho Neto, President of MPLA delivered June 6, 1968, over Radio Tanzania in the program „The Voice of Angola in Combat”. 16. <https://projects.kora.matrix.msu.edu/files/210-808-2075/Neto6-6-68opt.pdf> – 2022. október 11.

olajszállítmányok útvonalának ellenőrizhetősége, valamint az egyéb felszabadító mozgalmak számára könnyebb volt a fegyverszállítások eljuttatása.

Mindezen okok miatt a Szovjetunió számára is fontos szerepet töltött be az angolai jelenlét, amelyet több eszközzel is biztosítani akart. 1976. október 8-án Moszkvában a Szovjetunió és Angola barátsági és együttműködési szerződést kötött egymással.<sup>22</sup> A 20 évre szóló szerződésben diplomáciai-, gazdasági-, kulturális kérdésekre is kitértek. Többek között a kölcsönös együttműködés nemzetközi kérdésekben és ezek megoldása; gazdasági-műszaki, tudományos segítségnyújtás (halászat, szállítás, ipar stb.); katonai szövetségkötés; apartheid, neokolonializmus elleni fellépés szerepel benne.<sup>23</sup> A szovjetek mellett a kubaiak és a kelet-közép-európai szövetségesek is kivették a részüket az angolai rendszer megszilárdításában: 1985-re körülbelül 1700 szovjet és kelet-közép-európai tanácsadó volt jelen Angolában (1976-ban mindössze 500-an voltak); a szovjet blokk körülbelül 4 milliárd dollárnyi értékben juttatott katonai segílyt Neto rendszerének; valamint Kubából kb. 35 ezer katona jött az MPLA segítségére.<sup>24</sup> Az angolai kapcsolatoknak köszönhetően a szovjetek számára könnyebbé vált az Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC<sup>25</sup>), valamint a Délnyugat-Afrikai Népi Szervezet (SWAPO<sup>26</sup>) erőteljesebb támogatása.<sup>27</sup> Ez azért volt fontos a Szovjetunió számára, mert ezzel háttérbe szoríthatta a Dél-afrikai Köztársaságot, amely egyre nagyobb fenyegetést jelentett a szovjetbarát felszabadító mozgalmak számára. SWAPO támogatásával azt akarták elérni, hogy az első világháború vége óta Dél-Afrika által igazgatott Namíbia (a volt Német Délnyugat-Afrika) független állammá váljon. A Szovjetunió számára elérhetővé váltak az angolai kikötők, valamint korlátozottan használhatták a Luandai Repteret.<sup>28</sup> Az angolai jelenlét miatt Kuba földrajzilag közelebb került a szovjetekhez, így a szorosabb szovjet-kubai együttműködés segítette Moszkva törekvéseinek végrehajtását Afrikában.

<sup>22</sup> Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982*. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései. Bp., 1985. (Továbbiakban: Halmosy, 1985.) 554.

<sup>23</sup> Halmosy, 1985. 555–557.

<sup>24</sup> Soviet Military Support to Angola: Intentions and Prospects. Director of Central Intelligence. 7. Online: CIA Historical Review Program – Release as Sanitized), (1985. október 24.), [https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC\\_0000261290.pdf](https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000261290.pdf) – 2022. március 12. (Továbbiakban: Intentions and Prospects, 1985.)

<sup>25</sup> African National Congress nevű dél-afrikai baloldali szervezet.

<sup>26</sup> Southwest Africa People's Organization elnevezésű namíbiai baloldali szervezet.

<sup>27</sup> MacFarlane S. Neil: *Soviet-Angolan Relations, 1975–1990*. Berkeley, 1992. (Továbbiakban: Macfarlane, 1992.) 1.

<sup>28</sup> MacFarlane, 1992. 2.

A keleti blokk, bár nagy (főképpen pénzügyi) áldozatokat hozott a marxista angolai rezsim megszilárdítása érdekében, de mégsem sikerült hosszútávon legyőzni az ellenséges mozgalmakat és konszolidálni a rendszert. Az Egyesült Államok nem akarta teljesen magára hagyni Angolát, annak ellenére, hogy az amerikai közvélemény erősen tiltakozott az ismételt harmadik világbeli beavatkozás miatt. Gerald Ford amerikai elnök 14 millió dollár értékű fegyverszállítmányt hagyott jóvá a jobboldali angolai rezsimnek.<sup>29</sup> A Dél-afrikai Köztársaság pedig több alkalommal (1978-ban, 1981-ben, 1983-ban) folytatott sikeres hadjáratot Dél-Angolában.<sup>30</sup> Később az új MPLA-vezető hatalomra jutása is rontott a szovjet-angolai kapcsolatokon. 1979 szeptemberében Agostinho Neto MPLA-elnök elhunyt.<sup>31</sup> José Eduardo dos Santos lett Angola új elnöke, akinek politikája nagyban eltért elődjétől. Dos Santos a Szovjetunióval történő előzetes megbeszélés nélkül tárgyalásba kezdett az Egyesült Államokkal a kubai csapatok kivonulásáról 1984-ben.<sup>32</sup> Továbbá Angola megengedte a külföldi gyémánt- és olajvállalatoknak azt, hogy segítsenek az ország természeti kincseinek feltárásában.<sup>33</sup>

Az 1980-as évek során még inkább megnyerhetetlenné vált a Szovjetunió számára az angolai polgárháború, ugyanis az elhúzódó afgán háború; a többi harmadik világbeli konfliktus (mozambiki és nicaraguai polgárháború); valamint Ronald Reagan amerikai elnök erőteljes fellépése a harmadik világban egyre nagyobb terhet nyomtak Moszkvára és szövetségeseire. Az UNITA többször sikeresen behatolt az Északkelet-Angolában található gyémántmezőkre, valamint Dél-Afrika eredményes támadást intézett a SWAPO ellen az 1981-es „Protea-akció” keretén belül.<sup>34</sup> A szovjetekkel szövetséges Kuba is egyre inkább kezdett kimerülni. A kubai csapatok számos országban jelen voltak, hogy támogatni tudják a szocialista rendszerek megmaradását (Mozambik, Angola, Nicaragua stb.). Havanna erejét leginkább a polgárháborúban lévő Nicaragua és Angola foglalta le. Az 1980-as évek során Kuba is kénytelen volt több katonát mozgósítani az erőteljes nyugati fellépésnek köszönhetően. Az 1987-es dél-afrikai offenzíva során 55 ezer kubai katona harcolt Angolában és majdnem ugyanennyi civil (kb. 50 ezer) volt jelen a délnyugat-afrikai országban.<sup>35</sup>

<sup>29</sup> Kennedy-Pipe, 1998. 155.

<sup>30</sup> Búr Gábor: *A szubszaharai Afrika története. A rövid XX. század. Bp.*, 2011. 171.

<sup>31</sup> Agostinho Neto. *Előre, a Szocialista Egységfront Országos Tanácsának napilapja* 33. 1979. szeptember 14.

<sup>32</sup> Soviet Military Support to Angola: Intentions and Prospects, 1985. 12.

<sup>33</sup> MacFarlane, 1992. 6.

<sup>34</sup> Búr, 2011. 171.

<sup>35</sup> Brown, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. London, 2010. (Továbbiakban: Brown, 2010.) 366.

Az 1980-as évek végén a megkezdődtek a békekötések a felek között. A Brazzaville-i Protokoll értelmében Kuba 1989. április 1-től 27 hónapot kapott arra (1991 júliusáig), hogy a kb. 50 ezer fős seregét teljesen kivonja Angola területéről.<sup>36</sup> Az 1988 decemberében megkötött Háromoldalú Egyezmény (Kubát, Angolát és a Dél-afrikai Köztársaságot értve ezalatt) megerősítette a kubai csapatok angolai kivonulását; az ENSZ UNSCR 435/78<sup>37</sup> elnevezésű ügyét hagyta jóvá, amely a dél-afrikai csapatok Namíbiából való kivonását, a namíbiai határok sérthetlenségét, szabad választások lebonyolítását indítványozta.<sup>38</sup> A Háromoldalú Egyezmény és a Brazzaville-i Protokoll lényegében véget vetett a Szovjetunió angolai jelenlétének. A széthullóban lévő ország már nem tudta tovább támogatni sem az MPLA-t, sem Castro törekvéseit, ezáltal a támogatások megvonása a szovjetekkel szövetségben lévő államok gyors hanyatlásához vezetett.

A szovjet szubszaharai terjeszkedés másik legfontosabb iránya a szintén portugál uralom alatt álló Mozambik volt. Mozambik 1945 utáni történelme sok tekintetben hasonlított Angola történelmére: portugál felségterület volt; a második világháború után függetlenségi harc bontakozott ki az anyaország ellen; felszabadító mozgalmak jöttek létre a függetlenség elnyeréséért; a portugálok kiűzése után pedig a felszabadító mozgalmak között hosszú és véres polgárháború bontakozott ki az ország irányítása érdekében. Angolához hasonlóan Kína itt is igényt tartott arra, hogy kapcsolatokat létesítsen az új ország és a kínai vezetés között, illetve saját, szovjetek befolyásától mentes kommunista rendszerét elterjessze. Dél-Afrika Mozambik esetében is közvetlen katonai befolyással válaszolt a szovjetek terjeszkedésére. A Moszkva által támogatott baloldali rezsim megsegítésére pedig Kuba sietett. Természetesen a kelet-közép-európai szocialista államok tanácsadók és egyéb gazdasági segélyek formájában vették ki részüket a mozambiki szocialista rendszer

<sup>36</sup> Protocol of Brazzaville. (1988. december 13.) 3–4. Online: [https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/AO\\_881213\\_ProtocolofBrazzaville%28en%29.pdf](https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/AO_881213_ProtocolofBrazzaville%28en%29.pdf) – 2022. március 3.

<sup>37</sup> UNSCR 435/78: United Nations Security Council Resolution 435 nevű ügy Namíbia függetlenségét szorgalmazta, amelyet 1978-ban fogalmaztak meg. In. Security Council Resolution 435 (1978): Namibia. (1978. 09. 29.) Online: [https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/NM\\_780929\\_SCR435%281978%29.pdf](https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/NM_780929_SCR435%281978%29.pdf) – 2022. október 12.

<sup>38</sup> Agreement among the People's Republic of Angola, the Republic of Cuba, and the Republic of South Africa (Tripartite Agreement) (1988. december 22.) 2–3. Online: [https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/AO\\_881222\\_TripartiteAgreement%28en%29.pdf](https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/AO_881222_TripartiteAgreement%28en%29.pdf) – 2022. március 15.

konzolidációjában. A Mozambiki Népi Köztársaságot 1975. június 25-én kiáltották ki Samora Machel vezetésével.<sup>39</sup> A polgárháború kirobbanásával a Machel által vezetett baloldali Mozambiki Felszabadítási Front (FRELIMO<sup>40</sup>), valamint a Dél-Afrika, Egyesült Államok és a Kína által támogatott Mozambiki Nemzeti Ellenállás (RENAMO<sup>41</sup>) nézett szembe egymással. Különbségek között fontos megemlíteni azt, hogy Mozambik nemcsak Dél-Afrika, hanem Rhodézia ellen is hadat viselt; az országban rövidebb ideig tartott a polgárháború; valamint az ország kevésbé volt fontos a szovjet blokk számára. Utóbbit jól jelzi az, hogy amíg 1984 folyamán Angolában 30-35 ezer fős kubai, valamint 800-1200 fős szovjet katonai jelenlét volt, addig Mozambikban ez csupán 800 kubai és 800 szovjet katonai személyzetet jelentett.<sup>42</sup> Valószínűsíthetően Angola azért töltött be sokkal fontosabb szerepet a keleti blokk számára, mert Angola számottevő olajjal és gyémánttal rendelkezett, míg Mozambikban ezek a nyersanyagok nem voltak jelentősek. Az ország bár rendelkezett nyersanyagokkal (arany, vasérc, szén, gáz, grafit, bauxit), de ezek kiaknázatlan források voltak.<sup>43</sup> A szovjetek számára viszont fontos volt Mozambik, ugyanis az ország 1500 mérföld<sup>44</sup> hosszú partvonallal rendelkezik az Indiai-óceánra partján. A Szovjetunióval szövetségben lévő afrikai államok közül csak Mozambik rendelkezett az Indiai-óceán mentén partszakasszal.<sup>45</sup>

Mozambik vezetője, a FRELIMO élén álló Samora Machel megkezdte a szocialista rendszer kiépítését: központi tervezőközpontot vezetett be az országban, államosította az ültetvényeket és a vállalkozásokat.<sup>46</sup> Az ország és gazdasága katasztrofális helyzetben volt, köszönhetően

<sup>39</sup> Halmosy, 1985. 559.

<sup>40</sup> Frente de Libertação de Moçambique (portugál)

<sup>41</sup> Resistência Nacional Moçambicana (portugál)

<sup>42</sup> Soviet Policies in Southern Africa. National Intelligence Estimate. Declassified and Approved for Release by the Central Intelligence Agency, 1985. 23. Online: [https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC\\_0000681977.pdf](https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000681977.pdf) – 2022. október 15. (Továbbiakban: Soviet Policies in Southern Africa 1985.)

<sup>43</sup> *The Soviet Union and the Third World: a watershed in great power policy?* Report to the Committee on International Relations House of Representatives by Senior Specialist Division Congressional Research Service Library of Congress, U. S. Government Printing Office, Washington, 1977. (Továbbiakban: *The Soviet Union and the Third World 1977.*) 100.

<sup>44</sup> 1500 mérföld=2 414,02 km

<sup>45</sup> Szomália hosszú partszakasszal rendelkezik az Indiai-óceánon, de a kelet-afrikai állam viszonya az ogadeni háborút követően megromlott a Szovjetunióval. (Lásd: a következő fejezet)

<sup>46</sup> Brown, 2010. 365.



a portugál exodusnak<sup>47</sup>; kirobbanó polgárháborúnak; a járványoknak; az éhezésnek; és az erőteljes rhodéziai és dél-afrikai támadásoknak.<sup>48</sup> Mozambik és a Szovjetunió 1977. március 31-én Maputóban (Mozambik fővárosa) kötött egymással barátsági és együttműködési szerződést.<sup>49</sup> A szerződés több szempontból hasonlított az Angolával kötött egyezményre. Kitértek a katonai együttműködésre (4. cikkely); az önrendelkezés jogára (5. cikkely); az apartheid elleni fellépésre (7. cikkely); valamint a jelen szerződés pontjainak betartására (11. cikkely).<sup>50</sup>

Az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején voltak a legpusztítóbb harcok Mozambikban a szocialista éra alatt. 1977-ben például a rhodéziai csapatok törtek be Mozambik területére és elfoglalták Mapait.<sup>51</sup> Az állandó háborúk és a gyenge gazdaság miatt Mozambik egyre inkább rá lett szorulva a külföldi támogatásra. 1982. áprilisában Mozambik egy 40 millió rubel értékű kölcsönről írt alá szerződést; ugyanebben az évben kb. 250 millió dollár értékű szovjet fegyverszállítmány érkezett Mozambikba.<sup>52</sup> A gazdaság további felzárkóztatása miatt Mozambik felvételt akart nyerni a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsába (KGST), de a tagállamok ezt elutasították, így Mozambik csak megfigyelő lett a szervezetben (mint Angola, Dél-Jemen, Etiópia, Nicaragua és több más harmadik világbeli állam).<sup>53</sup> A délkelet-afrikai ország helyzetét még inkább rontotta az, hogy Moszkva nem tudott elegendő mennyiségű segílyt biztosítani szövetségese számára, valamint az 1983-as súlyos éhínség óriási csapást mért az országra és annak gazdaságára.<sup>54</sup>

Ezen okok miatt 1984-ben Mozambik és a Dél-afrikai Köztársaság megkötötte a Nkomati Egyezményt. Mozambik rá volt kényszerülve a Dél-Afrikával történő kiegyezés megkötésére, ugyanis a polgárháború óriási mértékű áldozatot követelt. Az egyezmény értelmében elismerték egymás szuverenitását (1. cikkely); megtiltották egymás számára azt,

<sup>47</sup> A Portugál Gyarmatbirodalom szétesését követően a volt gyarmatokat tömegesen hagyták el a portugál telepesek.

<sup>48</sup> Búr, 2011. 173.

<sup>49</sup> Halmosy, 1985. 559.

<sup>50</sup> Halmosy, 1985. 560–562.

<sup>51</sup> Eseményekről röviden, Luanda. *Kisalföld, az MSZMP Győr – Sopron megyei bizottsága és a megyei tanács lapja* 33. 1977. június 1.

<sup>52</sup> Jinadu, L. Adele: The Interplay between Materialist and Ideological Factors in Soviet Relations with Ethiopia and Mozambique. = *African Journal of Political Economy/Revue Africaine d'Economie Politique* 2, 1988. 1. sz. 33–36. (Továbbiakban: Jinadu, 1988.)

<sup>53</sup> Búr, 2011. 174.

<sup>54</sup> Soviet Policies in Southern Africa. 14.

hogy idegen ország hadereje használhassa a vízi és légi bázisukat (3. cikkely); elismerték határait (4. cikkely).<sup>55</sup> Az 1984. októberi deklaráció alapján Samora Moisés Machelt elismerték az ország elnökének (1. cikkely); beszüntették a háborús tevékenységeket Mozambikon belül (2. cikkely); valamint bizottság felállítását szorgalmazták a deklaráció végrehajtásában (4. cikkely).<sup>56</sup> A deklaráció alapján felfüggesztették a háborús tevékenységeket a FRELIMO és a RENAMO között. A Nkomati Egyezmény megkötése felgyorsította a szovjet-mozambiki kapcsolatok elhidegülését. Machel 1984 után nyitni akart Kína, Dél-Afrika és Nyugat felé, amely sértette Moszkva érdekeit, viszont a szovjetek azt remélték, hogy Dél-Afrika újra elkezd támogatni a RENAMO-t, ezáltal Machel és a FRELIMO újra Moszkva kegyét fogja keresni.<sup>57</sup> Machel 1986-os halála is felgyorsította Maputo gyors elhidegülését a Szovjetuniótól. 1987-ben megindult a privatizáció és a földosztás, valamint megszüntették az állami gazdaságokat.<sup>58</sup> A FRELIMO 1989-ben szakított a kommunista ideológiával, amikor már a szovjet támogatások végképpen elakadtak.<sup>59</sup> Az 1989-ben a mozambiki és az angolai rendszer átalakulásával, a kommunista rendszer és gazdaság összeomlásával a Szovjetunió kiszorult a szubszaharai térségből.

#### KELET-AFRIKA, VÖRÖS-TENGER (ETIÓPIA, SZOMÁLIA)

Afrika szarva a szubszaharai térséghez hasonlóan fontos színtérnek számított a nagyhatalmi versengés szempontjából mind a 19. század (európai gyarmati törekvések), mind pedig a 20. század során (szuperhatalmi törekvések). A térség a gyarmati időszakban főképpen olasz, brit (kis részben francia) befolyás alatt állt, valamint itt volt a térség egyedüli állama, Etiópia (Abessínia), amely többé-kevésbé meg tudta őrizni a függetlenségét és rendszerét (császárság) a gyarmati törekvésekkel szemben. Afrika szarván leginkább az Olasz Királyság volt érdekelt, ugyanis ebben a régióban szeretett volna saját gyarmatbirodalmat kiépíteni. Olaszország kormányozta a mai Szomália déli részét, valamint kétszer (először si-

<sup>55</sup> Agreement on Non-Aggression and Good Neighbourliness between Mozambique and South Africa (Nkomati Talks) (1984. 03. 16.) 1–4. Online: [https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/MZ%20ZA\\_840316\\_The%20Nkomati%20Talks.pdf](https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/MZ%20ZA_840316_The%20Nkomati%20Talks.pdf) – 2022. március 3.

<sup>56</sup> Joint Declaration on a Cessation of Armed Activity and Conflict. (Pretoria, 1984. 10. 03.), Online: [https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/MZ\\_841003\\_JointDeclarationCessationArmedActivityAndConflict.pdf](https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/MZ_841003_JointDeclarationCessationArmedActivityAndConflict.pdf) – 2022. szeptember 22.

<sup>57</sup> Soviet Policies in Southern Africa 1985. 19.

<sup>58</sup> Búr, 2011. 174.

<sup>59</sup> Brown, 2010. 365.

kertelenül) megkísérelte (első olasz-etióp háború: 1895/96; második olasz-etióp háború: 1935) Abesszínia elfoglalását. Nagy-Britannia uralta a mai Szomália északi részét (Brit Szomáliföld), Franciaország pedig a kisterületű, Vörös-tengerrel határos Dzsibutit irányította a második világháborút megelőzően. A gyarmati rendszerek összeomlását követően a szuperhatalmak Afrika szarván is próbálták minél hamarabb megvetni a lábukat. A térség felértékelődött a Szezi-csatorna miatti közelségének köszönhetően. A Szezi-csatorna mellett az Ádeni-öböl és a Báb el-Mandeb-szoros számítottak jelentős stratégiai pontoknak. A gazdaság ellenőrzése mellett a régió megfelelő teret nyújtott a szuperhatalmi megfigyelésnek, rádiós kémkedésnek stb. A térség két legmeghatározóbb állama Etiópia és Szomália lett.

Szomália 1960-ban vált független állammá az északi (brit fennhatóság alatt állt), valamint a déli (olasz fennhatóság alatt állt) területek egyesülésével.<sup>60</sup> Az országban Mohammed Siad Barre (Szomáli Forradalmi Tanács vezetője) puccsot hajtott végre 1969-ben, ezzel egy katonai, marxista diktatúra épült ki Szomáliában.<sup>61</sup> Barre jó kapcsolatokat alakított ki a szovjetekkel az 1970-es évek elején. 1974. július 11-én megkötötték a szovjet-szomáliai barátsági és együttműködési szerződést.<sup>62</sup> A Szovjetunió számára előnyös volt a Szomáliával való jó kapcsolat kialakítása, ugyanis az ország meglehetősen hosszú partszakasszal rendelkezett az Indiai-óceán, valamint az Ádeni-öböl mentén. Moszkva 1972-ben megkapta Berbera kikötőjének használati jogát, ha cserébe segíti a szomáli sereg felszerelését.<sup>63</sup> Barre és Brezsnyev közeledésének köszönhetően a szovjetek jelen lehettek a kelet-afrikai térségben, amelynek köszönhetően ellenőrizhették a Szezi-csatornán keresztülmenő olajszállítmányokat, közel lehettek a szocialista orientációjú, Arab-félszigeten található Dél-Jemenhez, valamint szemmel tarthatták az Egyesült Államokat, amely a szomáliakkal rivalizálásban álló Etiópiával alakított ki jó kapcsolatokat.

Etiópiában a második világháborút követően visszaállt a császárság rendszere. Az ország igyekezett a Nyugattal jó kapcsolatokat kialakítani, ugyanis a császár tőlük várt pénzügyi segítséget az etióp gazdaság megerősítése érdekében. 1953-ban Hailé Szelasszié császár kölcsönös

<sup>60</sup> Búr, 2011. 154.

<sup>61</sup> Erdős Attila: Szomália-a nemzetépítés kudarca. = *Grotius, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének Tudományos Folyóirata*, 2011. 4–5.

<sup>62</sup> Yodfat, Aryeh Y.: *The Soviet Union and the Horn of Africa*. = *Northeast African Studies* 2, 1980. 2. sz. 81. (Továbbiakban: Yodfat, 1980.)

<sup>63</sup> Erdős, 2011. 5.

védelmi egyezményt kötött Washingtonnal.<sup>64</sup> Etiópia bár hatalmas állam volt és nem állt gyarmati uralom alatt tartósabb ideig (leszámítva a második világháború alatti olasz megszállást), viszont rengeteg problémával küzdött, amelyek később a felszínre törtek. Az országban a monokultúras mezőgazdaság volt túlsúlyban (kávétermesztés), megoldatlan etnikai problémák voltak, valamint súlyos éhezések is sújtották (pl.: 1972–74 között).<sup>65</sup> A problémákat annak ellenére sem sikerült orvosolni, hogy Etiópia jelentős mértékű segítséget kapott az Egyesült Államoktól. Tovább gyengítette az ország belpolitikai helyzetét az, hogy Eritreában<sup>66</sup> megalakult az Eritreai Felszabadítási Front (ELF<sup>67</sup>), valamint az Eritreai Népi Felszabadítási Front (EPLF<sup>68</sup>), amelyek az Etiópiától való elszakadást tűzték ki célul.<sup>69</sup> Az 1972–74 közötti éhezést követően Etiópiában az elégedetlenség egyre inkább nőtt Hailé Szelasszié és rendszere iránt. 1974-ben megdöntötték az etióp császár uralmát és Aman Andon vezetésével az Ideiglenes Katonai Adminisztratív Tanács (PMAC<sup>70</sup>) vette át a hatalmat.<sup>71</sup> Andon rendszere nagyon instabil volt, ugyanis az új vezetőrétegben megindultak a csatározások a hatalom birtoklásáért. Az 1977 februárjában lezajlott tűzharcot követően Mengisztu Hailé Mariam tábornok szilárdította meg helyzetét, ezáltal ő lett Etiópia vezetője.<sup>72</sup>

Hailé Szelasszié bukása és halála elhozta azt, hogy Afrika szarvának két legnagyobb állama a szocializmus útját választotta. Az amerikai-etióp kapcsolatok rohamosan romlani kezdtek a PMAC hatalomátvételének és a Moszkva felé történő nyitásnak köszönhetően. Fontos viszont azt megjegyezni, hogy bár mind Szomáliában, mind Etiópiában a szocialista rendszer épült ki, de ez mégsem volt a Szovjetunió számára teljes siker. Szomália ugyanis célul tűzte ki azt, hogy Afrikában minden olyan területet magához csatoljon, ahol szomáliaiak élnek. A szomáli irredentizmus Etiópiát is érintette a két ország határán található Ogadeni-sivatag

<sup>64</sup> Kennedy-Pipe, 1998. 157.

<sup>65</sup> Horváthné Angyal Boglárka–Major Katalin: Etióp külpolitikai fordulat a '70-es években. = *Kül-Világ, a nemzetközi kapcsolatok folyóirata* 2, 2005. 4. sz. 55–58. (Továbbiakban: Angyal–Major, 2005.)

<sup>66</sup> Jelenleg független állam, de az 1970-es évek során még etióp fennhatóság alatt álló terület volt.

<sup>67</sup> Eritrean Liberation Front (angol)

<sup>68</sup> Eritrean People's Liberation Front (angol)

<sup>69</sup> Kennedy-Pipe, 1998. 158–159.

<sup>70</sup> Provisional Military Administrative Council (angol)

<sup>71</sup> Angyal–Major, 2005. 58.

<sup>72</sup> Papp, Daniel S.: The Soviet Union and Cuba in Ethiopia. = *Current History* 76, 1979. 445 sz. 112.

miatt, ezért rendkívül feszült volt a két ország között a viszony. A status quo megváltoztatása nemcsak Etiópiát, hanem Kenyát is érintette volna.<sup>73</sup> Moszkva eleinte nem kötelezte el magát egyik fél oldalán sem az etióp-szomáli konfliktust illetően. Félt attól, hogy még egy szövetségest veszthet el azzal, ha nyíltan beleáll a konfliktusba. Kína és Egyiptom példája alapján fennállt a veszélye annak, hogy az elhidegült kapcsolatok miatt egy szovjetekkel szövetségben lévő állam felbontja a Moszkvával kötött egyezményeket és szerződéseket, ezáltal megvalósítva a Nyugattal és az Egyesült Államokkal egy olyan együttműködést, amelynek szovjetellenes éle van. A Szovjetunió ezért nagyon lavírozott Addisz-Abeba és Mogadishu között, ugyanis tartott attól, hogy az egyik fél magára haragításával kiszorulhat az adott térségből.

Az ellentétek elsimítására a legismertebb megoldás a Marxista Államok Vörös-tengeri Föderációja nevű terv volt, amely egy olyan államszövetség létrehozását célozta volna meg, ami magába foglalja Etiópiát, Szomáliát és Dél-Jement.<sup>74</sup> A terv alapján a kérdéses területű Ogadeni-sivatag és Eritrea egyaránt jelentős autonómiával bírt volna.<sup>75</sup> A javaslatot Fidel Castro 1977 márciusában terjesztette Mengisztu és Barre elé, de utóbbi visszautasította a koncepció elfogadását.<sup>76</sup> A tervvel azt akarták elérni, hogy Moszkva teljesen meg tudja szilárdítani a helyzetét Afrika szarván anélkül, hogy szövetségest (ezzel együtt stratégiai pontokat) veszített volna el. A föderációs tervvel arra is törekedtek, hogy az etióp-szomáli viszony békés rendezése mellett az eritreai felkelők kérdése is megoldódjon. A föderációs terv megvalósíthatatlan volt Szomália és Etiópia között, ugyanis az Ogadeni-sivatag hovatartozása olyan ellentétet generált, amelyek bármikor egy fegyveres konfliktus kirobbanásához vezettek volna. Kezdetben Szomália közvetlenül nem avatkozott bele az ogadeni kérdésbe, viszont támogatta a területen tevékenykedő, szakadár Nyugat-szomáliai Felszabadító Frontot (WSLF<sup>77</sup>), amely gerillaharcot folytatott az etióp uralom ellen.<sup>78</sup> A rendezetlen kapcsolatok következménye az 1977-es ogadeni háború lett. A pattanásig feszült etióp-szomáliai viszonyoknak köszönhetően 1977 nyarán Szomália a WSLF-gerillákat

<sup>73</sup> A szomáli zászló türkizkék alapján elhelyezkedő fehér ötagú csillag azt az öt területet jelenti, ahol szomáliaiak élnek: Brit Szomáliföld, Olasz-Szomália, Dzsibuti, Kenya északkeleti régiója, valamint az Etiópia és Szomália határán található Ogadeni-sivatag. In: Porter, 1984. 182.

<sup>74</sup> Porter, 1984. 214.

<sup>75</sup> Jinadu, 1988. 24.

<sup>76</sup> Papp, 1979. 112.

<sup>77</sup> Western Somali Liberation Front (angol)

<sup>78</sup> Porter, 1984. 182.

támogatva lerohanta Etiópiát.<sup>79</sup> Az ogadeni konfliktus nehéz helyzetbe hozta Moszkvát, ugyanis nem tudta, hogy a két szocialista orientációjú állam közül melyik oldalára álljon, mivel Etiópia és Szomália egyaránt szövetségben volt a szovjetekkel. Moszkva és Havanna végül Addisz-Abeba oldalán kötelezte el magát. A szovjetek katonai felszerelésekkel és tanácsadókkal, a kubaiak pedig kb. 17 ezer katonával beavatkoztak a háborúba.<sup>80</sup> Bár 1978 márciusára sikerült a szomáli csapatokat kiszorítani Ogadenből, de Mogadishu továbbra is folytatta a WSLF-gerillák támogatását.<sup>81</sup>

A konfliktusnak az lett a következménye, hogy a Szovjetunióknak végleg el kellett hagynia Szomáliát. A szomáli kapcsolatok elhidegülése presztízaveszteséget jelentett a szovjetek számára, ugyanis Szomália Kínához hasonlóan egy olyan állammá vált, amely szocialista berendezkedésű, de nem ápol jó kapcsolatot Moszkvával, viszont az Egyesült Államokkal, Kínával és a Nyugattal áll szövetségben. A szakítás azért is sértette a szovjetek érdekeit, ugyanis ezentúl az Ádeni-öbölnek csak az egyik partján (Dél-Jemen) lehettek jelen, valamint már csak Mozambik jóvoltából rendelkeztek kijárással az Indiai-óceán felé, ugyanis Etiópiának csak a Vörös-tenger mentén volt partszakasza. Miért állt a Szovjetunió Etiópia mellé? Etiópia Szomáliához képest kilencszer nagyobb népességgel, nyolcszoros bruttó nemzeti termékkel (GNP<sup>82</sup>) és kétszer akkora területtel rendelkezett.<sup>83</sup> Addisz-Abebanak volt Fekete-Afrika legnagyobb létszámú (kb. 210 ezer fős) hadserege, amely több, mint kétszer akkorának számított, mint Szomália és Szudán katonai ereje együttvéve.<sup>84</sup> Etiópiának (Eritrea jóvoltából) a Vörös-tenger partján volt kijárat; az országhoz közel volt a szintén szocialista Dél-Jemen; valamint Etiópia összekötő államnak számított a szaharai és a szubszaharai térség között. Berbera kikötője helyett a szovjetek jelen lehettek Massawa és Assab kikötőin.<sup>85</sup> Moszkva a megerősödött etióp kapcsolatoknak köszönhetően nem szorult ki Afrika szarváról, valamint továbbra is fenntarthatta befolyását a Vörös-tenger vidékén. Bár a Szovjetunió táborában tudhatta Fekete-Afrika egyik

<sup>79</sup> Papp, 1979. 113.

<sup>80</sup> Brown, 2010. 367.

<sup>81</sup> Yodfat, 1980. 71.

<sup>82</sup> Gross National Product (angol)

<sup>83</sup> Porter, 1984. 183.

<sup>84</sup> Ethiopia: The Impact of Soviet Military Assistance. Directorate of Intelligence. Online: CIA Historical Review Program-Release as Sanitized-1999. (1983. január), [https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC\\_0000496797.pdf](https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000496797.pdf) – 2022.március 12. (Továbbiakban: Ethiopia: The Impact of Soviet Military Assistance 1983.)

<sup>85</sup> Ethiopia: The Impact of Soviet Military Assistance 1983. 5.

legjelentősebb államát, de az etióp rezsim számos olyan problémával és megoldatlan kérdéssel rendelkezett, amelyek meglehetősen ambivalenssé tették a szovjetek sikerét. Annak ellenére, hogy Etiópiában nem volt gyarmati uralom (leszámítva a rövid olasz megszállást) rendkívül gyenge és korszerűtlen gazdasággal rendelkezett; éhínségek gyakran sújtották az országot; nem voltak számottevő ásványkincs-készletek; a nemzetiségi kérdések további megoldatlan problémákat okoztak; illetve Mengisztu uralma meglehetősen instabil volt, továbbá rengeteg kegyetlenkedéssel és túlkapással járt.

Angolához és Mozambikhoz hasonlóan a szovjetek Etiópiával is megkötötték a barátsági és együttműködési szerződést 1978. november 20-án Moszkvában.<sup>86</sup> A szubszaharai államokhoz hasonló szerződés született a Szovjetunió és Etiópia között, ugyanis kitértek például katonai együttműködésre (10. cikkely); a közös konzultációra nemzetközi kérdéseket illetően (6. cikkely), viszont kitértek a határok sérthetlenségére is és a belügyekbe való be nem avatkozásra (1. cikkely).<sup>87</sup> Az utóbbi azért volt fontos, mert Moszkvának nem állt érdekében az, hogy bármelyik etiópiai kisebbség elszakadjon Etiópiától és új államalakulatot hozzon létre. A KGST tagjai támogatták Etiópia gazdasági felzárkózását, valamint Etiópia is a szervezet megfigyelő tagjává vált.<sup>88</sup> Kuba és a Szovjetunió továbbra is jelen volt Etiópiában katonailag, ugyanis a szomáli fenyegetés nem múlt el véglegesen, valamint Mengisztu rendszere eléggé ingatag lábakon állt.

A WSLF mellett az eritreai mozgalmak tevékenysége sem fejeződött be a szocialista rendszer megszilárdulását követően. Hailé Szelasszié uralma alatt a szovjetek az arab államokon keresztül támogatást nyújtottak az eritreai felkelőknek, viszont az etióp szocialista hatalomátvételt követően felfüggesztették a támogatásokat.<sup>89</sup> Moszkvának nem állt érdekében, hogy a kisebb eritreai mozgalmak megbontsák Etiópia egységét, ugyanis ezzel a kelet-afrikai állam elvesztette volna tengerpartját, valamint a szovjetek nem akarták azt megkockáztatni, hogy az eritreaiak támogatásával elhidegüljenek a szovjet-etióp kapcsolatok, ugyanis ez a Szovjetunió végleges kiszorulásával járt volna Afrika szarváról, vala-

<sup>86</sup> Halmosy, 1985. 590.

<sup>87</sup> Halmosy, 1985. 591–593.

<sup>88</sup> Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, KGST. Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1988-2/nemzetkozi-szervezetek-100D/regionalis-es-egyeb-szervezetek-117A/kolcsonos-gazdasagi-segitseg-tanacs-a-kgst-11BF/> – 2023. július 17.

<sup>89</sup> Yodfat, 1980. 66.

mint Kína és az Egyesült Államok nagyobb teret nyert volna a térségben. Az eritreai mozgalmi csoportok mellett Mengisztu a tigrinya felkelőkkel szemben is fellépett.<sup>90</sup> Az etnikumok elleni harc azért is jelentett további gondokat Etiópiának, mert az állandó belső háborúskodás még inkább növelte az ország eladósodását, a gazdaság katasztrófális helyzetét, valamint a továbbra is meglévő belpolitikai instabilitást. A viszonyok rosszabbra fordulása miatt 1981-ben nyugati segélyek kezdtek áramlani Etiópiába, valamint Addisz-Abeba tárgyalásokba kezdett a Nyugattal azért, hogy kölcsönöket és támogatást kapjon a Világbanktól.<sup>91</sup>

A külső és belső ellenségek mellett a szocialista rezsimen belül is ellentétek feszültek. Az 1980-as évek során Mengisztu nagy tisztogatásokat tartott a rendszerén belül, amelyek során számos marxista halt meg.<sup>92</sup> Az etióp vezetésen belüli bizalmatlanságot leginkább egy 1978-ban tartott magyarországi etióp látogatáson keresztül lehet érzékelteni. Losonczy Pállal, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának (NET) elnökével tartott találkozó során Mengisztu delegációja számos katonai személyből állt: Berhanu Bayih (alezredes); Gessesse Wolde-Kidan (hadnagy); Yehualashet Germa (korvettkapitány); Mengestu Gemetchu (főhadnagy).<sup>93</sup> Valószínűsíthető, hogy Mengisztu azért vitt magával számos tisztet magyarországi látogatására, mert tartott attól, hogy távolléte alatt akármelyikük megdönti uralmát és átveszi a hatalmat. A gazdasági problémák, az etnikumok ellen vívott háborúk, a politikai rendszer visszasságai mellett természeti katasztrófák is sújtották Etiópiát. Az 1980-as évek közepén egy óriási szárazság, majd azt követő éhínség katasztrófális következményekkel járt a kelet-afrikai országban. Az 1983 és 1985 közötti éhínség Etiópiában több régióját is érintette (pl.: Eritrea, Wollo, Tigré, Shoa stb.), valamint több, mint 300 ezer halálos áldozatot követelt.<sup>94</sup> A Szovjetunió nem tudta saját erőből megoldani az etiópok

<sup>90</sup> Anderson-Jaquest, Tommie Crowell: *Restructuring Soviet-Ethiopian Relationship: A case study in asymmetric exchange*. London, 2002. (Továbbiakban: Anderson-Jaquest, 2002.) 224.

<sup>91</sup> Jinadu, 1988. 27.

<sup>92</sup> Brown, 2010. 367.

<sup>93</sup> Közös közlemény Mengisztu Hailé Mariam etiópai államelnök magyarországi hivatalos baráti látogatásáról. In: *Külgyminisztérium Dokumentációs Osztálya: Magyar Külpolitikai Évkönyv 1978. A Magyar Népköztársaság külpolitikai kapcsolatai és külpolitikai tevékenysége*. Külügyminisztérium, 1980. 272–273.

<sup>94</sup> Ethiopia–Drought/Famine. Disaster Case Report. Office of U. S. Foreign Disaster Assistance. Agency for International Development, Washington D. C. 20523. 1. Online: [https://pdf.usaid.gov/pdf\\_docs/PBAAH005.pdf](https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PBAAH005.pdf) – 2022. október 16. (Továbbiakban: Ethiopia–Drought/Famine)



megsegítését, ezért több ország (pl.: Ausztrália, Belgium, Kanada, Kína, Nagy-Britannia stb.) is becsatlakozott, amely a szovjetek számára meglehetősen szégyenteljes volt, ugyanis Etiópia egyes országoktól (pl.: Nyugat-Németországtól 150 ezer dollárnyi készpénz; Nagy-Britanniától 26 ezer megatonnányi gabona; Olaszországtól pedig több, mint 7 millió dollárt érő felszerelések, létesítmények stb. érkezett) sokkal több és jobb minőségű segílyt kapott, mint a Szovjetuniótól, amely mindössze 10 ezer megatonnányi rizzzel és cukorral, gyógyszerekkel és egyéb felszerelésekkel segítette szövetségét.<sup>95</sup> A többi országhoz képest a szovjet segílycsomagok mind minőségileg, mind mennyiségileg eltörpültek.

Etiópia adósságai is egyre nőttek a Szovjetunió felé. Egyes állítások szerint Mengisztu rendszere kb. 3 milliárd rubellel tartozott Moszkvának, amely a fejlődő országokból származó adósságok 8 %-át jelentette.<sup>96</sup> Gorbacsov hatalomra kerülésével egyre kevesebb segíly érkezett Etiópiába Mengisztu kérése ellenére, valamint a későbbiekben a segílyek folyósítása meg is szakadt.<sup>97</sup> 1987-ben Mengisztu megpróbálkozott rendszere megreformálásával új alkotmány bevezetésével, amely szovjet minta alapján jött létre, valamint önmagát hivatalosan Etiópia elnökévé nyilvánította.<sup>98</sup> Ezek a rendelkezések viszont már nem vezethettek valódi eredményekhez, ugyanis a keleti blokk az 1980-as évek második felében egyre inkább magára hagyta Etiópiát.

#### AFRIKA A SZOVJET BEFOLYÁS UTÁN

Az afgán háború elhúzódása és a csillagháborús versengés okozta gazdasági problémák miatt a Szovjetunió egyre inkább kezdett visszahúzódnival Afrikában és a harmadik világban. A Kuba felé történő gazdasági támogatások elapadása miatt Havanna se tudta tovább katonailag segíteni a szocialista orientációjú afrikai államokat, amelynek az lett a következménye, hogy a kubaiak is kezdtek Afrikából kihátrálni.<sup>99</sup>

Egyes feltételezések szerint a Szovjetunió harmadik világban zajlott szerepvállalásai kb. 85 milliárd rubelbe kerültek, amelyből 60 milliárdot csak az afgán háború tett ki.<sup>100</sup> Ronald Reagan amerikai elnök az 1980-as évek során nemcsak Afganisztánban lépett fel a szovjet törekvésekkel szemben, hanem Afrikában is az antikommunista mozgal-

<sup>95</sup> Ethiopia-Drought/Famine 18–22.

<sup>96</sup> Anderson-Jaquest, 2002. 224.

<sup>97</sup> Brown, 2010. 367.

<sup>98</sup> Anderson-Jaquest, 2002. 221.

<sup>99</sup> Lásd: III./A. fejezet, 13. oldal

<sup>100</sup> Kennedy-Pipe, 1998. 195.

mak (pl.: RENAMO, UNITA) erőteljes támogatásával. Részben Reagan intenzívebb harmadik világbeli külpolitikájának volt köszönhető, hogy a Szovjetunió nem tudta konszolidálni az általa támogatott szocialista orientációjú rendszereket Afrikában. A reagani külpolitika Kubát is nehéz helyzetbe hozta, ugyanis a nicaraguai kontrák támogatásával a kubaiak többfrontos háborúra és katonai segítségnyújtásra kényszerültek mind Nicaragua, mind az afrikai szocialista szövetségesek számára, ezáltal Havanna is egyre nehezebben bírta a harmadik világbeli szerepvállalást. Az 1980-as évek második felében a Szovjetunió még a New York-i Megállapodás (Háromoldalú Egyezmény) végrehajtásában is aktív szerepet játszott.<sup>101</sup>

A szovjetekkel szövetségben lévő afrikai államokban más és más események mentek végbe a szovjetek kivonulását követően. A szub-szaharai államok konfliktusai nem értek véget a szovjetek és a kubaiak kivonulásával. Mind Angolában, mind Mozambikban folytatódtak a polgárháborús küzdelmek még a Szovjetunió felbomlását követően is. Angolában az 1990-es évek során többször is fegyverszünetet kötöttek a mozgalmak egymással (1991, 1994), de 1998-ban ismételten kirobbantak a polgárháborús harcok, amelyek csak 2002-ben az UNITA vezetőjének halálával (Jonas Savimbi) értek véget.<sup>102</sup> Mozambikban szintén hasonlóan alakultak a viszonyok: a délkelet-afrikai országban az 1990-es évek elejéig tartottak a küzdelmek, de 1992–94 fordulóján az ún. Egyesült Nemzetek Tevékenységei Mozambikban (ONUMOZ<sup>103</sup>) nevű missziónak köszönhetően sikerült békét teremteni a másik portugál nyelvű afrikai országban.<sup>104</sup> Az Afrika szarvaként ismert térség államai-ban sem maradtak meg a szocialista rezsimek. Etiópiában 1991. májusán az Etióp Népi Forradalmi Demokratikus Front (EPRDF<sup>105</sup>) megdöntötte Mengisztu uralmát és átvette a hatalmat.<sup>106</sup> 1993-ban az eritreai felkelőkkel folytatott harcok is véget értek, és Eritrea független állammá vált.<sup>107</sup> Több szempontból hasonlóan zajlott le a szocialista rendszer bukása Szomáliában, mindössze egy hónap különbséggel: Mohammed Siad

<sup>101</sup> Webber, Mark: Soviet Policy in Sub-Saharan Africa: The Final Phase. = *The Journal of Modern African Studies* 30, 1992. 1. sz. 7. (Továbbiakban: Webber, 1992.)

<sup>102</sup> Schriffert Ádám: Conjuntamente? A portugál nyelvű afrikai országok kontinensen túli kapcsolatrendszere. = *Grotius, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének Tudományos Folyóirata*, 2011. 43. sz. 15.

<sup>103</sup> United Nations Operations in Mozambique

<sup>104</sup> Schriffert, 2011. 17.

<sup>105</sup> Ethiopian People's Revolutionary Democratic Front

<sup>106</sup> Webber, 1992. 14.

<sup>107</sup> Angyal–Major, 2005. 58.

Barre rendszere egyre több elégedetlenséget okozott országában, ezért megalakult az Egyesült Szomáli Kongresszus (USC<sup>108</sup>) nevű szervezet, amely 1991-re megfosztotta hatalmától Barrét.<sup>109</sup> Szomáliában Barre bukása szinte anarchikus állapotokat okozott az országban, amely a mai napig érezteti hatását. Eritrea bár elnyerte a függetlenségét, de az Etiópiával való háború megviselte az új ország gazdaságát. Ezeknek az államoknak számos kihívással kellett szembenézniük függetlenségük elnyerése után: permanens polgárháborúk; nagy mértékű exodus ezekből az államokból; természeti katasztrófák sora; instabil, diktatórikus rendszerek. A hidegháborús versengés több szempontból katalizálta ezeket a folyamatokat, ugyanis a függetlenné váló államok felszabadító mozgalmak nem fejezték be a harcokat, hanem egymás ellen fordultak, és nagyhatalmi támogatással évekig tartó, véres belháborúkba bonyolódtak egymással.

Önerőből a Szovjetunió sem bírta volna az afrikai szövetségeseit támogatni, ugyanis olyan sokoldalú és különféle segítségre (pl.: gyenge gazdaság felzárkóztatása, az oktatás megfelelő kiépítése stb.) volt ezeknek az államoknak szükségük, amelyek közül Moszkva nem tudta mindet maradéktalanul biztosítani. Emiatt a szovjetek rá voltak szorulva Kuba (katonai, tanácsadói) és kelet-közép-európai szövetségeseik (gazdasági, tanácsadói) támogatására is ahhoz, hogy a szocialista rendszerek fennmaradhassanak Afrikában. Az etióp éhezés során nyújtott szovjet segítség példáján keresztül látható volt, hogy a szovjet segélyek mértéke sokszor elégtelennek számított egy-egy probléma hathatós megoldására.

## ÖSSZEGZÉS

A szocialista rendszerek Afrikában több ok miatt sem tudtak megfelelően konszolidálódni: egyrészt a külső támadások (Angola esetében Dél-afrikai Köztársaság; Mozambik esetében Rhodézia és a Dél-afrikai Köztársaság; Etiópia esetében Szomália) állandó megléte és a belső ellenzéki mozgalmak folyamatos fellépései következtében, másrészt a szocialista mozgalmakon belüli gyakori viszálykodások okán. Angolában például Joao Caetano (az MPLA Központi Bizottsága Politikai Bizottságának tagja, vezérkari (FAPLA<sup>110</sup>) főnökhelyettes) puccsot kísérelt meg Neto kormánya ellen, de letartóztatták őt és több olyan gyanúsítottat, akiket az államcsínykísérletben való részvétellel vádoltak meg.<sup>111</sup> Ez a példa

<sup>108</sup> United Somali Congress

<sup>109</sup> Erdős, 2011. 6.

<sup>110</sup> Forças Armadas Populares de Libertação de Angola (portugál)

<sup>111</sup> *Eseményekről röviden, Luanda Kisalföld*, az MSZMP Győr–Sopron megyei bizottsága és a megyei tanács lapja. 2.

jól szemlélteti azt, hogy a rendszerek instabilitása nemcsak a külső támadásokból meg az ellenzéki mozgalmak fellépéseiből, hanem a puccskísérletekből is következett. A hatalomra segített rezsimek nem tudták megoldani az etnikai és egyéb konfliktusokat, valamint egyes vezetők a szovjetekkel sem ápoltak baráti viszonyt. A szovjetekkel való feszültséget az is növelte, hogy a harmadik világbeli rezsimek saját külpolitikát akartak folytatni, ezáltal nem voltak hajlandóak csak a szovjetek irányába elköteleződni, hanem a Nyugattal is igyekeztek kapcsolatokat létrehozni. A baloldali mozgalmak hatalma erőteljesen függött a külső segítségektől (szovjet, kubai), valamint egy idő után a Nyugat felé is nagyobb lett a függés a felvett hitelek miatt. A szovjet beavatkozás és segítség sem oldotta meg a problémákat egy-egy államon belül, hanem felerősítette azokat, vagy újakat generált helyette. A beavatkozás az egyébként is megosztott államok belpolitikájában még inkább elmélyítette a szakadékot, ezáltal sokkal véresebb küzdelmeket bontakoztatva ki. A szovjetek által támogatott mozgalmak sok állam számára illegitimnek számítottak, ugyanis továbbra is jelen volt a kommunista fenyegetés, amelynek terjedését meg akarták állítani Afrikában, ahol még leginkább fennállt a szocialista rendszerek kialakulásának veszélye. A szovjet beavatkozás sebezhetővé tette ezeket az államokat, ugyanis a polgárháborúk elmélyítésével, a konfliktusok folytatásával ezekben az államokban továbbra sem jöttek létre egységes rendszerek, amelyek fel tudtak volna lépni egy-egy nagyobb probléma (pl.: éhezés, árvizek stb.) megfékezésére. A szovjetek számára fontossá vált a geopolitika Afrikában, ugyanis a kontinens közelében helyezkedik el számos stratégiai fontos pont. A kontinensen rengeteg új állam jött létre, amelyek még nem kötelezték el magukat egyik nagyhatalom oldalán sem. Geopolitikailag azért is volt fontos a kontinens, mert Kína teret akart nyerni a harmadik világbeli terjeszkedési kísérleteinek. Moszkva el akarta venni Pekingtől azt a törekvést, hogy a maoista Kína legyen a fő irányadó kommunista hatalom a világban. Kína kiszorulása Afrikából a későbbiekben bekövetkezett, ugyanis Mao Ce-tung 1976-os halálát követően utódja, Teng Hsziao-ping a Kínán belüli gazdasági reformokat helyezte előtérbe, nem pedig a világpolitizálást. A fekete kontinensen való jelenlétnek köszönhetően könnyebbé vált az egyéb baloldali orientációjú mozgalmak (pl.: ANC, SWAPO, EPLF stb.) támogatása. A kikötők mellett a szovjetek nyersanyagokhoz is könnyebben hozzájuthattak (pl. Angolában). A konfliktusok során pedig a szovjetek rendelkezésre bocsáthatták az elavultabb fegyvereiket a támogatott rezsimek számára.<sup>112</sup>

<sup>112</sup> A második világháborúban kifejlesztett T-34-es tankból a Szovjetunió kb. 70 darabot biztosított Angolának 1974 és 1976 között, míg Etiópia kb. 30-56 darabot kapott

A nagyobb méreteket öltő fegyverkezés mellett a harmadik világban zajló részvétel taszította leginkább adósságba a Szovjetuniót. A harmadik világban zajló konfliktusokba való beavatkozás olyan küzdelmekbe bonyolította bele Moszkvát, amelyek elhúzódásával egyre valószínűbbé váltak a szovjetek geopolitikai sikerei ezekben az államokban. A polgárháború megsegítése rengeteg pénzt emésztett fel, valamint a támogatott államok adósságai is egyre nagyobbak lettek a szovjetek felé. A gyenge gazdasági körülmények miatt a kereskedelmi kapcsolatok is meglehetősen aszimmetrikusnak számítottak, ugyanis egyes államok (pl.: Etiópia) nyersanyagokat se tudtak a szovjetek számára nyújtani, hanem csak mezőgazdasági termékeket. Az afganisztáni háború kirobbanásával az afrikai szövetségesek megsegítése is egyre akadozott, ugyanis az afgán színtér jelentős szovjet erőket lekötött. A szovjet terjeszkedés azért ezekben az államokban (Angola, Mozambik, Szomália, Etiópia) vált ilyen intenzívvé Afrikán belül, ugyanis a tárgyalat államok nem rendelkeztek olyan erős kapcsolatokkal az anyaországaikkal, mint sok más afrikai állam. A volt gyarmatok közül több továbbra is szoros kapcsolatot ápolt a volt gyarmattartókkal (pl.: Nagy-Britannia, Franciaország). Számos afrikai ország például a Brit Nemzetközösség tagjává vált. Emiatt a Szovjetunió célkeresztjébe azok az államok kerültek, amelyek nem ápoltak jó kapcsolatokat az európai hatalmakkal (vagy nem is álltak gyarmati uralom alatt, mint Etiópia). Portugália diktatórikus rezsimjének köszönhetően nem is élvezett túl nagy támogatást a Nyugattól, ezért a gyarmatok könnyebben el is tudtak szakadni. A tárgyalat államok továbbá rendkívül fontos tengeri kijáratokkal rendelkeztek, valamint a baloldali mozgalmak térhódítása sokkal jelentősebb volt, mint a térség többi államában.

Az 1980-as évekre a hidegháborús versengés azt eredményezte, hogy a szovjet gazdaság megroppant. Mihail Szergejevics Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülését követően egyre átfogóbb reformtervezeteket akart eszközölni a Szovjetunióon belül, amelyek természetesen a harmadik világbeli szerepvállalást is érintették. Gorbacsov regnálása alatt Moszkva sorra kivonta erőit Afrikából, Afganisztánból, Dél-Jemenből stb. A szovjet Weltpolitik visszaszorításával Gorbacsov azt akarta elérni, hogy enyhülés jöjjön létre a Nyugattal, mivel reménykedett abban, hogy a rendezett kapcsolatoknak köszönhetően lehetővé válik a hitelfelvétel a teljesen eladósodott Szovjetunió számára. A szovjet támogatások elapadása magával hozta a kubai kiszorulást Afrikából. Havanna nem tudta tovább saját erőből fenntartani az afrikai szocialista rezsimek uralmát,

---

1977 és 1978 között. In. Porter, 1984. 160–200.

így Kuba is kénytelen volt békét kötni, valamint kivonulni Afrikából. Az afrikai szocialista rendszerek is többször kötötték békét a polgárháborúk lezárása érdekében, de ezek sokszor kérészetűek voltak. A szovjet-kubai kivonulás nem jelentett egyet a konfliktusok végleges lezárásával. Angola esetében láthattuk, hogy a polgárháború (igaz megszakításokkal) a Szovjetunió felbomlását követően is folytatódott. Moszkva és Havanna kivonulása inkább csak katalizálta a szocialista rendszerek bukását, de nem vetett véget a polgárháborús, vagy más módon a konfliktusokkal teli állapotoknak egy-egy országon belül. A fentebbi elemzés aktualitását az is alátámasztja, hogy az Egyesült Államok és egyes BRICS-országok<sup>113</sup> (pl.: Kína, Oroszország) Afrika felé irányuló terjeszkedési törekvéseinek gyökerei erre az időszakra (1960-as évek végétől 1980-as évek végéig) vezethetőek vissza. A Szovjetunió (Oroszország) kiszorulása azzal járt, hogy Kína az 1990-es évektől intenzívebben jelent meg Afrikában, valamint a 21. századra az afrikai államok egyik legfőbb gazdasági partnerevé vált. A hidegháború véget vetett az Egyesült Államok izolacionista politikájának, mivel a szuperhatalmi státusz és a szovjetekkel történő versengés a „világ csendőrévé” tette meg Washington. Az Egyesült Államok ettől kezdve nemcsak a Monroe-elvet alkalmazta a külpolitikai irányvonalában, hanem intenzívebben vette ki a részét az amerikai kontinensen túli, harmadik világbeli események alakításában.

---

<sup>113</sup> A BRICS-országok alatt azokat az államokat értjük, amelyek a jövőben potenciális szuperhatalmakká válhatnak erősödő gazdaságuknak köszönhetően. A mozaikszó angol rövidítései szerint: B=Brazil (Brazília); R=Russia (Oroszország); I=India (India); C=China (Kína); S=South Afrika (Dél-afrikai Köztársaság).

## **E számunk szerzői**

**Andrékó Tamás Dániel**, történelem- közösségi művelődés szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem

**Beretzky Ágnes**, PhD, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Anglisztika Intézet, Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszéke

**Cserepár Marcell**, történelem MA szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem

**Gacsal Dóra**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

**Gliga Evelin**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

**Kalló Olga Borbála**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

**Kiss Viktória Ilona**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

**Kovács Gyula**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

**Kovács Ramóna**, történelem BA szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem

**Kozma-Tóth Ivett**, történelem MA szakon végzett hallgató, Debreceni Egyetem

**Lengyel Ádám**, történelem MA szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem

**Maticsák Sándor**, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

**Németh Csaba**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

**Papp Tamás**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

**Prepuk Anikó**, PhD, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Egyetemes Történelmi Tanszék

**Pusztai Gábor**, PhD, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, Debreceni Egyetem, Néderlandisztika Tanszék

**Püski Levente**, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történelmi Tanszék

**Schrek Katalin**, PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Egyetemes Történelmi Tanszék

**Szilvássy Zoltán**, jogász-történész, Debreceni Egyetem

**Szoka Margit**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola



## Szerkesztői útmutató a „Történeti tanulmányok” jegyzeteléséhez

A kötetben az évszámok jelzésére nem a római, hanem az arab számokat használjuk. Az évszámok, és általában a számok között nem a kis kötőjelet (-), hanem a hosszú kötőjelet (–) használjuk! A kis kötőjelet a földrajzi nevekben használjuk, a helyesírás szabályainak megfelelően. A lábjegyzetekben Budapest nevének rövidítése szerepeljen: Bp., Magyar nyelvű tanulmányoknál kérjük az ed.; transl.; Hrsg.; red.; (stb.) helyett a magyar megfelelőik használatát.

### LÁBJEGYZET

#### a) Önálló kötetnél:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve (külföldinél vezetéknev – vessző – keresztnév) – kettőspont – a kötet címe – pont – a kiadás helye – vessző – éve – pont – a kötet terjedelme (oldalszám) – pont. A kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni, alcímét állóval.

Pl. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban*. Bp., 2005. 149. (továbbiakban Engel, 2005.)

#### b) Gyűjteményes kötetben lévő tanulmányoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – In – pont – a kötet címe – pont – a szerkesztő(k) neve – vessző – a kiadás helye – vessző – éve – pont – oldalszám (től-ig, a két szám között **nagykötőjel**) – pont. A gyűjteményes kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Nagy István: Urbáriumok. In. *A Nyírség parasztsága*. Szerk. Kiss József, Nyíregyháza, 2003. 15–48. (továbbiakban Nagy, 2003.)

#### c) Folyóiratban megjelent írásoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – egyenlőségjel – a folyóirat címe – vessző – év – pont – folyóiratsorszám – pont – a szám szó rövidítése (sz.) – oldalszám (től-ig, a két szám között **nagykötőjel**) – pont

Pl. Nagy Sámuel: A Tisza vízrajza. = *Földrajzi Lapok*, 1999. 3. sz. 15–48.

*d) Levéltári hivatkozásnál:*

A levéltár nevét első előfordulásakor kérjük pontosan közölni, majd záró- jelben továbbiakban – rövidített levéltári jelzet – legkisebb őrzési egység (doboz = d.; kötet = k.; kútfőnél és iktatószámánál csak: szám/év – pont)

Pl. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML) IV. A. 1/B. 5. k.

*e) Hivatkozás napilapban megjelent cikkekre*

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a cikk címe – pont – napilap címe – évfolyam – pont – megjelenés dátuma – megjelenési szám – pont – a szám szó rövidítése (sz.) – oldalszám – pont. A napilap címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Bárány Attila: Égi kagán. *Magyar Nemzet* 67. 2005. június 18. 142. sz. 36.

Párisi jelentés Az Est számára az entente tanácskozásának sikertelenségéről. *Az Est* 7. 1916. április 1. 92. sz. 1.

*f) Hivatkozás az Interneten található dokumentumra:*

A nyomtatott kiadás (ha van) bibliográfiai adatai a fentiek szerint, *majd ezt követően a honlap címe, URL-cím: <http://stb> – letöltés éve. hónap. nap. Az URL-cím kurzív, a letöltés idejét közöljük.*

Pl. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.*

Bp., 1978. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm> – 2006. január 14.

## Stylesheet

### Examples

#### a) Monographs:

Atkins, John William Hay, *English literary criticism: the Renaissance*. New York, 1968. 212.

#### b) Edited or translated works:

Erasmus, Desiderius, *Dilutio eorum quae Iodocus Clithoveus scripsit adversus declamationem Des. Erasmi Roterodami suasoriam matrimonii*. Ed. E. V. Telle, Paris, 1968. (De Petrarque à Descartes, 15) 75.

#### c) Volumes of many authors or edited collections of articles:

Barth, Hannelore, "Zum Herodot-Kommentar des David Chytraeus", In: Pavel Oliva (ed.), *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra*. Praga, 1968. 381–391.

#### d) Journal articles:

Boyd, Beverly, "A new approach to the 'South English Legendary'", *Philological Quarterly* 47, 1968, 494–98.

#### e) Article in a daily newspaper:

Major U.S. Decision is Awaited. *The Washington Post*. October 22, 1962. 1.

#### e) Document on the Internet:

Pettinger, Tejvan, "UK Economy in the 1920s", Economic Help, 2017. Online: <https://www.economicshelp.org/blog/5948/economics/uk-economy-in-the-1920s/> – Accessed: 29. September 2021.

#### f) Formal requirements:

The maximum length of papers is 40000 n.

For the first time a work is cited, please give the full reference. In the case of abbreviations, sign it after the first reference as [hereinafter CSPM].

The references (footnotes) should be formatted in the following manner: family name, shortened title, page number. Beverly, New approach, 2003. 185.

